

ARCHITEKTURA

W Y D A W N I C T W O

**CZASOPISMO
TECHNICZNE**

**TECHNICAL
TRANSACTIONS**

6-A/2012

ZESZYT 19
ROK 109

ISSUE 19
YEAR 109

P O L I T E C H N I K I K R A K O W S K I E J

ARCHITECTURE

Przewodniczący Kolegium Redakcyjnego
Wydawnictwa Politechniki Krakowskiej

Jan Kazior

Chairman of the Cracow University of Technology
Press Editorial Board

Przewodniczący Kolegium Redakcyjnego
Wydawnictw Naukowych

Józef Nizioł

Chairman of the Editorial Board

Architektura

Budownictwo

Chemia

Elektrotechnika

Informatyka

Dariusz Kozłowski

Marek Piekarczyk

Krzysztof Pielichowski

Tadeusz J. Sobczyk

Krzysztof Sapiecha

Architecture

Civil Engineering

Chemistry

Electrical Engineering

Computer Science and

Information Systems

Mechanika

Nauki Podstawowe

Środowisko

Rafał Palej

Antoni Ostoja-Gajewski

Stanisław Kandefer

Mechanics

Fundamental Sciences

Environmental Engineering

Sekretarz Sekcji Dorota Sapek Section Editor

Opracowanie redakcyjne Michał M. Stachowski Editorial Compilation

©Copyright by Politechnika Krakowska
Kraków 2012

CZASOPISMO TECHNICAL TECHNICZNE TRANSACTIONS

Wersją pierwotną Czasopisma Technicznego jest wersja on-line

ISSN 0011-4561

ISSN 1897-6271

Wydawnictwo jest rejestrowane w bazie danych

BazTech <http://baztech.icm.edu.pl>

The CUT Press is registered in the database

BazTech <http://baztech.icm.edu.pl>

Wydawnictwo PK, ul. Skarżyńskiego 1, 31-866 Kraków

tel.: 012 628 37 25; fax: 012 628 37 60

e-mail: wydawnictwo@pk.edu.pl

Adres do korespondencji: ul. Warszawska 24

31-155 Kraków

Projekt okładki: Jerzy Stefan

Druk i oprawę wykonano

w Dziale Poligrafii Politechniki Krakowskiej

Ark. wyd. 15. Ark. druk 20

Zam. 289/12 Nakład 300 egz.

6-A/2012

ZESZYT 19

ROK 109

ISSUE 19

YEAR 109

**HISTORYCZNE I WSPÓŁCZESNE OGRODY
W KRAJOBRAZIE MIAST**

**HISTORICAL AND CONTEMPORARY GARDENS
IN CITY LANDSCAPES**

OGRODY HISTORYCZNE

HISTORICAL GARDENS

KATARZYNA HODOR*

ZIELEŃ I OGRODY W KRAJOBRAZACH MIAST (CZ. 1, DO XVIII W.)

GREENERY AND GARDENS IN CITY LANDSCAPES (PART 1, SINCE XVIII CENTURY)

Streszczenie

Zieleń miejska stanowi szeroką i zróżnicowaną tematykę z zakresu sztuki ogrodowej i architektury krajobrazu. Jej początki związane są z powstawaniem pierwszych układów urbanistycznych. Przez kolejne epoki przyjmowała różnorodne rozmiary, funkcje, kształty – zarówno geometryczne, swobodne, jak i złożone, stanowiąc istotny element struktury przestrzennej, estetyki i kompozycji miast. W pracy podjęto próbę przedstawienia sposobu wprowadzania zieleni miejskiej do przestrzeni urbanistycznych w wielu skalach. Prócz całościowego chronologicznego zestawienia, ukazana została różnorodność zieleni występującej wewnątrz historycznej zabudowy.

Słowa kluczowe: zieleń miejska, ogrody, sztuka ogrodowa, tkanka urbanistyczna miasta

Abstract

City greenery constitutes a wide and varied subject regarding garden art and landscape architecture. Its beginnings are connected with emergence of first urban systems. Across centuries it adopted various sizes, functions, shapes – both geometrical, casual and complex, as an important element of spacial structure, aesthetics and composition of the cities. This work attempts at presenting the method of introducing city greenery into urban spaces on many scales. Apart from a holistic, chronological specification it presents the variety of verdure existing beside the streets, inside historical buildings.

Keywords: city greenery, city verdure, gardens, garden art, urban tissue of the city

* Dr inż. arch. Katarzyna Hodor, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Instytut Architektury, Politechnika Krakowska.

1. WSTĘP

Komponowanie zieleni w miastach towarzyszyło rozwojowi urbanistyki w różnym stopniu, w różnej stylistyce i nasileniu. Podział tych przestrzeni można rozważać pod względem dostępności, funkcji, stylu i charakteru¹ oraz lokalizacji. Ewolucja obszarów, sposób ich kształtowania ulegał zmianom, poczynwszy od starożytności przez kolejne epoki i style. Świadomie wprowadzane do miast ogrody podkreślały prestiż możnych, towarzysząc rezydencjom, świątyniom. W starożytności wyniki tych przemian związane były z podążaniem w kierunku kontaktu z przyrodą, wykorzystując lub adaptując elementy naturalnego środowiska. W średniowieczu główną przyczyną pojawiania się zieleni w miastach była funkcja oparta na uprawach. W czasach nowożytnych coraz śmielej komponowano struktury urbanistyczne, zarówno w renesansie, jak i w formach rozbudowanych monumentalnego baroku. Zakładano wielkoprzestrzenne ogrody, znakomicie połączone z urbanistycznymi rozwiązaniami, ważnymi traktami komunikacyjnymi stawały się zielone bulwary i promenady. W konsekwencji następowało świadome kreowanie oparte o potrzebę podnoszenia prestiżu oraz kształtowania przyjaznych człowiekowi obszarów.

Zieleń i ogrody w mieście podlegają złożoności typologicznej. Według definicji ogród to miejsce, w którym znaleźć można cechy charakterystyczne dla danej epoki, funkcji i treści. Przeznaczone do uprawy roślin, drzew, krzewów, kwiatów, powstające przede wszystkim w celach ozdobnych i użytkowych. Zasada rozplanowania dotyczy dyspozycji przestrzennej całości ogrodu oraz jego elementów². W karcie florenckiej jako części składowe budowy ogrodu wymieniono: planistyczną kanwę kompozycji, tworzywo roślinne, objętość (ilość) roślinności, uformowanie mas roślinności, konstrukcje (budowlano-inżynierską) i elementy dekoracyjne³. Zieleń przybierała różne formy i funkcje, towarzysząc arteriom komunikacyjnym i przestrzeniom urbanistycznym. Rozważać można jej występowanie również pod względem dostępności. Podział na publiczne, półpubliczne i prywatne, występujące w różnych ramach czasowych, miał znaczenie dla sposobu komponowania i kształtu obiektów. Artykuł ma na celu przekrojowe przedstawienie występowania zieleni, w tym ogrodów, w strukturach urbanistycznych miast do XVIII w., stanowiąc zapowiedź kolejnych szczegółowych tematów zebranych w tej pozycji. Pisząc o zieleni, warto pochylić się nad analizą czynników urbanistycznych wpływających na sposób kształtowania samych miast. Podawane przez Totwińskiego wskazówki ukazują, jak ważne były czynniki tzw. warunków przyrodzonych, gospodarczych i społecznych, komunikacyjnych, obronnych oraz społecznych i prawnych⁴. W jakiej mierze od nich zależał sposób pojawiania się zieleni w strukturze miast, w różnej skali, o odrębnym znaczeniu, co przekładało się na jej wpływ związany z jakością życia ludzi w miastach.

¹ A. Zachariasz, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków 2006, s. 91.

² M. Siewniak, A. Miłkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, s. 165.

³ W wolnym tłumaczeniu Anny Miłkowskiej, z języka włoskiego, wg tekstu publikowanego [w:] M.A. Giusti, *Restauro dei giardini. Teorie i storia*, Perugia 2004, s. 217 nn.

⁴ T. Totwiński, *Urbanistyka. Zieleń w urbanistyce*, t. III, Warszawa 1963, s. 49.

2. KULTURY STAROŻYTNE

Rozważania dotyczące pojawiania się zieleni w miastach starożytnych rozpocząć należałoby od przedstawienia wiedzy na temat kompozycji układów urbanistycznych. W kulturach Mezopotamii i Egiptu zwarta zabudowa posiadała regularne podziały na dzielnice związane z rezydencją i te, w których zamieszkiwał patrycjat. Rozwiązania zieleni łączono z bogatym programem poszczególnych elementów kompozycji. Występowały tam winnice, często oddzielone od zabudowy miejskiej murami, zawarte w geometrycznym układzie. Szczególnie znaczenie miały obiekty świątynne, do których prowadziły z miast zielone aleje⁵. Ogrody rezydencjonalne od czasów Mezopotamii i Egiptu pojawiały się w wewnętrznych dziedzińcach domów możnych. Zieleń towarzyszyła również świątyniom i budowlom grobowym w postaci gajów oraz prawdopodobnie pełniąc funkcje użytkowe jako niewielkie ogrody przydomowe. W starożytnym Egipcie, oprócz wspomnianych założeń rezydencjonalnych i pałacowych, zakładano na terenach otwartych parki publiczne i miejskie gaje bambusowe.

Przykładem legendarnego założenia z terenów Mezopotamii są ogrody w Babilonie, zlokalizowane przy rzece Eufrat, nieopodal podwójnych murów, po północno-wschodniej stronie miasta. Górujący nad zabudową, położony na czterech tarasach, posiadał znakomicie rozwiązany system nawadniający. Z najwyższej platformy tarasu rozpościerał się widok na Eufrat i gaje palmowe porastające wzdłuż rzeki. Dodatkowo lokalizacja pozwalała korzystać ze świeżych, chłodnych wiatrów wiejących z północnego zachodu⁶. Utrzymanie zieleni w trudnych warunkach klimatycznych wymagało dużych nakładów, a ich występowanie ograniczone było do siedzib najzamożniejszych. Były to ogrody ozdobne, ściśle związane z rezydencjami i pieczołowicie pielęgnowane. O innych strukturach zieleni występujących w miastach Mezopotamii niewiele wiadomo.

W starożytnej Grecji i Rzymie zieleń pełniła znaczącą rolę w układach urbanistycznych, o cechach zarówno użytkowych, jak i symbolicznych (sakralnych) oraz ozdobnych, towarzysząc miejscom publicznym. W kulturach starożytnej Grecji występowały gaje o charakterze *sacrum*, posiadające układ swobodny, ogrody publiczne (występujące od okresu hellenistycznego) oraz akademie i przydomowe ogrody prywatne w formie perystylu, w których uprawiano warzywa i rośliny ozdobne. Rozbudowa tak ukształtowanego ogrodu otoczonego zabudową występowała w kolejnych wiekach, stając się wzorem, ulegającym przeobrażeniom jako sekwencja wewnątrz w postaci atrium i kilku nawet perystylów o rozbudowanej formie⁷. W greckim *polis* zieleń wpisywano w układ urbanistyczny. Święte gaje otaczały panteony, gimnazjony z pałestrami przeznaczonymi do odpoczynku, akademie – przybierały charakter miejsc publicznych⁸. Regularna siatka osadnicza miast otoczona była terenami uprawnymi

⁵ Aleja Sfinków prowadząca z miasta do świątyni, [za:] M. Siewniak, A. Miłkowska, *op. cit.*, s. 14-17.

⁶ Prawdopodobnie ogrody te założone były na prostokątnym rzucie o wymiarach 30 x 42 m, [za:] W. Ostrowski, *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Warszawa 2001, s. 204-205, 256. Próby badawcze, polegające na odtworzeniu wyglądu legendarnego Babilonu, ukazują miasto z zigguratem otoczonym murami, regularną siatką zabudowy z pałacem oraz już poza murami miasta licznymi obiektami mieszkalnymi wokół, [za:] *Rendering of the Hanging Gardens of Babylon* (<http://timerime.com/en/event/18006/Hanging+Gardens+of+Babylon/> – dostęp: 08.2012).

⁷ <http://artfolie.wordpress.com/tag/kanon-dziel-sztuki/> – dostęp: 08.2012.

⁸ W Atenach już w V w. p.n.e. obsadzono agorę platunami. Dalekie panoramy podziwiać można było z Panejonu w Aleksandrii przy parkach królewskich, [za:] W. Ostrowski, *op. cit.*, s. 205 nn.

przy budynkach gospodarczych (tzw. *chora*). Występowało tu zespolenie rolniczego zaplecza z tkanką urbanistyczną miast (*Metapontion*)⁹. Takie rozwiązanie, oparte na utylitarystyce, umożliwiało mieszkańcom stały kontakt z przyrodą znajdującą się w bliskim sąsiedztwie.

W starożytnym Rzymie centrum otaczał pierścień rozbudowanej zieleni towarzyszącej rezydencjom¹⁰. Zakładano tu liczne rozwinięte formy zielonych struktur, począwszy od gajów o charakterze *sacrum*, ogrodów publicznych, rezydencjonalnych, perystylów, ogólnodostępnych *prato*, stanowiących urozmaicenie struktury zabudowy. Na Polu Marsowym oprócz zieleńców znajdowało się *prato* Flaminia z basenem do naumachii. Obszerne ogrody lokalizowano przy siedzibach możnych, przy *villach urbana*, niektóre zaś, przekazywane do użytku publicznego, towarzyszyły teatrom bądź termom. Portyki, będące przykładem ogrodów publicznych (*Portyk Liwii*), przeznaczone były również do wypoczynku. Obszerne zamknięte wnętrza z basenami obsadzano roślinnością ozdobną i drzewami.

3. KULTURY ŚREDNIOWIECZNE

W miastach średniowiecznych, opartych na zasadach: *intergritas*, *proportio*, *claritas*, zieleń ograniczona była do form raczej zwartych wewnątrz zabudowy w postaci ogrodów klasztornych, zamkowych oraz otwartych, znajdujących się pod murami w postaci rozległych *prato*. Pełniły one okazjonalnie funkcje handlowe, rekreacyjne oraz reprezentacyjne. Duże łąki przeznaczone były dla mieszkańców miasta. We Florencji pierwsze informacje o istnieniu tak użytkowanego terenu odnotowano w 1290 r., w Sienie zaś w 1309 r. W późniejszych wiekach ta forma zieleni powstawała zarówno w Wiedniu, jak i w Madrycie, nosząc nazwy odpowiednio *Prateru* i *Prado*¹¹. O krakowskim *prato* wspomina Jankowski, datując jego powstanie na XIII w. Od XIV w. tereny te stanowiły własność miasta, służąc między innymi do wypasu bydła¹². W średniowieczu nasadzenia z drzew podkreślały komunikację między rynkiem miejskim a kościołem oraz występowały wzdłuż ważnych dróg dojazdowych do centrum.

Niewielkie użytkowe ogrody przydomowe towarzyszyły zabudowie lokalizowanej w sąsiedztwie rzek lub na stokach – na trudnych terenach niezdatnych do budownictwa. Uprawiano tam warzywa i owoce (*Mediolan*, *Paryż*).

Bywało, iż funkcję publicznej zielonej przestrzeni miejskiej pełniły tereny cmentarzy otaczające parafialne kościoły, między innymi przy nekropolii Kościoła Mariackiego w Krakowie, dodatkowo przeznaczanym również do handlu.

Do miast średniowiecznych sprowadzano zakony niosące rozwój kultury i sztuki. W Europie jednymi z pierwszych byli franciszkanie i dominikanie, osiedlający się w centrach. Dyspozycja przestrzenna opierała się na powstawaniu świątyni, zabudowań klasztornych, wirydarza i ogrodów otaczanych murami. Przyczyny zakładania zieleni związane były z funkcją użytkową (powstawały tam sady, warzywniki i winnice; w zasadniczym obrysie zachowane do dnia dzisiejszego¹³).

⁹ A. Böhm, *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu. O czynniku kompozycji*, Kraków 2006, s. 19.

¹⁰ Wg L. Homo, [za:] W. Ostrowski, *op. cit.*, s. 286.

¹¹ Na terenie Anglii osady posiadały tzw. *commons* – tereny gminne przeznaczone dla społeczności lokalnej, [za:] A. Zachariasz, *op. cit.*, s. 28.

¹² J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa*, t. 1, Kraków, s. 394.

¹³ K. Hodor, *Ogrody klasztorne i ich rola w kształtowaniu tkanki urbanistycznej miasta Krakowa*, s. 57-64.

II. 1. Średniowieczne San Gimignano z winnicami wokół (foto K. Hodor)

III. 1. Medieval San Gimignano with surrounding vineyards (photo by K. Hodor)

Inną grupą ogrodów w średniowiecznych miastach była zieleń towarzysząca rezydencjom. Główna zasada kształtowania ogrodów zamkowych opierała się na kompozycjach otoczonych murami, o regularnych kwaterowych podziałach, pozostających w izolacji z otaczającym je światem. Znakomite przykłady ogrodów władców, oparte na ścisłym związku z przyrodą, znajdowały się w Kolonii, mieście o starożytnym rodowodzie. Zamknięte w bezpieczne mury, o układzie geometrycznym, powiązane z licznymi obiektami klasztornymi, poza umocnieniami posiadały zwierzyńce (Kolonія, Akwizgran)¹⁴.

4. KULTURY NOWOŻYTNE

W miastach renesansowych ważne były nowe zasady kompozycji urbanistycznej, harmonijnej, uwarunkowanej na budowaniu przestrzeni przez architekturę. Tam zieleń stanowiła rozwiązania ograniczone, związane z odpowiednią funkcją. W zespołach o średniowiecznym rodowodzie zagęszczenie zabudowy utrudniało tworzenie nowych terenów opartych na roślinności, prowadząc do zredukowania już istniejących ogrodów. Powstawanie nowych ośrodków, dzielnic lub rozbudowanych przedmieść pozwalało na zakładanie placów, zabudowy willowej, zespołów klasztornych, rezydencji z towarzyszącymi im ogrodami. Trwała rozbudowa i wznoszenie kolejnych siedzib zgromadzeń zakonnych, zarówno w centrach miast, jak i na obrzeżach, które pełniły rolę swoistego katalizatora dla rozwoju przedmieść. Zamknięte ogrody rezydencjonalne posiadały coraz bardziej rozbudowane programy, królewskie, książęce, biskupie, stając się miejscem rozrywki elit. Posiadały wielowiętrzowe układy kompozycyjne, tarasowe, z elementami architektonicznymi i powiazaniami widokowymi, zespolone z otaczającymi krajobrazami.

¹⁴ Istnienie zwierzyńca w Kolonii potwierdzają opisy sprzed roku 1000, [za:] W. Ostrowski, *op. cit.*, s. 208, 334 n.

Znany XVI-wieczny szwajcarski botanik, Conrad Gesner, przytaczał podział księżęcych ogrodów na domowe (warzywno-owocowy), ziołowe (przeznaczone do uprawy roślin stosowanych w medycynie), zwane „rozmaitymi” lub „oryginalnymi”¹⁵. Królewskie ogrody mogły przybierać formy rozbudowane lub dość skromne. Takie niewielkie rozwiązanie, powstałe w XVI w., znajdowało się na wzgórzu wawelskim w Krakowie. Założony po wschodniej stronie ozdobno-użytkowy ogród posiadał znakomitą ekspozycję widokową z towarzyszącymi mu, porastającymi stok wzgórza, sadami

II. 2a. Ogród na Ostrowie Tumskim przy kościele św. Piotra i Pawła¹⁶ (foto K. Hodor)

III. 2a. Garden at the Cathedral Island by the Church of St. Peter and Paul (photo by K. Hodor)

II. 2b. Widok na Florencję z ogrodami Boboli na południowym stoku (foto K. Hodor)

III. 2b. View of Florence with Boboli gardens on the southern slope (photo by K. Hodor)

¹⁵ Conrad Gesner (1516-1565), szwajcarski botanik.

¹⁶ M. Matachowicz, *Historyczne ogrody Ostrowa Tumskiego*, [w:] *Ogrody przyświątynne i klasztorne. Rekonstrukcja, rewaloryzacja, piękno*, materiały z seminarium, Wrocław 2003, s. 20-24.

i winnicami. Innym przykładem są bogato wyposażone ogrody we Wrocławiu na Ostrowie Tumskim, które lokalizowano zwrócone w stronę rzeki przy rezydencjach diecezjalnych (il. 2a). Renesansowy układ kompozycji miast wprowadzał zgodnie z wzorcami tokańskimi rozbudowane założenia ogrodowe przy willach podmiejskich. W centrach zieleni występowała w ograniczonym stopniu, towarzysząc rezydencjom. Charakteryzowała się formami geometrycznymi z rozległymi widokami. Należący do Medyceuszy florencki ogród przy Pałacu Pittich był modelowym przykładem odmiany rozwiązania zieleni o rozbudowanym układzie (il. 2b).

Ogrody rezydencjonalne przyjmowały różną skalę i typologię. W Wenecji, mieście o średniowiecznych korzeniach, położonym na lagunie, struktura urbanistyczna ukształtowała się w XIII-XVI w. wraz z licznymi towarzyszącymi reprezentacyjnymi obiektami. Pomimo niesprzyjających warunków, ogrody – choć niewielkie – towarzyszyły rezydencjom. Charakteryzowały się znakomitą kompozycją, opartą o wielokulturowe wpływy¹⁷. Również w Genui zieleni zespalało z zabudową, zajmującą niewielkie tereny, a tarasowa kompozycja budziła zachwyt wśród współczesnych. Wzdłuż Strada Nuova (ulicy założonej w latach 1550-1575) przy pałacach miejskich piętrzącą się roślinność poprowadzono zboczami Montalbano¹⁸. Powstające od około XVII w. krakowskie rozwiązania ogrodów rezydencjonalnych, towarzyszących willom i pałacom patrycjuszy miejskich, lokalizowano w ścisłym centrum i wokół murów. Mniejsze, zwane według Bogdanowskiego „zieleńczykami”, „wirydarzem”, „przedogródkiem”, zakładano w zespołach śródblokowych przy kamienicach wewnątrz obrysu starego miasta.

W renesansie powstawały również ogrody botaniczne, wprowadzające nową funkcję. Były to obszary przeznaczone do upraw roślin introdukowanych, przyczyniając się do rozwoju nauk przyrodniczych, tak ważnych w rozkwicie tej i następnych epok. Wymienić można przykłady z Italii, z Padwy z 1543 r., Florencji z 1545 r., Messyny z 1678 r., Urbino z 1682 r. W Niemczech powstawały ogrody botaniczne: w Erfurcie w 1525 r., Heidelbergu (uniwersytecki) w 1593 r., Jenie w 1640 r., Berlinie w 1679 r., oraz w holenderskim Leyden w 1597 r. z terenami do uprawy ziół, wspomagając rozwój nauk medycznych¹⁹.

W epoce baroku pojawiły się nowe rozwiązania konstruowania miast zespołowych z roślinnością. Podporządkowując kompozycję idei podkreślania majestatu władzy, wprowadzano bogatą w formie strukturę zabudowy poszczególnych dzieł architektonicznych budujących wnętrza urbanistyczne oraz monumentalną komunikację. Wymieniając główne rodzaje ogrodów występujących w miastach tego okresu, wskazać należy ogrody publiczne, w tym ogrody botaniczne, place miejskie, przybierające charakter kompozycji ogrodowej, ogrody prywatne, udostępniane publiczności, oraz przekomponowywane lub nowo powstałe ogrody klasztorne.

W szerokich arteriach komunikacyjnych, przeznaczonych odpowiednio, zgodnie z hierarchizacją, dla ruchu kołowego lub pieszego, oraz na publicznych placach wprowadzano nasadzenia roślinne. Prekursorem rozwiązaniem o regularnym rozplanowaniu wzbogaconym zielenią był Plac Royale²⁰.

¹⁷ T. Tołwiński, *Urbanistyka. Zieleni w urbanistyce*, t. III, Warszawa 1963, s. 105.

¹⁸ W. Ostrowski, *op. cit.*, s. 210.

¹⁹ http://www.gardensvisit.com/history_theory/library_online_ebooks/ml_gothein_history_garden_art_design/german_renaissance_erasmus – dostęp: 01.2013; por. A. Miłkowska, K. Łakomy, K. Hodor, *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego*, cz. II: *Od manieryzmu do końca XIX wieku*, Kraków 2013 (w druku).

²⁰ Początkowo XVII-wieczne place posiadały układ prostokątny, były otoczone arkadami w parterach i pozbawione zieleni, którą powoli wprowadzano.

Ogrody władców występowały we wszystkich epokach, począwszy od starożytności, a największy ich rozkwit wystąpił w baroku, będąc wzorem dla innych skromniejszych założeń. Krajobrazowo-urbanistyczna kompozycja zdominowała układy niektórych miast (Białystok).

II. 3. Pałac Borchów, XVIII w., ul Miodowa, Warszawa (foto K. Hodor)

III. 3. The palace of Borchów, XVII c., Miodowa street in Warsaw (photo by K. Hodor)

W Warszawie wznoszono pałace magnackie, rozplanowane nieregularnie, z paradnymi dziedzińcami wjazdowymi oraz ogrodami w głębi działek (il. 3)²¹. Za czasów króla Stanisława Augusta założono Ogród Saski, otwarty dla społeczeństwa w 1727 r.

Przykładem barokowego ujęcia struktury urbanistycznej, powiązanej z kalwaryjskimi zespołami, może być miasto Wejherowo. Prawa miejskie otrzymało od króla Jana Kazimierza w 1650 r. Koncepcja urbanistyczna, z zabudowaniami kościołów, rynkiem i ulicami, dopełniona została o kompleks kalwarii, zespolony z naturalną zielenią porastającą morenowe wzgórza. Powiązanie miasta z kompozycją powstałą na kanwie symbolicznej Jerozolimy w niewielkim zespole urbanistycznym zostało zachowane do dnia dzisiejszego, z ekspozycją historycznych dominant.

Opisane tu pojedyncze przykłady nie oddają złożoności zagadnienia, przetłomowego dla rozwiązań nowożytniej urbanistyki, a są jedynie próbą szkicowego ujęcia tematu.

5. PODSUMOWANIE

Zmiany zachodzące w miastach nowożytnych prowadziły do nowego podejścia w kształtowaniu zieleni, wykorzystującym zastane elementy historycznej architektury, ekspozycję widokową oraz w szczególny sposób kompozycję podkreślającą elementy

²¹ Por. plan Warszawy Tirregaille'a (1762).

naturalne miejsca. Rozwój i kształtowanie ogrodów w miastach w ostatnich stuleciach ulegał wzmożonej i świadomej kreacji. Częstokroć koncepcje związane ideą miast ogrodów, z zielonymi przestrzeniami publicznymi, oparte na równoległym projektowaniu tkanki miejskiej i zieleni, zmierzały do polepszania jakości życia w mieście.

Przedstawione przykłady zieleni ukazują sposób ewolucji, rozprzestrzeniania i kreowania tych przestrzeni. Kluczowe stawały się przemiany tych struktur, powstających z przyczyn użytkowych, ale również w celu podniesienia prestiżu, ozdobieniu miast, spełniając zadania *utilitas* i *firmitas*. Kolejny artykuł dopełni przekrojowej prezentacji odmian zieleni występującej w miastach od XVIII w.

Do dnia dzisiejszego trwają poszukiwania harmonijnych relacji struktur urbanistycznych i przyrody. Prowadzone obecnie analizy pokazują powolną redukcję zielonych przestrzeni, co może niekorzystnie wpłynąć na jakość życia mieszkańców²². Jak pokazuje raport powstały w 2012 r., rokrocznie zmniejsza się ilość przestrzeni zielonych. Podążając w kierunku zrozumienia ich, docenienia i ochrony, ważnym działaniem jest pochylenie się nad badaniami dotyczącymi tych zagadnień.

LITERATURA

- BÖHM A., *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu. O czynniku kompozycji*, Kraków 2006.
- GOTHEIN'S M.-L., *History of garden art* (http://www.gardenvisit.com/history_theory/library_online_ebooks/ml_gothein_history_garden_art_design/chapter_vi – dostęp: 30.12.12).
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, t. 1, Warszawa 2007.
- MAŁACHOWICZ M., *Historyczne ogrody Ostrowa Tumskiego*, [w:] *Ogrody przyświątynne i klasztorne. Rekonstrukcja, rewaloryzacja, piękno*, materiały z seminarium, Wrocław 2003.
- MITKOWSKA A., ŁAKOMY K., HODOR K., *Historia ogrodów europejskiego kręgu kulturowego*, cz. II: *Od manieryzmu do końca XIX wieku*, Kraków 2012.
- OSTROWSKI W., *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Warszawa 2001.
- Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem*, (red.) J. Bogdanowski, Warszawa 1997.
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.
- STĘPNIEWSKA B., *Ogrody Krakowa*, Kraków 1977.
- STĘPNIEWSKA B., *Ogrody Krakowa w okresie średniowiecza i renesansu*, „Rocznik Krakowski” T. 44 (1973), Kraków 1973, 21-37.
- TOŁWIŃSKI T., *Urbanistyka. Zieleni w urbanistyce*, t. III, Warszawa 1963.
- ZACHARIASZ A., *Zieleni jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków 2006.
- <http://www.english-heritage.org.uk> (dostęp: 20.07.2012).

²² *Global garden report 2012. A closer look at urban green spaces around the globe.*

KATARZYNA ŁAKOMY*

**OGRODY W KRAJOBRAZACH MIAST
(cz. 2, od XVIII do XX w.)****GARDENS IN URBAN LANDSCAPE
(part 2, from 18th to the 20th century)****Streszczenie**

Zieleń w układach miejskich od czasów starożytnych występowała w różnorodnych formach i funkcjach, zazwyczaj zdominowanych jednak przez aspekt ozdobny. Okres rewolucji przemysłowej i związany z nią rozwój struktur urbanistycznych miast oraz pogarszające się warunki socjalno-bytowe jego mieszkańców, spowodował, iż komponowane tereny zielni, przede wszystkim publicznej, stały się koniecznością, mającą na celu zredukowanie negatywnych czynników. Obszary te miały nie tylko wprowadzić walory estetyczne i poprawę jakości krajobrazu, ale także pozytywnie wpłynąć na rozkwit życia społeczno-kulturowego.

Słowa kluczowe: zieleń miejska, miasto przemysłowe, sztuka ogrodowa

Abstract

Greenery from ancient times was found in urban structure in diverse forms and functions, usually however dominated by the aesthetic aspect. Period of the Industrial Revolution connected with development of the urban planning structure of the city and deteriorating conditions social and welfare of his residents caused, that composed green areas, above all public, became a need, which could reducing negative factors. These areas had introducing aesthetic advantages and the improvement of the quality of the landscape for setting not only, but also had a positive effect on a bloom of the social-cultural life.

Keywords: urban greenery, industrial city, garden art

* Dr inż. arch. Katarzyna Łakomy, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska.

1. WSTĘP

Przełom XVIII i XIX wieku, nazywany epoką rewolucji przemysłowej, charakteryzował się przemianami polityczno-społecznymi, technicznymi i ekonomicznymi¹. Doprowadziły one do transformacji przestrzennych i funkcjonalnych w strukturze miast, których negatywnymi skutkami był: szybki i niekontrolowany przyrost ludności, chaotyczna lokalizacja zakładów pracy (związana z własnością gruntów i lokalizacją złożów surowcowych), zagęszczenie zabudowy i powstawanie prowizorycznych osiedli robotniczych, pogarszanie się warunków mieszkaniowo-sanitarno-higienicznych (problemy z zaopatrzeniem w wodę i odprowadzeniem ścieków, epidemie, zachowania kryminalne), problemy komunikacyjne (zwłaszcza w układach historycznych), pogarszający się stan zdrowotny społeczeństwa oraz brak terenów zieleni. Zieleń miejska stanowić miała sposób na poprawę komfortu życia w rozrastających się aglomeracjach, coraz częściej pojawiały się postulaty „powrotu do natury”, tworzenia zieleni dostępnej dla wszystkich warstw społecznych oraz estetyzacji industrialnego krajobrazu.

Zieleń, jako element przestrzeni miasta wpływający na jego środowisko, psychikę i zdrowie mieszkańców, ale także jako element tworzący nową jakość krajobrazu – maskujący, nadający jej logiczną strukturę i przywracający zaburzony przez rozwój przemysłu ład przestrzenny, stała się istotnym elementem struktury funkcjonalnej miasta i jego układu urbanistycznego.

2. UWARUNKOWANIA OGÓLNE

Omawiana epoka historyczna pod względem technicznym charakteryzuje się znacznym tempem przemian (ekonomicznych, gospodarczych, społecznych), jednocześnie zbiega się z romantyzmem i kolejnymi epokami literackimi i filozoficznymi oraz transformacjami myśli architektonicznej. Również architektura skupia się na próbie oceny minionych stylów oraz poszukiwaniach nowych idei projektowych przez wykorzystanie nowych możliwości technologii budowlanych (stal i szkło). Główne kierunki w architekturze związane są z historyzmem – powrotem do wszystkich minionych stylów, dowolnym czerpaniem z ich rozwiązań, z jednoczesnym wykorzystaniem nowatorskich materiałów do wznoszenia prekursorskich w historii architektury obiektów (hale dworcowe, galerie, budynki przemysłowe itp.). Wraz z przełomem XIX i XX wieku pojawiają się także dwa silne, nowe wątki: secesja oraz modernizm.

W ślad za formami architektonicznymi idą rozwiązania widoczne w wyposażeniu wnętrz oraz komponowaniu otoczenia ogrodowego. W sztuce ogrodowej przeplata się ze sobą wiele wątków, począwszy od już rozwiniętego stylu krajobrazowego, a skończywszy na wizjonerskich koncepcjach końca XX wieku.

W Anglii wpływ na zmianę kształtowania ogrodów miała książka Reginalda Bromfelda *The formal garden in England* (London 1892), w której autor zawarł ideę geometrycznego ogrodu jako rozwinięcia przestrzeni zabudowy. Było to podejście przeciwstawne innej ważnej koncepcji tego okresu – ogrodu naturalistycznego, którego zwolennikiem był Wiliam Robinson (*The Wild Garden*, London 1895), a także

¹ Wynalazek maszyny parowej wpłynął m.in. na mechanizację pracy, rozwój komunikacji oraz wprowadzanie nowych metod wytopiania i obróbki żelaza. Ekonomiczny wyraz tych przemian znalazł odzwierciedlenie w zmianie organizacji produkcji, stworzeniu nowych rynków zbytu i powstaniu nowych klas społecznych.

Gertrude Jeckyll czy Karl Foerster, którą najkrócej określić można jako tworzenie dzikich ogrodów, zgodnych z siedliskiem i podstawami ekologii. Ważną postacią dla rozwoju architektury krajobrazu, pojmowanej jako dziedzina sztuki, oraz zwolennikiem ogrodów funkcjonalistycznych był Christopher Tunnard (*Graden in the modern landscape*, London–New York 1938), a jedną z jego bardziej reprezentatywnych realizacji – ogród przy rezydencji w St. Ann's Hill (hrabstwo Surrey, Anglia). Twórczość architektów krajobrazu drugiej połowy XX wieku jest zdecydowanie niejednorodna – widoczne są wątki zabawy konwencją historyczną, nowoczesnym materiałem, a także symboliką i metaforą. Koncepcje minimalistyczne, jak i te posiadające bogate formy detali i roślinności, przeplatają się z układami o wyrazie klasycznym czy z dominującą nowoczesną formą, w skali mikro lub o przestrzenności land art.

3. DOMINUJĄCE KIERUNKI STYLOWE

Począwszy od XVIII wieku, można wyróżnić kilka prądów stylowych, które bardzo wyraźnie zdominowały omawiany okres w historii sztuki ogrodowej, a także wpłynęły na współczesne podejście do projektowania ogrodów.

- Historyzm, czyli styl zwany również eklektycznym, powracał do wszelkich konwencji stylowych minionych epok, stosując nawiązania do jednego kierunku lub kilku konwencji stylistycznych (Trentham Haal w Staffordshire, Wilanów). Jako koncepcja filozoficzna wyrażał nieprzemijającą tęsknotę człowieka za przyrodą – rajem, widoczną także w postawach społecznych – wyraz chęci powrotu do pięknych krajobrazów oraz koncepcji stylów historycznych, powodując powstanie szeroko pojętej grupy stylów złożonych, łączących w sobie zarówno elementy ogrodów geometrycznych, jak i swobodnych (ogród „Flora”, Kolonia, P.J. Lenné).
- Naturalizm preferował formowanie przestrzeni ogrodu i parku w sposób możliwie naturalny, zarówno w kompozycji całości, jak i w układzie poszczególnych, typowych dla danego krajobrazu roślin. Ogrody te niejako odzwierciedlały, a zarazem stanowiły część otaczającego je krajobrazu. J. Bogdanowski dostrzegał w nich także początki nowych koncepcji – od ogrodów kolekcjonerskich czy dendrologicznych do obszarów chronionych.
- Styl kaligraficzny stanowił połączenie kierunku naturalistycznego z historyzmem, w którym uzyskano „umiejętność połączenia natury z dziełem rąk człowieka”. Jego specyfikę stanowią miękkie, płynnie przeprowadzone po obrysie ogrodu lub jego fragmentie (obwodnicowo) ścieżki i malowniczo kształtowane grupami drzew i krzewów wnętrza (plan ogrodu w Fontainebleau, E. André; Warszawa, Park Skaryszewskich, F. Szanior; teoretyczne prace Józefa Strumiłły).
- Secesja, jako nurt powiązany z ruchem Arts & Crafts i Jugendstil, stanowiący przeciwieństwo stylów historycznych i wyrastający z rozwiązań naturalistycznych, zakładał powrót do zminiaturyzowanego, romantycznego stosunku do natury. Typowe jego cechy to asymetria, układy krzywolinijne, linie płynne, motywy organiczne, roślinne, zwierzęce oraz stosowanie materiałów naturalnych, budownictwa tradycyjnego, rękodzieła, roślin typowych dla regionu – kierunek ten ilustrują obrazy J. Mehoffera, *Czerwona parasolka* (1917) i *Ogród* (1920). Przykłady realizacji: dwór w Głuchach, ok. 1900; ogród śródblokowy, ul. Batorego 18 w Krakowie, ok. 1900; Barcelona, Park Guell, Antonio Gaudí, 1900-1914).
- Modernizm, jako kierunek estetyczny w architekturze, stanowił wynik dążenia do nowych form stylowych. Ogrody modernistyczne, nazywane także architektonicz-

nymi, cechowała logika, prostota, funkcjonalność, geometryczność, odejście od ozdobności oraz silnie eksponowany związek pomiędzy architekturą a przyrodą (rośliny pnące, tarasy, przeszklenia, ogrody dachowe). Jego układy były geometryczne, ze swobodnie rozplanowaną roślinnością (gatunki zimozielone, o pokrojach zgeometryzowanych lub dające się łatwo formować, roślinność cieniolutna) i innymi elementami kompozycji, takimi jak: baseny, sadzawki, kanały, murki, donice (park w Żelazowej Woli, ogród przy willi przy ul. Francuskiej 2, Warszawa, arch. L. Krongold, 1933; Coonley Estate, Riverside, USA, arch. F.L. Wright, J. Jensen, 1907-1911).

4. OGRODY W STRUKTURZE MIASTA

Aż do początków XX wieku powstają (lub są przekomponowywane) rozległe założenia pałacowo-parkowe, zlokalizowane na uboczu obszarów zurbanizowanych. Jednak główne kierunki działań ówczesnych planistów, urbanistów i architektów skupiają się na ochronie naturalnych zasobów przyrodniczych oraz realizacjach ogrodów miejskich i zieleni podmiejskiej. Występowała ona w różnorodnych formach i skalach, zależnie od lokalnych uwarunkowań i potrzeb – charakteru ośrodka przemysłowego, istniejącej zabudowy, pozycji społecznej mieszkańców czy też historii i tradycji.

- Parki miejskie – w XVIII i XIX wieku zielen publiczna stała się świadomie komponowanym elementem planu urbanistycznego, a parki municypalne charakterystycznym elementem przestrzeni każdego większego miasta. Ich forma stylistyczna dostosowywana była zazwyczaj do kontekstu lokalizacyjnego (kształtu, skali, przestrzeni). Charakterystyczną cechą stanowiło otoczenie struktury zwartą zabudową, poprzedzoną szpalerem lub aleją, oraz bardzo zróżnicowany program użytkowy i wyposażenie (np. Regent's Park w Londynie, Park Flora w Kolonii, Central Park w Nowym Yorku).
- Parki podmiejskie (leśne) – obszary zieleni publicznej stworzone na terenach lasów naturalnych (często dawnych zwierzyńcach) z wykorzystaniem istniejących drzewostanów, o stylistyce krajobrazowej. Formy zieleni o charakterze ogólnodostępnym, stanowiące miejsce przechadzek i przejażdżek – odpoczynku biernego mieszkańców miast, często także wyposażane w atrakcje typu: pawilon wypoczynkowy, niewielki ogród zoologiczny, tor wyścigów konnych (np. Lasek Buloński w Paryżu).
- Parki ludowe – układy zieleni publicznej, zakładające duże skupienie programu o charakterze patriotycznym i funkcjonalnym². Dlatego też wyposażone były w muszle koncertowe, często w wydzielonej części parku (np. Konzerthausgarten), place gier, boiska i inne budynki takie jak: kawiarnia, restauracje, zajazd. Uzupełnienie całości stanowiły liczne obiekty małej architektury: pomniki (np. Bismarcka w Gliwicach), ławki, altany i pergole.
- Skwery – wydzielone niewielkie ogrody, powiązane z komunikacją, przeznaczone do użytku przez mieszkańców przyległych budynków. Ich koncepcja sięga XVII wieku, kiedy to powstały np. Covent Garden (1630) czy St. James Square (1684), jednak ich niezwykła popularność przypada na wiek XIX. Ich kształt przestrzenny był zróżnicowany (początkowo wypełniał pozostawioną niezabudowaną przestrzeń, następnie przybierał formy kwadratu, prostokąta, elipsy, okręgu), zależny od po-

² A. Zachariasz, *Zielen jako czynnik miastotwórczy*, Kraków 2006, s. 35.

trzeb użytkowników, ogólnych tendencji stylowych oraz układu urbanistycznego danego obszaru. Przybierał formy nawiązujące do placów, zgeometryzowanych ogródków i niewielkich parków krajobrazowych. Odmienne funkcjonowały skwery we Francji, gdzie były założeniami ogólnodostępnymi (np. Square de la Tour Saint-Jacques).

- Bulwary – szerokie, reprezentacyjne i rozbudowane kompozycyjnie ciągi komunikacji, łączące ruch pieszy z kołowym, którym towarzyszyły szpalery drzew, formy rzeźbiarskie, rabaty kwiatowe, trawniki (np. Avenue de l'Imperatrice – bulwar Cesarzowej, obecnie Avenue Foch w Paryżu).
- Przedogródki – niewielkie ogrody urządzone na skrawku terenu między linią zabudowy a komunikacji, towarzyszące kamienicom i obiektom użyteczności publicznej³. Izolowały od ruchliwych ulic, podkreślały i ozdabiały elewację, dlatego też posiadały charakter ozdobny. Złożone zazwyczaj z rabat kwiatowych otoczonych żywopłotem lub niskim ogrodzeniem.
- Ogrody śródblokowe – ogrody tworzone w kwartałach zabudowy mieszkaniowej, dostępne dla mieszkańców przyległych domów. Niewielkie tereny, których kompozycja zależna była od ich wielkości i kształtu, przebiegającej przez nie komunikacji, uwarunkowań zabudowy (artykulacje, podziały, wejścia, przejazdy), a także brak światła, przesuszanie gleby. Elementami ich kompozycji są niewielkie trawniki lub rabaty, krzewy, drzewa (zazwyczaj soliter) oraz wyposażenie w postaci altan, studni, rzeźb, murków. Główną rolę w ich przestrzeniach odgrywają nawierzchnie, ściany budynków i ogrodzenia, co w powiązaniu z ich skalą zazwyczaj związane było z prostą, geometryczną kompozycją. Typowym przykładem ogrodów śródblokowych są podwórza kamienic w obrębie średniowiecznej zabudowy Krakowa⁴, także Wilna i wielu innych miast.
- Planty – kompozycje ogrodowe urządzone na miejscu średniowiecznych murów obronnych wokół miast, które na skutek rozwoju technik wojskowych utraciły swoje pierwotne funkcje. Chęć otwarcia przestrzeni starych, zagaszonych układów miejskich oraz deficyt obszarów zielonych przyczynił się do ich burzenia (plantowania)⁵. Plantami nazywane są układy zieleni zlokalizowane na terenach pofortyfikacyjnych, o charakterze parków publicznych i układzie pierścieniowym. Przykłady: Luksemburg, Wiedeń, Kolonia, Würzburg, a także: Kraków, Gdańsk, Elbląg, Wrocław, Poznań, Łęczyca, Chełmno (il. 1)⁶.
- Ogrody dydaktyczne i wystawowe – obszary o funkcjach dydaktycznych i popularyzatorskich, zakładane w miastach lub na ich obrzeżach, o charakterze parkowym. Posiadały odrębny program, a przez to kompozycję i skalę, często towarzyszyły także innym układom zieleni miejskiej (parkom miejskim i ludowym). Wśród ogrodów tego typu, których szczególny rozwój przypada na wiek XIX, wymienić można:
 - ogrody botaniczne, których tradycja sięga starożytności, mocno spopularyzowane zostały w renesansie i później w XVIII i XIX wieku (w ramach rozwoju nauk

³ M. Siewniak, A. Miłkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, s. 203.

⁴ J. Bogdanowski, *Ogrody śródblokowe Krakowa*, Sprawozdanie PAN, T. XXXI/1, 1988, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1990.

⁵ M. Siewniak, A. Miłkowska, *op. cit.*, s. 191.

⁶ Odmieniami działaniami jest pozostawienie fortyfikacji i ich zespolenie z zielenią (K. Hodor, *Tradycja miejsca w obszarach fortyfikacji niektórych toksańskich miast historycznych*, „Czasopismo Techniczne” 5-A/2012, s. 200-208.

przyrodniczych). Ich popularność związana jest także z przemianami funkcjonalno-kompozycyjnymi, m.in. przez wyodrębnienie kolekcji specjalnych, alpinariów, ogrodów wodnych, budowli szklarniowych ze znacznie zróżnicowanymi roślinnymi egzotycznymi (palmiarnie, oranżerie, figarnie i mniejsze pawilony), a także dodatkowe obiekty dydaktyczne, takie jak: muzea i biblioteki, oraz architektury ogrodowej: świątynie, ruiny, pagody (ogród botaniczny w Kew);

II. 1. Chetmno, planty miejskie (foto K. Łakomy, 2010)

III. 1. Chetmno, old walls green belt (photo by K. Łakomy, 2010)

- arboreta, zakładane były przy ogrodach botanicznych i parkach publicznych (oraz jako fragment ich układu, swoiste „muzeum dendrologiczne”), ale także jako samodzielne specjalne przestrzenie, przeznaczone do gromadzenia roślin drzewiastych w celach dydaktycznych i naukowych. Najciekawsze arboreta w Polsce powstawały przez przekształcenie starszych układów rezydencjonalnych (Kórnik, Bolestraszyce, Wojstawice);
- ogrody zoologiczne, wywodzące się z dawnych zwierzyńców i menażerii, stanowiły obszary przeznaczone do hodowli i ekspozycji zwierząt, łączące funkcje edukacyjne, wypoczynkowe i rekreacyjne. Często były to wyodrębnione fragmenty innych obszarów zieleni komponowanej lub samodzielne układy. Według L. Majdeckiego występują one w 4 typach: jako powiązane z ogrodem botanicznym (Budapeszt), jako fragmenty wydzielone w parkach publicznych (Regent's Park), jako założenia zoologiczno-rekreacyjne (Antwerpia) i wreszcie jako kolekcje zwierząt w otoczeniu ogrodowym (przykłady polskie)⁷. Najstarszy ogród zoologiczny powstał w 1752 roku w Wiedniu, kolejny założony został przy Jardin de Plantes w Paryżu (1793), w Polsce zaś pierwsze ogrody powstały w Toruniu (zoobotaniczny z 1797), Wrocławiu (1865) i Poznaniu (1874);
- parki etnograficzne, przestrzenie przeznaczone do zbioru i eksponowania sztuki ludowej, zwłaszcza architektury (Sztokholm 1891);

⁷ L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 2010, s. 387-388.

- ogrody wystawowe, ogrody towarzyszące tzw. wystawom światowym (współczesne EXPO), mające na celu prezentację dorobku kulturalnego, naukowego i technicznego. Pierwsza Wielka Wystawa Przemysłu Wszystkich Narodów odbyła się w Londynie w 1851 roku (na terenie Hyde Parku, w którym wzniesiono Crystal Palace, proj. J. Paxton), kolejne m.in. w Nowym Yorku, Paryżu i Wiedniu. W XIX wieku na dużych przestrzeniach montowano zazwyczaj tymczasowe pawilony otaczane terenami zieleni komponowanej, po zakończeniu wystawy obiekty demontowano (wyjątek stanowi wieża Eiffla z 1889 roku), a pozostawione przestrzenie przeznaczano na parki publiczne.
- Ogrody dziecięce – przestrzenie przeznaczone do zabaw na świeżym powietrzu dla dzieci, łączone z edukacją. Wywodziły się z pojawiających się od XVIII wieku idei akcentujących potrzebę rozwoju fizycznego (a przez to także patriotyzmu) dzieci i młodzieży, powiązanego z ruchem na świeżym powietrzu. Problematykę tę podejmowali w wymiarze teoretycznym oraz realizacyjnym m.in. Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852), Gustav Meyer (1850-1900), Moritz Schreber (1808-1861)⁸, Henryk Jordan (1847-1907).

W XIX wieku powstawały ogrody jordanowskie (Polska), ogródki dziecięce (nawiązujące do idei jordanowskiej, o skromniejszym wyposażeniu i skali), place zabaw, parki sportowe (dla młodzieży) oraz ogrody przy szkołach i przedszkolach.

Ogrody jordanowskie to parki dla dzieci i młodzieży zlokalizowane w miastach, o specjalnie zaprojektowanym programie zabaw i ćwiczeń, wspomagające rozwój fizyczny, społeczny i psychiczny, z wątkami patriotycznymi. Wzorcowym rozwiązaniem stał się działający do dzisiaj Park Jordana w Krakowie. Program takiej przestrzeni, według wskazań projektowych, powinien obejmować: place dla dzieci do lat 7, w wieku 7-10 lat i w wieku 10-14 lat, plac z przyrządami do gimnastyki, piaskownicę, brodzik, plac dla matek, trawiasty plac dla niemowląt, murawy wypoczynkowe – polany, tor saneczkowy, lodowisko i inne⁹.

- Parki zdrojowe stanowią treny zieleni publicznej, zlokalizowanej w miejscowości uzdrowiskowej, o charakterze reprezentacyjnym i funkcji wypoczynkowej, rozrywkowej, wspomagania leczenia uzdrowiskowego. Tradycje uzdrowisk zdrojowych z terenów Polski sięgają XIII wieku – na rok 1241 wzmiankowany jest Łądek Zdrój, 1228 r. – Cieplice Śląskie, 1357 r. – Stary Zdrój. Największy rozwój miejscowości o charakterze uzdrowiskowym przypada na XVIII/XIX wiek, a więc okres przemian ekonomicznych, obyczajowych oraz naukowych, a także rozwój komunikacji. Popularyzacja lecznictwa balneologicznego zbiegła się z postulatami poprawy zdrowia w społeczności epoki industrialnej oraz specyficzną modą wśród inteligencji i mieszczaństwa na „bywanie” w kurortach. Aby sprostać wymogom funkcjonalnym oraz zachęcić do wybrania jednego z wielu ówczesnych uzdrowisk, musiały one spełniać nie tylko wymogi związane z lecznictwem, ale także reprezentacyjnością oraz dostępnością innych rozmaitych atrakcji. Dlatego też zasadą ich komponowania było tworzenie systemów zieleni towarzyszącej obiektom uzdrowiskowym, takim jak pijalnie wód, sanatoria, zakłady wodolecznicze, obiekty sportowe, domy zdrojowe, wille,

⁸ Daniel Gottlob Moritz Schreber (1808-1861), niemiecki lekarz, pedagog i nauczyciel akademicki, zajmujący się problemami zdrowotności dzieci i socjalnymi konsekwencjami wpływu urbanizacji. Był pomysłodawcą Schrebergärten – terenów na świeżym powietrzu (ogrodów) przeznaczonych do zabaw fizycznych dzieci, oraz inicjatorem Schrebervereine – ruchu propagującego pracę i zabawę na świeżym powietrzu, sprzyjającą wypoczynkowi w kontakcie z naturą i pogłębianiu więzi rodzinnych.

⁹ L. Majdecki, *op. cit.*, s. 367.

pensjonaty, kaplice zdrojowe, altany, muszle koncertowe i teatry. Kompozycja tych obszarów zazwyczaj bywała złożona, od geometrycznej przy obiektach i w głównych częściach parku, do bardziej swobodnych i naturalnych w bardziej odległych strefach. Układy zielni komponowanej, połączonej siecią licznych dróg, poszerzane także były o sąsiadujące tereny naturalne oraz dalsze krajobrazy. W części reprezentacyjnej parki zdrojowe wyposażone były w liczne elementy wyposażenia, takie jak ławki, pergole, fontanny, baseny, rzeźby towarzyszące trawnikom, rymowanym strzyżonymi żywopłotami, kobiercom i rabatami kwiatowym (il. 2). Najstojniejsze XIX-wieczne miejscowości o statusie uzdrowisk to: Krynica (1810), Busko Zdrój (1824), Szczawnica (1834-1865), Iwonicz Zdrój (ok. 1837), Ciechocinek (1842), Rymanowa (ok. 1876) oraz grupa uzdrowisk dolnośląskich.

II. 2. Kudowa Zdrój, centrum układu (foto J. Łakomy, 2007)

III. 2. Kudowa Zdrój, center of the arrangement (photo by J. Łakomy, 2007)

- Cmentarze – będące obszarami grzebalnymi o charakterze komunalnym lub wyznaniowym, lokalizowane na przedmieściach miast. W epoce romantyzmu rozwinął się nurt projektowania cmentarzy w formie malowniczych parków sentymentalnych, gdzie szczególną rolę odgrywał nastrój współtworzony przez krajobrazy, zieleni oraz obiekty architektoniczne¹⁰. W XIX wieku pojawiły się także założenia upamiętniające wydarzenia lub osoby, pomyślane jako Champs de Repos – pola pamięci (np. Champs-Élysées w Paryżu) oraz najbardziej popularna forma cmentarza – parku publicznego, uformowanego w naturalnym krajobrazie (np. Mount Auburn, USA; Père-Lachaise, Paryż, Francja).

¹⁰ K. Łakomy, *Ogrody pamięci w sztuce ogrodowej i architekturze krajobrazu*, „Czasopismo Techniczne” 2-A/2012, s. 7-18.

- Parki górnicze i hutnicze, często zakładane na terenach o charakterze industrialnym (Górny Śląsk), były terenami zielonymi towarzyszącymi zakładom przemysłowym. Zlokalizowane obok lub na terenie zakładu, przeznaczone były dla jego pracowników i miały charakter wypoczynkowy, ozdobny i izolacyjny (np. Hüttenpark przy hucie Donnersmarck w Zabrze).
- Zieleń osiedli robotniczych to rozbudowane systemy zieleni towarzyszącej układom zabudowy robotniczej w postaci ogrodów, parków, placów, pasów zadrzewień ochronnych i izolacyjnych, przeznaczone dla pracowników zakładu będącego właścicielem osiedla oraz ich rodzin.
- Wśród ogrodów wypoczynkowo-produkcyjnych, nazywanych pracowniczymi, wyróżnić można trzy główne grupy. Pierwsza z nich to niewielkie ogrody przydomowe, zazwyczaj towarzyszące niskiej zabudowie, o charakterze wiejskim, składające się z ozdobnego przedogródka oraz właściwego ogrodu użytkowego z zabudowaniami gospodarczymi za domem (Zabrze, Rokitnica). Drugą grupę stanowią ogrody blokowe, towarzyszące zabudowie wielorodzinnej typu blokowego (np. Katowice, Nikiszowiec). Ostatnia grupa to ogrody użytkowe, oddalone od zabudowań mieszkalnych (działki pracownicze, ogrody działkowe określane także jako szreberowskie), stanowiące samodzielne zgeometryzowane układy, składające się z działek użytkowych z niewielkim obiektem gospodarczym (rozpowszechnione na początku XX wieku).
- Ogrody willowe towarzyszące miejskim obiektom rezydencjonalnym w postaci willi stanowiły charakterystyczny element krajobrazu miast i ośrodków przemysłowych XIX i początku XX wieku. Ze względu na swoją specyfikę (skalę oraz tradycję architektoniczną) wpisywały się w zwartą tkankę urbanistyczną oraz krajobraz, kulturę i filozofię epoki przemysłowej. Lokalizowane były przy głównych ulicach, placach, skwerach, przy parkach miejskich, w dzielnicach willowych (ale także na przedmieściach) i wpisywały się ideowo i kompozycyjnie w systemy zieleni miejskiej. Otoczenie ogrodem głównego obiektu mieszkalnego stanowiło o specyfice tego typu zabudowy. Posiadały one charakter ozdobny i użytkowy, podnosiły atrakcyjność budynku, często izolowały od uciążliwego sąsiedztwa, tworzyły specyficzne enklawy zieleni, stanowiły element identyfikujący willę w krajobrazie zurbanizowanym. Ich kształt i wielkość zależała od warunków lokalizacyjnych, a forma od gustu właściciela lub projektanta (koncepcje krajobrazowe, naturalistyczne, eklektyczne, architektoniczne). Zazwyczaj posiadały geometrycznie zaprojektowane najbliższe otoczenie i część użytkową, dalsze części zaś miały charakter swobodny. Budynek i ogród stanowiły zazwyczaj zintegrowany zespół, a całość układu dopełniały obiekty, takie jak dom ogrodnika, stajnia, wozownia, szklarnie, a także altany, kioski, pawilony oraz liczne pergole i trejaże.
- Ogrody dachowe – w formie niewielkich kompozycji ogrodowych typowe były dla stylu modernistycznego i wynikały z ówczesnych koncepcji „oddawania przestrzeni” potrzebnej pod zabudowę przez tworzenie ogrodów na dachach i tarasach. Zieleń ta, zakładana przede wszystkim na obiektach willowych, a także użyteczności publicznej, stanowiła odosobnione miejsce odpoczynku, stylistycznie i filozoficznie odpowiadając typowym tendencjom epoki. Charakterystyczną cechą była ich geometryzacja, minimalizm użytej roślinności (rośliny w donicach) przy jednocześnie dużej liczbie obiektów architektonicznych (balustrady, murki, siedziska, pergole, donice), wykorzystanie betonu i szkła (duże przeszklenia wprowadzające zielenie do wnętrza) oraz żwirowych nawierzchni. Wrażenie surowości zmiękczano stosując rośliny pnące (Villa Savoye, Francja, Le Corbusier, 1929).

5. PODSUMOWANIE

Powyższy przegląd z pewnością nie wyczerpuje tematu ogrodów w miastach w okresie między XVIII a XX wiekiem, a stanowi jedynie próbę usystematyzowania form komponowanych terenów publicznych, występujących najczęściej w przestrzeniach zurbanizowanych w tym zróżnicowanym okresie. Nie poruszone zostały kwestie związane z zielenią izolacyjną (komunikacji i przemysłu) ani z tworzeniem systemów zieleni miejskiej, które stanowi tematykę z zakresu planowania krajobrazu, mniej powiązane ze sztuką ogrodową. Historia tego zagadnienia pokazuje jednak, iż bez wątpienia były to obszary potrzebne do funkcjonowania zarówno dawnych, jak i współczesnych miast.

LITERATURA

- BOGDANOWSKI J., *Polskie ogrody ozdobne. Historia i problemy rewaloryzacji*, Warszawa 2000.
- BOGDANOWSKI J., *Główne kierunki rozwoju sztuki ogrodowej dwudziestolecia międzywojennego na południu Polski*, [w:] „Sztuka dwudziestolecia międzywojennego”, materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa, październik 1980, (red.) A. Marczak, Warszawa 1982, 277-297.
- BROWN J., *Der Moderne Garten. Gartengeschichte des 20. Jahrhunderts*, Stuttgart 2002.
- CZYŻEWSKI A., *Trzewia Lewiatana. Miasta-ogrody i narodziny przedmieścia kulturalnego*; HOWARD E., *Miasta ogrody przyszłości*, Warszawa 2009.
- GŁAZEK D., *Giszowiec i Nikiszowiec na tle tendencji urbanistycznych przełomu XIX i XX wieku*, [w:] *Śląskie dzieła mistrzów architektury i sztuki*, (red.) E. Chojacka, Katowice 1987, 65-82.
- HODOR K., *Tradycja miejsca w obszarach fortyfikacji niektórych toksińskich miast historycznych*, „Czasopismo Techniczne” 5-A/2012, 200-208.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, T. II, Warszawa 2010.
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.
- TOŁWIŃSKI T., *Urbanistyka*, T. 2: *Budowa miasta współczesnego*, Warszawa 1948.
- TOŁWIŃSKI T., *Urbanistyka*, T. 3: *Zieleń w urbanistyce*, Warszawa 1963.
- WALKER M., *Zieleń w osiedlach i koloniach robotniczych*, [w:] *Historyczne osiedla robotnicze*, Katowice 2005, 70-76.
- ZACHARIASZ A., *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków 2006.

PIOTR KULESZA*

ZIELEŃ W MIASTACH ŚREDNIOWIECZNYCH W DZIELACH MALARSTWA NIDERLANDZKIEGO XV WIEKU

GREEN AREAS IN THE MEDIEVAL CITIES IN 15TH CENTURY NETHERLANDISH PAINTING

Streszczenie

Malarstwo niderlandzkie XV w. to nie tylko dzieła sztuki, to także nieocenione źródło informacji o średniowiecznych realiach. Obrazy o treści religijnej, rzadziej świeckiej, obok ukrytego języka symbolu dostarczają wielu cennych wiadomości nie tylko historykom sztuki, ale również przyrodnikom. Pozwalają zapoznać się z ówczesną rzeczywistością, która uchwycona została przez artystów w sposób prawdziwy. Niniejszy artykuł obejmuje badania nad szeroko pojmowaną zielenią w miastach, odzwierciedloną na sześciu wybranych przykładach malarstwa niderlandzkiego XV w. Są to zarówno czytelne kompozycje ogrodowe, jak i różnego rodzaju tereny zieleni wpisane w strukturę urbanistyczną. Tekst stanowi próbę określenia ich układu kompozycyjnego oraz pełnionej funkcji w krajobrazie miejskim.

Słowa kluczowe: średniowieczne ogrody miejskie, ogrody publiczne, parki miejskie, krajobraz miejski, malarstwo niderlandzkie XV wieku

Abstract

The fifteenth century Netherlandish painting is not only a work of art is also an invaluable source of information about medieval realities. Paintings of religious and secular content, beside the hidden language of symbols provide a variety of messages, not only for art historians but also to naturalists. They allow see the reality of that time which is shown very real by artists.

This article presents a study of medieval urban green areas reflected on the six selected examples of the 15th-century Netherlandish paintings. They are both gardens compositions and all kinds of green areas included in the urban structure. It is attempt to determine their composition and functions in the urban landscapes.

Keywords: medieval town garden, public garden, town parks, urban landscape, 15th-century Netherlandish paintings

* Dr inż. Piotr Kulesza, Katedra Ochrony Przyrody, Wydział Matematyczno-Przyrodniczy, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.

1. TERENY ZIELENI KOMPONOWANEJ W MIASTACH ŚREDNIOWIECZNYCH

Współczesna wiedza na temat średniowiecznych miast w Europie jest coraz większa¹. Wciąż jednak pojawiają się nowe pytania o ich strukturę przestrzenną, w tym także o rolę zieleni w całym układzie urbanistycznym. Dotychczasowe studia dowodzą, że już od wczesnego średniowiecza na obszarze wielu miast europejskich istniały tereny o charakterze ogrodowym. Dotyczy to zarówno miast z czasów osadnictwa rzymskiego, jak i tych zupełnie nowych². Początkowo ogrody miejskie miały charakter wyłącznie użytkowy, dostarczając niezbędnej żywności³. Z czasem przestrzenie te traktowano jako rodzaj gruntów rezerwowych pod przyszłą rozbudowę miasta⁴. Następnie przyjęły funkcję ozdobną, o czym świadczy wzmianka z Paryża, gdzie na przełomie IX i X w. w południowej części „Cité” pojawiły się samodzielne lub powiązane z budynkami świeckimi ogrody dekoracyjne⁵.

W XII i XIII w. tereny zieleni w miastach stopniowo się kurczyły. Centra były zabudowywane kosztem ogrodów, które przenoszono bliżej murów obronnych lub na przedmieścia. Dalej jednak zaznaczały swoją obecność, o czym świadczy plan Paryża z XIII w., na którym odnaleźć można wiele ogrodów przydomowych. Wśród nich są też założenia profesorów Sorbony⁶ i ogród przy katedrze Notre-Dame. Niestety, po roku 1250 powierzchnia ogrodów paryskich szybko zmalała na rzecz coraz gęstszej zabudowy⁷.

W XIV w. ogrody nadal towarzyszyły miejskim zamkom, klasztorom, gildiom i domom mieszkalnym. Potwierdzeniem tego może być Hôtel de Saint Pol w Paryżu, czyli rezydencja króla Francji Karola V, przy której znajdował się 8-hektarowy ogród. Mimo że uzupełniał tylko siedzibę feudalną, stanowił ważny element całego miasta⁸. Kompleks ten wpisany w istniejący już układ ulic Paryża nie był pojedynczą zwartą przestrzenią, lecz bogato wyposażonym zespołem ogrodów⁹.

Ogrody mieszczań i rzemieślników były znacznie mniejsze i skromniejsze¹⁰. Ich obecność w bezpośrednim sąsiedztwie domów potwierdzają dokumenty z XIV w. dotyczące sprzedaży gruntów, gdzie pojawia się określenie *domum areum et hortorum*¹¹. Ogrody te znajdowały się najczęściej w podwórzach budynków mieszkalnych, ukryte za wysokimi murami¹². Czasami umieszczane były z tyłu domu i sąsiadowały z ogrodami posesji położonych przy równoległej ulicy. Takie rozwiązanie potwierdza dokument sądowy z 1380 r. z Wormacji, gdzie graniczące ogrody dzieliła drewniana ściana.

¹ Historię rozwoju europejskich układów w urbanistycznych w świetle współczesnych badań przedstawia L. Benevolo, *Miasto w dziejach Europy*, tłum. H. Cieśla, Warszawa 1995, s. 37-114.

² D. Hennebo, A. Hoffman, *Geschichte der Deutschen Gartenkunst. Gärten des Mittelalters*, t. 1, Hamburg 1962, s. 164.

³ R. Sennett, *Ciało i kamień. Człowiek i miasto w cywilizacji zachodu*, tłum. M. Konikowska, Gdańsk 1996, s. 144-145.

⁴ D. Hennebo, A. Hoffman, *op. cit.*, s. 164.

⁵ R. Sennett, *op. cit.*, s. 144-145.

⁶ D. Hennebo, A. Hoffman, *op. cit.*, s. 165.

⁷ R. Sennett, *op. cit.*, s. 144-145.

⁸ P. Hobhouse, *Historia ogrodów*, przeł. B. Mierzejewska, E. Romkowska, Warszawa 2005, s. 117.

⁹ J. Harvey, *Medieval gardens*, London 1981, s. 92.

¹⁰ B. Stępniewska, *Kompozycja zieleni*, Cz. 2: Średniowiecze, Wrocław 1993, s. 95.

¹¹ D. Hennebo, A. Hoffman, *op. cit.*, s. 165.

¹² B. Stępniewska, *op. cit.*, s. 95.

Ogrody mieszczańskie znacznie częściej towarzyszyły domom, które sąsiadowały z przepływającą przez miasto rzeką lub stykały się z murami obronnymi¹³. Przykładem może być XIII-wieczny Londyn, gdzie mieszkańcy domów zlokalizowanych nad Tamizą posiadali małe ogrody. Podobnie było w Paryżu i Madrycie¹⁴.

Ogrody mieszczańskie pod względem wyposażenia wzorowały się na kompozycjach zamkowych. W związku z tym ich niewielką przestrzeń wypełniały czworoboczne rabaty, w których znajdowały się rośliny¹⁵. Często dla wygody umieszczano stół lub ławę¹⁶. W większych ogrodach spotykana była również altana¹⁷, która przybierała postać przysiennej drewnianej kratownicy¹⁸.

W XV w. brak miejsca w miastach i rosnąca chęć posiadania ogrodów zmusiła mieszczan do wykupywania gruntów poza ścisłą linią murów obronnych. W ten sposób rozpoczął się rozwój kompleksów podmiejskich. Takie ogrody były już rozleglejsze, a ich wyposażenie bardziej rozbudowane¹⁹.

Jak podaje Hennebo, w miastach średniowiecznych północnej Europy nie było na ogół świadomości wkomponowanej publicznej przestrzeni ogrodowej. Wszystkie wysiłki na rzecz ogrodnictwa miejskiego skupiały się przede wszystkim w rękach prywatnych²⁰. Rolę przestrzeni rekreacyjnej spełniały swego rodzaju łąki kwietne otaczające miasto²¹. Nosiły one nazwę *pratun* i były obszernymi spacerowymi łąkami, uzupełnianymi w małą architekturę i elementy wodne. Przestrzenie te służyły rozrywkom mieszczan²².

2. ZIELEŃ W MIASTACH NA WYBRANYCH OBRAZACH

Badania przeprowadzono na sześciu wybranych obrazach mistrzów malarstwa niderlandzkiego XV w. Analizą objęte zostały te dzieła, które najlepiej ukazują miasto i jego układ przestrzenny. Uwzględnione zostały wszystkie tereny zieleni uchwycone przez malarzy zarówno w mieście, jak i krajobrazie podmiejskim.

W malarstwie niderlandzkim XV w. sceny poszczególnych obrazów rozgrywają się często na tle krajobrazów miejskich lub podmiejskich²³. Należy jednak pamiętać, że są one niekiedy wyidealizowane i tylko częściowo prezentują ówczesną rzeczywistość. W związku z tym namalowane przez artystów miasta odzwierciedlają zarówno te

¹³ D. Hennebo, A. Hoffman, *op. cit.*, s. 164.

¹⁴ L. Majdecki, *Historia ogrodów*, t. 1, Warszawa 2008, s. 86.

¹⁵ B. Stępniewska, *op. cit.*, s. 95.

¹⁶ M. Siewniak, A. Miłkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998, s. 142.

¹⁷ R. Sennett, *op. cit.*, s. 144-145.

¹⁸ P. Kulesza, *Altany ogrodowe na przestrzeni dziejów*, [w:] *Architektura ogrodowa obiekty architektoniczne w kompozycjach ogrodowych – historia i współczesność*, A. Miłkowska, Z. Mirek, K. Hodor (red.), Kraków 2007, s. 135-146.

¹⁹ D. Hennebo, A. Hoffman, *op. cit.*, s. 169.

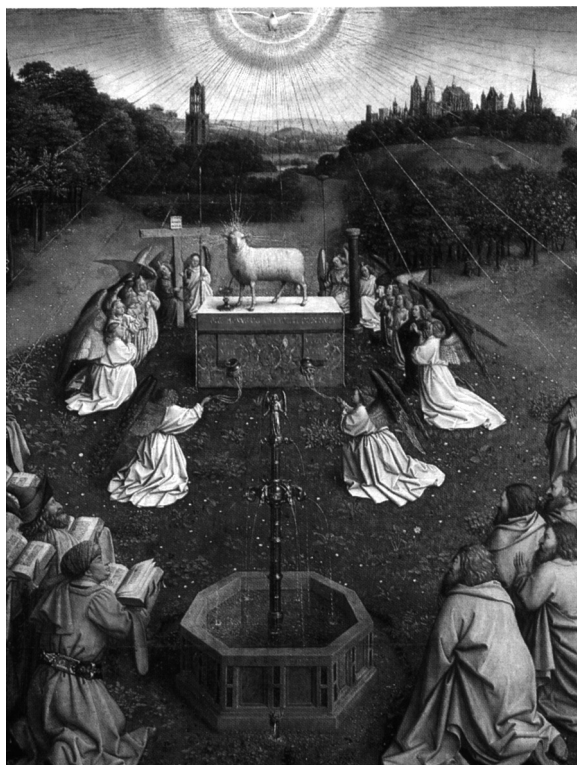
²⁰ *Ibidem*, s. 177.

²¹ M. Szafrńska, *Wirydarz: Słowa, forma treść*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” t. XXVII, Kraków, 1995, s. 121-133.

²² M. Siewniak, A. Miłkowska, *op. cit.*, s. 201.

²³ Dokładnych analiz namalowanych struktur urbanistycznych dokonała profesor Urszula M. Mazurczak, która nie tylko ukazała symboliczny fenomen miasta w sztuce, ale również rozpoznała istniejące w rzeczywistości obiekty, a nawet całe struktury urbanistyczne. U.M. Mazurczak, *Miasto w pejzażu malarskim XV wieku. Niderlandy*, Lublin 2004.

istniejące realnie, jak również te całkowicie wyobrażone, nawiązując do ich średnio-wiecznego ideału, czyli Niebiańskiej Jerozolimy. Część z nich ukazana jest w większej całości w znacznym oddaleniu, inne zaś są tylko ograniczone do ich fragmentów.

II. 1. Jan van Eyck, fragment Ołtarza Gandawskiego, 1432; Gandawa, katedra św. Bawona

III. 1. Jan van Eyck, detail of The Ghent Altarpiece, 1432; Ghent, Saint Bavo Cathedral

Przestrzeń podmiejską o charakterze ogrodowym prezentuje Jan van Eyck w scenie *Adoracji Baranka Mistycznego*, tzw. Ołtarzu Gandawskim²⁴. Takie przypuszczenia potwierdza Penelope Hobhouse, która zauważa, że namalowany krajobraz wyrażnie nawiązuje do parku, który przypomina łąkę kwiatną²⁵. Obszar ten obejmuje bowiem murawę otoczoną ze wszystkich stron zwartą roślinnością. Pośrodku znajduje się ozdobna fontanna (il. 1). Sama roślinność również sugeruje, że jest to raczej fragment sztucznie wykreowanego miejsca niż naturalnego krajobrazu. Wśród roślin rozpoznać bowiem można zarówno gatunki dziko rosnące w Europie, jak i te egzotyczne²⁶. Choć namalowane rośliny nie tworzą typowej rabaty, to ich lokalizacja przypomina element sztucznie stworzony przez człowieka. Także dobór gatunkowy bliższy jest ogro-

²⁴ Gandawa, katedra św. Bawona, 1432.

²⁵ P. Hobhouse, *op. cit.*, s. 110.

²⁶ P. Kulesza, *Szata roślinna w krajobrazach malarstwa niderlandzkiego XV wieku. Identyfikacja botaniczna roślin na wybranych obrazach*, Lublin 2011, s. 99-122.

dom niż naturze. Potwierdza to również obecność drewnianej konstrukcji, na której rozpięte są pędy winorośli. Opisana przestrzeń, mimo że nie posiada bezpośredniego łącznika komunikacyjnego, jest wyraźnie połączona ze strukturą urbanistyczną przez sylwetki miast ukazanych w oddali.

Inny niż opisany wyżej kompleks podmiejski przedstawia tablica Jacquesa Daret'a *Nawiedzenie św. Elżbiety*²⁷. Po lewej stronie tego obrazu, w tle religijnego zdarzenia, widoczne jest miasto połączone z przedmieściem, w którym dostrzec można czytelnie wyznaczoną przestrzeń ogrodową (il. 2). Jest to prawdopodobnie sad, o czym świadczą namalowane drzewa. Ich wygląd sugeruje, że są to różnego gatunku drzewa owocowe w fazie kwitnienia lub owocowania. Wskazuje na to fakt, że część z nich ma wyraźnie białe i różowo nakrapiane korony, inne zaś posiadają czerwone cętki na ciemnozielonym tle liści. Również ich pokrój i rozmiary potwierdzają powyższe przypuszczenia. Drzewa te nie rosną w ściśle określonym układzie kompozycyjnym. Zajmują swobodnie przestrzeń ogrodu, którego geometryczne zarysy wyznaczają linie zabudowy oraz żywopłoty. Te ostatnie utworzone są prawdopodobnie ze swobodnie rozrośniętych krzewów liściastych. Wyraźnie wydzielają one cały ogród z otaczającego krajobrazu. Jednocześnie ich niewielka wysokość zapewnia powiązanie widokowe z okolicznymi terenami. Uzupełnieniem tej swoistej granicy są drzewa, które znajdują się w linii żywopłotów i swoją wysokością znacznie odbiegają od pozostałych. Namalowany sad nie posiada wyznaczonych ścieżek, małej architektury i elementów wodnych. Jego wystrój uzupełnia jedynie murawa pokryta kwiatami oznaczonymi za pomocą licznych kolorowych plamek farby.

Il. 2. Jacques Daret, *Nawiedzenie św. Elżbiety*, 1434-1435 (fragment); Berlin, Die Staatlichen Museen

III. 2. Jacques Daret, *The Visitation*, 1434-1435 (detail); Berlin, Die Staatlichen Museen

Doskonałym przykładem prezentującym panoramę miasta jest obraz Jana van Eycka *Madonna kanclerza Rolin*²⁸. Artysta, dzięki nowatorskiemu ułożeniu pierwszoplanowej sceny religijnej na podwyższonej loggi, uchwycił nie tylko strukturę

²⁷ Berlin, Die Staatlichen Museen zu Berlin – Gemäldegalerie, 1434-1435. Datowanie i analizy dotyczące tego artysty zob. S. Kemperdick, *Rogier van der Weyden (1399/1400-1464)*, Köln 1999, s. 12-20.

²⁸ Paryż, Luwr, 1435.

urbanistyczną metropolii, ale również towarzyszącą jej zielenią. Po prawej stronie obrazu widoczna jest zwarta zabudowa miejska z dominującą w niej gotycką katedrą. Roślinność w tej części metropolii jest znacznie ograniczona. Nie widać zarysów koron drzew, a tym bardziej konkretnych kompozycji ogrodowych. Jedyne na wzgórzu za miastem dostrzec można pola i łąki poprzedzielane miedzami. Niewątpliwie tereny te stanowią użytkowe zaplecze miasta. Za wieżą katedry zauważyć można także niezabudowaną przestrzeń otoczoną murami (il. 3). Jest to prawdopodobnie obszar podmiejski, który na skutek rozbudowy miasta został do niego dołączony²⁹. Być może do czasu jego zabudowania znajdowały się tam miejskie ogrody. Po lewej stronie rzeki miasto wydaje się bardziej swobodne. Jego układ urbanistyczny tworzy niewielki plac na skrzyżowaniu dwóch ulic (il. 4). Przestrzeń tego skweru wyznacza zbliżony do trapezu kształt murawy i rozłożysta korona drzewa, w cieniu którego gromadzą się przechodnie. Nie widać tam żadnego elementu ogrodowego, jak chociażby ogrodzenia czy też ławy darniowej. Bliżej wyjazdu z przedmieścia dostrzec można jeszcze jedną zieloną plamę. Prawdopodobnie jest to również pojedyncze drzewo liściaste, stojące na kolejnym rozdrożu. Innym rodzajem zieleni tej części metropolii jest roślinność przy domach umieszczonych bezpośrednio nad brzegiem rzeki. Są to prawdopodobnie wyobrażenia ówczesnych ogrodów przydomowych. Ukryte za wysokimi murami drzewa i krzewy wypełniają działki znacznie większe od tych namalowanych wewnątrz miasta. Tu również artysta nie przedstawił szczegółowo wizji ogrodowej, ograniczając się do samej roślinności. W bocznej części analizowanego układu urbanistycznego widać wyraźnie opactwo i otaczające je ogrody. Mimo że są one częścią klasztoru, współtworzą zielenią miejską, sąsiadując z jedną z ulic przedmieścia. Warty odnotowania jest także krajobraz, który znajduje się powyżej zabudowy miejskiej. Tworzą go lasy i pola uprawne, ale przede wszystkim winnice z charakterystyczną organizacją przestrzenną³⁰.

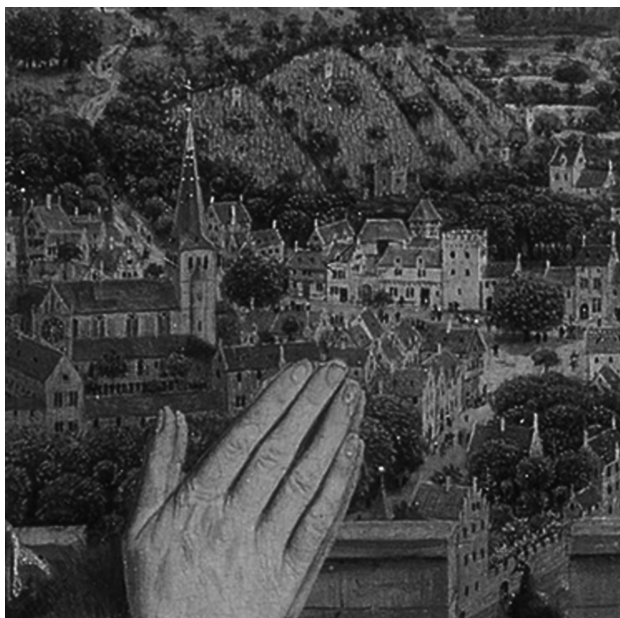

Il. 3. Jan van Eyck, *Madonna z kanclerzem Rolin*, 1435 (fragment); Paryż, Luwr

III. 3. Jan van Eyck, *The Virgin of Chancellor Rolin*, 1435 (detail); Paris, Musée du Louvre

²⁹ U.M. Mazurczak, *op. cit.*, s. 106-107.

³⁰ *Ibidem*, s. 108.

II. 4. Jan van Eyck, *Madonna z kanclerzem Rolin*, 1435 (fragment); Paryż, Luwr

III. 4. Jan van Eyck, *The Virgin of Chancellor Rolin*, 1435 (detail); Paris, Musée du Louvre

Inne miasto, w którym dostrzec można ślady zieleni, znajduje się w dziele Petrusa Christusa *Madonna Exeter*³¹. Tu również artysta wykorzystał panoramę miasta jako tło pierwszoplanowej sceny o charakterze religijnym. W przeciwieństwie jednak do poprzedniego analizowanego obrazu prezentowane miasto nie jest aż tak rozbudowane. Niemniej jednak posiada ono w swojej strukturze urbanistycznej wyraźny element ogrodowy. Jest to niewielki skwer zlokalizowany w centralnej części obrazu (il. 5). Kompleks ten obejmuje przestrzeń o prostokątnych zarysach, na której znajdują się cztery liściaste drzewa o kulistych koronach. Wyrastają one swobodnie z brunatnozielonej murawy, która poprzecinana jest jasnymi ścieżkami. Trudno stwierdzić, czy układ owych ścieżek odzwierciedla jakiś zaplanowany układ kompozycyjny. Inną wiadomą jest jasnobłękitna plamka u zbiegu dróg w dolnej części placu. Być może sugeruje ona obecność niewielkiego oczka wodnego lub też studnię. W pozostałej części namalowanego miasta dostrzec można liczne zielone plamy wystające ponad dachy budowli. Są to zapewne drzewa i krzewy rosnące w ogrodach przydomowych.

W kolejnych analizowanych obrazach sceny rozgrywają się na tle miasta widzianego z jego „wnętrza”, co pozwala dostrzec coraz więcej szczegółów dotyczących jego struktury, w tym również zieleni. Malarze z większą dokładnością prezentują ogrody przydomowe, w których rozgrywają się poszczególne zdarzenia. Pierwszym takim dziełem jest *Ołtarz Mérode*³², gdzie sceny o charakterze religijnym rozgrywają się

³¹ Berlin, Die Staatlichen Museen zu Berlin – Gemäldegalerie, 1450.

³² Nowy Jork, Metropolitan Museum, 1425-1430. Datowanie i obszerna analiza ikonograficzna oraz stylistyczna na obrazu zob. F. Thürlenmann, *Robert Campin*, München 2002, s. 58-76.

II. 5. Petrus Christus, Madonna Exeter, 1450 (fragment); Berlin, Die Staatlichen Museen

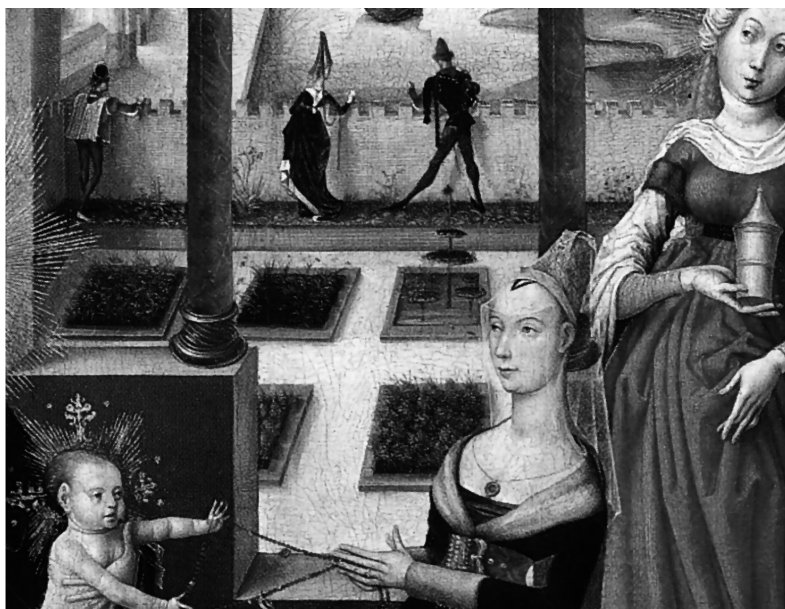
III. 5. Petrus Christus, Exeter Madonna, 1450 (detail); Berlin, Die Staatlichen Museen

II. 6. Robert Campin, Ottarz Mérode, tablica lewa, 1425-1430 (fragment); Nowy Jork, Metropolitan Museum

III. 6. Robert Campin, Annunciation Triptych (Mérode Alterpiece), left wing, 1425-1430 (detail); New York, The Metropolitan Museum of Art

w domu zlokalizowanym w centrum nieokreślonej metropolii³³. Na prawej tablicy tryptyku widać klęczącą parę fundatorów na małym przydomowym podwórzu. Otoczona wysokim ceglany murem przestrzeń izolowana jest od ruchliwej ulicy, której zarysy wyłaniają się przez uchylone drzwi bramy. Mimo że przestrzeń ta nie nosi wyraźnych znamion ogrodu, stanowi niewątpliwe dowód istnienia takich miejskich, przydomowych kompozycji, poprzedzających budynek mieszkalny od strony ulicy (il. 6). Niestety, wewnątrz to artysta nakreślił w sposób bardzo oszczędny. Nie widać typowych elementów ówczesnych ogrodów, a jedynie zadbane trawnik, ziemną ścieżkę prowadzącą do domu oraz rośliny. Identyfikacja botaniczna wspomnianych roślin wykazała, że są to gatunki synantropijne tworzące rodzaj murawy, a nie zaplanowanej ogrodowej rabaty. Jednym wyjątkiem jest krzew róży rosnący przy murze, który może podkreślać dekoracyjny charakter tego układu³⁴.

II. 7. Mistrz Legendy św. Guduli, Madonna z Dzieciątkiem z fundatorką i świętą Marią Magdaleną, 1470 (fragment); Liège, Musée Diocésain

III. 7. Master of the Legend of Saint Gudule, Virgin and Child and donor, 1470 (detail); Liège, Musée Diocésain

Jeszcze dokładniej obraz miejskiego ogrodu przydomowego nakreśla Mistrz Legendy św. Guduli w obrazie *Madonna z Dzieciątkiem z fundatorką i świętą Marią Magdaleną*³⁵. Artysta umieścił pierwszoplanową scenę w logii podmiejskiego domostwa. Z wnętrza komnaty, gdzie toczy się święta rozmowa, rozciąga się widok na ozdobny ogród (il. 7). Ma on geometryczny zarys i jest otoczony murem. Wnętrze tego

³³ U.M. Mazurczak, *op. cit.*, s. 85.

³⁴ P. Kulesza, *op. cit.*, s. 51-58.

³⁵ Liège, Musée Diocésain, 1470. Datowanie i dokładne analizy ikonograficzne tego obrazu zob. N. Toussaint, „Les Petits Maîtres” de la fin du XV siècle, [w:] *Les Primitifs flamands et leur temps*, M. Wynn Ainsworth, B. Bousmanne (red.), Louvain-la-Neuve 1994, s. 543.

obiekty tworzą zbliżone do kwadratu rabaty, otoczone niskimi obrzeżami. Jest ich prawdopodobnie osiem i ustawione są w dwóch równoległych rzędach. Niepewność ta wynika z faktu, że widocznych kwater jest tylko pięć, a pozostałe są domniemane. Wnętrze namalowanych rabat wypełniają niskie rośliny, a tylko jedna porośnięta jest formowaną roślinnością. Są to charakterystyczne dla średniowiecznych ogrodów Burgundii estrady, przyjmujące postać piętrowych, dekoracyjnych konstrukcji roślinnych³⁶. Innym ciekawym elementem ogrodowym jest ława darniowa umieszczona wzdłuż murów.

3. PODSUMOWANIE

Powyższa analiza pozwala stwierdzić, że wyobrażenia artystów uwzględniały nie tylko układy urbanistyczne i architekturę, ale również istniejące kompozycje ogrodowe. Malarze przedstawiają zarówno tereny zieleni podmiejskiej, jak również te zlokalizowane wewnątrz murów obronnych. Potwierdzają istnienie sadów, łąk i winnic, które były traktowane jako zaplecze przyrodnicze aglomeracji. O ich znaczeniu może świadczyć dostrzegalny na obrazach fakt, że były one otaczane fortyfikacjami i w ten sposób przyłączane bezpośrednio w obszar municypalny. Dzieła ilustrują także obecność podmiejskiej przestrzeni publicznej w postaci rozległych łąk kształtowanych na wzór przyzamkowych ogrodów zabaw lub parków. Potwierdzają również występowanie w miastach ogrodów przydomowych, a zwłaszcza ich lokalizację. Ukazują bowiem ogrody w podwórzach, otoczone wysokimi murami umiejscowione przed i za budynkami mieszkalnymi. Namalowane przez artystów zielone plamy roślinności świadczą, że częściej roślinność towarzyszyła działkom nadrzecznym i parcelom przy murach obronnych aniżeli w centrum miast.

Także wyposażenie ówczesnych ogrodów zostało uzupełnione o ciekawe informacje. Oprócz typowych podniesionych rabat, łąk darniowych i altan występują sztucznie formowane elementy roślinne, takie jak eksedry i żywopłoty. Murawę ogrodu tworzą nie tylko gatunki ogrodowe, ale również synantropijne.

Z drugiej strony analizowane obrazy dostarczają ciekawej informacji o publicznej zieleni miejskiej wewnątrz murów obronnych. Obrazy Jana van Eycka i Petrusa Chirstusa dowodzą istnienia miejskich placów i niewielkich skwerów porośniętych drzewami. Trudno jednoznacznie opisać te przestrzenie, ale niewątpliwie są one użytkowane przez ogół mieszkańców.

Przedstawione na obrazach tereny zieleni w miastach są nie tylko wyobrażeniami artystów, ale swoistą syntezą ich wizji artystycznej i codziennych doświadczeń. Nie można bowiem zapomnieć, że wszyscy analizowani mistrzowie żyli i pracowali w największych aglomeracjach XV-wiecznej Europy.

LITERATURA

- BENEVOLO L., *Miasto w dziejach Europy*, tłum. H. Cieśła, Warszawa 1995.
 FRIEDLÄNDER F.M., *Early Netherlandish Painting*, t. 6: *Hans Memlinc and Gerard David*, Brussels 1971.
 HARVEY J., *Medieval gardens*, London 1981.
 HENNEBO D., HOFFMAN A., *Geschichte der Deutschen Gartenkunst. Gärten des Mittelalters*, t. 1, Hamburg 1962.

³⁶ M. Siewniak, A. Miłkowska, op. cit., s. 73.

- HOBHOUSE P., *Historia ogrodów*, przeł. B. Mierzejewska, E. Romkowska, Warszawa 2005.
- KEMPERDICK S., *Rogier van der Weyden (1399/1400-1464)*, Köln 1999.
- KULESZA P., *Altany ogrodowe na przestrzeni dziejów*, [w:] *Architektura ogrodowa obiekty architektoniczne w kompozycjach ogrodowych – historia i współczesność*, A. Mitkowska, Z. Mirek, K. Hodor (red.), Kraków 2007, 135-146.
- KULESZA P., *Szata roślinna w krajobrazach malarstwa niderlandzkiego XV wieku. Identyfikacja botaniczna roślin na wybranych obrazach*, Lublin 2011.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, t. 1, Warszawa 2008.
- MAZURCZAK U.M., *Miasto w pejzażu malarskim XV wieku. Niderlandy*, Lublin 2004.
- SENNETT R., *Ciało i kamień. Człowiek i miasto w cywilizacji zachodu*, tłum. M. Konikowska, Gdańsk 1996.
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.
- STĘPNIEWSKA B., *Kompozycja zieleni*, cz. 2: *Średniowiecze*, Wrocław 1993.
- SZAFRAŃSKA M., *Wirydarz: Słowa, forma, treść*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury” t. XXVII, Kraków 1995, 121-133.
- THÜRLEMANN F., *Robert Campin*, München 2002.
- TOUSSAINT N., „*Les Petits Maîtres*” de la fin du XV siècle, [w:] *Les Primitifs flamands et leur temps*, M. Wynn Ainsworth, B. Bousmanne (red.), Louvain-la-Neuve 1994.

DOROTA NALEPKA*

**RENEANSOWE OGRODY KRÓLEWSKIE NA WAWELU.
PALINOLOGICZNE BADANIA OGRODÓW
NA GÓRNYM TARASIE****RENAISSANCE ROYAL GARDENS ON THE WAWEL HILL.
PALYNOLOGICAL RESEARCHES
OF THE UPPER TERRACE OF THE GARDENS****Streszczenie**

W ziemi wypełniającej przestrzeń między renesansowymi ceglanymi ścieżkami na Wawelu, stosując metodę analizy palinologicznej, szukano ziaren pyłku roślin, które mogły być uprawiane w tym miejscu w okresie renesansu. Niestety, nie znaleziono dowodów na uprawę roślin w tym miejscu, ale wskazano, jakie zbiorowiska roślinne mogły otaczać miejsce, skąd pobrano ziemię do wypełnienia rabat.

Słowa kluczowe: palinologia, renesansowe ogrody, Wawel, Kraków, Polska

Abstract

Pollen and spores were searched in the sediment filled spaces among renaissance brick paths at the Wawel Hill kings gardens. Unfortunately, there were no palynological proves to any plants cultivation here. Anyway it was stated which type of vegetation community developed in close neighboring of the place where the earth to the gardens were collected.

Keywords: palynology, renaissance gardens, Wawel, Kraków, Poland

* Dr hab. Dorota Nalepka, Instytut Botaniki im. W. Szafera Polskiej Akademii Nauk.

1. WSTĘP

Za czasów Bony Sforzy (1494-1557), od 1518 roku królowej Polski, uprawiano na Wawelu rośliny w rabatach, o czym świadczą dane archiwalne (Gwizdałówna 1995, www.wawel.krakow.pl). W trakcie badań archeologicznych na górnym tarasie wzgórza wawelskiego odkryto ceglane ścieżki charakterystyczne dla okresu renesansu, uznane za pozostałości miejsc, gdzie mogły znajdować się te właśnie uprawy.

Badania palinologiczne miały odpowiedzieć na pytanie, jakie rośliny rosły na badanych rabatach. Znając z zapisów archiwalnych „ziota”, jakich używano w kuchni królowej Bony, ze szczególną uwagą poszukiwano ziaren pyłku tych roślin. Były to między innymi bazylia (*Ocimum basilicum*), majeranek (*Majorana hortensis*), rozmaryn (*Rossmarinus officinalis*), marzanka (*Asperula*).

2. MATERIAŁ I METODA

Materiał pobrano w 2003 r., kopiąc odkrywkę w glebie zalegającej między ceglanymi ścieżkami we wskazanym przez archeologów miejscu, na górnym tarasie Królewskich Ogrodów Wawelskich (il. 1). Próbkę zbadano zgodnie z przyjętą metodyką badań palinologicznych (Dybova-Jachowicz i Sadowska 2003 – tam wcześniejsza literatura, oraz Nalepka 1999, Makohonienko i Nalepka 2007) i opublikowano szczegółowe wyniki (Nalepka 2009).

- Il. 1. Widok obszaru odkrywki archeologicznej z 2003 r. Prostokątne obszary wypełnione glebą i otoczone ceglanymi ścieżkami. W centralnej części jednego z obszarów widoczna wykopana odkrywka do poboru prób paleobotanicznych (foto A. Walanus)
- Ill. 1. Wawel Hill. View of the archaeological excavation in 2003. Rectangular spaces surrounded by brick paths. In the central parts of one area the palaeobotanical outcrop (photo by A. Walanus)

Ziarna pyłku roślin naczyniowych (pyłek), czyli jednokomórkowe gamety męskie, zawierają w swoich ścianach białko bardzo odporne na zniszczenie. Ta cecha umożliwia ich przetrwanie w osadach kopalnych z poprzednich epok geologicznych, np. w dnach jezior, w torfach, czy rzadziej glebach. Jedynym czynnikiem, który może je rozłożyć, jest tlen. Aby je przed nim zabezpieczyć, ziarna muszą znajdować się w środowisku beztlenowym, czyli muszą być stale odcięte od dostępu tlenu, czyli np. zanurzone w wodzie lub znajdować się w bardzo wilgotnych złożach. Ściany pyłku roślin charakteryzują się unikalną budową i rzeźbą, dzięki czemu można je identyfikować, wskazując rodzaj (rzadziej gatunek) rośliny, od jakiej pochodzą.

Podjęte i przeprowadzone badania miały na celu udzielenie odpowiedzi na pytania zadane przez archeologów. Dotyczyły one następujących zagadnień: jakie rośliny były uprawiane/hodowane w badanym miejscu? Czy w przeszłości ziemia została wysypana bezpośrednio do przygotowanych zagłębień czy też wcześniej wysypano ją do drewnianych skrzyń, a następnie umieszczono między ceglanyymi ścieżkami?

Aby na te pytania odpowiedzieć, należało odpowiedzieć na inne pytania, tym razem z zakresu paleobotaniki. Przede wszystkim, czy próbki ziemi przeznaczone do badań zawierały jakiegokolwiek materiał nadający się do analiz paleobotanicznych, a więc czy zawierały ziarna pyłku roślin naczyniowych i spor roślin beznaczyniowych (analiza palinologiczna), szczątki owoców i nasion (analiza karpologiczna), fragmenty węgla drzewnych (analiza antrakologiczna), okrzemki (analiza diatomologiczna).

3. WYNIKI

W większości badanych warstw gleb szczątki mikroskopowe roślin nie zachowują się, gdyż materiały są przesuszone oraz przemieszane, tzn. na poziomach młodszych mogą leżeć warstwy starsze itp. Jednak tym razem materiał przeznaczony do analiz zawierał ziarna pyłku i spory, a znalezione fragmenty drewna zostały oznaczone i, jak się okazało, pochodziły od dębu. Z większych kawałków wykonano datowanie radiowęglowe. W badanym materiale nie znaleziono okrzemek (K. Wołowski, informacja ustna) ani też szczątków owoców i nasion (D. Nalepka). Wyczerpującą dokumentację wszystkich oznaczonych pozostałości roślinnych i ich udział w poszczególnych badanych poziomach zawiera artykuł, opublikowany w specjalistycznym paleobotanicznym czasopiśmie naukowym „Acta Palaeobotanica” (Nalepka 2009). Tam również znajduje się szeroki wykaz literatury związany z tego typu badaniami, jak również informacje o badaniach palinologicznych, prowadzonych w innych miejscach na Wawelu, również we współpracy z archeologami.

Oznaczone w analizie pyłkowej ziarna pyłku i spory są przedstawicielami różnych zbiorowisk roślinnych. Są to: lasy i zarośla łęgowe, reprezentowane przez pyłek brzozy (*Betula*), sosny (*Pinus*), dębu (*Quercus*), wiązu (*Ulmus*), leszczyny (*Corylus*), lipy (*Tilia*), świerka (*Picea*), grabu (*Carpinus*), buka (*Fagus*), olszy (*Alnus*) i wierzby (*Salix*). Do reprezentantów pól uprawnych zalicza się pyłek zbóż, w tym żyta (*Secale cereale*), i chwasty: chaber bławatek (*Centaurea cyanus*) czy czerniec roczny (*Scleranthus annuus*). Z pastwiskami związane są m.in.: babka lancetowata (*Plantago lanceolata*) i szczawie (*Rumex acetosella*, *R. acetosa/acetosella*), a do siedlisk ruderalnych można włączyć: bylicę (*Artemisia*), komosowate (*Chenopodiaceae*), babkę zwyczajną (*Plantago major*) oraz pokrzywę (*Urtica*).

Wśród składników tak oznaczono: chabra driakiewnika (*Centaurea scabiosa*), ostrożeń (*Cirsium*), wiązówkę (*Filipendula*), firletkę (*Lychnis flos-cuculi*), krwisiąg le-karski (*Sanguisorba officinalis*), rutewkę (*Thalictrum*), kozłka (*Valeriana*), astrowate (*Aster*), pięciornik (*Potentilla*), dzwonek (*Campanula*), głowienkę (*Prunella*), rogowni-cę (*Cerastium-t.*), miętę (*Mentha-t.*).

O obecności szuwarów świadczy pyłek patki (*Typha latifolia*), a stawów lub/i starorzeczy ze stagnującą wodą lub tylko o lekkim przepływie: wywóicznik (*Myriophyllum*) i grzybienie białe (*Nymphaea alba*).

Ponadto oznaczono ziarna pytku i spory roślin rosnących w zbiorowiskach o róż-nicowanych wymaganiach ekologicznych: Brassicaceae, *Trifolium*, Apiaceae, Asteroideae, Caryophyllaceae, Cichorioideae, Cyperaceae, *Galium-t.*, Labiatae, Poaceae, *Ranunculus acris-t.*, Rosaceae, Ericaceae, *Calluna vulgaris*, Filicales mono-lete, *Polypodium vulgare*, *Pteridium aquilinum*, *Equisetum*, *Lycopodium*.

4. LOKALIZACJA MIEJSCA, SKĄD POZYSKANO ZIEMIĘ DO WYPEŁNIENIA RABAT

Interpretacja uzyskanych wyników pozwoliła na wnioskowanie, że glebę do kwater ogrodów przetransportowano nie bezpośrednio z pól uprawnych, jednak pola musiały znajdować się dość blisko, na co wskazuje obecność w badanym ma-teriale ziaren pytku zbóż i chwatów. Pyłek zbóż nie przenosi się na duże odległości od miejsca, skąd pochodzi. Jednak jest też możliwe, że te ziarna pytku mogły zna-leźć się na terenie Wawelu razem z transportami zbóż czy mąki do kuchni dworskich.

Pyłek roślin ruderalnych mógł pochodzić z najbliższego otoczenia kwater z cza-sów ich przygotowywania lub może być różnoczesowy z nimi, gdyż rośliny te bardzo szybko się rozsiewają (np. na ścieżkach, przy murach) i nie zawsze są wyplewione, zanim zaczną kwitnąć (a więc pylić).

W badanym materiale zachowało się wystarczająco dużo sporomorf (ziaren pył-ku i spor), co może być podstawą do wnioskowania, że pozyskana do ogródka gle-ba pochodziła z siedliska/siedlisk wilgotnych, co miało wpływ na ich konserwację.

W trakcie kopania odkrywki i pobierania materiałów nie zauważono śladów kon-strukcji (np. fragmentów desek), które nasuwałyby przypuszczenie, że są resztkami drewnianych skrzyń, umieszczanych ewentualnie w kwaterach ogrodów, które po wypełnieniu ziemią służyć mogły jako rabaty.

Wśród oznaczonych taksonów znalazły się niestety tylko nieliczne, które można by próbować powiązać z wymienianymi w archiwach roślinami uprawianymi w 1 poło-wie XVI wieku. Jednak skład taksonomiczny badanego materiału, oznaczony pod kątem zawartości sporomorf, nie potwierdza, ale też nie zaprzecza, możliwości upra-wiania za czasów królowej Bony w badanym miejscu „tajemniczych ziół”, jak głoszą legendy.

5. DYSKUSJA

1. Materiał wypełniający kwatery ogrodowe został pozyskany z okolic, gdzie wystę-powały wilgotne łąki (firletka), stawy lub/i starorzecza ze stagnującą lub o lekkim tylko przepływie wodą (grzybienie, trzciny), zarośla łęgowe (wierzby, olsze, wią-zówka), lasy (sosna, brzoza, dąb, lipa, leszczyna) i pola uprawne (zboża i chwasty).

2. Materiały do kwater pobierano nie z pola uprawnego, lecz pola musiały znajdować się dość blisko, na co wskazują ziarna pyłku zbóż i chwastów. Jednak te ziarna pyłku mogły znaleźć się na terenie Wawelu razem z transportami do kuchni dworskich zbóż czy mąki.
3. Pyłek roślin ruderalnych mógł pochodzić z najbliższego otoczenia kwater ogrodowych z czasów ich przygotowania lub może być różnocoasowy z nimi, gdyż rośliny te bardzo szybko się rozsiewają (np. na ścieżkach, przy murach) i nie zawsze są wyplewione, zanim zaczną kwitnąć (a więc pylić).
4. Pozyskanie gleby do kwater ogrodowych z siedlisk wilgotnych jest potwierdzone tym, że nie wszystkie obecne w badanym materiale sporomorfy rozłożyły się kompletnie.
5. Wydaje się, że gleba wypełniająca kwatery ogrodowe była uprawiana tylko przez krótki czas, bez częstego przekopywania, gdyż zachowane i oznaczone sporomorfy pochodzą z różnorodnych siedlisk.
6. Ziemia w kwaterach ogrodowych nie ulegała przesuszaniu.
7. Mało prawdopodobne jest też, żeby oznaczone sporomorfy mogły dotrzeć do kwater ogrodowych na Wawelu jako nalot (deszcz) pyłkowy z okolicznych terenów. Archiwalne dane wskazują, że gleby do ogrodów renesansowych pobierano z okolic Czarnej Wsi (być może okolice dzisiejszej ulicy Czarnowiejskiej i Parku Krakowskiego?), czego nie wyklucza analiza palinologiczna.

6. PODSUMOWANIE

Pytania postawione przez archeologów miały na celu potwierdzenie informacji archiwalnych, ale przede wszystkim odtworzenie wyglądu ogródka, jak najbardziej zbliżonego do tego, jaki uprawiano w 1 połowie XVI wieku za czasów królowej Bony.

Badania nie udzieliły odpowiedzi na pierwsze, podstawowe pytanie zadane przez archeologów, jednak pozwoliły na wyciągnięcie wielu wniosków, mogących być odpowiedzią na pozostałe pytania.

Komponując ogródek, posłużono się zapisami archiwalnymi (z XV i XVI w.) i umieszczono w drewnianych skrzyniach m.in. lawendę, kocimiętkę, rutę, rozmaryn, marzanekę, różę francuską i wiele innych (K. Żółciak oraz <http://www.wawel.krakow.pl>).

Badania zostały sfinansowane częściowo w ramach działalności statutowej Instytutu Botaniki im. W. Szafera PAN oraz przez Zamek Królewski na Wawelu.

LITERATURA

- DYBOVA-JACHOWICZ S., SADOWSKA A. (red.), *Palinologia*, Kraków 2003.
- GWIZDAŁOWNA J., *Zieleń Wzgórza Wawelskiego. Przemiany dziejowe. Część I. Gród i zamek obronny (IX-XVIII w.)*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury” 27, 1995, 21-34.
- MAKOHONIENKO M., NALEPKA D., *Palinologia w badaniach stanowisk archeologicznych w Polsce*, „Środowisko – Człowiek – Cywilizacja” 1, 2007, 189-208.
- NALEPKA D., *Analiza pyłkowa kopalnych i współczesnych poziomów glebowych – problemy metodyczne*, „Roczniki Gleboznawcze” 50(1/2), 1999, 135-153.
- NALEPKA D., *Are sporomorphs collected from the Wawel renaissance Gardens indicative of herbs cultivated by Queen Bona Sforza (1494-1557)?*, „Acta Palaeobotanica” 49(2), 2009, 353-364.
- <http://www.wawel.krakow.pl>

MAGDALENA LUBIARZ, PIOTR KULESA*

ZWIERZĘTA W OGRODACH I KRAJOBRAZACH MIAST ŚREDNIOWIECZNYCH W MALARSTWIE NIDERLANDZKIM XV WIEKU

ANIMALS IN GARDENS AND LANDSCAPES OF THE MEDIEVAL CITIES IN THE 15TH CENTURY NETHERLANDISH PAINTING

Streszczenie

Malarsstwo niderlandzkie XV w. jest wyjątkowym źródłem wiedzy o średniowiecznych realiach. Obrazy te dostarczają wielu cennych informacji zarówno historykom sztuki, jak i przyrodnikom. Pozwalają zapoznać się z ówczesnym środowiskiem przyrodniczym odwzorowanym na obrazach.

Niniejszy artykuł obejmuje badania nad fauną w średniowiecznym krajobrazie miejskim, podmiejskim, a także w terenach zieleni komponowanej, odzwierciedlonej na wybranych przykładach malarstwa niderlandzkiego XV w. Jest próbą zidentyfikowania konkretnych gatunków zwierząt i ukazania realności ich odwzorowania wraz z odniesieniem do namalowanego środowiska.

Słowa kluczowe: zwierzęta, średniowieczne ogrody miejskie, krajobraz miejski, malarstwo niderlandzkie XV wieku

Abstract

The fifteenth century Netherlandish painting is an exceptional source of knowledge about medieval realities. These paintings provide valuable information for both art historians and naturalists. They allow see the natural environment of that time presented in the paintings.

This article presents research on the fauna in medieval urban and suburban landscape and also in composed green areas reflected on selected examples of the 15th-century Netherlandish paintings. It is attempt to recognize specific species of animals and revealing the reality of their presentation with a reference to the painted environment.

Keywords: animals, medieval town gardens, urban landscape, 15th-century Netherlandish paintings

* Dr Magdalena Lubiarsz, dr inż. Piotr Kulesza, Katedra Ochrony Przyrody, Wydział Matematyczno-Przyrodniczy, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.

1. WSTĘP

Średniowieczne miasta to nie tylko układ przestrzenny ulic, zespół budynków i pasów fortyfikacji – to przede wszystkim miejsce życia tysięcy mieszkańców. Nie byli nimi tylko ludzie, ale także zwierzęta – zarówno te udomowione, jak i dzikie. W dotychczasowych badaniach niewiele miejsca poświęcono faunie miast średniowiecznych¹. Do naszych czasów przetrwała zbyt mała ilość szczegółów, zwłaszcza jeżeli chodzi o zwierzęta synantropijne. Znacznie więcej informacji odnosi się do miejskich lub podmiejskich ogrodów, w których występowały liczne gatunki zwierząt². Wiadomo między innymi, że w XIV-wiecznych miastach niemieckich tworzone były ogrody zwierzęce w formie menażerii, zlokalizowane w pobliżu fosy lub rowu otoczonego drewnianą palisadą i murem. Zwierzęta trzymane były w klatkach, co umożliwiało ich obserwację. Zapisy z Norymbergii informują, że były to między innymi łanie i jelenie. Podobne obiekty znajdowały się w Bernie, Friedbergu i Lubecie³. Te swoistego rodzaju zwierzyńce były w średniowieczu określane mianem *vividarium*⁴.

Nowych informacji na temat fauny miast dostarczają dzieła sztuk plastycznych, a zwłaszcza malarstwo niderlandzkie XV w. W wielu scenach pojawiają się bowiem liczne zwierzęta ożywiające strukturę miejską. Problematykę fauny i flory w sztuce podejmowali już historycy sztuki⁵, jednakże dotychczas analizy zwierząt nie przeprowadzali przyrodnicy, jak zdarzało się w odniesieniu do szaty roślinnej⁶.

2. ZWIERZĘTA NA WYBRANYCH OBRAZACH

Badania przeprowadzono na ośmiu wybranych obrazach mistrzów XV-wiecznego malarstwa niderlandzkiego. Analizą objęte zostały te dzieła, które najlepiej ukazują miasto i jego układ przestrzenny. Uwzględnione zostały wszystkie zwierzęta uchwycone przez malarzy w mieście i krajobrazie podmiejskim. Są to zarówno gatunki hodowlane, jak i dzikie.

Wiele scen malarstwa niderlandzkiego XV w. rozgrywa się na tle miast i krajobrazu podmiejskiego⁷. Przedstawione przez malarzy struktury urbanistyczne ożywione są nie tylko przez postacie ludzkie, ale również przez zwierzęta. Ten pozornie błaży element trzeciego planu nadaje tej wykreowanej przez artystów przestrzeni realny charakter. Pokazuje, że mieszkańcami średniowiecznych miast nie byli tylko ludzie, ale także przedstawiciele królestwa zwierząt.

¹ Istnieją liczne badania nad współczesnymi problemami fauny w środowisku zurbanizowanym. Zob. *Fauna miast/Urban fauna*, Bydgoszcz 1997, 2001, 2004, 2008, 2011.

² J. Harvey, *Medieval gardens*, B.T. Batsford Ltd, London 1981.

³ D. Hennebo, A. Hoffman, *Geschichte der Deutschen Gartenkunst. Gärten des Mittelalters*, t. 1, Broschek Verlag, Hamburg 1962, s. 177-178.

⁴ M. Siewniak, A. Miłkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa 1998, s. 300.

⁵ A. Karłowska-Kamzowa, *Flora i fauna w sztuce średniowiecznej Europy*, [w:] *Flora i fauna w kulturze średniowiecza od XII do XV wieku: materiały XVII Seminarium Mediawistycznego*, A. Karłowska-Kamzowa, J. Kowalski (red.), Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 1997, s. 7-9.

⁶ Dokładne analizy botaniczne i fitosocjologiczne w zakresie szaty roślinnej zob. P. Kulesza, *Szata roślinna w krajobrazach malarstwa niderlandzkiego XV wieku. Identyfikacja botaniczna roślin na wybranych obrazach*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2011.

⁷ Rozważania nad krajobrazem miejskim i podmiejskim w malarstwie niderlandzkim XV w. zob. U.M. Mazurczak, *Miasto w pejzażu malarskim XV wieku. Niderlandy*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2004.

Pierwszym analizowanym obrazem, w którym dostrzec można krajobraz podmiejski i występujące tam zwierzęta, jest dzieło Hansa Memlinga *Madonna z Dzieciątkiem na tronie i dwoma aniołami*⁸. Po lewej stronie pierwszoplanowej sceny dostrzec można łabędzia niemego – *Cygnus olor* (Gmelin 1803). Rozpoznanie tego gatunku umożliwia charakterystyczna sylwetka, upierzenie, a zwłaszcza typowy pomarańczowy dziób. Również siedlisko potwierdza tę identyfikację, gdyż gatunek ten związany jest ze stojącymi, słodkowodnymi akwenami. Na obrazie występują jeszcze dwa osobniki tego samego gatunku zlokalizowane po prawej stronie. Pływają one po niewielkiej rzece. W niedalekiej odległości od ptaków widzimy młyn, w obejściu którego dostrzec można ośła domowego – *Equus asinus* (Linnaeus 1758). Świadczy o tym jego sylwetka, umaszczenie, a zwłaszcza białe zakończone pysk. Tuż obok, w czujnej pozycji, stoi czarny pies – *Canis familiaris* (Linnaeus 1758). Brak szczegółów morfologicznych sprawia, że nie da się określić jego rasy (il. 1). Ostatnim gatunkiem zwierzęcia na tym obrazie jest koń domowy – *Equus caballus* (Linnaeus 1758). Malarz uchwycił dwa osobniki tego gatunku, oba wykorzystywane jako środek transportu.

- Il. 1. Hans Memling, *Madonna z Dzieciątkiem na tronie i dwoma aniołami*, 1480 (fragment); Florencja, Galeria Uffizich
- III. 1. Hans Memling, *Madonna Enthroned with Child and Two Angels*, 1480 (detail); Florence, Galleria degli Uffizi

⁸ Firenze, Galleria degli Uffizi, 1480. Datowanie i analizy ikonograficzne tego dzieła zob. H. Belting, Ch. Kruse, *Die Erfindung des Gemäldes. Das erste Jahrhundert der niederländischen Malerei*, Hirmer Verlag, München 1994, s. 257.

Podobną podmiejską przestrzeń ożywioną przez liczne zwierzęta odnajdujemy na obrazie Jacquesa Daret'a *Nawiedzenie św. Elżbiety*⁹. W dziele tym dostrzec można wyraźnie namalowane dwa łabędzie nieme pływające po otaczającej miasto fosie. Budowa morfologiczna ukazanych ptaków pozwala bez wątpienia określić gatunek. Znacznie trudniej zidentyfikować pozostałe zwierzęta. Wśród nich są na pewno trzy kury domowe – *Gallus gallus domesticus* (Linnaeus 1758), jednakże nie da się ustalić, czy są to kwoki czy koguty. Przedstawicielami gromady ptaków są także liczne gołębie domowe – *Columba livia f. domestica* (Gmelin 1789). Brak szczegółów sprawia, że nie można precyzyjnie określić ich rasy. Zaznaczone białym cętkami farby ptaki oblegają budynek, który przypomina gołębnik (il. 2).

II. 2. Jacques Daret, *Nawiedzenie św. Elżbiety*, 1434-1435 (fragment); Berlin, Die Staatlichen Museen

III. 2. Jacques Daret, *The Visitation*, 1434-1435 (detail); Berlin, Die Staatlichen Museen

Bogaty faunistycznie krajobraz podmiejski ukazuje także dzieło Hugo van der Goesa *Ołtarz Montforte*¹⁰. Scena pokłonu trzech mędrców rozgrywa się w zrujnowanej stajence na przedmieściach bliżej nieokreślonego miasta. Wśród elementów architektonicznych tego obiektu dostrzec można przedstawiciela rodziny łasicowatych (*Mustelidae*), co potwierdza sylwetka ciała zwierzęcia¹¹. Dokładne rozpoznanie gatunku jest jednak bardzo trudne. Umaszczenie wskazuje bowiem na łasicę – *Mustela*

⁹ Berlin, Die Staatlichen Museen zu Berlin – Gemäldegalerie, 1434-1435. Datowanie i analizy dotyczące tego artysty zob. S. Kemperdick, *Rogier van der Weyden (1399/1400-1464)*, Könemann, Köln 1999, s. 12-20.

¹⁰ Berlin, Die Staatlichen Museen zu Berlin – Gemäldegalerie, 1470-1472. Zob. H. Belting, Ch. Kruse, *op. cit.*, s. 229-230.

¹¹ Historycy sztuki niewłaściwie uważają to zwierzę za łasicę, która również posiadała bogatą symbolikę w średniowieczu. Zob. U.M. Mazurczak, *op. cit.*, s. 191-192. Por. S. Kobielski, *Fizjologii i Aviarium. Średniowieczne traktaty o symbolice zwierząt*, Wydawnictwo Benedyktynów, Tyniec 2005, s. 65-66.

nivalis (Linnaeus 1766) lub gronostaja – *Mustela erminea* (Linnaeus 1758), natomiast stosunek długości ogona do ciała wyklucza łasicę, a sugeruje gronostaja, tchórzę zwyczajnego – *Mustela putorius* (Linnaeus 1758), fretkę – *Mustela putorius furo* (Linnaeus 1758) lub kunę – *Martes foina* (Erxleben 1777). Umieszczenie na belce stropowej przemawia za fretką lub kuną, gdyż łasica, gronostaj i tchórz prowadzą raczej naziemny tryb życia (il. 3). Obecność przedstawiciela rodziny łasicowatych w mieście może tłumaczyć nie tylko symbolika, ale także fakt, że już w czasach starożytnych były one wykorzystywane do tępienia gryzoni, zanim tę funkcję przejęły koty¹². Za stajenką dostrzec można w oddali stado owiec domowych – *Ovis aries* (Linnaeus 1758) pilnowanych przez pasterzy i psa. Tu również ciężko określić zarówno rasę owiec, jak i psa. Po lewej stronie obrazu widać zaś gwarne przedmieście, w którym dominującą rolę odgrywa jedenaście koni.

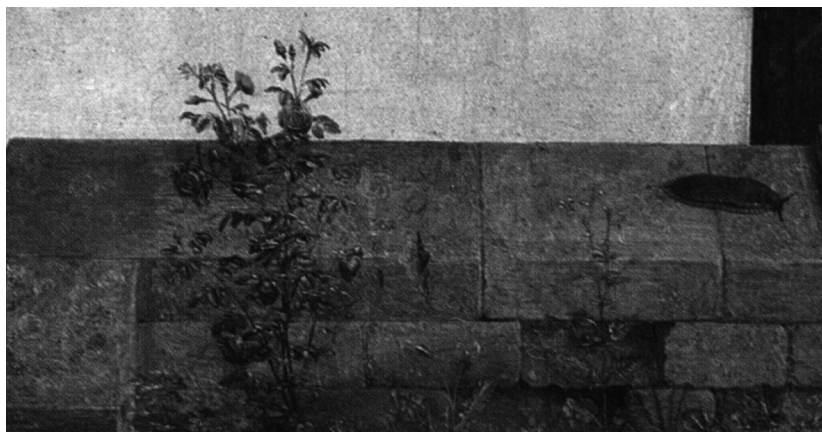
Il. 3. Hugo van der Goes, Ołtarz Monforte, 1470-1472 (fragment); Berlin, Die Staatlichen Museen

III. 3. Hugo van der Goes, Monforte Altarpiece, 1470-1472 (detail); Berlin, Die Staatlichen Museen

Podobną kompozycją cechuje się tablica środkowa dzieła Diericka Bouts'a *Tryptyk Adoracji Mędrców*, zwany „*Pertą Brabantu*”¹³, w którym pierwszoplanowa scena rozgrywa się we wnętrzu zniszczonej stajenki, zlokalizowanej w krajobrazie podmiejskim. Świadczy o tym rozległa panorama średniowiecznego miasta przedstawiona w oddali. Również na tym obrazie przestrzeń ożywiają zwierzęta. Wśród nich najliczniejsze są konie. Siedem tworzy orszak przy stajence, a jednego dosiada tajemniczy jeździec zmierzający do miasta. Na pierwszym planie widać zaś przedstawiciela bezkręgowców – bezmuszlowego ślimaka z rodzaju *Arion*. Identyfikację tę potwierdza ubarwienie ciała (il. 4). Być może jest to ślimak luzytański – *Arion lusitanicus* (J. Mabille 1868). Także środowisko życia uchwyczonego zwierzęcia jest zgodne z rzeczywistością, występuje on bowiem na wilgotnych stanowiskach. Wewnątrz stajenki znajdują się kolejne gatunki: osioł, dwa gołębie i bydło domowe – *Bos taurus* (Linnaeus 1758).

¹² G. Malinowski, *Zwierzęta świata antycznego. Studia nad Geografią Strabona*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003, s. 115.

¹³ München, Alte Pinakothek, 1490. Rozważania nad datowaniem i autorstwem tego dzieła zob. U.M. Mazurczak, *Miasto ...*, op. cit., s. 184.

II. 4. Dierick Bouts, Tryptyk Adoracji Mędrców, 1490 (fragment); Monachium, Stara Pinakoteka

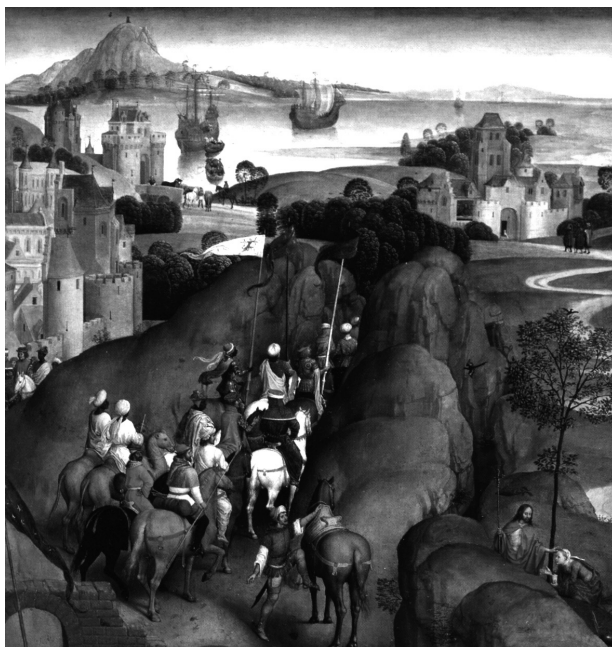
III. 4. Dierick Bouts, The Adoration of the Magi, 1490 (detail); München, Alte Pinakothek

W kolejnych analizowanych obrazach artyści ukazują nie tylko krajobrazy podmiejskie, ale także wewnętrzną strukturę miast. Pierwszym takim dziełem jest tablica Hansa Memlinga *Siedem radości Maryi*¹⁴. Sceny religijne dzieła rozmieszczone zostały w gęstej zabudowie miejskiej. Wśród wielu postaci i obiektów architektonicznych dostrzec można także zwierzęta. Wśród nich są odnotowane już wcześniej gatunki, takie jak konie, owce, bydło domowe i psy. Te ostatnie – dzięki dokładności malarza – można bliżej określić. Jest wśród nich przedstawiciel rasy myśliwskiej z grupy chartów krótkowłosych. Po raz pierwszy pojawiają się wielbłądy jednogarbne – *Camelus dromedarius* (Linnaeus 1758)¹⁵. Ich sylwetki i umaszczenie jednoznacznie potwierdzają rozpoznanie. Obecność tego gatunku wynika najprawdopodobniej z treści religijnej sceny i nie ma realnego przełożenia w odniesieniu do ukazanego miasta. Znaczenie symboliczne pełni także azjatycki gatunek, jakim jest rezus – *Macaca mulatta* (Zimmermann 1780)¹⁶. W obrazie tym po raz pierwszy możemy dokładnie rozpoznać konkretne gatunki ptaków. Wśród nich są dwie sroki zwyczajne – *Pica pica* (Linnaeus 1758). Jedna siedzi na dachu domu, druga zaś została uchwyciona w locie (il. 5). Oba osobniki posiadają charakterystyczne czarno-białe upierzenie i długi ogon. Pozostałe ptaki namalowane są mniej precyzyjnie, przez co nie można ich zidentyfikować. Wśród nich znajduje się ptak drapieżny, którego sylwetka sugeruje, że jest przedstawicielem rodziny jastrzębiowatych (*Accipitridae*). Być może jest to jastrząb gołębiarz – *Accipiter gentilis* (Linnaeus 1758), który w miastach mógł polować na gołębie. Drugi tajemniczy osobnik to ptak o czarnym upierzeniu i rozpostartych skrzydłach. Jego sylwetka, ubarwienie i rozdarty dziób wskazują, że być może jest to przedstawiciel krukowatych (*Corvidae*).

¹⁴ München, Alte Pinakothek, 1480. zob. D. de Vos, *Hans Memling. L'oeuvre complet*, Fonds Mercator Paribas, Anvers 1994, s. 179.

¹⁵ Historię udomowienia tego gatunku i związki z średniowieczną Europą zob. G. Malinowski, *Zwierzęta...*, op. cit., s. 82-86.

¹⁶ Tłumaczenia średniowiecznych traktatów precyzyjnie wyjaśniają symbolikę małpy zob. S. Kobielski, *Fizjologia i Aviarium ...*, op. cit., s. 58-59.

II. 5. Hans Memling, Siedem radości Maryi, 1480 (fragment); Monachium, Stara Pinakoteka

III. 5. Hans Memling, Advent and Triumph of Christ, 1480 (detail); München, Alte Pinakothek

Bardzo zbliżoną kompozycję ma inne dzieło Hansa Memlinga – *Pasja Chrystusa*¹⁷. Tu również zdarzenia religijne umieszczone zastały w obrębie średniowiecznej aglomeracji. Pojawiają się także zwierzęta, wśród których rozpoznać można liczne konie i trzy psy. Ponadto różnorodność faunistyczną zwiększa obecny już na wcześniej tablicy reżus i sroka zwyczajna. Nowością jest zaś paw indyjski – *Pavo cristatus* (Linnaeus 1758). Ptak ten ukazany jest na pierwszym planie w sposób bardzo dokładny, dzięki czemu można rozpoznać nie tylko gatunek, ale też określić jego płeć (il. 6). Jego obecność wynika najprawdopodobniej ze średniowiecznej symboliki¹⁸. W oknie jednego z budynków wyłania się inny przedstawiciel gromady ptaków, a mianowicie samiec kury domowej. Jest on bez wątpienia związany z wydarzeniami religijnymi¹⁹. Niemniej jednak kogut był popularnym zwierzęciem obszarów wiejskich i podmiejskich w średniowieczu. Na pierwszym planie wśród gałęzi drzewa dostrzec można jeszcze jednego ptaka. Jego upierzenie ewidentnie wskazuje, że jest to sikora bogatka – *Parus major* (Linnaeus 1758), o czym świadczy dobrze widoczny biały policzek i żółtawy brzuch (il. 6). Ostatnim zauważalnym zwierzęciem na tym obrazie jest tajemnicze stworzenie o białym umaszczeniu, którego sylwetka przypomina samicę kozy domowej – *Capra hircus* (Linnaeus 1758). Brak innych cech sprawia, że rozpoznanie tego gatunku pozostaje tylko w sferze przypuszczeń.

¹⁷ Turin, Galleria Sabauda, 1470. zob. H. Belting, Ch. Kruse, *Die Erfindung des Gemäldes....*, op. cit., s. 246-247.

¹⁸ Zob. S. Kobieliński, *Fizjologi i Aviarium....*, op. cit., s. 153-155.

¹⁹ Kogut w ikonografii chrześcijańskiej utożsamiany jest z postacią św. Piotra. Zob. S. Kobieliński, op. cit., s. 93.

II. 6. Hans Memling, *Pasja Chrystusa*, 1470 (fragment); Turyn, Galleria Sabauda

III. 6. Hans Memling, *Scenes from the Passion of Christ*, 1470 (detail); Turin, Galleria Sabauda

W obrazie Jana van Eycka *Madonna kanclerza Rolin*²⁰ następuje jeszcze silniejsze zagłębienie w strukturę miejską. Z podwyższonej loggii pałacu widać bowiem nie tylko średniowieczne miasto i otaczający go krajobraz, ale również ogród, który jest częścią podmiejskiej rezydencji. Oprócz bogactwa roślin jego przestrzeń ożywiają dwa gatunki ptaków, znane już z wcześniejszych obrazów – paw indyjski i sroka zwyczajna (il. 7). Pierwszy gatunek reprezentują trzy osobniki, z czego jeden to prawdopodobnie samica, gdyż nie posiada ozdobnego pióropusza. Wszystkie przedstawione na tym obrazie pawie spacerują w głębi kompozycji. Występowanie tego egzotycznego gatunku w ogrodzie jest nie tylko uzasadnione przez symbolikę, ale również fakt, że już w średniowieczu pawie uzupełniały faunę ogrodów. Bliżej komnaty, między rabatami, dostrzec można dwie sroki o typowym dla nich upierzeniu. Na niebie znajduje się klucz ptaków w kształcie litery V. Niestety, brak wyraźnych cech sprawia, że nie można określić ich gatunku.

Ostatnim analizowanym dziełem jest *Ołtarz Mérode*²¹ Roberta Campina. Na lewej tablicy tego tryptyku artysta uchwycił wnętrze przydomowego dziedzińca w centrum średniowiecznego miasta. Przestrzeń tę wzbogacił nie tylko o rośliny, ale też o zwierzęta. Jest to najlepszy przykład miejskiej kompozycji ogrodowej spośród wszystkich badanych dotychczas obrazów, na których dostrzec można przedstawicieli fauny. Malarz przedstawił bowiem trzy gatunki ptaków w sposób tak dokładny, że można je jednoznacznie rozpoznać (il. 8). Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje osobnik siedzący na murze w środkowej części tablicy. Jest to szczygieł – *Carduelis carduelis* (Linnaeus 1758). Świadczy o tym jego charakterystyczne upierzenie,

²⁰ Paryż, Musée du Louvre, 1435.

²¹ New York, The Metropolitan Museum of Art, 1425-1430. Datowanie i obszerna analiza ikonograficzna oraz stylistyczna obrazu zob. F. Thürlenmann, *Robert Campin*, Prestel, München 2002, s. 58-76.

II. 7. Jan van Eyck, Madonna z kanclerzem Rolin, 1435 (fragment); Paryż, Luwr

III. 7. Jan van Eyck, The Virgin of Chancellor Rolin, 1435 (detail); Paris, Musée du Louvre

II. 8. Robert Campin, Ołtarz Mérode, tablica lewa, 1425-1430 (fragment); Nowy Jork, Metropolitan Museum

III. 8. Robert Campin, Annunciation Triptych (Mérode Altarpiece), left wing, 1425-1430 (detail); New York, The Metropolitan Museum of Art

a zwłaszcza czarno-biało-czerwona głowa. Ponadto posiada on typowy dla rodziny łuszczaków sercowaty kształt ogona. Po prawej stronie znajduje się sikora bogatka. Ona również odzwierciedlona została w sposób umożliwiający jej identyfikację. Oba opisane wyżej gatunki mogą pojawiać się w pobliżu siedzib ludzkich²². Nieco dalej, na kamiennym szczycie, siedzi sroka o typowym upierzeniu i długim ogonie. Niestety, na tych szczegółach artysta poprzestał, nie zważając na proporcje wielkości sroki do innych namalowanych ptaków. Jest ona zbyt mała w stosunku do szczygła i sikory. Identyfikacja ostatniego gatunku jest najtrudniejsza, gdyż ukazane cechy nie wskazują jednoznacznie na konkretny gatunek. Upierzenie sugeruje, że być może jest to samiec pleszki zwyczajnej – *Phoenicurus phoenicurus* (Linnaeus 1758), gila – *Pyrrhula pyrrhula* (Linnaeus 1758), zięby – *Fringilla coelebs* (Linnaeus 1758) lub nagórnik skalnego – *Monticola saxatilis* (Linnaeus 1758). Spośród tych gatunków trzy pierwsze występują w lasach, przy czym spotykane są także w miastach. Natomiast nagórnik skalny występuje w górach południowej i środkowej Europy, a także w winnicach, sadach i ruinach²³.

3. PODSUMOWANIE

Przeprowadzone analizy pozwalają stwierdzić, że w miastach średniowiecznych, odzwierciedlonych na obrazach XV-wiecznych mistrzów niderlandzkich, występowały zwierzęta. Obecne są one zarówno w kompozycjach ogrodowych, jak i na terenach spontanicznej zieleni, ujętej w struktury urbanistyczne. Swoją obecnością wzbogacają i ożywiają przestrzeń, podkreślając jej realność. Miejskie struktury ogrodowe już w średniowieczu były doskonałym siedliskiem do życia i rozwoju wielu gatunków zwierząt, co potwierdza tezę o dużej różnorodności biologicznej tych kompleksów oraz ich bogactwie florystycznym i faunistycznym. Tak duża różnorodność układów ogrodowych i terenów zieleni komponowanej znacząco wzbogaca krajobraz średniowiecznych miast oraz terenów podmiejskich. Wśród zwierząt obszarów municypalnych dominują gatunki hodowlane, które towarzyszą człowiekowi już od tysięcy lat. Są to: osły, konie, bydło domowe, owce, psy, kury i gołębie. Wszystkie odzwierciedlone zostały w realnych sytuacjach. Osły jako zwierzęta juczne, konie jako środek transportu, bydło w stajni, owce pasące się na pastwiskach czy kury szukające na ziemi pokarmu. Fizjonomia tych gatunków nie jest uchwycona dokładnie, lecz nie daje wątpliwości co do ich zoologicznej identyfikacji. Dopełnieniem tej swoistej menażerii są gatunki dzikie. Wśród nich najbardziej liczne są ptaki. Sporadycznie na analizowanych obrazach występują sylwetki ptaków, których nie da się rozpoznać, oraz klucze tworzone podczas lotów migracyjnych. Jednak z pewnością rozpoznać można następujące gatunki europejskie: łabędź niemy, sroka zwyczajna, sikora bogatka, szczygieł oraz jeden gatunek azjatycki – paw indyjski. Mimo że nie jest gatunkiem europejskim, wpisał się w krajobraz średniowiecznych miast Europy. Stał się bowiem popularnym gatunkiem hodowanym w arystokratycznych ogrodach. Posiadał też znaczącą wartość symboliczną podobnie jak dwa inne tropikalne zwierzęta widoczne na obrazach, a mianowicie rebus i wielbłąd jednogarbny. Choć wyobcowane ze swojego naturalnego środowiska, zwierzęta te zwiększają koloryt przedstawionych scen i różnorodność zoologiczną badanych obrazów. Większość uchwyconych zwierząt

²² K.A. Dobrowolski, B. Jabłoński, *Ptaki Europy*, Agencja Elipsa, Warszawa 2000, s. 230-231, 336-337.

²³ *Ibidem*, s. 257, 267, 340, 349.

odwzorowana została w siedlisku odpowiadającym rzeczywistości. Łabędzie na spokojnej tafli wody, gołębie na dachu, a ślimak bezmuszlowy na wilgotnym kamieniu. Również dobór ptaków w mieście jest realny, gdyż większość tych gatunków jest silnie związana ze strukturami urbanistycznymi.

Przedstawione badania pozwalają stwierdzić, jak dobrymi obserwatorami rzeczywistości byli mistrzowie niderlandzcy, ukazując zwierzęta. Potwierdzają obecność wielu gatunków w średniowiecznym środowisku przyrodniczym, a zwłaszcza w kompleksach ogrodowych obecnych w krajobrazie miejskim i podmiejskim. Pozwalają ustalić, że już w tych odległych czasach liczne gatunki zwierząt przystosowały się do życia w rozmaitych formach terenów zieleni komponowanej.

LITERATURA

- BELTING H., KRUSE CH., *Die Erfindung des Gemäldes. Das erste Jahrhundert der niederländischen Malerei*, München 1994.
- DOBROWOLSKI K.A., JABŁOŃSKI B., *Ptaki Europy*, Warszawa 2000.
- HARVEY J., *Medieval gardens*, London 1981.
- HENNEBO D., HOFFMAN A., *Geschichte der Deutschen Gartenkunst. Gärten des Mittelalters*, t. 1, Hamburg 1962.
- KARŁOWSKA-KAMZOWA A., *Flora i fauna w sztuce średniowiecznej Europy*, [w:] *Flora i fauna w kulturze średniowiecza od XII do XV wieku: materiały XVII Seminarium Mediewistycznego*, A. Karłowska-Kamzowa, J. Kowalski (red.), Poznań 1997, 7-9.
- KEMPERDICK S., *Rogier van der Weyden (1399/1400-1464)*, Köln 1999.
- KOBIELUS S., *Fizjologi i Aviarium. Średniowieczne traktaty o symbolice zwierząt*, Tyniec 2005.
- KULESZA P., *Szata roślinna w krajobrazach malarstwa niderlandzkiego XV wieku. Identyfikacja botaniczna roślin na wybranych obrazach*, Lublin 2011.
- MALINOWSKI G., *Zwierzęta świata antycznego. Studia nad Geografią Strabona*, Wrocław 2003.
- MAZURCZAK U.M., *Miasto w pejzażu malarskim XV wieku. Niderlandy*, Lublin 2004.
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.
- THÜRLEMANN F., *Robert Campin*, München 2002.
- VOS D. DE, *Hans Memling. L'oeuvre complet*, Anvers 1994.

KATARZYNA HODOR*

OGRODY KLASZTORNE I ICH ROLA W KSZTAŁTOWANIU TKANKI URBANISTYCZNEJ MIASTA KRAKOWA

CLOISTER GARDENS AND THEIR ROLE IN SHAPING THE URBAN TISSUE OF CRACOW

Streszczenie

Od średniowiecza w miastach europejskich osiedlali się zakonnicy, zakładający siedziby złożone z zabudowań klasztornych, świątyń oraz ogrodów. Do dnia dzisiejszego na terenie Polski funkcjonuje duża grupa klasztorów, wpisana w średniowieczną strukturę urbanistyczną. Towarzyszące im ogrody, otoczone zabudową kwartałów, często nieudostępniane, stanowią ważne dla dziedzictwa kulturowego enklawy zieleni. Główny temat artykułu stanowią zagadnienia dotyczące chronologii ich powstawania oraz sposobu ich kształtowania na przestrzeni wieków.

Słowa kluczowe: ogrody klasztorne, sztuka ogrodowa, dziedzictwo kulturowe

Abstract

Since the Middle Ages monks and nuns settled in European cities establishing premises consisting of monastic buildings, temples and gardens. Until today a large group of cloisters inscribed in the medieval urban structure has been functioning in Poland. The accompanying gardens, surrounded by a construction of quarters and often not made available, constitute important for cultural heritage enclaves of greenery. The main topics of this work are issues of chronology of their emergence, the way they were formed across centuries.

Keywords: garden art cloister gardens, garden art, cultural heritage

* Dr inż. arch. Katarzyna Hodor, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

1. WSTĘP

Kraków to miasto położone w południowej części Polski, wielowiekowy ośrodek kultury, tradycji, gospodarki, niegdyś stolica państwa. Tematem badań są miejsca zielonego dziedzictwa, występujące w tkance urbanistycznej, ograniczone do obszarów sakralnych. Są to ogrody należące od wieków do zakonów, silnie związane ze strukturą zabudowy. Od kilkuset lat niezmiennie należąc do różnych zgromadzeń, zachowane zazwyczaj w tej samej lokalizacji, ulegały przekształceniom kompozycyjnym w zgodzie z panującymi ówczesnie stylami. Warto odnotować, iż były to tereny zieleni występujące od średniowiecza, zamknięte, objęte zakonnymi regułami, niedostępne dla ludności świeckiej. Zazwyczaj składały się z jednego lub więcej zielonych wirydarzy oraz rozległych ogrodów (od kilkunastu do kilkudziesięciu arów). Główną funkcją tych terenów była użytkowość, a w ich skład wchodziły: sady, ogrody warzywne, a nawet stawy.

W obecnych czasach, nasilenia urbanizacji miast, pozbawionych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego¹, istotne jest wyartykułowanie wskazań, będące próbą budowy systemowej metody ochrony zabytkowych ogrodów. Pełnią one bowiem istotną rolę w kompozycji struktury substancji zielonej². Odpowiednie prace, omawiające przekształcenia stylowe tych obiektów i zmiany natury formalnej i treściowej zachodzące na ich terenie, stanowią wkład w ocenę stanu jak też podstawę do ich rewaloryzacji. Obszar badawczy można poszerzyć do parków i ogrodów willowych, pałacowych, publicznych, zakładanych na potrzeby mieszkańców (od XVIII w.) na terenach miast. Istotną grupą, która stała się podstawowym tematem prezentowanych badań, są ogrody wpisane do rejestru zabytków, zlokalizowane przy klasztorach w ścisłym centrum Krakowa (8)³ lub niepodane w spisie, lecz towarzyszące zabytkowym zespołom zgromadzeń zakonnych (12)⁴. Są to przestrzenie zieleni komponowanej o pierwotnej funkcji użytkowej, znajdujące się od stuleci w tej samej lokalizacji i w rękach tych samych zgromadzeń.

Praca ta stanowić ma wprowadzenie do problematyki związanej z ogrodami klasztornymi w miastach, której celem jest przedstawienie zagadnień dotyczących ich kształtowania i kompozycji oraz waloryzacji na przykładzie Krakowa.

¹ Stan opracowywanych planów na 30.08.2012 dla Krakowa. Tereny w ścisłym centrum, oprócz Starego Miasta, nie posiadają planów [za:] www.um.krakow.pl (dostęp: 08.2012).

² *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, praca zbiorowa pod red. B. Szmygina, Lublin 2012.

³ Zespół klasztorny augustianek – ul. Skąteczna, zespół klasztorny augustianów – ul. Augustiańska, zespół klasztorny bernardynów – ul. Bernardyńska, zespół klasztorny karmelitanek bosych – ul. Łobzowska, zespół klasztorny karmelitów bosych – ul. Rakowicka, zespół klasztorny marków – ul. Sławkowska, zespół klasztorny paulinów „Na Skące” ul. Skąteczna, zespół klasztorny urszulanek – ul. Starowiślna.

⁴ Zespół klasztorny bernardynek – ul. Poselska, zespół klasztorny dominikanek „Na Gródku” – ul. Mikołajska, kościół klasztorny dominikanów pw. Świętej Trójcy – ul. Stolarska, zespół klasztorny felicjanek – ul. Smoleńsk, zespół klasztorny franciszkanów – ul. Franciszkańska, zespół klasztorny jezuitów – ul. Grodzka, zespół klasztorny kanoników laterańskich – ul. Bożego Ciała, zespół klasztorny kapucynów – ul. Loretańska, zespół klasztorny karmelitanek bosych „Na Wesołej” – ul. Kopernika, kościół klasztorny karmelitów trzewickowych pw. Nawiedzenia NMP „Na Piasku” – ul. Karmelicka, kościół klasztorny misjonarzy pw. Nawrócenia św. Pawła – ul. Stradomska, zespół klasztorny norbertanek „na Zwierzyńcu” – ul. Kościuszki, zespół klasztorny reformatów – ul. Reformacka.

2. STAN BADAŃ

Stan badań nad rozwojem ogrodów klasztornych w tkance urbanistycznej Krakowa oraz rewaloryzacją i studiami dotyczącymi zabytkowych ogrodów klasztornych podzielić można na tematykę uwarunkowaną wiedzą z historii urbanistyki i przemian tych terenów⁵ oraz studia historyczno-kompozycyjne ogrodów. Do podjęcia badań związanych z zespołami klasztornymi Krakowa istotne było zapoznanie się z publikacjami. Na uwagę zasługują prace Edmunda Jankowskiego i Barbary Stępniewskiej⁶, a ogrody klasztorne w obrębie krakowskich Plant zostały szczegółowo omówione w publikacji Janusza Bogdanowskiego⁷, z uwzględnieniem kartografii ikonografii historycznej. Oprócz licznych niepublikowanych studiów, dużą grupę stanowią materiały przechowywane w archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Większość z nich wykonana została w Instytucie Architektury Krajobrazu (wcześniej Zakładzie Architektury Krajobrazu Instytutu Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Politechniki Krakowskiej) w latach 70.-90. XX wieku pod kierunkiem Janusza Bogdanowskiego. Obejmowały one część ogrodów klasztornych Krakowa i innych założeń ogrodowych z okolic, ujętych pod wspólną nazwą: Katalog Zabytkowych Założeń Zielonych Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego⁸.

Osobnym prezentowanym zagadnieniem, ściśle związanym z kształtem urbanistycznych zespołów klasztornych, jest grupa publikacji związanych z historią rozwoju miasta Krakowa, których uzupełnienie stanowią atlasy historycznych map⁹.

3. ROZWÓJ OBIEKTÓW KLASZTORNYCH NA TERENIE KRAKOWA

W XIII wieku pierwszymi zakonami sprowadzonymi do Krakowa byli w franciszkanie i dominikanie. Osiedlili się oni w granicach miasta, na terenach otoczonych murami. Kolejno do Krakowa przybywały następne zgromadzenia. Nie wszystkie lokalizowały swoje siedziby w ścisłym centrum. Augustianie i paulini swe świątynie z zabudową i ogrodami założyli na terenie ówczesnego miasta Kazimierz, bernardyni osiedlili się przy wzgórzu wawelskim, a nieopodal w XVII wieku otrzymali kamienicę księcia misjonarze. Poza murami Krakowa od zachodu siedziby budowali kapucyni i karmelici. Zgromadzenia wznosiły murowane świątynie, następnie klasztory. Pierwsze wirydarze Krakowa, datowane na 2 połowę XIV wieku, powstały dla zakonów dominikanów i franciszkanów¹⁰. Badacze podkreślają, iż często w XVII wieku w centrum

⁵ Mowa tu o podstawowych, ogólnie znanych opracowaniach, dotyczących historii ogrodów polskich i europejskich, m.in. takich autorów jak: E. Jankowski, G. Ciołek, J. Bogdanowski, L. Majdecki, A. Miłkowska, A. Tagliolini, P. Hobhouse, T. Wengel, A.C. Maniglio, D. Lichaczow, M.A. Giusti, M. Szafrńska, B. Stępniewska, J. Rylke, A. Zachariasz.

⁶ B. Stępniewska, *Ogrody Krakowa w okresie średniowiecza i renesansu*, „Rocznik Krakowski” T. 44 (1973), Kraków 1973, s. 21-37; B. Stępniewska, *Ogrody Krakowa*, Kraków 1977.

⁷ J. Bogdanowski, *Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant wraz z Plantami i Wawelem*, Warszawa 1997.

⁸ Tego rodzaju opracowania dotyczą między innymi zespołów reformatów, bernardynów, misjonarzy i karmelitasów.

⁹ Kraków. *Nowe studia nad rozwojem miasta*, (red.) J. Wyrozumski, Kraków 2007; *Atlas historyczny miast polskich*, tom V: *Małopolska*, zeszyt 1: *Kraków*, (red.) Z. Noga, Kraków 2007; J. Bieniarzówna, J.M. Matecki, *Dzieje Krakowa*, tom 1-6, Kraków; *Katalog dawnych map wielkoskalowych Krakowa XVI-XIX wieku*, Warszawa-Kraków 1981.

¹⁰ U franciszkanów wzniesiono krużganki w latach 1423-1455, [za:] W. Komorowski, K. Follprecht, *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa intra muros w średniowieczu (od połowy XIV wieku)*, [w:] Kraków. *Nowe studia nad rozwojem miasta*, (red.) J. Wyrozumski, Kraków 2007, s. 175.

Krakowa zakładane siedziby były drugimi, gdyż pierwsze znajdowały się w dalszym otoczeniu miasta.

Na pozyskanych gruntach oprócz sakralnej zabudowy wznoszono domy czynszowe, pozwalające na wsparcie finansowe dla zgromadzeń (dominikanie, franciszkanie, duchacy)¹¹.

II. 1. Ogrody klasztorne w Krakowie (oprac. K. Hodor)

III. 1. Closter gardens in Cracow (edited by K. Hodor)

¹¹ *Ibidem*, s. 198.

Dla zespołów miejskich średniowiecza ważnym elementem konstruującym układ przestrzenny były świątynie towarzyszące również klasztorom. W miastach Półwyspu Apenińskiego równorzędną ważną rolę odgrywały podkreślone wieżami budynki władzy świeckiej (w Siena-Torre Mangia)¹². W Krakowie istotnymi kubaturami były kościoły, rozpatrywane jako dominaty zarówno w skali panoramy miasta, jak i zamknięć widokowych ulic, choć świątynie powstające po XVII wieku z grupy zakonów żebraczych były bezwieżowe¹³. Niewątpliwie są to obiekty należące do zasobów i ich szczegółowa identyfikacja stanowi podstawę zdefiniowania historycznego pejzażu miejskiego¹⁴.

Strukturę rozwoju urbanistycznego miasta, rozważaną w aspekcie założeń klasztornych, w bardzo ogólnym zakresie podzielić można na etapy. Pierwszy związany był z lokacją miasta w 1257 roku, wprowadzającą siatkę przestrzenną bloków zabudowy, z wolną wznoszonymi murami obronnymi. W XIV wieku nieopodal Krakowa założono miasto Kazimierz. Warto odnotować zależność lokowania swoich siedzib przez zakony franciszkanów i dominikanów w pobliżu murów obronnych miast. Tak też się stało w Krakowie, gdyż dawało to pewną swobodę zagospodarowania terenów przy murach¹⁵. Do XV wieku oprócz wymienionych zgromadzeń w Krakowie osiedliły się zakony: augustianów, kanoników regularnych laterańskich, augustianek, albertynek, marków i bernardynów. Powstawanie licznych zgromadzeń klasztornych i ich rozbudowa wraz z przekształcaniem w kubatury murowane nie wpływało bezpośrednio na sposób komponowania tkanki urbanistycznej tych czasów. Zdecydowanie większą rolę odgrywał mecenat dworu królewskiego, przedstawiciele uniwersytetu, mieszczan i kupców¹⁶. Pomimo to, warto podkreślić jest powstanie w Krakowie nowych rozwiązań architektonicznych w budownictwie sakralnym, realizowanych w świątyni dominikańskiej i Kościele Mariackim¹⁷. Po zastoju w sferze powstawania nowej zabudowy sakralnej (w XVI wieku nie wzniesiono żadnej nowej kubatury zakonnej) kolejny wiek przyniósł znaczne zmiany. Nastąpiła powolna odbudowa z jednoczesnym utrzymaniem ram lokacyjnych podziałów. Od XVII wieku przybywały na teren miasta liczne zgromadzenia: zakon duchaków, jezuiti, reformaci, dominikan-ki, benedyktynki i urszulanki. Własność i wpływy duchowieństwa znacznie wzrosły, liczba zakonów z 9 odnotowanych w 1598 roku zwiększyła się do 19 w 1655 roku.

¹² R. Eysmontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne dolnego śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, s. 76-96.

¹³ Wymienić tu należy świątynie karmelitów trzewickowych św. Tomasza (ul. Szpitalna), benedyktynek św. Scholastyki, jak i reformatów. Natomiast jednym z przykładów powstawania zakonnych kubatur, ważnych dla kompozycji miasta, może być zamknięcie perspektywiczne ulicy św. Jana przez znakomitą barokową kubaturę świątyni zakonu pijarów, również wzorowana na Il Gesu świątynia jezuitów św. Piotra i Pawła (ul. Grodzka). Por. W. Komorowski, K. Follprecht, *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa intra muros w średniowieczu...*, s. 231nn.

¹⁴ Zgodnie z zaleceniami ICOMOS-u, na postawie wykładu M.-N. Tournoux, *Zalecenia dot. Historycznego krajobrazu miejskiego UNESCO. Geneza, cel, zastosowanie. Od ochrony do kultury projektu. Jak zarządzać zmianami?*, [na:] *Metropolie XXI wieku. Rozwój przestrzenny miast: Paryż-Kraków*, Kraków 11.09.2012.

¹⁵ W. Komorowski, K. Follprecht, *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa intra muros w średniowieczu...*, s. 229. Por. R. Eysmontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne dolnego śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, s. 76-96.

¹⁶ W. Komorowski, K. Follprecht, *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa w obrębie murów od połowy XIV do końca XVIII wieku*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich, tom V: Małopolska, zeszyt 1: Kraków*, (red.) Z. Noga, Kraków 2007, s. 12.

¹⁷ Przedstawiają one układy świątyni bazylikowej, [za:] W. Komorowski, K. Follprecht, *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa intra muros w średniowieczu...*, s. 162.

I tu należałoby zdecydowanie podkreślić dominację i wpływy, jakie w tym czasie rozciągało duchowieństwo. Powstało 7 szkół kościelnych i 5 szpitali związanych z kościołem¹⁸. Nowo zakładane placówki klasztorów zajmowały tereny zarówno wokół miasta jak i w obrębie murów, często zajmując wykupywane lub darowane przez dobroczyńców, magnatów i szlachtę kamienice mieszczańskie¹⁹. Klasztory powstałe we wcześniejszych wiekach często przebudowywano, wprowadzając barokowe elementy²⁰. Architektura sakralna tego okresu przedstawia najznakomitsze rozwiązania²¹. Badacze rozwoju Krakowa podkreślają istotną rolę miastotwórczą klasztorów zakładanych poza murami miasta, z ogrodami i towarzyszącą im zabudową gospodarczą.

Kolejny etap po marginalizacji politycznej i gospodarczej miasta przypadł dopiero na XIX wiek. Następowaly zmiany przestrzenne, związane z wyburzaniem kubatur znajdujących się w złym stanie technicznym, likwidacja cmentarzy przykościelnych, rozbieranie średniowiecznych murów, a w ich miejscu założenie zieleni parkowej (Plant). Brukowano ulice, budowano obiekty użyteczności publicznej, dochodziło do bardzo dynamicznego rozwoju miasta. Dla zakonów nie był to czas szczególnie przychylny, gdyż władze austriackie, pod zaborem których znalazł się Kraków, dokonywały kasat zakonów, przejmując ich majątki. Na początku XX wieku odzyskanie niepodległości pozwoliło na rozwój miasta z ogólnym zachowaniem zakonów w niezmienionej zazwyczaj lokalizacji, co w dużej mierze obserwujemy do dnia dzisiejszego.

Zmiany zachodzące w sposobie komponowania ogrodów klasztornych nie dokonywały się w sposób dynamiczny. Początki kształtowania tych przestrzeni zielonych związane były niewątpliwie ze średniowiecznymi wpływami, występującymi w sztuce ogrodowej zakonów na terenach Polski aż do XV wieku. Brakuje kartografii i ikonografii z tego okresu, która świadczyłaby o sposobie rozplanowania użytkowych kwater i sadów. Przekazy słowne naświetlają kompozycje oparte na włoskich układach kwaterowych, z herbarium, zielonym wyrdarzem oraz warzywnikami. Szerszej próby analizy dokonać można na podstawie map z XVII i XVIII wieku, które ukazują układy kwaterowe z wewnętrznymi wyrdarzami, ogrodami, warzywnikami, sadami, często oranżeriami. Kolejne kompozycje czasami podążały w kierunku rokoka (ogrodów karmelitów, trynitarzy) czy też układów osiowych, nawiązujących do rozwiązań francuskich (misjonarze). Funkcja użytkowa jest czytelna do dziś mimo licznych zaniedbań. Fenomenem jest, iż w większości są to tereny zachowane do dnia dzisiejszego, nadal ukryte za murami, świadczące o wielowiekowej tradycji.

Wpływ nowo zakładanych klasztorów na strukturę urbanistyczną miasta pozostaje do dziś znaczny. Zajmują one wraz z otaczającymi ogrodami bardzo atrakcyjne lokalizacje w samym centrum miasta. Ich szczególna wartość, oparta na tożsamości kulturowej, trwa do dnia dzisiejszego.

¹⁸ W. Komorowski, K. Follprecht, *Rozwój Krakowa intra muros w czasach nowożytnych*, [w:] Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta, (red.) J. Wyrozumski, Kraków 2007, s. 225.

¹⁹ Karmelici boszi zajęli Malowany Dwór Tęczyńskich z fragmentem ogrodów kanonicznych, [za:] *ibidem*, s. 227; dominikanki założyły swoją siedzibę, zajmując budynki należące do Tarnawskich i innych domów na terenie Gródka, przebudowując je, [za:] *ibidem*, s. 229.

²⁰ Marków, kłaysek oraz prawdopodobnie jezuitów św. Szczepana, [za:] W. Komorowski, K. Follprecht, *Rozwój Krakowa intra muros w czasach nowożytnych...*, s. 233.

²¹ Dokonując porównania Krakowa z Pragą, można stwierdzić, że w XVII wieku Praga posiadała o wiele bardziej rozbudowane przykłady zarówno świątyń, jak i rezydencji i pałaców, wpływające na kształt urbanistyczny miasta, [za:] A. Miłobędzki, *Kraków i Praga dwa centra architektury barokowej*, [w:] Kraków i Praga dwie stolice Europy Środkowej, (red.) J. Purchla, Kraków 2002, s. 71.

II. 2. Ogrody augustianów i bernardynów (foto K. Hodor)

III. 2. Augustinian and bernardine gardens (photo by K. Hodor)

LITERATURA

- Atlas historyczny miast polskich*, tom V: *Małopolska*, zeszyt 1: *Kraków*, (red.) Z. Noga, Kraków 2007.
- BOGDANOWSKI J., *Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant wraz z Plantami i Wawelem*, Warszawa 1997.
- Chrześcijaństwo. Encyklopedia PWN. Święci, zakony, sanktuaria*, Warszawa 2007.
- HODOR K., *Ogrody franciszkanów-reformatów w polskich miastach. Wybrane przykłady*, „Architektura krajobrazu/Landscape Architecture” 4(33), 2011, 59-63.
- Katalog dawnych map wielkoskalowych Krakowa XVI-XIX wieku*, Warszawa-Kraków 1981, s. 93.
- Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, (red.) J. Wyrozumski, Kraków 2007.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, tom 1, Warszawa 2007.
- MIŁOBĘDZKI A., *Kraków i Praga dwa centra architektury barokowej*, [w:] *Kraków i Praga dwie stolice Europy Środkowej*, (red.) J. Purchla, Kraków 2002.
- MITKOWSKA A., HODOR K., *Barokowa architektura franciszkańska w krajobrazach Polski*, [w:] *Architektura sakralna w kształtowaniu tożsamości miejsca*, Lublin 2006.
- Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem*, (red.) J. Bogdanowski, Warszawa 1997, 330-336.
- STĘPNIEWSKA B., *Ogrody Krakowa w okresie średniowiecza i renesansu*, „Rocznik Krakowski” T. 44 (1973), Kraków 1973, 21-37.
- STĘPNIEWSKA B., *Ogrody Krakowa*, Kraków 1977.

ANNA SZENDI, MARZANNA JAGIEŁŁO*

WARSZAWSKIE OGRODY KRAJOBRAZOWE W TWÓRCZOŚCI ZYGMUNTA VOGLA

WARSAW LANDSCAPE GARDEN IN THE ZYGMUNT VOGEL'S PAINTINGS

Streszczenie

Zygmunt Vogel jest autorem wielu prac malarskich poświęconych ogrodom krajobrazowym. Malował je dla króla Stanisława Augusta Poniatowskiego oraz dla wielu innych przedstawicieli polskiej arystokracji i szlachty. Wielokrotnie „portretował” w różnych ujęciach m.in. Łazienki Królewskie. Artysta wykonał również wiele prac przedstawiających inne kompozycje krajobrazowe ówczesnej Warszawy, m.in.: należące do Kazimierza Poniatowskiego – Ogrody na Solcu i Na Książęcym, Powązki Izabeli Czarторыskiej oraz Ogród Mokotowski Izabeli Lubomirskiej. Stworzona przez Zygmunta Vogla swoista dokumentacja ogrodów Warszawy posiada dziś, poza oczywistą wartością artystyczną, walor znaczącego źródła ikonograficznego do badań historycznych i rewaloryzacji zachowanych obiektów.

Słowa kluczowe: historia ogrodów, ikonografia ogrodów krajobrazowych, malarstwo Vogla

Abstract

Zygmunt Vogel is the author of big amount of paintings that present landscape gardens. Most of them were dedicated to king Stanisław August Poniatowski and the polish nobility representatives. On numerous occasions he painted the presentation of Łazienki Królewskie. The Artist performed a lot of different Warsaw landscape gardens paintings among others: Solec and Książęce belonging to Kazimierz Poniatowski, Powązki belonging to Izabela Czarторыska, Mokotów belonging to Izabela Lubomirska.

Vogel created some kind of Warsaw garden's documentation. It has artistic value and it is iconographic source of data that can be very helpful to do historical scientific research and reevaluate preserved gardens.

Keywords: gardens' history, landscaped gardens' iconography, Vogel's paintings

* Mgr inż. arch. Anna Szendi, dr hab. inż. arch. Marzanna Jagiełło, prof. PWr., Zakład Konserwacji i Rewaloryzacji Architektury i Zieleni, Wydział Architektury, Politechnika Wrocławska.

Zygmunt Vogel (1764-1826) był w latach 1787-1798 rysownikiem gabinetowym króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Zanim to nastąpiło, dzięki poleceniu księcia Michała i księżnej Eleonory Czartoryskich, pracodawców ojca Vogla, zaskarbił sobie uznanie Stanisława Kostki Potockiego, brata Ignacego, szlachcica, polityka, mecenasa sztuki, swego pierwszego protektora. W wyniku jego starań stał się uczniem malarza królewskiej, gdzie uczył się rysunku pod okiem Andrzeja Le Bruna, Jakuba Monaldiego oraz Szymona Bogumiła Zuga¹. Swoją działalność artystyczną rozpoczął od kopiowania według Warszawy, wykonanych wcześniej przez Canaletta. Nominację na rysownika gabinetowego otrzymał po zaprezentowaniu królowi prac z podróży po województwach sandomierskim i krakowskim. Zostały one zebrane w publikacji pod tytułem *Zbiór widoków sławniejszych pamiątek narodowych, jako to Zwalisk, Zamków, Świątyń, Nadgrobków, starożytnych Budowli i miejsc pamiętnych w Polsce*².

Tworzył głównie w technice akwareli (choć sięgał czasem po tusz, gwasz, sepię, a nawet olej) niewielkie stosunkowo prace o wielkości ok. 60 × 40 cm. Z około 400 znanych nam dzisiaj dzieł (choć nie wszystkich zachowanych) tematyce ogrodów krajobrazowych poświęcił blisko 120 prac.

Cała jego twórczość opiera się na ideach wypracowanych w Europie w 2 połowie XVIII w. w ramach tzw. romantycznego historyzmu. To na tej podstawie rozwinęło się m.in. kolekcjonerstwo (z największym osiągnięciem „ogrodowym” w tej dziedzinie, a mianowicie Puławami Izabeli Czartoryskiej) oraz opisowa i plastyczna (malarzka, rysunkowa i graficzna) inwentaryzacja „pamiątek narodowych”, a także rodzimych widoków. W tym sensie twórczość malarską Vogla można uznać za wyjątkową. Zawdzięczamy mu swoistą dokumentację rodzimego krajobrazu połączoną z architekturą, dokumentację traktowaną jako przejaw rodzącego się wówczas nowego stosunku do przeszłości i natury³.

Wrażliwość Vogla na zagadnienia związane z naturą i krajobrazem znajdowała także swoje odzwierciedlenie w działalności projektowej znanego malarza. Wiemy, że konsultował on w 1815 r. pod względem kompozycyjnym zakładanie ogrodu w Natolinie, należącego do rodziny Potockich. Projektował też zmiany, które zamierzano wprowadzić w ogrodach Uniwersyteckim (1815), Łazienkowskim i Botanicznym (1819).

Znaczącą część wykonanych przez Vogla obrazów stanowią przedstawienia warszawskich (w jej ówczesnych granicach) i usytuowanych w pobliżu Warszawy ogrodów krajobrazowych, pośród których dominują Łazienki Królewskie, reprezentowane przez 47 akwarel i jeden obraz olejny (do dziś zachowało się 15). Powstało także 13 widoków Mokotowa, należącego do Izabeli Lubomirskiej, oraz sąsiadującej z nim tzw. Królikarni (1). Zachowały się także 3 przedstawienia Powązek Izabeli Czartoryskiej oraz 2 ogrodów Na Książęcym, należących do Kazimierza Poniatowskiego⁴. Na mapie ówczesnej Warszawy odnajdziemy jeszcze jeden ogród przedstawiony przez Vogla, towarzyszący rezydencji Mniszchów przy ul. Senatorskiej. Wymienić także należy, namalowany dwukrotnie Natolin, należący do Stanisława Kostki-Potockiego.

Na przełomie XVIII i XIX w. w administracyjnych granicach Warszawy znajdowały się jedynie trzy z nich: Łazienki, założenia Na Książęcym oraz ogrody Mniszcha.

¹ K. Sroczyńska, *Zygmunt Vogel Rysownik Gabinetowy Stanisława Augusta*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 18-20.

² Opublikowanej w 1806 r.

³ Zwróciła na to uwagę Sroczyńska. Por. K. Sroczyńska, *op. cit.*, s. 44-45.

⁴ *Ibidem*, s. 21.

Pozostałe powstały w nieznaczej od stolicy odległości. Ogrody Mokotowskie założono w bezpośrednim sąsiedztwie granic miasta, w bliskości parku Łazienkowski, tuż przy drodze prowadzącej z Warszawy do Wilanowa. Również Powązki, choć stanowiły rezydencję podmiejską, były ze stolicą powiązane widokowo i komunikacyjnie. Jedynie ogród w Natolinie znajdował się w nieco dalszym otoczeniu stolicy.

Ulubionym przez Vogla tematem malarskim były przez długie lata **Łazienki Królewskie**, położone dziś między ul. Agrykoli, Alejami Ujazdowskimi, ul. Gagarina i ul. Podchorążych. Ogród w czasach stanisławowskich zajmował powierzchnię 146 hektarów (obecnie 76 ha). Rozciągały się z niego widoki na Czerniaków, Mokotów oraz Wilanów. W pracach nad kształtem ogrodu brali udział Jan Michał Tietz, Jan Christian Schuch, Jakub Fontana oraz Karol Ludwik Agricola⁵.

Jest to obiekt uważany za reprezentanta nurtu klasycystycznego, wyrażanego w klarownej, prostej kompozycji, z ograniczoną ilością sztucznych dekoracji, takich jak ruiny. Pośród elementów roślinnych dominują na terenie Łazienek duże grupy i skupiny drzew oraz krzewów. Charakterystyczne jest zastosowanie szpalerów i alei, powiązanych z układem komunikacyjnym.

Kompozycja ogrodu od początku była bardzo silnie powiązana z Pałacem na Wyspie, stanowiącym zarazem dominantę całego kompleksu, spajającym kompozycyjnie pozostałe elementy układu przestrzennego, przede wszystkim zaś zespół trzech stawów, zaakcentowanych od południa kaskadą, od północy natomiast mostem z pomnikiem króla Jana III Sobieskiego.

Pierwszy z widoków łazienkowskich wykonał Vogel przed 1788 r. (wyprzedzając przebudowę Merliniego), jednak najliczniejsza ich seria pochodzi z lat 1794-1795. Pojedyncze akwarele powstały także później (lata 1801-1803, 1813), głównie jako kopie wcześniejszych przedstawień. Powtarzające się wielokrotnie ujęcia obejmują: widoki na Pałac na Wodzie od strony południowej i północnej oraz z tarasu pałacowego na Staw Południowy⁶; następnie Biały Domek oraz pałacyk Myślewicki, a także amfiteatr i most Sobieskiego⁷. Wszystkie w otoczeniu bujnej zieleni łazienkowskiego parku⁸.

Pierwsza akwarela z cyklu tematycznego związanego z Pałacem na Wodzie pochodzi z 1787 r. i przedstawia rezydencję w ujęciu od strony południowej⁹. Na pierwszym planie widoczny jest Staw Południowy Dolny wraz z fragmentem wyspy. W tle namalowane zostały grupy drzew porastające północną część Ogrodu Królewskiego. Widok ten poprzedził gruntowną przebudowę obiektu, przeprowadzoną w latach 1775-1793, której dokonał Dominik Merlini we współpracy z Janem Christianem Kamsetzerem.

⁵ G. Ciołek, *Ogrody Polskie*, Arkady, Warszawa 1978, s. 137.

⁶ „Widok pałacu na wyspie od strony kaskady” (1794), „Łazienki przy księżycu” (1795), „Łazienki” (1797), „Łazienki w ostatnich latach XVIII wieku” (po 1796), „Widok pałacu w Łazienkach od strony południowej” (po 1796), „Łazienki królewskie, pałac od strony południowej” (1808), „Widok Łazienek, widok pałacu i amfiteatru od południa” (1812).

⁷ Most Sobieskiego widnieje na obrazach: „Widok mostu Sobieskiego i Ujazdowa od południa” (przed 1794), „Widok mostu Sobieskiego od południa” (1794), „Widok mostu Sobieskiego od północy” (1794), „Most z pomnikiem Jana III od strony północnej” (1795), „Widok na most Jana III Sobieskiego w Łazienkach” (1802). Dwa pierwsze przedstawiają Staw Północny z malowniczo ukształtowaną ścieżką parkową oraz aleją przy moście.

⁸ G. Ciołek, *op. cit.*, s. 19-27.

⁹ Nosi ona tytuł „Widok Łazienek”.

II. 1. Z. Vogel, Łazienki, Pałac na Wodzie od strony południowej, 1797 (Muzeum Narodowe w Warszawie)

III. 1. Z. Vogel, Łazienki, Palace on the Isle from the south, 1797

Vogel malował pałac przez 25 lat (1788-1813) z różnych ujęć, dzięki czemu udokumentowane zostały takie etapy budowy jak: dostawienie nowej południowej elewacji, akcentowanej cofniętym kolumnowym portykiem; dobudowanie bocznych skrzydeł; przebudowa elewacji północnej; wzniesienie belwederu oraz bocznych kolumnad¹⁰. Powstające w kilkuletnich odstępach akwarele, choć czasami stanowiące kopie wcześniejszych obrazów, stanowią także interesującą dokumentację, dotyczącą ulegającej naturalnym przekształceniom szaty roślinnej, jej charakteru oraz roli w budowaniu kompozycji ogrodu. Również szczególnego nastroju, o czym świadczy nokturn z 1795 r.

Vogel wykonał również w latach 1794-1802 ujęcia rezydencji od strony północnej (7 obrazów)¹¹. Prezentują one różnice, jakie zaszły w tym czasie w drzewostanie porastającym najbliższe sąsiedztwo pawilonu zachodniego.

Kolejne prace prezentują widoki rozpościerające się z pałacowego tarasu: „Widok fragmentu parku Łazienkowskiego i tarasu przed pałacem” (1795) oraz, stanowiący uzupełnienie poprzedniego widoku w kierunku zachodnim, „Drugi widok tarasu przed pałacem w Łazienkach” (1795)¹². Można na nich zaobserwować, jak kształtowano powiązania widokowe oraz wygląd Stawu Południowego Dolnego. Przedstawione

¹⁰ J. Radziejewicz-Winnicki, *Historia architektury nowożytniej w Polsce. Klasycyzm*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2009, s. 25-26.

¹¹ Były to prace pt.: „Widok pałacu w Łazienkach wzięty z mostu króla Jana III” (1794), „Widok Łazienek królewskich od północy” (po 1801), „Łazienki królewskie, widok pałacu od północnego zachodu” (1802).

¹² „Widok parku z tarasu przed pałacem w Łazienkach” (1796) stanowi jedynie replikę poprzedniego obrazu z 1795 r. z nowym sztafażem.

zostały na nich także dalekie osie widokowe, które prowadzono między zakomponowanymi grupami drzew i krzewów ku budynkom i kaskadzie.

Przedstawienia Białego Domku na obrazach: „Biały domek w Łazienkach” (przed 1794), „Widok Białego Domku” (1794), w ujęciu ze Starą Pomarańczarnią w tle, dokumentują wczesnoklasycystyczny charakter obiektu¹³. Prace te ukazują zakończenie kształtowania Promenady Królewskiej na linii Białego Domku oraz obecność kanału wodnego przy pawilonie. W pobliżu budynku widzimy drewniane konstrukcje trejaży oraz drzewka (zapewne pomarańczowe) ustawione regularnie w dużych donicach.

Innym obiektem, uwiecznionym przez Vogla, a znajdującym się na terenie Parku Łazienkowskiego, jest pałac Myślewicki. Jest to jedyny namalowany przez Vogla obraz przedstawiający w zasadzie tylko budynek, przed którym widzimy pusty, niezagospodarowany plac. Nie założono na nim jeszcze okrągłego gazonu, widocznego w połowie XIX w. na obrazie Marcina Zaleskiego.

Kilka prac, datowanych na lata 1794-1817, przedstawia widoki amfiteatru w Parku Łazienkowskim, m.in.: „Widok amfiteatru w Łazienkach” (1794), gdzie zaprezentowano scenę z fragmentem widowni od strony północnej wraz z malowniczo komponowanymi skupiskami drzew pochylonymi nad brzegiem stawu; „Widok części parku Łazienkowskiego” (1794) prezentuje widownię amfiteatru z zachodniego brzegu Stawu Południowego Dolnego; a na „Widoku części parku z amfiteatrem” (1795) widzimy ścieżkę spacerową, poprowadzoną wzdłuż Stawu Południowego Dolnego, grupy drzew za widownią oraz fragment sceny z kępą na wyspie, a także zachodni brzeg stawu, porośnięty kulisowo posadzonymi drzewami.

Inne obrazy: „Widok mostku chińskiego” (1795), „Grupa przedstawiająca Tankreda i Kloryndę” (1795), „Widok parku Łazienkowskiego z połowem ryb i barkami królewskimi na stawie” (1795), „Łazienki Królewskie, widok od strony Agrykoli” (1803) oraz „Widok Łazienek wraz z okolicami, wzięty spod koszar ujazdowskich” (1817), nie ujęte w cykle widoków Łazienek, dokumentują zarówno kompozycję założenia, jak też stopień i charakter ich przyrodniczego zagospodarowania.

Widoki ogrodu Łazienkowskiego należą do najbardziej malowniczych akwarel Vogla, przedstawiających harmonijne powiązania między obiektami architektury i rozległym parkiem. Elementy architektoniczne (z wyjątkiem pałacyku Myślenickiego), a także mosty i inne budowle, odsunięte są na obrazach Vogla na dalszy plan, co pozwala na tworzenie głębokich perspektyw. Sprzyja temu także wprowadzanie na pierwszy plan taflí wody odbijającej sylwetę budynków. W obrazach tych zastosował Vogel trójdzielną kompozycję, na którą składały się: przedpole (staw, łąka), wąskiwy temat (budynek lub budowla pośród zieleni) oraz niebo¹⁴.

Kolejną rezydencją związaną z Warszawą, utrwaloną przez Vogla były **Powązki**, będące dziełem Izabeli Czartoryskiej, założone w 1771 r. po stronie północno-wschodniej stolicy, z którego niegdyś rozpościerał się szeroki widok na Warszawę. Było to założenie przeznaczone do czasowego letniego pobytu. Księżna wyraziła w nim ideę sielankowej tęsknoty za prostym, pełnym zabawy i radości życiem na wsi. Dzięki starannie przemyślanym działaniom uzyskała harmonię między naturalnym pięknem przyrody a prostotą budynków ogrodowych utrzymanych w wiejskiej stylizacji¹⁵. W ten sposób pozbawiła ich zewnętrzny wygląd pałacowego wyrafinowania. Przy zakładaniu

¹³ J. Radziejewicz-Winnicki, *op. cit.*, s. 25.

¹⁴ K. Sroczyńska, *op. cit.*, s. 109.

¹⁵ L. Kott, S. Lorentz, *Warszawa wieku Oświecenia*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1955, s. 124-125. Były to domki mieszkalne z bogatym, pałacowym wyposażeniem, stylizowane na wiejskie chaty.

ogrodu pomagał księżnej malarz Jan Piotr Norblin oraz Szymon Bogumił Zug¹⁶. Scenerii tej dopełniały ruiny amfiteatru, starego młyna oraz łuku triumfalnego. Na terenie ogrodu o wyraźnie dwudzielnej kompozycji, po części regularnej – kwaterowej, i po części krajobrazowej, odnajdziemy także liczne swobodnie ukształtowane kanały wodne oraz stawy z mostkami i kaskadami. Wzniesiono w ich pobliżu amfiteatr, gotycką w kształcie holendernię, stary młyn, ruiny zamku, pustelnie i altany. W przylegającym do założenia lesie urządzono natomiast ptaszarnię dla egzotycznego ptactwa¹⁷.

Nie zachowały się informacje na temat ilości prac, które Vogel poświęcił Powązkom. Dziś wiemy o czterech datowanych na lata 1797-1812, a zatem na okres, w którym obiekt, znacznie zniszczony w trakcie insurekcji kościuszkowskiej w 1794 r., został przez Czarторыskich opuszczony¹⁸. Do naszych czasów zachowały się jedynie dwie. Pierwszy z obrazów, „Fragment ogrodu Powązki Czarторыskiej z ruinami łuku triumfalnego”, przedstawia ruiny zatopione w bujnej gęstwinie drzew i krzewów, co nadaje im szczególnej malowniczości. Według opisu Zuga¹⁹, łuk znajdował się w miejscu ocienionym starymi jodłami, jednak akwarela Vogla ich nie pokazuje. W jego najbliższym otoczeniu widać jedynie drzewa i krzewy liściaste.

Łuk znajdował się po lewej stronie pagórka, w pobliżu kolumnady w górnej części założenia. Na owych pagórkach, połączonych mostkami, wzniesiono chaty mieszkalne z małymi ogródkami wiejskimi²⁰. Fragment parku nad wodą w pobliżu jednej z chat przedstawia kolejna akwarela Vogla, datowana na 1794 r., „Fragment parku w Powązkach pod Warszawą”. Ogród został zniszczony w czasie insurekcji kościuszkowskiej w 1794 r. O jego walorach szambelan dworu pruskiego Ernst A. von Lehndorff mówił: „To największa osobiwość w tym kraju”²¹.

Ogród Mokotowski, kolejna z rezydencji związanych z Warszawą, malowanych wielokrotnie przez Vogla, został założony przez marszałkową Izabelę Lubomirską ok. 1774 r. Składał się z dwóch części: górnej – geometrycznej (kuchennej, owocowej i kwiatowej), z gołębnikiem i pawilonem mauretańskim, oraz dolnej – założonej na skarpie i podskarpiu, której nadano charakter dzikiego gaju, poprzecinanego licznymi krętymi alejami, kanałami wodnymi i stawami. Na jego terenie wzniesiono liczne budowle: groty, sztuczne ruiny, chaty, altany, ptaszarnię, mostki oraz – wzorowany na Ermenoville – sarkofag J.J. Rousseau. Artysta poświęcił mu w sumie 13 prac, wykonanych w latach 1791-1792, 1798 oraz 1805. Widoki te prezentują pałac w otoczeniu malowniczego ogrodu²².

W pracach tworzenia ogrodu krajobrazowego brali udział Szymon Bogumił Zug i Jan Chrystian Schuch²³. Wychwalał go w swoim wierszu Wojciech Wincenty Wielądko, pisząc o ptaszarni, holenderni, oranżerii, rybarni²⁴. Ostatni z wymienionych budynków,

¹⁶ A. Kępińska, *Jan Piotr Norblin*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 41.

¹⁷ L. Majdecki, *op. cit.*, t. II, s. 185-186.

¹⁸ Majątek został sprzedany w 1796 r.

¹⁹ G. Ciołek, *op. cit.*, s. 132.

²⁰ L. Kott, S. Lorentz, *op. cit.*, s. 119-120.

²¹ A. Kępińska, *op. cit.*, s. 34.

²² G. Ciołek, *op. cit.*, s. 127.

²³ *Ibidem*, s. 137.

²⁴ W.W. Wielądko, *Opisanie Mokotowa z dnia 12 Julii roku 1783*, [w:] *Poznaj Warszawę, Mokotów, „Stolica”*, s. 12-13. Podane za: L. Kott, S. Lorentz, *op. cit.*, s. 109-111.

usytuowany w sąsiedztwie nieregularnego stawu o urozmaiconej linii brzegowej, prezentuje obraz „Widok części ogrodu w Mokotowie z rybarnią” (1791 lub 1792). Za rybarnią rosną olchy²⁵.

II. 2. Z. Vogel, Widok ruin zamykających ogród Mokotowski. W głębi Belweder i Zamek Ujazdowski, 1790 (Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej)

III. 2. Z. Vogel, The View of the ruins at the end of Mokotowski Garden. Belvedere and the Ujazdowski Castle in the background, 1790

Na innych obrazach Vogla poświęconych temu ogrodowi²⁶ można zauważyć powtarzający się motyw „ruinki”, gładkie tafle nieregularnego stawu z wyspami oraz malowniczo kształtowaną roślinność drzewiastą, wśród której znowu dominują drzewa o pokroju kolumnowym. Inne ujęcia tego obiektu obecne są na obrazach: „Widok części ogrodu w Mokotowie z ruinką od południa” (1791 lub 1792) oraz „Widok części ogrodu w Mokotowie z ruinką i oborą od zachodu” (1791 lub 1792).

Z tego samego okresu pochodzi „Widok części ogrodu w Mokotowie z glorieta”, który przedstawia część stawu ogrodowego z widokiem na ośmiokolumnową budowlę, stojącą na skarpie i górującą nad stawem.

Kolejny ze związanych z Mokotowem obrazów przedstawia fragment ogrodu ze stawem i domkiem dla łabędzi na wyspie²⁷. Na innym widać altanę chińską, tworzącą punkt widokowy²⁸. Była ona usytuowana na lekkim wzniesieniu i otoczona

²⁵ *Ibidem*, s. 111.

²⁶ Były to prace: „Widok ruin kończących ogród Mokotowski z widokiem na Belweder i zamek Ujazdowski” (1790), „Widok mostu koło ogrodu w Mokotowie z okolicami królikarni i szop” (1790), „Widok części ogrodu Mokotowskiego z okolicami” (1805), „Widok na most koło ogrodu w Mokotowie od strony północno-wschodniej, w głębi Królikarnia” (1791 lub 1792).

²⁷ Domki te były popularne już od XVII w. i wznoszono je w wielu ogrodach, m.in. w Na Książęcym. „Widok części ogrodu w Mokotowie z domkiem dla łabędzi” (po 1798).

²⁸ „Altana chińska w ogrodzie w Mokotowie” (1791 lub 1792).

gęsto drzewami. Ogród Mokotowski posiadał połączenia widokowe z łazienkami Królewskimi oraz Czerniakowem. Dodajmy w tym miejscu, że w pobliżu ogrodów mokotowskich znajdowała się Królikarnia, która wraz z parkowym otoczeniem widoczna jest na akwareli „Widok części ogrodu w Mokotowie od strony północno-wschodniej, w głębi Królikarnia” (1791 lub 1792).

Dziełem wspomnianego już w tej prezentacji kilkakrotnie Szymona Bogumiła Zuga były także ogrody **Na Księżęcy**, założone ok. 1776 r., należące do księcia Kazimierza Poniatowskiego. Łączyły one, podobnie jak kilka wcześniej omówionych, cechy założenia geometrycznego z nieregularnym²⁹. Można to częściowo zaobserwować na dwóch obrazach Vogla, przedstawiających ogród założony na regularnych tarasach, biegnących równoległe do ul. Księżęcej. Powyżej tarasu założono dziką promenadę z licznymi budynkami, m.in. z minaretem. Elementem górującym nad całym założeniem, widocznym na obu obrazach Vogla, był budynek przypominający formą meczet, z dwoma minaretami, pełniący rolę kuchni. Do orientalnego wyposażenia tego założenia dołączyć można jeszcze, obecną na obu dziełach Vogla, altanę chińską, postawioną na gęsto porośniętej wyspie, połączonej mostkiem ze stałym lądem. To, czego nie widać na akwarelach naszego artysty, to Elizeum, ukryta w skarpie podziemna sala, zachowana w znacznym stopniu do dziś³⁰.

Romantyczne, historyzujące założenie parkowo-pałacowe należące do Stanisława Kostki Potockiego, **Natolin** (zwany Bażantarnią), uwiecznione zostało przez Vogla w latach 1800-1801. Dawny zwierzyniec Jana III Sobieskiego, składający się przede wszystkim z drzewostanu łęgowego, został przekształcony w ogród krajobrazowy głównie za sprawą Anny z Tyszkiewiczów Potockiej (malarki i planistki ogrodowej). Regularny układ promienistych alei zatarto przy użyciu klombów zakomponowanych z drzew i krzewów. Ograniczono także układ komunikacyjny do głównej obwodnicy parku dolnego oraz jej powiązań z częścią górną. Obecnie jest to część Ursynowa, zajmująca powierzchnię ponad 100 ha. Obraz Vogla ukazuje widok na pałac z parku dolnego.

Inny warszawski obiekt został uwieczniony na obrazie „Ogród przy pałacu Mniszchów w Warszawie” (1785-1789). Pałac mieści się przy ul. Senatorskiej 38 i należał do marszałka wielkiego koronnego Józefa Wandolina Mniszcha³¹. Ogród nie był duży, ale określano go jako wytworny. Rysunek Vogla pokazuje jego fragment, urządzony na trzech tarasach, połączonych schodami, na terenie porośniętym swobodnie drzewami. Ogród rozparcelowano po 1801 r.

Widoki autorstwa Zygmunta Vogla, mimo charakterystycznej stylistycznej konwencji, prezentują „portretowaną” rzeczywistość z dużą dozą realizmu. Zdradzają też wielkie zamiłowanie artysty do natury i przedstawiania krajobrazu jako ważnego elementu składowego malowanych przedstawień. Na konwencję tę składa się skłonność do wysmuklania proporcji obiektów architektonicznych, także drzew, które traktował syntetycznie, w wielu przypadkach jako kompozycje brytowe, zróżnicowane efektami światłocieniowymi³². Na niewielu obrazach Vogla można precyzyjnie określić ich gatunki. W większości przypadków mamy do czynienia z drzewami liściastymi

²⁹ *Ibidem*, s. 182.

³⁰ *Ibidem*, s. 184.

³¹ M. Kwiatkowski, *Pałac Mniszchów w Warszawie*, Warszawa 2009.

³² Według Sroczyńskiej takie podejście do malowania drzew dokonano się pod wpływem twórczości J.P. Norblina. K. Sroczyńska, *op. cit.*, s. 78-79.

o czytelnych pokrojach³³. Pewnym problemem we właściwej interpretacji historycznych informacji zawartych w obrazach Vogla przysparza także stan ich zachowania. W wyniku rozmaitych losowych perturbacji, a przede wszystkim z powodu wieloletniej ekspozycji na światło, akwarele różnią się znacznie od swojego pierwotnego wyglądu, znacząco bowiem wypłowiły i nabrały tonacji szarobrzazowej. Proces ten pogłębiły zabiegi konserwatorskie, którym część obrazów Vogla została poddana po II wojnie światowej.

Pewna ostrożność w interpretowaniu obrazów Vogla wynika także z faktu, że – co dowiedziono, analizując jego malarstwo – artysta często kopiował swoje wcześniejsze dzieła, dodając im malowniczości i nie dbając o pełną dokumentarność przedstawianych widoków³⁴. Mimo to można je śmiało uznać za miarodajne świadectwo epoki, a samego Vogla określić mianem „malarskiego inwentaryzatora narodowych zabytków i kronikarza XVIII-wiecznych rezydencji”³⁵. Znacząca ilość jego obrazów stanowiła w czasie powojennej odbudowy Warszawy materiał źródłowy do rekonstrukcji wielu zniszczonych zabytków architektury. Wiele dzieł Vogla można śmiało polecić jako materiał ikonograficzny i porównawczy także tym, którzy troszczą się dzisiaj o zabytkowe ogrody krajobrazowe.

LITERATURA

- CIOŁEK G., BOGDANOWSKI J., *Ogrody polskie*, Warszawa 1978.
- JAROSZEWSKI T., *Architektura*, [w:] *Warszawa w wieku Oświecenia*, A. Zahorski (red.), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.
- KĘPIŃSKA A., *Jan Piotr Norblin*, Wrocław 1978.
- KOTT J., LORENTZ S., *Warszawa wieku Oświecenia*, Warszawa 1955.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, t. 2, Warszawa 2008.
- MIŁOBĘDZKI A., *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1978.
- RADZIEWICZ-WINNICKI J., *Historia architektury nowożytnej w Polsce. Klasycyzm*, Gliwice 2009.
- RODICZKIN I., RODICZKINA O., *Idea natury w sztuce ogrodowej (ewolucja ogrodów Ukrainy w XVIII i XIX wieku)*, [w:] *Sztuka a Natura*, Materiały XXXVIII Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki przeprowadzonej 23-25 listopada 1989 r. w Katowicach, Katowice 1991.
- SROCZYŃSKA K., *Podróże malownicze Zygmunta Vogla*, Warszawa 1980.
- SROCZYŃSKA K., *Zygmunt Vogel, rysownik gabinetowy Stanisława Augusta*, Wrocław 1969.
- STĘPIŃSKA K., *Pałace i zamki w Polsce dawniej i dziś*, Warszawa 1977.
- VOGEL Z., *Zbiór widoków sławniejszych pamiątek narodowych, jako to Zwalisk, Zamków, Świątyń, Nadgrobków, starożytnych Budowli i mieysc pamiętnych w Polsce*, Drukarnia No 646 przy Nowolipi, Warszawa 1806.
- WALLIS M., *Canaletto, malarz Warszawy, Kraków* 1954.

³³ Na widoku przedstawiającym pałac Mokotowski widać wyraźnie po lewej stronie brzozę. Na innej akwarceli prezentującej ten sam ogród z widokiem na staw i sztuczne ruiny przedstawiona została akacja.

³⁴ K. Sroczyńska, op. cit., s. 78.

³⁵ *Ibidem*, s. 107.

AGATA ZACHARIASZ*

HISTORIA I PROJEKT REWALORYZACJI PARKU LUDOWEGO, DAWNEGO PARKU THIELE- -WINCKLERÓW, W BYTOMIU-MIECHOWICACH

THE HISTORY AND REVALORISATION PROJECT OF PARK LUDOWY (PEOPLE'S PARK), FORMER THIELE- -WINCKLER PARK IN BYTOM-MIECHOWICE

Streszczenie

W artykule zaprezentowano Park Ludowy w Bytomiu-Miechowicach. Stanowi on część, należącego do rodziny Thiele-Wincklerów, założenia pałacowo-parkowego, które okres świetności przeżywało w 2 połowie XIX w. Projekt zespołu i szczegółowe rozwiązania parterów dywanowych zaprezentowano w publikacji *Vilmorin's illustrierte Blumengärtnerei* (1879). Obiekt w 1938 r. zmienił funkcję, stał się parkiem publicznym. Dziś jest opuszczony i zaniedbany. Projekt rewaloryzacji obejmuje zachowany (14 ha) fragment parku z ruinami pałacu. Pracę przygotowano w oparciu o analizy: historyczną i kompozycyjną, inwentaryzację roślin, stratygrafię drzew: gatunkową i wiekową, z uwzględnieniem wytycznych konserwatorskich. Projekt przywraca charakter i świetność zabytkowemu parkowi, uwzględnia też współczesne realia.

Słowa kluczowe: sztuka ogrodowa, ogród rezydencjonalny, park publiczny, Bytom-Miechowice (Mechtal)

Abstract

The article presents Park Ludowy (People's Park) in Bytom-Miechowice. It belongs to the palace park compound, owned by the Thiele-Winckler family, which was at the height of its magnificence in the second part of the 20th Century. The design of the complex and the detailed plans for the raised carpet beds were presented in the publication *Vilmorin's illustrierte Blumengärtnerei* (1879). The object had undergone a change of function in 1938, becoming a public park. Today it is deserted and neglected.

The revalorization project covers the remaining 14 hectare section of the park, with the palace ruins. The works have been planned on the basis of historical and compositional analysis, plant inventories: species and age stratigraphy of trees, and also observing conservation guidelines. The project aims to restore the character and splendor to this historic park, with consideration given to the modern realities

Keywords: garden art, residential garden, public park, Bytom-Miechowice (Miechowitz)

* Dr hab. arch. Agata Zachariasz, prof. PK, Instytut Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

1. WSTĘP

Obecne województwo śląskie to obszar, gdzie do rejestru zabytków wpisano ok. 110 zabytkowych obiektów pałacowych¹. Wśród nich są bytomskie Miechowice, należące do grupy założeń, w których pałac zachował się w postaci ruiny². Bytom wyróżnia się wśród miast górnośląskich znaczącym udziałem terenów zieleni, które zajmują blisko połowę jego obszaru. Pośród nich jest 6 parków, z których trzy, o znaczącej wartości historycznej – Ludowy, Miejski i Fazaniec, wpisane są do rejestru zabytków. Większość parków nie spełnia funkcji rekreacyjnej, są nie najlepiej zagospodarowane i częściowo zdewastowane³. W północno-zachodniej części Bytomia, w sąsiedztwie parku miechowskiego, znajduje się Las Bytomski (ok. 1436 ha) – kompleks leśny obejmujący ponad 20% powierzchni miasta.

W Miechowicach powstało w XIX w. założenie rezydencjonalne (z neogotyckim zamkiem – pałacem, oficynami, parkiem ozdobnym, częścią gospodarczą, ogrodami użytkowymi i aleją dojazdową), które w okresie świetności zajmowało powierzchnię ok. 29 ha. Park w 1938 r. stał się miejscem publicznym i dostosowano go do tej funkcji. Do największych zmian doszło jednak po wojnie. Do dziś zachował się obejmujący ok. 14 ha fragment parku z ruinami pałacu. Rozplanowany jest on na prostokącie⁴ i otoczony ulicami: Racjonalizatorów (pd.), Jana Dzierżonia (pn.) i ks. Jana Frenzla (wsch.), a od zachodu przylegają doń ogródki działkowe, oddzielone drogą gruntową. Bytomski Park Ludowy, mimo nieodwracalnych przekształceń, stanowi ważny element krajobrazu kulturowego i układu dawnej wsi wchłoniętej przez miasto, podlegającej procesom urbanizacji. Jest istotny w skali dzielnicy z uwagi na historyczny charakter (zarówno wartości materialne, jak i niematerialne). Jest też obiektem o znaczeniu ogólnomiejskim i ponadlokalnym. W skali miasta jest unikatowy z uwagi na zachowane fragmenty zespołu rezydencjonalnego, a przede wszystkim wspaniały park z niezwykle cennymi okazami drzewostanu. Wymaga jednak rewaloryzacji, aby stać się ważnym elementem terenów zieleni miejskiej i znaczącym obiektem przestrzeni publicznych⁵.

Park Ludowy stanowi własność gminy, a jego zarządcą jest Miejski Zarząd Dróg i Mostów (MZDiM) w Bytomiu. Na terenie parku, na wydzielonych działkach, zlokalizowane są pozostałości pałacu i oficyny⁶. Obiekt wpisany jest do rejestru zabytków (nr A/1612/95)⁷ z uzasadnieniem: „Zespół pałacowo-parkowy Thiele-Wincklerów, założony na początku XIX w., obecnie pełniący funkcję parku miejskiego, tzw. Parku Ludowego, mimo przekształceń pierwotnego założenia w okresie powojennym,

¹ A. Gano-Kotula, *Pałace województwa śląskiego*, [w:] *Architektura rezydencjonalna*, Katowice 2003, s. 30.

² E. Chojacka, J. Gorzelik, I. Kozina, B. Szczypka-Gwiazda, *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*, red. nauk. E. Chojacka, Katowice 2009. Tam I. Kozina, *Pałace i rezydencje*, s. 211-226.

³ *Lokalny program rewitalizacji miasta Bytomia na lata 2007-2020*, Bytom 2007, s. 17.

⁴ Usytuowany na linii północ-południe z lekkim odchyleniem w lewo o ok. 15 stopni.

⁵ *Szczegółowa koncepcja rewaloryzacji Parku Ludowego w Bytomiu wraz z koncepcją przebudowy zieleni*, autorzy: A. Zachariasz, D. Moskal, R. Kędziński, wyk. na zlecenie Gminy Bytom, Miejskiego Zarządu Dróg i Mostów w Bytomiu, 2010, Archiwum MZDiM w Bytomiu.

⁶ Również własność Gminy Miejskiej Bytom, ale teren ten nie jest zarządzany przez MZDiM.

⁷ Pierwszy wpis 32/48 z 30.04.1948; kolejna decyzja z 30.06.1995 zawiera załącznik graficzny z zakresem wpisu i opis: „Dawne założenie pałacowo-parkowe Thiele-Wincklerów..., którego integralnymi elementami są: układ kompozycyjny, zespół dendroflory, ruina oficyny pałacowej, pozostałości pałacu”. Decyzją Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach nr 478/2010 z 17.05.2010 zmieniono zakres wpisu do rejestru, co wynika z planowanej przebudowy ul. ks. J. Frenzla. Wydzielono działkę niestanowiącą istotnego elementu kompozycji, z „chaotycznym drzewostanem z licznymi samosiewami”.

utrzymał charakter kompozycji w typie krajobrazowym, z niezwykle cennymi egzemplarzami starodrzewu. Układ wzbogaca oficyna pałacowa". W parku rośnie platan klonolistny, uznany w 1973 r. za pomnik przyrody.

Stan badań zespołu pałacowo-parkowego w Miechowicach przedstawia się dosyć skromnie, ponieważ nigdy nie prowadzono jego kompleksowych badań. Z historycznych publikacji miejscowość odnotowano m.in. w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* (1885)⁸, a pałac w większości wydawnictw dotyczących rezydencji Górnego Śląska. Opisany został w katalogu *Zabytki sztuki* (2006)⁹ i wspomniany w pracy *Architektura rezydencjonalna* (2008)¹⁰. Przede wszystkim jednak obiekt opisywany w swych publikacjach Irma Kozina, m.in. *Pałace i zamki na pruskim Górnym Śląsku* (2001)¹¹, gdzie zamieszcza wizerunek rezydencji z dzieła Alexandra Duncckera (1857-1884)¹². Historię rodziny Thiele-Wincklerów opisał Arkadiusz Kuzio-Podrucki (2006)¹³. Dzielnicę Miechowice, w tym również założenie Thiele-Wincklerów, opisują liczne lokalne publikacje¹⁴.

Dysponujemy niewielką ilością materiałów dotyczących powojennej historii zamku, nie wykonywano badań i pomiarów, skromne wzmianki poruszają zarówno temat funkcjonowania obiektu w okresie powojennym, jak i jego zniszczenia. Temat nie jest łatwy, zwłaszcza w sytuacji, gdy zacierano ślady niemieckiej przeszłości i ciągłości historycznej miejsca.

Parku nie odnotowuje literatura specjalistyczna. Brak jest danych o obiekcie w *Rejestrze ogrodów polskich*¹⁵ oraz podręcznikach Gerarda Ciołka i Janusza Bogdanowskiego¹⁶, podobnie jak o większości obiektów z tego terenu. W latach 1980-1981 wykonano *Ewidencję Parku Ludowego*. Nie daje ona pełnego przeglądu materiałów historycznych, ale rejestruje ówczesny stan zachowania i zainwestowania zespołu¹⁷. Zamieszczono w niej ogólną charakterystykę obiektu, w której wykorzystano

⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, (red.) F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, T. VI, Warszawa 1885, s. 325-326. „Obszar dworski należy do właściciela Niemca, ma 3761 mr., w tem 2263 mr. lasu, 1301 mr. roli, 167 mr. łąk i 90 mr. ogrod. Siedzibą właściciela jest piękny zamek gotycki. (...) Jest tu także kaplica św. Barbary, wzniesiona w 1856 r. na górze, na obszarze dworskim”.

⁹ W Bytomiu Miechowicach/Miechowitz (1936 Mechtal) podano krótką charakterystykę zespołu. *Zabytki sztuki w Polsce – Śląsk*, Warszawa 2006, s. 183.

¹⁰ A. Gano-Kotula, op. cit., s. 33.

¹¹ I. Kozina, *Układy przestrzenne rezydencji neogotyckich na Górnym Śląsku w drugiej połowie XIX w.*, [w:] *Sztuka Górnego Śląska na przecięciu dróg europejskich i regionalnych*, red. nauk. E. Chojecka, Katowice 1999, s. 109-110; I. Kozina, *Pałace i zamki na pruskim Górnym Śląsku w latach 1850-1914*, Katowice 2001, s. 43-46; I. Kozina, *Pałace i rezydencje*, op. cit., s. 211-226; I. Kozina, *Sposoby ekspozycji zabytkowej architektury w przestrzeni krajobrazowej Górnego Śląska*, [w:] *Formy ekspozycji krajobrazu kulturowego województwa śląskiego*, Katowice 2000, s. 13-31.

¹² A. Duncker, *Die ländlichen Wohnsitze. Schlösser und Residenzen der Ritterschaftlichen Grundbesitzer in der Preussischen Monarchie...*, Berlin 1857-1884, Bd 10, il. 591.

¹³ A. Kuzio-Podrucki, *Thiele-Wincklerowie. Aristokracja węgla i stali*, Bytom 2006.

¹⁴ *Dzielnice Bytomia na starych fotografiach, pocztówkach i planach*, (red.) J. Drabina, Bytom 1998; J. Drabina, C. Czerwiński, P. Nadolski, *Bytom na starych planach i pocztówkach*, Bytom 1995; J. Drabina, *Stary Bytom w dawnej fotografii*, Bytom 2004; L. Kłos, E. Wieczorek, *Bytom i Wyżyna Miechowicka. Przyroda i zabytki*, Bytom 2002; J. Drabina, *Historia Bytomia 1254-2000*, Bytom 2000.

¹⁵ *Rejestr ogrodów polskich*, z. 1-7, wydawane w l. 1964-1969 pod kierunkiem W. Plapisa.

¹⁶ G. Ciołek, *Ogrody polskie*, red i uzup. J. Bogdanowski, Warszawa 1978; J. Bogdanowski, *Polskie ogrody ozdobne: historia i problemy rewaloryzacji*, Warszawa 2000. Odnotowany w: *Parki i ogrody zabytkowe w Polsce. Stan 1991*, *Ogrody 1*, Warszawa 1992, s. 103.

¹⁷ *Ewidencja – Park Ludowy w Bytomiu, Katalog parków woj. katowickiego*, autorzy: E. Krawczyk, B. Witkowska, J. Witkowski, Katowice 1980-1981, sygn. WUOZ 1269.

aktualne pomiary sytuacyjno-wysokościowe, inwentaryzacje zieleni z lat 1967 i 1973, a także projekt techniczno-roboczy zagospodarowania parku z 1973 r. W 2007 r. opracowano ocenę i wskazano kierunki rozwoju zabytkowych parków miejskich Bytomia, a rok później wykonano ponownie inwentaryzację zieleni¹⁸.

Najcenniejszą z punktu widzenia kształtowania założenia parkowego jest przygotowana przez Małgorzatę Derus *Dokumentacja historyczno-archiwalna dotycząca znajdujących się na terenie Bytomia zabytkowych parków* (2010)¹⁹. Autorka prezentuje duży wybór historycznych planów, dokumentów i publikacji, ukazujących historię i przekształcenia parku miechowickiego. Niezwykle ważna jest przedstawiona tam publikacja *Vilmorin's illustrierte Blumengärtnerei* (1879)²⁰, gdyż wśród zamieszczonych w niej przykładów znalazł się plan założenia miechowickiego, rysunek otoczenia pałacu (1871) i projekty rabat.

W polityce miejskiej Park Ludowy przeznaczono do rewitalizacji kulturowej i środowiskowej (2007)²¹. W 2011 r. uchwalono miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla Starych Miechowic²². Park desygnowano jako 1ZP (teren zieleni urządzonej), gdzie dopuszczalna jest lokalizacja obiektów małej architektury, ścieżek pieszych i rowerowych, sieci, obiektów i urządzeń infrastruktury technicznej, stanowiących niezbędne techniczne wyposażenie terenu. Zakazuje się ogrodzeń z blachy i prefabrykowanych elementów betonowych.

2. HISTORIA OBIEKTU

Wieś Miechowice koło Bytomia ma średniowieczny rodowód. Pierwsza wzmianka o niej pochodzi z 1336 r. Początkowo była własnością książęcą, później przeszła w ręce prywatne. W jej południowym krańcu usytuowany był kościół św. Krzyża i dwór właściciela. W 1812 r. właścicielem Miechowic zostaje Ignacy Domes, kupiec z Czeladzi, z pochodzenia Morawianin. Drewniany dwór usytuowany był poniżej nowego, u zbiegu obecnych ulic Przelotowej i Chroboka. W 1817 r. Domes buduje murowany pałac w stylu klasycystycznym jako dwukondygnacyjny budynek z poddaszem. Pałac później został włączony w nowy obiekt jako jego środkowa część²³. Zapewne w tym czasie lub za następcy Domesa – Franza Aresina, czy też za kolejnego właściciela – Franza Wincklera (ożenionego z wdową po Aresinie)²⁴, powstał ogród ozdobny,

¹⁸ Ocena aktualnego stanu zieleni i infrastruktury wraz z określeniem kierunków i metod przebudowy zabytkowych parków miejskich na terenie Bytomia, autorzy: P. Cempulik, W. Żyła, K. Holeksa, Wrocław–Bytom 2007; *Inwentaryzacja zieleni*, Wrocław 2008.

¹⁹ M. Derus, *Dokumentacja historyczno-archiwalna dotycząca znajdujących się na terenie Bytomia zabytkowych parków „Fazaniec”* w Szombierkach i Parku Ludowego w Miechowicach, Bytom 2010.

²⁰ *Vilmorin's illustrierte Blumengärtnerei: Mit 1416 in den Text gedruckten Holzschnitten*, Berlin 1879, dzieło tłumaczone z języka francuskiego przez Theodora Rümplera.

²¹ *Lokalny program rewitalizacji miasta Bytomia na lata 2007-2020*, Bytom 2007, zał. do uchwały nr XX/262.07 RM w Bytomiu z 18.12.2007, s. 13.

²² Uchwała nr VIII/87/11 RM w Bytomiu z 23.02.2011 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla terenu „Starych Miechowic”; autorzy: E. Wacowska, M. Hawro Krajka, M. Pietraszek.

²³ *Dzielnice Bytomia ...*, op. cit., s. 118; <http://www.gornoslaskie-dziedzictwo.com/index.php?action=zamki&id=4>; M. Derus, *Dokumentacja...*, op. cit., *passim*.

²⁴ Pośmierci Aresina Mariaw 1832r. ponownie wyszła za mąż, za zarządcę swych dóbr Franza Wincklera (1803-1851) z Tarnowa koło Zabkowic Śląskich. W 1840r. Winckler – górnik i sztygar, później przemysłowiec, właściciel kopalni i hut, posiadacz ziemski, współzałożyciel Katowic – otrzymał tytuł szlachecki za zasługi dla rozwoju regionu. Po jego śmierci dobra odziedziczyła córka z pierwszego małżeństwa Marii – Waleska von Winckler (1829-

prawdopodobnie ukształtowany w modnym wówczas stylu krajobrazowym. W 1844 r. trąba powietrzna zerwała dach pałacu miechowskiego. Po tym wydarzeniu zapadła decyzja o budowie nowej siedziby²⁵.

Rezydencja powstawała w kilku etapach²⁶. Prace rozpoczęto po 1850 r. Właściciel Miechowic – Hubert von Tiele²⁷, zięć Franza Wincklera (od 1854 r.), był głównym inicjatorem prac modernizacyjnych. Hubert von Tiele-Winckler był też autorem koncepcji przekształcenia okolicznych lasów w krajobrazowy park leśny (Waldpark). W 1854 r. powierzył on wybitnemu architektowi berlińskiemu Richardowi Lucae przygotowanie projektów przebudowy pałacu²⁸. Wersja, którą zrealizowano, powstała przy dużej ingerencji budowniczych Heinricha Mortiza Augusta Nottebohma i współpracującego z nim Koeppena²⁹. Twórcy pałacu należeli do kręgu uczniów berlińskiej Akademii Budowlanej. W latach 1855-1859 stopniowo odchodzono od formy proponowanej przez Lucae. Dobudowano do istniejącego pałacu dwa skrzydła boczne po stronie wschodniej i zachodniej, nadając budowli kostium neogotycki w stylu XVI-wiecznego angielskiego gotyku Tudorów. Powstał monumentalny obiekt o charakterze malowniczego zamku. Pierwotny pałac, pozostawiony prawie bez zmian, wyraźnie odróżniał się w bryle obiektu od nowszych neogotyckich fragmentów. W sylwecie zamku ważne były wieloboczne i okrągłe wieże. Wyróżniała się Wieża Prochowa (Pulverturm), inspirowana obronnymi wieżami zamków średniowiecznych. Zachodni kraniec zamykała okrągła Wieża Wodna (Wasserturm), jedyna zachowana do dziś³⁰. Dominantę wschodniego skrzydła stanowiła 110-metrowa ośmioboczna Wieża Jaskółcza (Schwalbenturm)³¹. Wszystkie elementy rozczłonkowanej bryty zamku ujednolicono krenelażem³². Budowa całego założenia nie została zrealizowana w planowanym zakresie, co było spowodowane kłopotami finansowymi Thiele-Wincklerów, wynikającymi ze znacznego spadku cen cynku na rynkach europejskich. Nie przekształcono m.in. starego pałacu, mającego stylistycznie łączyć nowe skrzydła³³. Około 1854 r. z inicjatywy hrabiego Thiele-Wincklera przystąpiono do powiększania ogrodu. Dotychczasowy w 1855 r. liczył zaledwie 7 mórg (ok. 1,8 ha). W 1854 r. zatrudniono w Miechowicach znanego ogrodnika Gustawa Stolla, który rozpoczął kształtowanie parku w stylu angielskim na obszarze 115 mórg (29,4 ha)³⁴. Stoll pracował tam przez 10 lat³⁵. W nowym parku posadzono wiele egzotycznych drzew. Przed rozpoczęciem nasadzeń wykonano liczne prace związane z kształtowaniem terenu i wyty-

-1880), która poślubiła w 1854 r. Huberta von Tiele (1823-1893), pochodzącego ze szlachty wschodniopruskiej. Po zawarciu małżeństwa rodzina zaczęła używać nazwiska von Tiele-Winckler. Za czasów Huberta von Tiele-Wincklera, właściciela ponad 30 górnośląskich posiadłości ziemskich i przemysłowca, założenie miechowiec przeżywa największy rozkwit.

²⁵ A. Kuzio-Podrucki, *Tiele-Wincklerowie...*, op. cit., s. 24.

²⁶ M. Derus, *Dokumentacja...*, op. cit., *passim*; I. Kozina, *Pałace i zamki...*, op. cit., s. 43-46.

²⁷ W różnych źródłach pisownia nazwiska podawana jest odmienne Tiele i Thiele.

²⁸ Richarda Lucae do Miechowic sprowadził wuj, również architekt, August Soller.

²⁹ I. Kozina, *Pałace i zamki...*, op. cit., s. 43-46.

³⁰ Były w niej urządzenia wodociągowe, a wodę doprowadzono z miechowskiej kopalni galmanu „Maria”.

³¹ Nazwana tak od umieszczonej nad wejściem płaskorzeźby przedstawiającej gniazdo jaskółek.

³² <http://www.gornoslaskie-dziedzictwo.com/index.php?action=zamki&id=4>.

³³ W 1853 r. rozpoczęto budowę nowego kościoła parafialnego, usytuowanego na wschód od parku.

³⁴ 1 morga reńska wynosi 180 prętów kwadratowych, co stanowi 2553,21 m².

³⁵ Nekrolog Gustawa Stolla w: *Die Gartenwelt* (1897), II 1897-98; Berlin: G. Schmidt 1898, s. 46; <http://trzosopolski.wordpress.com/2010/01/28/park-stolla-i-zabytkowa-pomologia-w-poszkowie>.

czaniem ciągów komunikacyjnych³⁶. Ważnym problemem, w części wschodniej przylegającej do szosy, były stosunki wodne związane ze znajdującymi się tam stawami (płynął tam potok Miechowski). Wielokrotnie prowadzono różnorodne prace polegające na osuszaniu, odszlamianiu itp. Park był ogrodzony i niedostępny publiczności³⁷.

Leonard Kłos i Edward Wieczorek podają, że wielkie zasługi dla rozwoju parku miał Gustaw Meyer, dyrektor ogrodów berlińskich, autor *Podręcznika sztuki ogrodowej*³⁸. Małgorzata Derus sugeruje, że projektant ogrodu wykorzystał podręcznik Meyera. Po odejściu Stolla w latach 60. XIX w. do szkoły leśnej w Prószkowie parkiem miechowskim zajmował się inspektor ogrodniczy B. Becker, który ukończył jego dzieło. Becker przywiązywał wielką wagę do wprowadzania do parku nowych gatunków³⁹. Jego działalność uczyniła park miejscem znanym w środowisku ogrodników i naukowców. Powstał wtedy również ogród zimowy i liczne szklarnie. W sprawozdaniu ze swojej działalności ogrodniczej z 1869 r. Becker opisuje, że do nasadzeń w Miechowicach użyto 360 gatunków i odmian roślin, w tym: 7 gatunków klonów, 64 gatunków głógów, 8 gatunków jesionów, 9 gatunków sosen, 8 gatunków topoli, 9 gatunków śliw, 16 gatunków dębów, 6 gatunków robinii, 7 gatunków wierzb, 12 gatunków tawułów, 37 gatunków wiązów⁴⁰. Jednocześnie z pracami realizowanymi w parku pałacowym podjęto działania zmierzające do przekształcenia części lasu miechowskiego w park leśny. W sąsiedztwie pałacu z okazji narodzin potomstwa Waleski i Huberta von Tiele-Wincklerów (mieli 9 dzieci) sadzono kręgi dębów. Każdy z dębów miał podobno tabliczkę z imieniem dziecka⁴¹. W parku usytuowana była fontanna, której elementem była rzeźba chłopca z łabędziem, autorstwa znanego górnośląskiego rzeźbiarza Teodora Kalidego, szwagra Franza Wincklera. Dzieło zaginęło po 1945 r.⁴².

Ilustracja z dzieła Alexandra Dunckera (wydawane 1857-1884)⁴³ pokazuje od strony południowo-wschodniej neogotycki malowniczy pałac o rozbudowanej bryle, z jaskółczą wieżą⁴⁴, w otoczeniu parku krajobrazowego (il. 1a). Na pierwszym planie

³⁶ M.in. wykupiono należące do tutejszych chłopów 8 działek z zabudowaniami, które wyburzono.

³⁷ M. Derus, *Dokumentacja...*, op. cit.

³⁸ L. Kłos, E. Wieczorek, *Bytom i Wyżyna...*, op. cit., s. 50-51; M. Derus, *Dokumentacja...*, op. cit.; G. Meyer, *Lehrbuch der schönen Gartenkunst*, Berlin 1860, wyd. II 1873, tam rozdział o historii ogrodów.

³⁹ B. Becker, *Mittheilungen über die in den obersheutenant von Tiele-Winckler'schen giärten zu Miechovvitz kultivirten coniferen*, Miechowitz, 1877; Vilmorin's, op. cit.

⁴⁰ Neubert's Garten-Magazin, t. 19, Stuttgart 1866, s. 288, 352; Vilmorin's, op. cit.

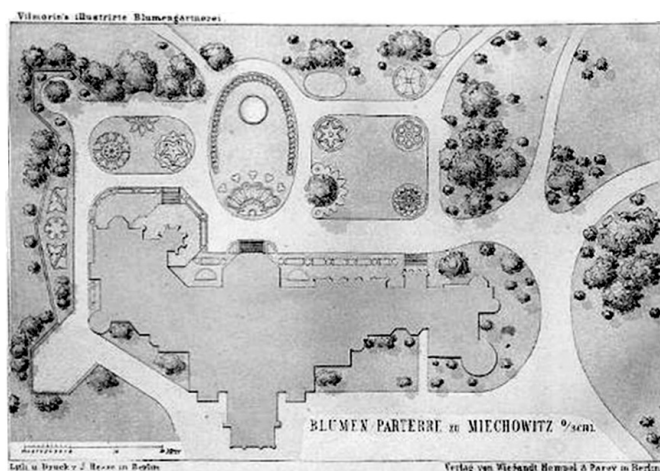
⁴¹ M. Derus, *Dokumentacja...*, op. cit.; L. Kłos, E. Wieczorek, *Miechowice, rowerem przez dzieje*, Bytom 2005, s. 50-56; L. Kłos, E. Wieczorek, *Ciekawe drzewa Lasu Bytomskiego. Ścieżka dydaktyczna w Miechowicach*, Bytom b.r.w., s. 4-6; L. Kłos, E. Wieczorek, *Bytom i Wyżyna...*, op. cit., s. 50-51.

⁴² Rzeźba znajduje się również w Chorzowie na placu Matejki; *Ślady chłopca, tropy łabędzia*, „Chorzowianin” nr 27 (300), 5.07.2006, s. 10.

⁴³ A. Duncker, *Die ländlichen Wohnsitze. Schlösser...*, op. cit., Pałac w Miechowicach. Bd 10, il. 591.

⁴⁴ Jak pisze Irma Kozina, „twórcy doskonale opanowali język architektury angielskiego neogotyku, stwarzając obiekt przynależny do nurtu będącego atektoniczną odmianą tego rodzaju architektury. W nurcie tym bryła komponowana była za pomocą zróżnicowanych pod względem kształtu i artykulacji elementów usytuowanych ośrodkowo w stosunku do dominanty wysokościowej zwężającej się ku górze (...). Wielość form stereometrycznych: od wielobocznych po okrągłe, a także kształtów otworów okiennych: od perpendykularnych przez ostrołukowe do okrągłotukowych, składała się na ujednoliconą od góry krenelażem całość (...). Tym samym budowała postulowany przez niektórych architektów wymóg komponowania analogicznego do natury, polegający na tworzeniu zróżnicowanych, rozciągniętych horyzontalnie brył organicznie wpisujących się w park krajobrazowy. Taki sposób komponowania formy właściwy był między innymi projektom angielskich architektów specjalizujących się w sztuce zakładania

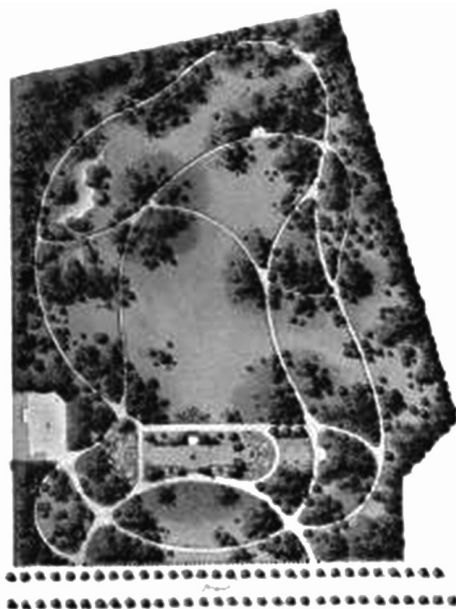
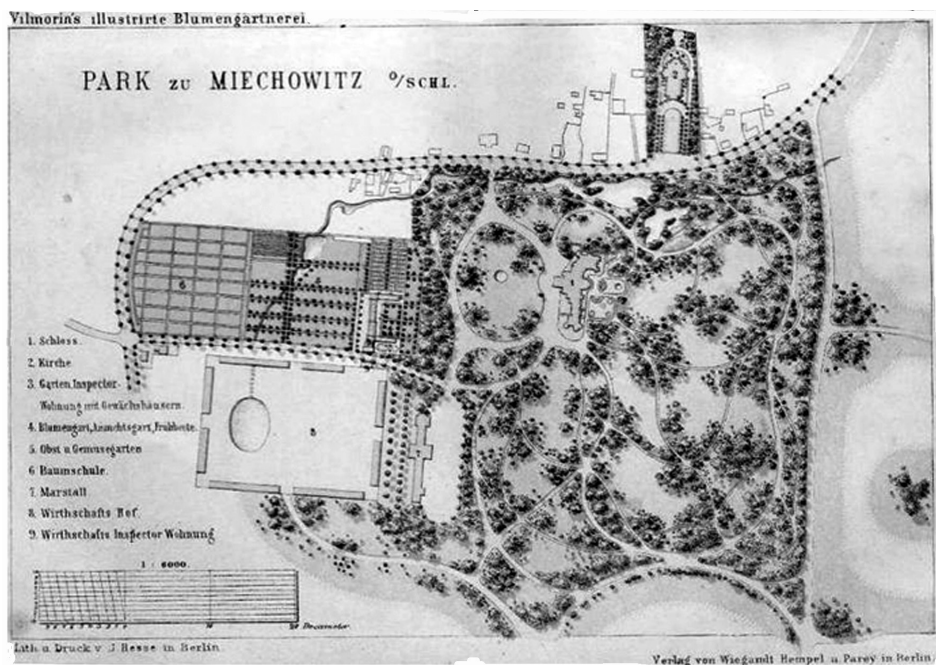
widać ogrodzenie na wysokiej podmurówce z prostymi metalowymi przęslami. W środkowej części między roślinnością widoczny jest mostek⁴⁵. Z prawej strony pomiędzy drzewami usytuowany jest niewielki budynek. W kompozycji parku dominują drzewa, wśród których wyróżniają się topole włoskie przy pałacu, posadzone kulistymi gatunkami; na elewacji widoczne są pnącza. W parku nie widać żadnych rabat.

- II. 1. a) Pałac (zamek) w Miechowicach, A. Duncker, *Die ländlichen Wohnsitze. Schlösser und Residenzen...*, Berlin 1857-1884, Bd. 10, il. 591; b) Miechowice – otoczenie pałacu, partery kwiatowe, Vilmorin's *illustrierte Blumengärtnerei...*, Berlin 1879
- III. 1. a) Palace (castle) in Miechowice; b) Miechowice surrounding of the palace, carpet beddings (flower parterres)

parków krajobrazowych, Roberta Lugara i Humphry Reptona". Za: I. Kozina, *Sposoby ekspozycji zabytkowej architektury...*, op. cit., s. 15-16.

⁴⁵ We wschodniej części parku, wzdłuż dzisiejszej ul. ks. J. Frenzla, znajdowały się potężne strumieniami stawy.

- II. 2. a) Park w Miechowicach, *Vilmorin's illustrierte Blumengärtnerei...*, Berlin 1879; b) Plan ogrodu z podręcznika Gustawa Meyera, *Lehrbuch der schönen Gartenkunst*, Berlin 1873
- III. 2. a) Park in Miechowice; b) Plan of the garden from Gustaw Meyer, *Lehrbuch der schönen Gartenkunst*, Berlin 1873

W 1879 r. zamieszczono plan założenia miechowskiego w wydanej w Berlinie książce *Vilmorin's illustrierte Blumengärtnerei: Mit 1416 in den Text gedruckten Holzschnitten*, dzieło tłumaczonym na język niemiecki z francuskiego przez Theodora Rümplera⁴⁶. Jedna rycina przedstawiała cały zespół (il. 2), druga najbliższe otoczenie pałacu z urządzeniem i obsadzeniami (il. 1b). Opublikowano tam też schematy rabat i wstęp dywanowych wraz ze spisem zastosowanych gatunków. Na planszy prezentującej założenie pokazano duży, harmonijnie rozplanowany zespół, w skład którego według legendy wchodziły: 1. zamek; 2. kościół; 3. dom inspektora ogrodowego i szklarnie; 4. ogród kwiatowy; 5. sad i ogród warzywny; 6. szkółka drzewek; 7. ujeżdżalnia; 8. folwark; 9. zabudowania mieszkalne folwarku.

W części centralnej zespołu usytuowany jest pałac o rozcłonkowanej bryle. Od północy przed rezydencją znajduje się reprezentacyjny podjazd z owalnym trawnikiem, powyżej zabudowania gospodarcze i ogrody użytkowe. Od południa rozplanowano park ozdobny. Od wschodu założenie powiązane jest kompozycyjnie z kościołem, pełniącym również funkcję mauzoleum rodzinnego. Aleja prowadząca od Szombierka stanowi wschodnią granicę. Oddziela założenie od kościoła i, zakreślając pod kątem 90 stopni, staje się również fragmentem granicy północnej, a rozdzielając się na dwie aleje, dzieli północną część założenia. Po jej zachodniej stronie znalazły się: ujeżdżalnia i folwark, a od wschodu: dom inspektora ogrodowego i szklarnie, ogród kwiatowy oraz sad, ogród warzywny i szkółka drzewek. Zamek o rozcłonkowanej bryle otaczał wielki park krajobrazowy o pięknie poprowadzonej komunikacji. Rozległe polany były malowniczo ramowane grupami drzew. Od wschodu powstały dwa zasilane strumieniem stawy; na każdym z nich znajdowała się wyspa. Ścieżki parkowe naprzeciw kościoła przecinały strumień; znajdowały się tam zapewne mostki.

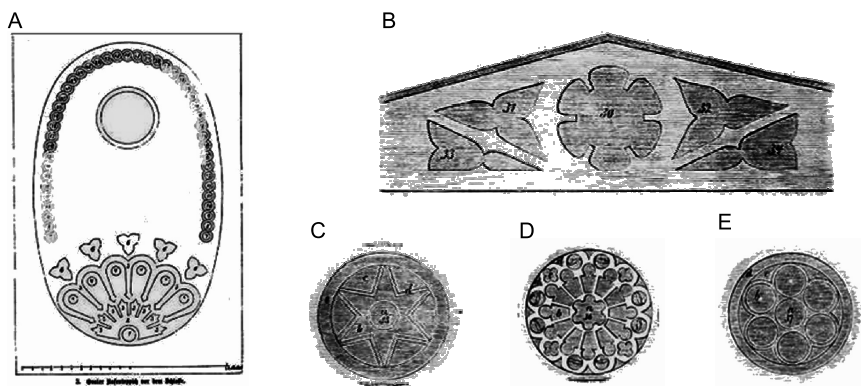
W *Vilmorin's...* (1879) pokazano otoczenie pałacu i szczegółowe obsadzenia bogatych modnych parterów dywanowych⁴⁷ (jak podpisano kwiatowych – *Blumen parterre*). Pałac od wschodu był inkastelowany, otoczony obwodem, prawdopodobnie murów, przypominającym bastiony i mur kurtynowy. Bastion północny miał zapewne żwirową nawierzchnię, w centrum południowego posadzono drzewo. Wieżę Jaskółczą okalał taras. Na osi kolejnego z ryzalitów, z którego prowadzą schody, zaprojektowano owalną, przypominającą medalion, rabatę z wachlarzowym układem obsadzeń i zapewne fontannę, okoloną wstęgią rabat. Wzdłuż trawników wokół pałacu zaproponowano wstęgę. Ponad 15 różnych rabat dywanowych (rozety, półkola, ćwierćkola, trójliscie, wstęgi) rozmieszczono na trawnikach. Do obsadzeń wykorzystano charakterystyczne dla epoki rośliny. Zwracano uwagę na zestawienia kolorystyczne, podano gatunki do sadzenia w różnych sezonach. Wielu z nich dzisiaj już nie stosuje. Wówczas były jednak modne i popularne.

Główny element kompozycyjny ma kształt owalny (il. 3A), a w 1871 r. użyto do nasadzeń następujących roślin: lepnoty (*Cuphea platycentra*); róże herbaciane ('*Gloire de Dijon*'); werbena (*Verbena*, biała); pelargonie („*Brillant*”); róże Burbon ('*Souvenir de la maison*'); heliotropy (*Heliotropium* L.). W obsadzeniach wzorów wy-

⁴⁶ Publikacje zastrzeżonej francuskiej firmy Vilmorin-Andrieux & Cie, powstałej w XVIII w., przyczyniały się w ogromnym stopniu do poszerzenia wiedzy na temat botaniki i agronomii. Ukazywały się różne katalogi roślin, m.in. takie jak wyżej wymienione wraz z wzornikami rabat kwiatowych i subtropikalnych.

⁴⁷ Parter dywanowy lub kobiercowy, kobierzec ogrodowy to dosłowne tłumaczenie; w języku angielskim stosowano określenie *carpet bedding*, w niemieckim *Teppichgärtenrei*, a we Francji i Belgii *mosaiculture*. A. Zachariasz, *Oranżerie, szklarnie i XIX-wieczne szaleństwo mody ogrodowej*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie” z. 80, Kraków 2001, s. 29-37.

korzystano: kocanki włochate (*Gnaphalium lanatum*), alternanterę 'Versicolor' (*Alternanthera versicolor*), wrotycz marunę – złocień maruna (*Matricaria parthenium* var. *aurea*), irezynę (*Iresine acuminata*); *Koniga variegata*; lepnotę (*Cuphea platycentra*); *Phalacraea Wendlandi*; mięte (*Mentha crispa foliis variegatis* lub *M. rotundifolia foliis variegatis*); postonkę (*Helianthemum atrosanguineum*); starca błyszczącego (*Micania senecioides*); portulakę wielkokwiatową (*Portulaca grandiflora*); trzmielinę (*Evonymus radicans foliis variegatis*); pokrzywkę (*Coleus Verschaffelti*); barwinek (*Vinca minor foliis variegatis*); pelargonie (*Pelargonium zonale flore plen.*); szatwię (*Salvia splendens nana*); *Achyranthes Verschaffelti*; fuksję – utońkę (*Fuchsia, diverse*); wiciokrzew (*Lonicera brachypoda aureo-resiculata*); heliotrop (*Heliotropium* L.); wąsatkę (*Pentastemum hybridum*). Zamiennie stosowano też: bratki (mieszane); stokrotki trwałe (*Bellis perennis*, petne białe); lepnicę (*Silene pendula*, czerwone); niezapominajki (*Myosotis alpestris*, niebieskie). Do innego obsadzenia owalu użyto: lepnicę (czerwonej i białej) i niezapominajek (białych i niebieskich)⁴⁸.

Il. 3. Park w Miechowicach – wybrane projekty szczegółowych obsadzeń rabat – A, B, C, D, E; *Vilmorin's illustrierte Blumengärtnerei*, 1879

III. 3. Park in Miechowice – selected patterns of carpet beddings – A, B, C, D, E

Poszczególne partery białe były rozplanowane w następujący sposób (il. 3B): sześciopłatkowy kwiat z fuksjami pośrodku i błękitnymi lobeliami (na wiosnę sadzono tam wczesne tulipany odmianę „*Duc van Thol*”). Trójliscie po obu stronach kwiatu obsadzono białymi pelargoniami „*Boule de neige*” i alternanterą; a dalsze również pelargoniami „*Duc de Malakoff*” połączone z chabrem. Wiosną sadzono tam mieszane bratki i białe niezapominajki połączone z szafirkami. Obsadzenia rabat na rzucie koła (il. 3C) to: w środku barwne pelargonie *Mrs. Pollock*; obszar w kształcie gwiazdy *Achyranthes Verschaffelti aureo reticulata*; obszar poza gwiazdą *Achyranthes Verschaffelti*; kontur gwiazdy – lobelia (*Lobelia Erinus* var. *Stern von Ischl*); obwód koła – rogownica kutnerowata (*Cerastium Biebersteinii*). Wiosną zaś na tej rabacie sadzono niebieskie niezapominajki, czerwoną lepnicę, mieszane pierwiosnki (*Primula elatior*) i bratki (*Viola tricolor*) mieszane (*Pensees*), a obsadzenia wykonywano na tle białego piasku. W kolejnej rozecie (il. 3D), na tle z białego piasku, zastosowano m.in. niebieską werbenę w centrum, promienie z czerwonej odmiany *Defiance* oraz żółte lantany (*Lantana camara* var.) i grubosz.

⁴⁸ W określaniu polskich nazw roślin posłużono się *Wielką encyklopedią roślin*, Warszawa 2001, *passim*.

Na wiosnę część rabat obsadzano niebieskimi, czerwonymi, żółtymi, białymi hiacyntami i niebieskimi cebulicami (*Scilla sibirica*) lub białymi przebiśniegami (*Galanthus nivalis*), a także narcyzami i tulipanami, przemieszanymi z krokusami. W części tych rabat później stosowano pelargonie, a spośród innych roślin m.in. szczawik i paciorecznik. Po obu stronach schodów głównych od południa zaprojektowano rabaty w formie wstęgi, gdzie sadzono białe zaślasy (*Abutilon*) i pokrzywkę, a przy schodach rabaty na rośliny z oranżerii.

Z początkiem XX w. zespół zaczyna ulegać przekształceniom. Po wyprowadzeniu się rodziny Thiele-Wincklerów do Mosznej pałac i park przejęła spółka Preussengrube AG, która w 1906 r. została właścicielem dóbr miechowskich i utrzymywała park w należytym stanie. Od ok. 1907 r. prowadzono we wnętrzu pałacu intensywne prace adaptacyjne. Liczne fotografie z lat 30. XX w. pokazują jego otoczenie, bogato urządzone, z rabatami, krzewami i pnączami. Widoczna jest też fontanna z rzeźbą chłopca z łabędziem (il. 4a-b).

W 1937 r. przygotowano uzgodnienia dotyczące warunków przekazania parku gminie. 30 marca 1938 r. nastąpiło przejęcie na 25 lat (od 1.05.1938 do 31.03.1963). Gmina zobowiązała się do: uregulowania przepływającego przez park cieku wodnego, wydzielenia terenu ogrodzeniem i wybudowania altan dla publiczności. Z lat 1937-1938 zachowały się m.in. projekty kortu tenisowego i przebieralni przy korcie. 1 maja 1938 r. park otwarto dla publiczności jako Miechowski Park Ludowy (Mechtaler Volkspark). Teren w sąsiedztwie pałacu pozostał we władaniu Preussengrube AG, wydzielony parkanem i przeznaczony na ogród warzywny. Prace pielęgnacyjne prowadzono na bieżąco. W 1939 r. odsłaniano staw i fontannę, powstał też projekt budowy dwóch kortów i schronu dla ptaków. W 1943 r. zrealizowano nowy projekt alejek z wejściami, a układ ten przetrwał w zasadniczej formie do dzisiaj⁴⁹. Wprowadzono wejścia na narożnikach (pn.-wsch. i pd.-zach.), co podkreślało przekątniowy układ komunikacyjny. Z 1944 r. pochodzi propozycja ochrony starych drzew w parku⁵⁰. Gmina zapewniała bieżące utrzymanie obiektu. Powstało kilka drewnianych altanek, kort tenisowy z szatnią, przeniesiono w inne miejsce fontannę, pogłębiono i powiększono staw, skorygowano przebieg niektórych ścieżek. W środkowej części parku wybudowano drewnianą estradę⁵¹. W czasie wojny w parku powstał schron przeciwlotniczy dla ludności.

W styczniu 1945 r. pałac został spalony przez Armię Radziecką, a w lipcu tego samego roku zniszczył go kolejny pożar. Po II wojnie światowej park przeszedł na własność miasta. W parku zlokalizowano m.in. ogródek jordanowski, a zamek przejęła Kopalnia Miechowice (w latach 40. i 50. XX w. mieścił się w nim zarząd kopalni)⁵². 31 grudnia 1954 r. ruiny pałacu zostały wysadzone przez saperów Wojska Polskiego. Pozostawiono tylko niewielką część skrzydła zachodniego. Zwalisk nie uprzątnięto, a ocalała ruina stanowi ok. 10% dawnej kubatury obiektu⁵³. W okresie powojennym doszło również do nieodwracalnych zmian. Ulica ks. J. Dzierżonia odcięta północny

⁴⁹ M. Derus, *Dokumentacja...*, op. cit.

⁵⁰ Do ochrony wyznaczono „1. buka czerwonego, 2. lipę, 3. topolę drzącą (osikę), 4. klona górskiego”. Na pielęgnację przeznaczono 84 000 Mk. Najstarsze drzewa miały zostać oczyszczone z pasożytów, zabezpieczone przed szkodnikami, a ubytki wypełnione karbolineum. Za: M. Derus, *Dokumentacja...*, op. cit.

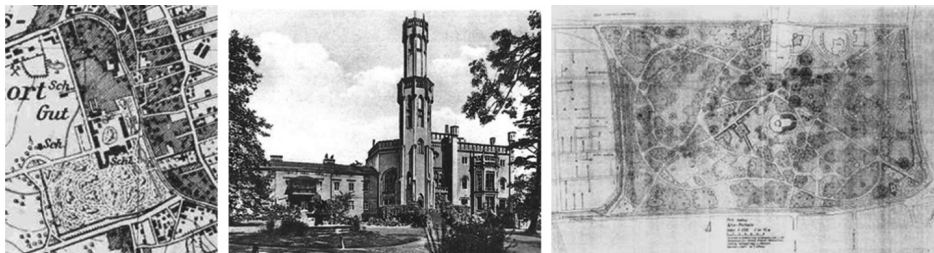
⁵¹ *Ibidem*. Po wojnie zastąpiono ją muszlą koncertową.

⁵² Ewidencja – *Park Ludowy w Bytomiu*, op. cit., s. 1.

⁵³ <http://www.gornoslaskie-dziedzictwo.com/index.php?action=zamki&id=4>.

fragment zespołu, który został przekształcony i częściowo zabudowany. Podział działek wskazuje też, że prawdopodobnie planowano przecięcie parku w środku ulicą (przedłużenie ul. Matki Ewy), do czego na szczęście nie doszło.

Inwentaryzacja zieleni z 1973 r. pokazała, że liczne samosiejki drzew spowodowały zatarcie kompozycji dawnego założenia. W latach 1980-1981 opracowano Ewidencję, w której odnotowano, że ruiny zamku pozostawały w dobrym stanie. Wokół pozostałości rezydencji znajdowały się ruiny zabudowań gospodarczych i wnioskowano o ich usunięcie. Błędnie podano, że po wojnie park przekształcono w park publiczny (il. 4c). Odnotowano, iż w okresie powojennym wybudowano muszlę koncertową (w 1981 r. z powodu złego stanu otoczona była ogrodzeniem z siatki), boisko, ogródek jordanowski oraz zasypano dwa stawy z powodu obniżenia się poziomu wód gruntowych. W 1981 r. obiekty na terenie parku były bardzo zaniedbane, częściowo zmieniono układ komunikacyjny, dużo drzew zasychało⁵⁴. Opierając się na opisie Tadeusza Szymanowskiego⁵⁵, podano, że ówczesna dendroflora liczyła 53 taksony drzew i krzewów. Duże grupy drzew tworzyły buk pospolity i dąb czerwony. Wśród drzewostanu wyróżniał się platan (od 1973 r. pomnik przyrody), oprócz niego były jeszcze dwa egzemplarze tego gatunku. Odnotowano również miorzęb japoński męski o obwodzie pnia 206 cm, kilka buków odmiany zwistej, klon pospolity odmiany Reitenbacha, katalpę żółtokwiatową, jesion pensylwański, topolę kanadyjską odmiany późnej, dąb frędzelkowaty, sosnę wejmutkę i choinę kanadyjską. W runie parkowym zachowały się gatunki charakterystyczne dla lasów liściastych rzędu *Fagetalia silvatica*⁵⁶ oraz m.in. kokoryczka wielokwiatowa i wonna, konwalia majowa i tojeść rozłogowa⁵⁷.

II. 4. Miechowice – Volkspark: a) rezydencja Thiele-Wincklerów, 1934; b) pałac z Jaskółczą Wieżą, ok. 1938; c) park w 1981 r. Ewidencja – *Park Ludowy w Bytomiu*, 1980-1981

III. 4. Miechowice – People Park (Volkspark): a) Thiele-Winckler residence, 1934; b) the castle with Tower Swallow, about 1938; c) park in 1981

W 1993 r. w *Studium programowo-przestrzennym*⁵⁸ parku zwrócono uwagę na skrótowne ciągi piesze po przekątnych i zanikający na skutek zarastania runem układ komunikacyjny. Wśród obiektów znajdujących się w parku wymieniono: ruiny zamku

⁵⁴ Ewidencja – *Park Ludowy w Bytomiu*, op. cit., passim.

⁵⁵ T. Szymanowski, *Szkice dendrologiczne Górnego Śląska*, „Rocznik Sekcji Dendrologicznej Polskiego Towarzystwa Botanicznego” R. XI, Warszawa 1956.

⁵⁶ Ewidencja – *Park Ludowy w Bytomiu*, op. cit., passim.

⁵⁷ L. Kłos, E. Wieczorek, *Bytom i Wyżyna...*, op. cit., s. 51.

⁵⁸ *Studium programowo-przestrzenne zagospodarowania Parku Ludowego w Miechowicach*, Katowice Pracownia projektowa „Format”, wykonano na zlecenie Miejskiego Zarządu Gospodarki Komunalnej; autorzy: A. Dąbrowska, K. Witala, Katowice 1993, Archiwum WUOZ Katowice.

i gruz; betonowy krąg taneczny (w części pd.-zach., przy ul. Racjonalizatorów); wspomniano zlokalizowany w centrum amfiteatr – „ostatnio rozebrany, zniwelowany i zasypany żużlem”, w jego sąsiedztwie brodzik otoczony ciętymi żywopłotami; wymagający kapitalnego remontu szaleć miejski, zagłębiony w terenie (przy głównym wejściu, przy skrzyżowaniu ulic Frenza i Racjonalizatorów). Spośród drzew wyróżniających się wartością kompozycyjną i obwodem wymieniono: platan klonolistny, miłorząb japoński, grab pospolity oraz klony zwyczajne, dęby szypułkowe i bezszypułkowe, kasztanowce, głóg wielopięny, sosny: czarną i wejmutkę.

3. CHARAKTERYSTYKA ROŚLINNOŚCI

Inwentaryzacja oraz stratygrafia gatunkowa i wiekowa wykazały występowanie na terenie parku 41 gatunków drzew (24 rodzime i 17 obcego pochodzenia), bez różnicowania gatunków topoli (45 z topolami). Zinwentaryzowano prawie 220 drzew. Park wyróżnia się starym drzewostanem. Założono go w oparciu o las bukowy charakterystyczny dla tego regionu. Dużo jest też dębów szypułkowych, klonów pospolitych, jesionów wyniosłych i lip drobnolistnych, występują również egzemplarze graba pospolitego. Układ wnętrza parkowych jest mocno zakłócony bardzo dużą ilością samosiewów, wśród których najbardziej ekspansywnym gatunkiem jest klon pospolity. Pozostałe licznie reprezentowane gatunki to: jesion wyniosły, dąb szypułkowy, robinia akacjowa, wiąz polny i szypułkowy oraz grab pospolity. Najcenniejszy w parku jest platan klonolistny (obwód 540 cm). Spośród innych drzew egzotycznych występują: robinia akacjowa, kasztanowiec biały, klon srebrzysty, gledicja trójcieniowa, miłorząb japoński, surmia bignoniowata, buki pospolite odmiany purpurowej i zwistej oraz sosna wejmutka. Pozostałe nierodzące gatunki to młode egzemplarze, posadzone lub wyrosłe w 2 połowie XX w. Są wśród nich: klon jesionolistny, dąb czerwony, jesion pensylwański, surmia bignoniowa, cyprysik, skrzydłoorzech kaukaski, czeremcha amerykańska, świerk kłujący, leszczyna turecka, topola kanadyjska i żywotnik zachodni.

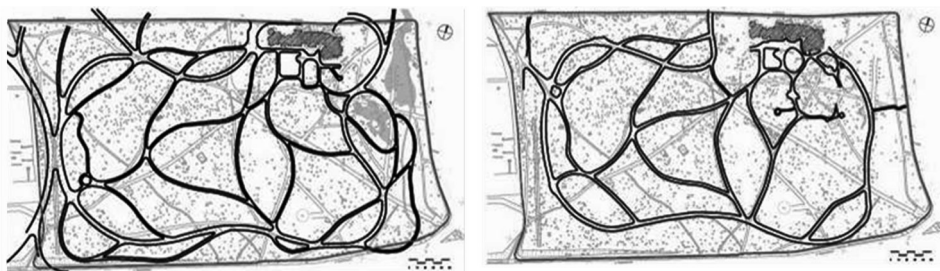
Najstarszych buków, które według tabeli profesora Longina Majdeckiego mają 120 i więcej lat, jest 187. Występują one przede wszystkim w południowej części parku. Te rosnące w części wschodniej i w centrum są w dobrej formie zdrowotnej, natomiast w zachodniej zaobserwowano ich zamieranie. Rosną w strefie silnego oddziaływania górniczego – poziom gruntu bardzo się tam obniżył, co spowodowało zapewne zwiększenie wilgotności gruntu, czego buki nie tolerują. Duża grupa buków w południowej części pozostaje w stanie niemal nienaruszonym. Dzięki znacznemu zacienieniu, charakterystycznemu dla buczyny, i prawie monokulturze siewki ekspansywnych gatunków nie mogły się pojawić. Inaczej w pozostałych częściach, gdzie z powodu wieloletniego zaniedbania i braku pielęgnacji liczne samosiewy znacznie zakłóciły kompozycję parku, a także przez zbytne zagęszczenie pogorszyły wzajemnie swoje warunki wzrostu. Wartościowymi samosiewami są głównie buki i graby. Najniższe piętro jest raczej ubogie, ale znajdują się tam potacie zawiłca wiosennego pod buczyną, a także ziarnopłon wiosenny i bluszcz pospolity⁵⁹.

4. FAZY ROZWOJU KOMPOZYCJI PARKOWEJ

Podstawą interpretacji faz etapów przekształceń są, oprócz archiwaliów, topografia oraz analiza zachowanego drzewostanu (stratygrafia gatunkowa i wiekowa).

⁵⁹ Szczegółowa koncepcja rewaloryzacji Parku Ludowego..., op. cit.

Założenie przekształcano od 1854 r., wtedy przeżywało rozkwit, park zyskał nową, największą obszarowo postać i najlepiej rozpoznaną stylowo (il. 5).

- II. 5. Miechowice: a) historyczny układ z Vilmorina, nałożony na współczesny plan parku; b) układ z początku XX w., nałożony na współczesny plan parku (oprac. R. Kędzierski, 2010)
- III. 5. Miechowice: a) historical layout of Vilmorins superimposed on a modern parks' plan; b) layout from the beginning of XXth c. superimposed on a modern parks' plan (edited by R. Kędzierski, 2010)

Tabela 1

Fazy rozwoju kompozycji parkowej, oprac. A. Zachariasz, 2010

Faza	Charakterystyka cech
Faza I – 1 poł. XIX w. – 1854	<ul style="list-style-type: none"> ■ Park krajobrazowy – park ozdobny istniał w Miechowicach od 1 połowy XIX w. Obiekt był niewielki (1,8 ha), założony zapewne już w stylu swobodnym krajobrazowym, angielskim, zgodnie z obowiązującą od ponad stu lat modą.
Faza II – 2 poł. XIX w. (1854) – 1938	<ul style="list-style-type: none"> ■ Park krajobrazowy kaligraficzny z układem rabat dywanowych przy rezydencji – zaprojektowano w tzw. wielkiej manierze, stylu obwodnicowym. Po przebudowie rozpoczętej w 1854 r. park zyskał nowy malowniczy, oparty głównie na wysokiej roślinności układ. Rośliny ramowały rozległe polany, które przenikały ścieżki miękkimi szerokimi łukami. W parku, poza pałacem, brak było obiektów architektonicznych. Zasadniczy element układu wodnego we wschodniej części parku tworzyły dwa stawy z wyspami. Pałac, zgodnie z ówczesną modą, podbudowały rabaty (partery) dywanowe i wstęgowe ramujące ścieżki (il. 5a).
Faza III – 1938-2010	<ul style="list-style-type: none"> ■ Park rezydencjonalny przekształcono w publiczny nazwany Parkiem Ludowym. Faza III a – 1938-1945. Założenie stworzone przez Stolla i Beckera zachowało się w zasadniczo niezmiennym kształcie do 1945 r. W tym czasie, w związku z nową funkcją, wprowadzono kilka nowych wejść do parku, diagonalne „przelotowe” ścieżki oraz drewniane altany i korty tenisowe (il. 5b). Faza III b – 1945-2010 – Park Ludowy – zniszczenie pałacu i powolny upadek parku. Park jest urządzony i dostosowany do potrzeb społecznych. W tym okresie zachodzą też nieodwracalne zmiany związane odcięciem przez ul. ks. J. Dzierżonia północnego fragmentu założenia, który został przekształcony i częściowo zabudowany. Wsadzenie zniszczonego pałacu w 1954 r. doprowadziło do postępującej destrukcji parku. Jest zaniedbany, porastają go liczne samosiewy, kompozycja została zatarta, ścieżki straciły przebieg, są porośnięte trawą, zaniedbane, zamierzają buki. Po stronie zachodniej w strefie silnego oddziaływania górniczego zamierzają buki.

Park Thiele-Wicklerów, ukształtowany jako krajobrazowy, później przekształcono w typowy dla epoki obiekt w manierze tzw. wielkiego stylu, nieco pogardliwie nazywanego *Pretzel Garten*. Jego najbardziej reprezentatywny i reprezentacyjny okres prezentuje ilustracja z publikacji Vilmorina. Układ można też łączyć z typem *beautiful*, który charakteryzują gładkie, falujące powierzchnie, brak szorstkości, surowości,

przestrzenność, rozświetlone polany, miękko, płynnie prowadzone ścieżki. Umiejętnie wykorzystano tu konfigurację terenu, a dodatkowym atutem kompozycji parkowej stał się układ wodny i barwne rabaty, podkreślające architekturę pałacu. Park stanowi przykład XIX-wiecznego „dekoracyjnego ogrodnictwa” o inżynierskich, nakreślonych od cyrkla układach, charakterystycznych dla np. André Alphanda czy Meyera, z szerokimi ścieżkami, o eleganckiej, wyrafinowanej kaligraficznej linii, z obszernymi łukami, o sekwencjach rozległych wewnątrz. Teren kształtowany był przez trawiaste polany i kotliny, drzewa i krzewy grupowane były przy przecięciach ścieżek, charakterystyczne były też barwne, często kolistę, dywanowe partery. Styl ten, przez J. Bogdanowskiego nazwany kaligraficznym⁶⁰, wyróżniał się w 2 połowie XIX i na początku XX w. Wpływ ówczesnych tendencji i publikacji ma tu bez wątpienia duże znaczenie. W XIX, eklektycznym, stuleciu nastąpiło prawdziwe odrodzenie parterów. Podobnie jak w architekturze, w ogrodach pierwszoplanowy stał się rodzaj eklektycznego gustu, noszącego czasem nawet cechy pastiszu. Projektanci zaczęli wykorzystywać ornamentykę historycznych ogrodów. Był to początek stylistycznej różnorodności oraz świadomego wykorzystywania kontrastu między ogrodami geometrycznymi i swobodnymi, co jest wyraźnie widoczne w Miechowicach.

Jak pisze Małgorzata Derus, według niektórych opracowań wzorce rozwiązań parkowych (il. 2a) zaczerpnięto z podręcznika Gustava Meyera *Lehrbuch der schönen Gartenkunst* (1860)⁶¹. Książka ta zawiera historię sztuki ogrodowej i zalecenia techniczne zakładania ogrodów, m.in. takie jak: prowadzenie ścieżek, kształtowanie terenu, sytuowanie zbiorników wodnych. Kłos i Wieczorek sugerują nawet, że to Meyer był autorem projektu parku. Meyer, autor ponad stu znaczących ogrodów, projektował w stylu złożonym, łącząc elementy formalne, głównie funkcjonalne i swobodne.

Pojawiły się wtedy kompozycje dywanowe (wykorzystywano m.in. zeniszek, begonie, werbenę, stroiczkę, bratki ogrodowe, pelargonie, heliotrop). Już nie tylko kwiaty, ale rozmaite odmiany o barwnych liściach stosowano do obsadzeń (np. irezya i alternantera, które strzyżono, by wypełniały wzory, także płożące rośliny o ozdobnych liściach, a pospolitych kwiatach, np. odmiany rozchodnika, rojnika, gęsiówka i eszweria). Regularne kobierce kontrastowały z barwnymi plamami parterów subtropikalnych, obsadzanych m.in. kanna, bananowcami, palmami niskimi – odmianami daktylowca i draceny, koleusem, kolokazja i psianką. Najbardziej zdobiony kwiatami stawał się owalny gazon na podjeździe, np. wstęgami czy rabatami dywanowymi⁶². Do osiągnięcia specjalnych efektów w centrum kobierców sytuowano rośliny, które mogły pełnić funkcję akcentującą, np. agawy, niskie gatunki daktylowców, draceny, bananowce, ale czasem były to też np. róże sztamowe, georginie lub rośliny kuliowe. W skład kompozycji wchodziły kamienne lub żeliwne wazy, stojące zwykle na postumencie. Kobierce kwiatowe najczęściej umieszczano na gładkiej płaszczyźnie trawnika, czasami w celu lepszej ekspozycji w obniżeniu wgłębnika, lub nadawano im formę niewielkiego wyniesienia. Do ich spopularyzowania przyczynił się zwolennik stylu krajobrazowego książę Hermann Pückler-Muskau. Ryciny zamieszczone w jego dziele *Andeutungen über Landschaftsgärtnerei* (1834) pokazywały ozdobne kosze kwiatowe i bogaty parter kobiercowy. W projektach wczesnych parterów dywanowych dominowały wzory geometryczne. Później powstawały emblematy, monogramy, nazwy i symbole wojskowe. Pojawiły się nawet publikacje prezentujące

⁶⁰ J. Bogdanowski, *Polskie ogrody...*, op. cit., passim.

⁶¹ M. Derus, *Dokumentacja...*, op. cit.; G. Meyer, *Lehrbuch der schönen Gartenkunst*, op. cit.

⁶² A. Zachariasz, *Oranżerie, szklarnie...*, op. cit., s. 29-37.

wymyślne wzory⁶³. Firmy ogrodnicze oferowały możliwość pocztowego zamówienia szerokiego asortymentu gotowych zestawów roślin dla parterów i wzory dla nich wraz z instrukcją⁶⁴.

II. 6. Miechowice, Park Ludowy: a) porośnięte samosiewami ruiny pałacu; b) ruiny otoczone betonowym ogrodzeniem (foto A. Zachariasz)

III. 6. Miechowice, Park Ludowy (People's Park): a) overgrown by plants ruins of the old palace; b) ruins of the old palace surrounded by a concrete fence (photo by A. Zachariasz)

5. ANALIZA ISTNIEJĄCEJ KOMPOZYCJI

Założenie miechowskie uległo wtórnym nieodwracalnym przekształceniom. Pierwotny układ komunikacyjny jest w dużym stopniu zatarty i przekształcony. Zniknęły krzywoliniowe, kunsztownie przeprowadzone alejki spacerowe (tzw. *ambulatio*). Przebieg zachowała częściowo precelowata obwodnica okalająca park. Znaczna część obecnych traktów pieszych to układ wynikający z funkcji – są to połączenia i prze-depty, umożliwiające jak najkrótsze przejście przez park (tzw. *sectio*). Park zdominowany jest przez drzewa, brak w nim piętra średniego i ozdobnych roślin runa, m.in. bylin, pnączy oraz rabat i parterów kwiatowych, które kiedyś stanowiły ważny element kompozycji. Widoczna jest postępująca sukcesja roślin oraz zamieranie wielu gatunków, prawdopodobnie na skutek zmiany poziomu wód gruntowych (podniesienie poziomu), wynikającej ze szkód górniczych. Bardzo źle przedstawia się sytuacja z ruinami pałacu. Jego fragmenty, dziś zaniedbane, stanowią bowiem zagrożenie. Brzydkie zniszczone betonowe ogrodzenie nie ogranicza dostępu do ruin. Gruzowisko pałacu porośły drzewa, obecnie już ponad 40-letnie (klon zwyczajny, wierzby, brzozy robinia, jesion). W parku brakuje elementów małej architektury, poza pozostałościami placu zabaw. Zachował się też zniszczony betonowy basen w centralnej części. Teren nie jest oświetlony.

W celu określenia zachowanych wartości historycznych, kompozycyjnych, funkcjonalnych i wyznaczenia prawidłowego kierunku działań konserwatorskich posłużono się metodą wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych⁶⁵. Pozwala ona na porównanie wewnątrz o różnych cechach wartości przy jednoczesnym wskazaniu najbardziej

⁶³ Np. K. Götze, *Album für Teppichgärtnerei und Gruppenbepflanzung*, Erfurt, ok. 1890; z polskich: S. Jasiński, *Wzory i plany ogrodów*, Warszawa 1879; E. Jankowski, *Kwiaty naszych ogrodów*, wyd. 3, Warszawa 1895.

⁶⁴ A. Zachariasz, *Oranżerie, szklarnie...*, op. cit., s. 29-37.

⁶⁵ J. Bogdanowski, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Wrocław 1976.

wartościowych elementów oraz tych, które mogą ulec przekształceniom. Przez lata zaniedbań, brak właściwej pielęgnacji i postępującą sukcesję naturalną park utracił krajobrazowy charakter. Pomimo leśnego charakteru istotną częścią kompozycji były rozświetlone słońcem polany. Obecnie kompozycja jest w znacznym stopniu zatarta, część wnętrza parkowych jest zarośnięta, z przypadkowym układem, ma charakter labiryntowy. Część drzew młodszych, rosnących w dużym zagęszczeniu, to w większości samosiewy. W części południowej, centralnej i zachodniej pierwotną kompozycję odczytać można w układzie starych drzew.

W analizie kompozycji uwzględniono wnętrza główne, wnętrza podporządkowane, powiązania widokowe, ważne w kompozycji elementy: naturalne (cenne drzewa) oraz kulturowe (ruiny pałacu). Określono też elementy destrukcyjne, którymi są wtórne ogrodzenia betonowe, przedepty i nieuporządkowane pozostałości pałacu. W wytycznych wskazano proponowane korekty nasadzeń – głównie wycinki we wnętrzach, gdzie dominują samosiewy, oraz zastąpienie⁶⁶, ale także zalecenia dla akcentów barwnych, np. rabat, zmiany przebiegu komunikacji i nawierzchni. Są też takie wnętrza, gdzie sugerowano wprowadzenie nowych funkcji, np. wskazano miejsce lokalizacji placu zabaw dla dzieci, toalet czy miejsc spokojnej biernej rekreacji.

6. WYTYCZNE KONSERWATORSKIE I ZAŁOŻENIA PROJEKTOWE

Bytom jest piątym co do wielkości miastem aglomeracji górnośląskiej. W dzielnicach Miechowice-Stolarzowice-Górniki zameldowanych jest ok. 31,5 tys. osób⁶⁷, co pokazuje, że potrzebne jest odpowiednie miejsce do spędzania wolnego czasu. Obecny stan Parku Ludowego nie daje jednak mieszkańcom pełnej możliwości wypoczynku. Wprost przeciwnie – występuje tu obniżenie poczucia bezpieczeństwa. Park jest miejscem silnie związanym z historią regionu, ważnym elementem dziedzictwa, miejscem o dużych wartościach kulturowych, stanowi o tożsamości miejsca. Przetrwał mimo zmniejszenia obszaru i należy go bezwzględnie chronić i przeciwdziałać inwestycjom deprecjonującym. Rewaloryzacja zapewniająca odpowiedni standard urządzenia przyniesie wiele korzyści również ekonomicznych. Spowoduje wzrost atrakcyjności miejsca oraz poprawi jakość krajobrazu, co z kolei wpłynie korzystnie na wartość posesji wokół⁶⁸. Każde zabytkowe założenie parkowe podlega przekształceniom, które wynikają z potrzeb zmieniającej się funkcji obiektu i jego otoczenia. Jednak w Miechowicach dochodzą jeszcze inne czynniki. W okresie powojennym zniszczono zamek – pałac tak, że zostały ruiny. Obiekt nadal nie jest przebadany i zabezpieczony. Jest historycznym elementem potencjalnie interesującym mieszkańców i turystów, wymaga jednak badań konstrukcyjnych i konserwatorskich, określenia przyszłej funkcji oraz projektów: zabezpieczenia, adaptacji i wyeksponowania lub odtworzenia. Obserwuje się postępującą destrukcję zachowanej ruiny, konieczne są więc szybkie prace zabezpieczające. Ważne jest, by ruiny zostały włączone w projekt rewaloryzacji. W innym przypadku istnieje niebezpieczeństwo utracenia spójności historycznej kompozycji zespołu. W parku, np. w sąsiedztwie zaadaptowanych

⁶⁶ W tabeli przedstawiono: rodzaj wnętrza, jego nazwę lub funkcję historyczną, charakterystykę lub funkcję współczesną, waloryzację wnętrza ze względu na wartości przyrodnicze i kulturowe. Dla wnętrza podano zalecenia do projektu rewaloryzacji z uwzględnieniem ich historycznego charakteru.

⁶⁷ Lokalny program rewitalizacji miasta Bytomia na lata 2007-2020, op. cit., s. 6.

⁶⁸ A. Zachariasz, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków 2006, *passim*.

pozostałości pałacu, mogą odbywać się lokalne wydarzenia, m.in. spotkania czy kameralne koncerty.

Ochronie i eksponowaniu winien podlegać historyczny układ przestrzenny: układ zieleni, dróg, zachowane obiekty i związek obiektu z krajobrazem. Obecny park nie spełnia standardów odpowiednich dla tej rangi obiektu – jest zaniedbany, nieurządzony (nie ma żadnego wyposażenia, np. ławek, koszy, ścieżki są zarośnięte, brakuje rabat), a drzewa rosnące w dużym zagęszczeniu obniżają jego walory kompozycyjne. Główny problem rewaloryzacji obiektu to scalenie i uczynienie wnętrza oraz podkreślenie i odtworzenie historycznego układu kompozycyjnego pokazanego w książce Vilmorina (faza II), także rabat, wykorzystując podane tam rośliny. Kompozycja parku w Miechowicach oparta była w głównej mierze na układzie roślinnym. Charakterystyczne są roślinne ściany wnętrza oraz formy soliterowe. W zakresie zieleni niezbędne jest uporządkowanie i uczynienie kompozycji.

Wszelkie prowadzone na terenie obiektu prace powinny odbywać się pod nadzorem konserwatora. W przypadku podejmowania prac ziemnych należy rozważyć badania archeologiczne, które konieczne są dla pałacu. Odmiany roślin: drzew, krzewów i kwiatów, które mają być odnawiane, muszą być selekcjonowane. Należy zachować ciągłość gatunków.

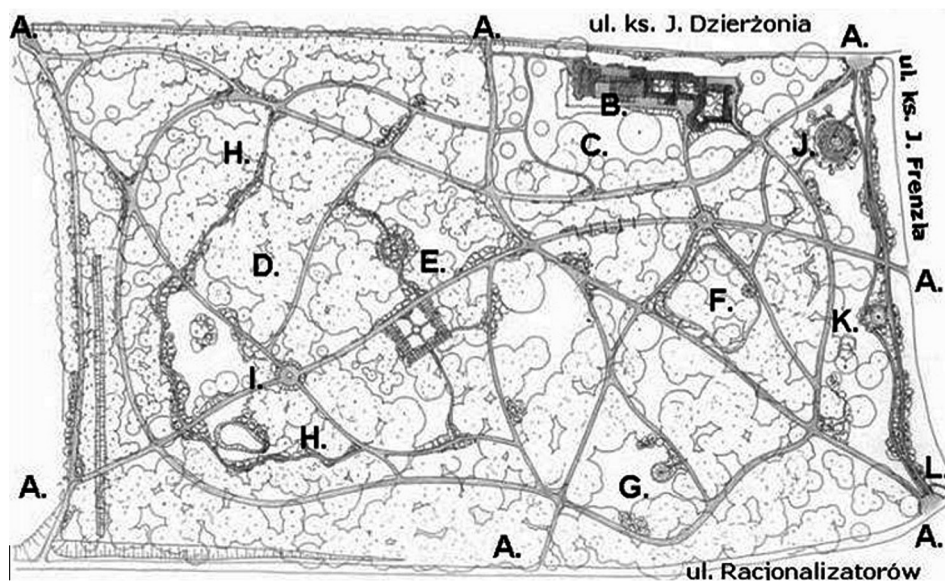
Ważna jest gospodarka zielenią. Wskutek braku systematycznej pielęgnacji cenny drzewostan parku został zubożony, a teren mocno porośnięty samosiewami ekspansywnych gatunków (m.in. klonu pospolitego). Do tego doszły błędne nasadzenia drzew i krzewów, dlatego też niezbędne są liczne wycinki, aby przywrócić parkowi jego dawną wartość. Zaproponowano usunięcie drzew martwych, zamierających, samosiewów i gatunków ahistorycznych. W niektórych miejscach usunięto grupy drzew ze względu na ich zagęszczenie, zły stan zdrowotny, a także względnie kompozycyjne: konieczność odstonięcia ważnych osi widokowych, polan i drzew historycznych, wyeksponowanie ruin pałacu. Stare i zwyrodniałe krzewy wymagają usunięcia, podobnie jak drzewa stanowiące podrost. W przyszłości zaleca się prowadzić te prace na bieżąco, przeznaczając na sukcesję najwartościowsze gatunki, m.in. buk pospolity, grab pospolity, dąb szypułkowy, klon jawor, a także niektóre lipy drobnolistne, jesiony i klony pospolite. Planuje się usunąć łącznie 822 z 2200 sztuk drzew, nie licząc podrostu. Nie przewiduje się w parku licznych nowych nasadzeń, a raczej pojedyncze solitery, ewentualnie niewielkie grupy drzew i krzewów na obrzeżach parku i wewnątrz krajobrazowych oraz byliny i rośliny rabatowe.

7. PROJEKT REWALORYZACJI PARKU LUDOWEGO W BYTOMIU-MIECHOWICACH

Przyjęty program rewaloryzacji parku uwzględnia zabytkowy charakter obiektu, jego historyczne przekształcenia, powiązania kompozycyjne i współczesne uwarunkowania, m.in. lokalne przepisy i uchwały (mpzp i programy rewitalizacji) (il. 7-8). Za fazę najbardziej reprezentatywną i reprezentacyjną uznano okres, kiedy założenie należało do Thiele-Wincklerów (faza II). Przeżywało ono wtedy okres intensywnego rozwoju, posiadało wyrazisty układ o czytelnej, harmonijnej kompozycji parku krajobrazowego w układzie kaligraficznym z elementami formalnymi. Szczegółowy program uwzględnia również znajdujące się na terenie parku ruiny oficyny i porośnięte drzewami lapidarium, które zawiera rumowisko fragmentów pałacu, w tym również rzeźbiarskich detali architektonicznych. Park Ludowy powinien oferować mieszkańcom w każdym wieku miejsce do rekreacji, przechadzek i odpoczynku oraz

w ograniczonym zakresie, wynikającym z zabytkowego charakteru, przestrzeń o charakterze dydaktycznym i kulturowym, m.in. place zabaw, ścieżki dydaktyczne czy altany dla muzyki.

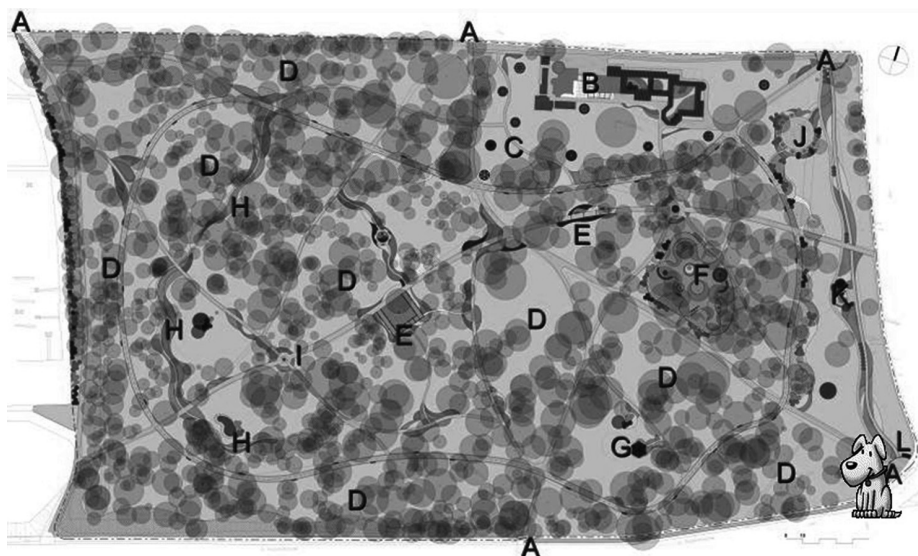
Główny cel rewaloryzacji Parku Ludowego w Miechowicach to nadanie obiektowi właściwej rangi przez zastosowanie odpowiedniego programu funkcjonalnego i zabiegów kompozycyjnych, takich jak podkreślenie i scalenie historycznego układu, wydobycie i uczynienie wnętrz parkowych, nadanie im indywidualnego charakteru oraz wykorzystanie ruin pałacu (skrzydła zachodniego) i rumowiska (skrzydła wschodniego) jako ważnego elementu tworzącego program obiektu. Jednym z podstawowych działań, dzięki któremu cel ten ma zostać osiągnięty, jest korekta nasadzeń, a zwłaszcza usunięcie drzew o złym stanie sanitarno-zdrowotnym i samosiewów, obniżających także wartość zdrowotną i kompozycyjną egzemplarzy rosnących w pobliżu. Drugi ważny zabieg to wprowadzenie piętra pośredniego w postaci malowniczych grup krzewów i roślin okrywowych. Trzeci rodzaj przewidzianych prac to rekonstrukcja kwietników dywanowych i projekty rabat oraz wprowadzenie roślinnych ogrodów tematycznych, połączonych swobodnie, „łagodnie” i „miętko”, poprowadzonymi ścieżkami.

- II. 7. Projekt rewaloryzacji Parku Ludowego w Bytomiu. Autorzy: A. Zachariasz, D. Moskal, R. Kędzierski, 2010; rys. A. Zachariasz, 2010. Oznaczenia: A. wejścia do parku; B. dawna rezydencja; C. ogród z rabatami dywanowymi przy pałacu; D. park; E. pergola z ogrodem i fontanną oraz poprzedzające ją bramy; F. plac zabaw z altaną; G. altana muzyczna; H. ścieżka dydaktyczna przyrodnicza z ogrodami tematycznymi i oczkiem wodnym; I. placzyk z pomnikiem upamiętniającym Thiele-Wincklerów (np. niewielki obelisk); J. labirynt i stoliki do gry w szachy; K. miejsce odpoczynku dla rowerzystów; L. toaleta publiczna
- III. 7. Revalorisation project of Park Ludowy (People's Park) in Bytom-Miechowice. The authors: A. Zachariasz, D. Moskal, R. Kędzierski, 2010; edited by A. Zachariasz, 2010. Marks: A. Entrance to the park; B. Former residence; C. Garden with carpet beds at the palace; D. Park; E. Pergola with garden and fountain, and the gates leading to it; F. Playground with gazebo; G. Gazebo for music; H. The educational nature trail of theme gardens and a pond; I. Small square with a monument commemorating of Thiele-Winckler family (eg. small obelisk); J. Maze and tables for chess; K. Resting place for cyclist; L. Public toilet

W projekcie rewaloryzacji odtworzono układ wzorowany na historycznym, uwzględniając zachowaną roślinność i pozostałości obiektów. Ogród w nawiązaniu do funkcji wcześniejszej ma charakter spacerowy i kontemplacyjny. Zachowano leśny charakter założenia. Wprowadzono wiele nowych funkcji i związanych z nimi małą architekturę, tak by obiekt mógł lepiej spełniać funkcje parku publicznego. Zabiegi te jednak nie naruszają jego zabytkowego charakteru i nie stanowią zagrożenia dla cennych zespołów przyrodniczych, takich jak wspaniałe grupy buków. Uzupełniono program o ogrody tematyczne, tereny spokojnej rekreacji, pergolę z fontanną, plac zabaw dla dzieci, labirynt i inne opisane dalej elementy. Nie zakłada się ogradzania parku. Można wprowadzić też monitoring.

Proponuje się podział funkcjonalny i elementy wyposażenia wynikające z uwarunkowań historycznych i współczesnych potrzeb parku publicznego z zachowanymi elementami rezydencji. Przywrócono układ kaligraficzny, pojawiają się jednak fragmenty, gdzie zastosowano elementy geometryczne, nawiązując do charakterystycznych dla epoki tzw. *formal garden*. Są to rabaty, ogród w centrum pergoli i labirynt żywopłotowy. Dążono do przywrócenia rangi poszczególnym wnętrzom i wykorzystania ich zgodnie z wymaganiami przyszłych użytkowników. Zaproponowano stworzenie bardziej reprezentacyjnych stref wejściowych, gdyż obecna mnogość wejść deprecjonuje park, przyczynia się do jego „przelotowego” charakteru i nie sprzyja odpoczynkowi. Współczesne wejścia do parku to efekt historycznych przekształceń oraz zmian wynikających z funkcji i sankcjonowania kolejnych przedsięwzięć. W projekcie pozostawiono 6 (ewentualnie 7) wejść do parku (por. il. 8). Najbardziej reprezentacyjne usytuowane są od wschodu w narożnikach. Te dwa wejścia proponuje się poprzedzić półkolistymi brukowanymi placami, np. z pergolą lub słupami, gdzie można umieścić regulamin parku i ogłoszenia o imprezach w parku.

- Il. 8. Projekt rewaloryzacji Parku Ludowego w Bytomiu. Autorzy: A. Zachariasz, D. Moskal, R. Kędzierski, 2010; rys. R. Kędzierski, 2010
- III. 8. Revalorisation project of Park Ludowy (People's Park) in Bytom-Miechowice. The authors: A. Zachariasz, D. Moskal, R. Kędzierski, 2010; edited by R. Kędzierski, 2010

Pałac – zamek to obiekt kluczowy dla zagospodarowania parku. Istnieje kilka możliwości jego zagospodarowania. Jedną z nich jest remont zachowanej ruiny zachodniego skrzydła pałacu i poszerzenie go o współczesny obiekt, stanowiący np. fantom fragmentu pałacu (np. neogotycka oranżeria). Można tam zlokalizować funkcje kulturalne – sale wystawowe, galerię, np. poświęconą historii miejsca i parku, czy centrum ogrodnicze. Obserwuje się postępującą destrukcję zachowanej ruiny, konieczne są więc szybkie prace zabezpieczające. Ważne jest, by obiekty stanowiące pozostałości pałacu zostały w rewaloryzacji obiektu włączone w projekt założenia. W innym przypadku bowiem istnieje niebezpieczeństwo utracenia spójności historycznej kompozycji. W miejscu wschodniego skrzydła pałacu zaprojektowano platformę ukazującą dawny obrys skrzydła. Poniżej platformy zaproponowano zachowanie elementów lapidaryjnych oraz urządzenie tam swoistego ogrodu skalnego. W zależności od stanu technicznego obiektu być może możliwa jest ekspozycja piwnic pałacu.

Proponuje się w centralnej części parku wprowadzanie pergoli o konstrukcji drewnianej, np. z kamienną podmurówką lub z kamiennymi słupami, z ogrodami i fontanną (E). Na głównej alejce prowadzącej od wschodu do pergoli zaprojektowano cztery bramy, takie jak podpory w pergoli z pnączami. Pergola wydziela kwadrat, który proponuje się urządzić jako ogród czterokwaterowy z rabatami bylinowymi w kolorach tęczy wzdłuż ramion pergoli, z fontanną z rzeźbą chłopca z łabędziem autorstwa Kalidego. Z pergoli ścieżka wyprowadza w kierunku północnym do kolistej rabaty bylinowej, np. biało-błękitnej.

Zakłada się zmianę wizerunku nieatrakcyjnego obecnie placu zabaw dla dzieci (F). Wśród wyposażenia zaproponowano m.in. piaskownicę, zjeżdżalnię, huśtawki, karuzele, urządzenia *outdoor fitness* dla starszych dzieci, stoły pingpongowe i niewielką altanę. Proponuje się urządzenia zabawowe w stonowanych kolorach, a nawierzchnię w tej części powinno się wykonać jako bezpieczną. Od strony ul. Racjonalizatorów zaproponowano dużą stylową altanę (G). W południowo-zachodniej części parku wprowadzono ścieżkę dydaktyczno-przyrodniczą z roślinnymi ogrodami tematycznymi (np. roślin cieniulubnych, paprociowym, sensorycznym – wabiącym motyle i ptaki) i oczkiem wodnym (H). Na głównej ścieżce, którą przecina ścieżka przyrodnicza, zaprojektowano kolejny element – obsadzony kwitnącymi krzewami kolisty plac z pomnikami upamiętniających Thiele-Wincklerów (np. niewielki obelisk) lub zegar słoneczny (I). Od strony wschodniej wprowadzono kolisty labirynt żywopłotowy (J), który okalają wydzielone żywopłotem nieformowanym gabinety ze stolikami do gry w szachy. Miejsce odpoczynku dla rowerzystów (K) z ławkami i stojakami dla rowerów zaproponowano przy ścieżce rowerowej. Placyk obsadzono krzewami. Toaleta publiczna (L) usytuowana w pd.-wsch. narożniku, przy ul. Racjonalizatorów, w miejscu, gdzie niegdyś istniała. Może ona stanowić element wejścia do parku, element bramy. Toaleta powinna znaleźć się też w adaptowanym obiekcie pałacu.

8. UKŁAD KOMUNIKACYJNY

Obecny układ komunikacyjny to efekt licznych przekształceń i sankcjonowania przedepłatów. Proponuje się lepsze funkcjonalnie związanie wszystkich części parku przez częściową rekonstrukcję historycznego kaligraficznego układu. Zrekonstruowano go z uwzględnieniem istniejącego układu drzew zabytkowych. Ścieżki, zgodnie z historycznymi źródłami, poprowadzono obszernymi łukami, tak by oprowadzały po kolejnych rozległych wnętrzach, w których atrakcją są także malownicze „wyrzysze”

drzewa, klomby z krzewów i rabaty kwiatowe. Na nawierzchni alejek proponuje się materiały naturalne, w stonowanej kolorystyce, stosowane w zabytkowych parkach. W strefach wejściowych i przy ruinach pałacu zaprojektowano nawierzchnię z kamienia naturalnego (np. porfir w kolorach w tonacji brązowej). W parku proponuje się nawierzchnię żwirową z opaską z czerwonego porfiru. Parkingi przewidziane dla odwiedzających zlokalizowane są wzdłuż ul. Dzierżonia i na działce po przeciwnej stronie ul. Dzierżonia, naprzeciw pn.-wsch. narożnika parku. Przewiduje się też kamienne schody terenowe i rampę, stanowiące wejście z pn.-zach. narożnika.

Zakłada się, że park znajdzie się na szlaku ścieżek rowerowych. Zgodnie z miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego (2010) proponuje się przebieg ścieżki rowerowej po obrzeżu parku – wzdłuż chodnika ul. Racjonalizatorów, wzdłuż ul. ks. J. Frenzla oraz dalej poza parkiem, wzdłuż północnej krawędzi ul. Dzierżonia. We wschodniej części parku zaprojektowano miejsce odpoczynku dla rowerzystów, z ławkami i stojakami na rowery.

9. ELEMENTY MAŁEJ ARCHITEKTURY

Na terenie parku wprowadzono wiele elementów małej architektury. Zaproponowano dwie stylowe historyzujące altany: muzyczną (dużą drewnianą lub żeliwną, na wysokiej podmurówce – G)⁶⁹ i niewielką drewnianą przy placu zabaw. Ponadto proponuje się: pergolę i bramy z pnączami; fontannę, w 4-kwaterowym ogrodzie wewnątrz ramion pergoli, jako nawiązującą formą do tej, która znajdowała się kiedyś w parku (dwumisowa z rzeźbą); zegar słoneczny lub rzeźbę – obelisk (piaskowiec); wyposażenie placu zabaw dla dzieci; niewielkie oczko wodne przy przyrodniczej ścieżce dydaktycznej. Pozostałe elementy małej architektury to: ławki – kilka rodzajów w zależności od usytuowania; kosze na śmieci; lampy słupowe; poidętka. Wprowadzono też reflektory iluminujące obiekty – wbudowane w bruk, umieszczone w trawnikach, kierunkowe, oświetlające punktowo obiekt. Proponuje się iluminację ruin i wybranych drzew soliterowych; ogrodzenia niskie – m.in. taśma metalowa na słupkach, ramująca rabaty kwiatowe w narożnikach alejek parkowych oraz niskie wokół placu zabaw dla dzieci; stojaki na rowery; stoliki do gry w szachy – przy labiryncie we wschodniej części parku.

10. OGÓLNA KONCEPCJA ZIELENI PROJEKTOWANEJ

W projekcie uwzględniono zaproponowane wycinki, które korzystnie wpłyną na kształtowanie wnętrza parkowych. Przeprowadzono korektę ścian wnętrza, wydobyto grupy nieczytelne, rosnące w zbyt dużym zagęszczeniu, wprowadzono akcenty – rośliny barwne i zimozielone, zastosowano rośliny kobiercowe, ogrody tematyczne, rabaty dywanowe i bylinowe. W miejscach zacienionych wprowadzono cienioznośne byliny. Zgodnie z charakterem siedliska przyrodniczego proponuje się m.in.: z krzewów i krzewinek: bluszcz pospolity, powojnik syberyjski, dereń kanadyjski, barwinek pospolity, cis pospolity, dereń jadalny i kalinę koralową; a z bylin: parzydło leśne, zawilec gajowy, kokoryczkę wielkokwiatową, jęczyczkę Przewalskiego, paproć pospolitą, bodziszek wspniany, czosnek niedźwiedzi, a także konwalię, niezapominajki, jasnotę,

⁶⁹ Jest to tradycyjny element parków publicznych. Mogłyby tam odbywać się koncerty orkiestr górniczych.

dąbrowkę, kopytnik, odmiany funkii, bergenie czy tawułki. Bluszcz zastosowano też jako roślinę okrywową, przede wszystkim w miejscach cienistych, oraz jako roślinę wspinającą się na pnie drzew. Proponowane w projekcie byliny stanowią ozdobę nie tylko w okresie kwitnienia, ale przez cały okres wegetacyjny, a nawet przez cały rok w przypadku roślin zimozielonych – dzięki różnorodnej kolorystyce i fakturze liści.

Jedną z przyczyn braku krzewów na tym terenie jest duże zacienienie. W projekcie przewidziano wprowadzenie ich w miejsca lepiej nasłonecznione, odślonięte po wycinkach, dzięki czemu plamy kolorowych krzewów będą się wyróżniać i akcentować miejsca ważne. Proponowane gatunki to m.in.: rododendrony, derenie, kaliny, jaśminowiec, lilaki, krzewuska, leszczyna purpurowa oraz cisy. W zachodniej części zaprojektowano ścieżkę, wzdłuż której pojawią się rabaty bylinowe i ogród zapachowy, ogród wabiący motyle oraz ogród przyciągający ptaki. W projekcie wykorzystano również historyczne projekty rabat prezentowane w książce Vilmorina. Odtworzono je przy dawnej rezydencji. Częściowo wykorzystano proponowane tam rośliny. Zrezygnowano z poprzedniego rozplanowania rabat, gdyż zupełnie zmienił się układ terenu wokół pałacu (odcięcie części parku ul. Dzierżonia i wysokie drzewa od strony parku, m.in. płatan – pomnik przyrody). Proponuje się odtworzenie rabat dywanowych na trawnikach w układzie mniej formalnym. Zalecany jest skład gatunkowy roślin w obsadach wiosennej i letniej według Vilmorina. Może on zostać zmodyfikowany. Na przykład proponuje się rysunek części z nich wykonać z bukszpanu, co spowoduje, że rabata będzie miała widoczny rysunek żywopłotu w mniej atrakcyjnych porach roku.

11. PODSUMOWANIE

Park Ludowy w Bytomiu przechodził różne koleje losu. Wspaniały ogród rezydencjonalny z urządnego, zadbanego miejsca spacerów i rozrywek zamienił się w zaniedbany, zacieniony teren, którego nikt nie odwiedza. Zaproponowany projekt rewitalizacji, poprzedzony kompleksowymi studiami, zakłada bogaty program użytkowy i różnorodne urządzenie terenu. Sukces tego przedsięwzięcia będzie związany ze znacznymi kosztami, dlatego istotne będą zewnętrzne źródła finansowania (np. fundusze strukturalne Unii Europejskiej czy prywatni partnerzy finansowi). Ważne, by nie zatracić spójności całego założenia, jednorodności stylistycznej i historycznego układu przestrzennego. Pozostaje mieć nadzieję, że planowany proces rewitalizacji parku i rewitalizacji całego kwartału przywróci mu nowe życie.

LITERATURA

- BOGDANOWSKI J., *Polskie ogrody ozdobne*, Warszawa 2000.
- CHOJECKA E., GORZELIK J., KOZINA I., SZCZYPKA-GWIAZDA B., *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*, red. nauk. E. Chojecka, Katowice 2009.
- CIOŁEK G., *Ogrody polskie*, red. i uzup. J. Bogdanowski, Warszawa 1978.
- Dokumentacja historyczno-archiwalna dotycząca znajdujących się na terenie Bytomia zabytkowych parków „Fazaniec” w Szombierkach i Parku Ludowego w Miechowicach, autor: M. Derus, wykonano na zlecenie Miejskiego Zarządu Dróg i Mostów w Bytomiu 2010, Archiwum MZDiM w Bytomiu.
- DRABINA J., CZERWIŃSKI., NADOLSKI P., *Bytom na starych planach i pocztówkach*, Bytom 1995.
- DUNCKER A., *Die ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der Ritterschafftlichen Grundbesitzer in der Preußischen Monarchie...*, Berlin 1857-1884.

- Dzielnice Bytomia na starych fotografiach, pocztówkach i planach*, (red.) J. Drabina, Bytom 1998.
- Ewidencja – Park Ludowy w Bytomiu w ramach Katalogu parków woj. katowickiego*, autorzy: E. Krawczyk, B. Witkowska, J. Witkowski, Okręgowy Ośrodek Rzecznictwa i Doradztwa Rolniczego w Katowicach, 1980-1981, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków (WUOZ) Katowice.
- KŁOS L., WIECZOREK E., *Bytom i Wyżyna Miechowska. Przyroda i zabytki*, Bytom 2002.
- KOZINA I., *Pałace i rezydencje*, [w:] E. CHOJECKA, J. GORZELIK, I. KOZINA, B. SZCZYPKA-GWIAZDA, *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*, Katowice 2009, 211-226.
- KOZINA I., *Pałace i zamki na pruskim Górnym Śląsku w latach 1850-1914*, Katowice 2001.
- KOZINA I., *Sposoby ekspozycji zabytkowej architektury w przestrzeni krajobrazowej Górnego Śląska*, [w:] *Formy ekspozycji krajobrazu kulturowego województwa śląskiego*, Biuletyn 31, Gospodarka przestrzenna, Fundacja Przestrzeni Górnego Śląska, Katowice 2000, 13-31.
- KOZINA I., *Układy przestrzenne rezydencji neogotyckich na Górnym Śląsku w drugiej połowie XIX w.*, [w:] *Sztuka Górnego Śląska na przecięciu dróg europejskich i regionalnych*, red. nauk. E. Chojecka, Katowice 1999, 101-114.
- KUZIO-PODRUCKI A., *Tiele-Wincklerowie. Arystokracja węgla i stali*, Bytom 2006.
- MEYER G., *Lehrbuch der schönen Gartenkunst*, wyd. 1, Berlin 1860; wyd. 2, Berlin 1873.
- Szczegółowa koncepcja rewaloryzacji Parku Ludowego w Bytomiu wraz z koncepcją przebudowy zieleni*, autorzy: A. Zachariasz, D. Moskal, R. Kędziński, wykonano na zlecenie Gminy Bytom, Miejskiego Zarządu Dróg i Mostów w Bytomiu, 2010, Archiwum MZDiM w Bytomiu.
- Vilmorin's illustrierte Blumengärtnerei: Mit 1416 in den Text gedruckten Holzschnitten*, Berlin 1879, tłum. z języka francuskiego Theodor Rümpler.
- Zabytki Bytomia*, (red.) J. Drabina, „Magazyn Bytomski” t. VII, Bytom 1988.
- Zabytki sztuki w Polsce – Śląsk*, Warszawa 2006.
- ZACHARIASZ A., *Oranżerie, szklarnie i XIX-wieczne szaleństwa mody ogrodowej*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie” z. 80, Kraków 2001, 29-37.
- ZACHARIASZ A., *Zabytkowe parki i ogrody publiczne we współczesnym krajobrazie – problemy rewaloryzacji*, (red.) J. Rylke, „Przyroda i Miasto” t. X, cz. I, Warszawa 2007, 328-354.

KATARZYNA ŁAKOMY*

OGRODY GÓRNOŚLĄSKICH REZYDENCJI MIEJSKICH

UPPER SILESIAN URBAN VILLAS GARDENS

Streszczenie

W miejskim budownictwie rezydencjonalnym epoki przemysłowej dominują dwa typy zabudowy – willa i pałac. Pierwszy z nich, ze względu na swoją formę, tradycję i powiązanie z ogrodem, stał się niezwykle popularny zwłaszcza wśród średniozamożnej klasy przemysłowców, a także arystokratów. Otaczające willę tereny zielone stanowiły o charakterze całego założenia, posiadały formy zazwyczaj dostosowane do skali, lokalnych uwarunkowań oraz ogólnych tendencji w XIX-wiecznej sztuce ogrodowej. Charakterystyczne dla krajobrazu górnośląskich ośrodków o genezie industrialnej grupy zieleni ogrodów willowych współcześnie posiadają zatartą lub przekształconą kompozycję, a brak właściwej ochrony i pielęgnacji powoduje ich powolne zanikanie z przestrzeni miasta.

Słowa kluczowe: miasto przemysłowe, sztuka ogrodowa, XIX-wieczna architektura rezydencjonalna, willa

Abstract

In municipal residential building of the industrial epoch, there predominate two types of buildings – villa and palace. First of them, with regard on it's form, the tradition and the connection with garden, was unusually popular especially among the industrialists' middle class, and also the aristocrats. Surrounding villas greenery made up about character of whole establishment, usually they form was determinate the scale, local conditioning as well as general tendencies in 19th century garden art. Characteristic for scenery of Upper Silesian cities of industrial origin was the group grows green in the residential gardens. Contemporary their composition is obliterated or transformed and the lack of proper protection and cultivation is the main reason of their slowly disappearance from landscape.

Keywords: industrial city, garden art, 19th century residential architecture, villa

* Dr inż. arch. Katarzyna Łakomy, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska.

1. WSTĘP

Obiekty rezydencjonalne w postaci willi i pałaców stanowiły charakterystyczny typ zabudowy miast i ośrodków industrialnych w XIX i na początku XX w. Przede wszystkim obiekty o charakterze willowym, ze względu na swoją specyfikę, skalę oraz tradycję architektoniczną, wpisywały się w zwartą tkankę urbanistyczną oraz krajobraz, kulturę i filozofię epoki przemysłowej.

Wille, jako budynki o charakterze reprezentacyjnym, zazwyczaj lokalizowano przy głównych ulicach, łącząc podstawową funkcję mieszkalną z użyteczną przez zlokalizowanie w pobliżu zaplecza gospodarczego w postaci obiektów dla służby, stajni czy wozowni, bardzo często także niewielkiego zakładu o charakterze przemysłowym lub rzemieślniczym. Otoczenie głównego obiektu mieszkalnego ogrodem stanowiło o specyfice tego typu zabudowy. Pełnił on funkcje ozdobne i użytkowe. Nie tylko podnosił atrakcyjność miejsca, często izolował od uciążliwego sąsiedztwa, tworzył specyficzne enklawy zieleni, stanowił element identyfikujący willę w krajobrazie zurbanizowanym.

Miejskie układy willowo-ogrodowe, wzorem innych ośrodków europejskich, tworzone również na Górnym Śląsku i, podobnie jak w wielu innych regionach, powstawały one przez dostosowanie ogólnych tendencji do uwarunkowań lokalnych. Przyjmowały różnorodne rozwiązania kompozycyjne i przestrzenne, a w ich formie architektonicznej widać odwołania do stylistyki związanej z niemieckim (pruskim) kręgiem kulturowym (Schinkla, Persiusa, von Arnima – tzw. szkoły berlińskiej) oraz spuścizny projektowej Petera Josepha Lennego¹.

Niniejszy artykuł stanowić ma niejako wprowadzenie do problematyki związanej z zielenią towarzyszącą górnośląskim obiektom willowym, mający na celu nakreślenie ogólnej charakterystyki tego typu układów, ich formy, elementów i współczesnego stanu zachowania.

2. KRAJOBRAZ MIAST GÓRNEGO ŚLĄSKA W EPOCE PRZEMYSŁOWEJ

Rozwój miast górnośląskich epoki przemysłowej nie byłby możliwy, gdyby nie kilka współistniejących czynników, zarówno związanych z warunkami przestrzennymi, jak i ekonomicznymi czy politycznymi. Najważniejsze z nich to: sytuacja topograficzna oraz występujące złoża surowców mineralnych, które doprowadziły do początków uprzemysłowienia tego obszaru, rozwoju sieci komunikacyjnej, rzemiosła i handlu. Uwarunkowania polityczno-ekonomiczne, związane również z treściami ideologicznymi, spowodowały z kolei zasiedlenie dzisiejszych terenów miasta ludnością o rodowodzie niemieckim, związaną z działalnością filantropijną, polityczną oraz ekonomiczną. Intensywny rozwój przemysłu, urbanistyki i transportu przyczynił się do korzystnej koniunktury gospodarczej, odejścia od produkcji rolnej w kierunku górnictwa i hutnictwa, a także do zmian kulturowych, które spowodowały wykształcenie się nowej klasy społecznej – burżuazji przemysłowej. Grupa ta wywodziła się z drobnych rzemieślników, zamożniejszych mieszczan (np. bankierów i kupców), inteligencji (np. architektów i lekarzy) oraz arystokracji. Z kolei podziały własnościowe gruntów, lokalizacja surowców i niekontrolowany napływ ludności z obszarów rolniczych spowo-

¹ Z ośrodków, które znacząco mogły wpłynąć na sztukę ogrodową willi górnośląskich, można wymienić Berlin, Poczdam oraz Dreźnie.

dowały chaos urbanistyczny – wiele zakładów i kopalni powstawało w granicach miast lub w ich bliskim sąsiedztwie (często ośrodek produkcyjny przeistaczał się w organizm miejski). Konieczne było także zapewnienie mieszkań dla rosnącej rzeszy robotników, co doprowadziło do przemian funkcjonalno-przestrzennych miast i konieczności stworzenia nowych planów zabudowy, które poprawić miały zarówno funkcjonalność ośrodków miejskich, jak też ich estetykę, reprezentacyjność oraz jakość życia mieszkańców.

3. WILLA W MIEŚCIE

Willi stanowi jedną ze starszych form zabudowy rezydencjonalnej, znaną już w starożytnej Grecji i Rzymie², która w kolejnych epokach historii architektury i urbanistyki przechodziła przeobrażenia stylu, formy i znaczenia ideowego³.

Na przełomie XVIII i XIX w. willa stała się typowym obiektem miejskim, a na jej kształt wpływ miał główny prąd filozoficzny i kulturowy epoki – historyzm oraz nurt krajobrazowy w sztuce ogrodowej. Jednak, tak jak i w poprzednich okresach, koncepcje *villa suburbana* i *villa urbana* splatały się ze sobą.

Przyczyn popularności zabudowy willowej w epoce rozwoju przemysłowego jest kilka. Średnia klasa przemysłowców, zapewne ze względów ekonomicznych, budowała mniejsze rezydencje w postaci willi. Jej forma wydawała się bardziej odpowiednia dla zurbanizowanego krajobrazu XIX-wiecznego miasta niż pałac czy zamek. Przede wszystkim widoczne było to w przypadku założeń willowo-przemysłowych, stanowiących wspólny układ kompozycyjny i funkcjonalny, będących nawiązaniem do renesansowej koncepcji willi-folwarku, której forma dostosowana została do potrzeb gospodarki kapitalistycznej.

Willi w strukturze zurbanizowanej zapewnić miały bliskość zakładu pracy, obiektów użyteczności publicznej, możliwość kontaktów społecznych, zaprezentowanie swojej zamożności i przynależności klasowej. Jednocześnie forma tych budowli stanowi o ich odrębności, wyizolowaniu z przestrzeni miejskiej, poszukiwaniu kontaktu z przyrodą, choćby w najmniejszej przestrzeni prywatnego ogrodu przywillowego. Silne odwołania do wzorców klasycznych, stosowanie form takich jak pergole, wieże-belwedery czy też wyposażanie wnętrz w bogate kolekcje dzieł sztuki, wydają się odzwierciedlać dążność zamieszkujących willi rodzin do podkreślenia rangi i domniemanej starożytności ich rodu.

Willi miejskie powstawały zarówno w Europie (Anglia, Francja, Niemcy, Austria), jak i w Ameryce. Silne tendencje architektoniczne spowodowały, iż XIX-wieczna zabudowa willowa występuje także na obszarze Polski, a jej forma stanowi połączenie lokalnych tradycji z wpływami europejskimi. W należącej do cesarstwa austro-węgierskiego Galicji centrum kulturowo-oświatowym był Kraków, gdzie widoczne były wpływy architektoniczne zarówno Berlina, jak i Wiednia oraz Czech i Moraw. Na obszarze należącym do Królestwa Pruskiego (od 1871 r. – Cesarstwa Niemieckiego) ważnymi ośrodkami miejskimi były Wrocław i Opole.

² K. Łakomy, *Przemiany budownictwa willowego na przestrzeni dziejów*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” T. LVI, z. 1/2011, Warszawa 2011, s. 27-37.

³ Obecnie pojęciem tym określa się zazwyczaj obiekt mieszkalny, przeważnie niewielki, powiązany z ogrodem, ale także całe założenie, w skład którego wchodzi główny budynek wraz obiektami towarzyszącymi, ogrodem i terenami przyległymi (rolnymi, produkcyjnymi).

Problematyka budownictwa rezydencjonalnego w typie willi miejskich na obszarze Górnego Śląska jest dość bogata i zróżnicowana. Wyjątkowego znaczenia nabierają tu wpływy architektury niemieckiej, specyfika regionu oraz różnorodne aspekty lokalne. Budownictwo tego typu było popularne zarówno w znaczących ośrodkach przemysłowych, takich jak Gliwice, Chorzów, Bytom czy Katowice, jak i mniejszych miasteczkach (Tarnowskie Góry), a także na terenach podmiejskich (np. Katowice-Załęże czy Katowice-Giszowiec).

4. OGRÓD PRZY WILLI

Kształt i skala europejskich założeń willowych zazwyczaj związana była ze strukturą istniejącej zabudowy, przebiegiem lokalnych tras komunikacji, rzadziej natomiast ukształtowaniem terenu czy też wytycznymi lokalnych planów zagospodarowania. Ogród stanowił ideowy element budynku typu willowego, dlatego też jego przestrzeń podyktowana była przede wszystkim ukształtowaniem bryły tego obiektu (stylistyką, wielkością, rozplanowaniem pomieszczeń, rysunkiem rzutu, artykulacją elewacji, rozmieszczeniem otworów okiennych, drzwiowych, werand, tarasów, balkonów). W wielu przypadkach realizacji dla bogatych rodzin przemysłowców czy arystokracji dom i otaczająca go zieleń stanowiła zintegrowany projekt, stanowiący wynik współpracy budowniczego i architekta krajobrazu⁴. Często ogród powstawał w pracowniach autorów koncepcji obiektu mieszkalnego, a w przypadku skromniejszych układów otoczenie willi powstawało po jej powstaniu, bez planów i wymyślnych koncepcji. Forma kompozycyjna ogrodów zależna była od preferencji właściciela oraz koncepcji projektanta i dostosowana do trudnych warunków miejskich.

Stosowana stylistyka była mocno zróżnicowana, ogrodom nadawano formy krajobrazowe (w przypadku większych założeń), pojawiały się koncepcje naturalistyczne, secesyjne, modernistyczne (z początkiem XX w.), często też łączące w sobie kilka wątków (eklektyczne). Zasadniczo część towarzysząca budynkowi mieszkalnemu miała charakter zgeometryzowany, a dalsze obszary z kolei bardziej swobodny. Funkcjonalnie układy zieleni towarzyszące willom w części frontowej miały charakter reprezentacyjny, a część prywatna znajdowała się w głębi działki, podobnie jak geometryczna część użytkowa.

Dominantę całości stanowiła oczywiście willa, jednak w przestrzeni układu często znajdowały się także inne budowle, np. dom ogrodnika, stajnia z wozownią, szklarnie i oranżerie oraz inne budynki⁵. W wyposażeniu ogrodu ważną rolę pełniły obiekty małej architektury, takie jak altana, kiosk, pawilon, pergola i trejaż (il. 1).

Dobór roślinności był zazwyczaj podyktowany lokalnymi warunkami siedliskowymi, stosowano roślinność typową dla tego okresu w sztuce ogrodowej, w większości przypadków stosowano gatunki rodzime, lecz nie brakowało także bogatych kolekcji dendrologicznych⁶. Typowe dla tych ogrodów było stosowanie roślin o pokrojach geometrycznych, roślinności kubicznej, którą dekorowano tarasy, werandy

⁴ Np. nieistniejącą willę Eichborn we Wrocławiu zaprojektował Herman Friedrich Waesemann, natomiast jej otoczenie Peter Joseph Lenné.

⁵ Wymienić można tu zarówno obiekty gospodarcze: budynki inwentarskie, magazyny, piwnice, lodownie, mieszkania dla służby, kordegardy, stróżówki, jak też przemysłowe – niewielkie zakłady (np. kafil), czy rzemieślnicze (np. stolarnie).

⁶ Przykład stanowić może otoczenie willi Pułtowskich w Krakowie, które zostało ukształtowane jako niewielki ogród dendrologiczny.

czy podjazdy, oraz pnączy, nadających bardziej naturalny charakter elementom architektonicznym i tworzącym zielone przegrody. Zieleń wysoką zazwyczaj grupowano lub stosowano w formie obsadzeń granicznych, natomiast w przestrzeni ogrodu dominowały trawniki i klomby kwiatowe. Całość uzupełniały rzeźby, wazy, fontanny i sadzawki.

II. 1. Poczdam, pergola przed willą von Haacke (foto K. Łakomy, 2007)

III. 1. Potsdam, pergola in front of Villa von Haacke (photo by K. Łakomy, 2007)

5. UKŁADY REZYDENCJONALNO-OGRODOWE A SYSTEM ZIELENI MIAST GÓRNOŚLĄSKICH

W XIX w. zieleń stała się jednym z istotnych elementów ukształtowania przestrzeni i usprawniających funkcjonowanie ośrodków miejskich. Parki, zielone place, skwery czy aleje nie tylko stanowiły czynnik estetyzujący przestrzeń, ale także poprawiający jakość życia, sprzyjający kontaktom społecznym, tworzący miejsca wypoczynku dla mieszkańców miast. Obszary zieleni publicznej ważne były zwłaszcza na terenach uprzemysłowionych, również na Górnym Śląsku. Formy zieleni prywatnej stanowiły parki i ogrody rezydencjonalne, w tym willowe, które mimo wyizolowania wpisywały się w system zieleni miejskiej. W zależności od uwarunkowań miejscowych, prawnych i ekonomicznych ich lokalizacja miała różnoraki charakter. Z racji swego reprezentacyjnego rodowodu zazwyczaj były to ważne dla układu komunikacji ulice, okolice reprezentacyjnych placów czy skwerów lub też dzielnice willowe⁷. Charakterystyczne

⁷ Na Górnym Śląsku powstawanie typowych dzielnic willowych związane jest z okresem dwudziestolecia międzywojennego. We wcześniejszych latach występowanie grup obiektów willowych bardziej związane było z prestiżem, dostępnością danego miejsca i jego indywidualnym charakterem, niż ze zorganizowaną zabudową willową (np. ulica Warszawska w Katowicach czy Barlickiego – wcześniej Ogrodowa, w Gliwicach). Zespoły willowe spotykane są także w przypadku obiektów przeznaczonych dla kadry urzędniczej zakładów przemysłowych (np. w Chorzowie-Batorym: wille przy ul. Batorego 35, 46 oraz Racjonalizatorów 6 i 8).

było ich sytuowanie w sąsiedztwie parków miejskich (Bytom, Gliwice, Chorzów) (il. 2) oraz terenów zielni sakralnej (Katowice, Siemianowice Śląskie). Zagęszczanie się tkanki miejskiej wymuszało także parcelację terenów oddalonych od centrów miast oraz budowę willi na terenach podmiejskich, czego korzystnymi efektami były niższe ceny gruntów, większe działki i spokojniejsze sąsiedztwo. Taka lokalizacja wynikała również z czynników funkcjonalnych – dogodnego połączenia komunikacyjnego (zwłaszcza kolejowego) lub bliskości zakładu przemysłowego należącego do właściciela.

Il. 2. Chorzów, willa dyrektorska przy ul. Dąbrowskiego 22 (foto K. Łakomy, 2007)

III. 2. Chorzów, director's villa on Dąbrowskiego Street 22 (photo by K. Łakomy, 2007)

Niejednokrotnie układ willowy wchodził także w skład większego założenia, tworząc układ urbanistyczny z dużym zakładem, takim jak kopalnia czy huta, osiedlem patronackim, kolonią robotniczą (z infrastrukturą usługowo-socjalną) i terenami zieleni im towarzyszącymi: parkami przyzakładowymi i hutniczymi, osiedlowymi, ogródkami szreberowskimi⁸.

Osobną grupę stanowią wille zlokalizowane na obszarach obiektów użyteczności publicznej (szkoły, szpitale, sanatoria, więzienia), budowane dla kadry dyrektorskiej jako całość kompozycyjno-funkcjonalna.

6. OGRODY WILLOWE MIAST GÓRNOŚLĄSKICH

Ogrody przy willach miast górnośląskich stanowiły zazwyczaj skromne, niewielkie układy zielni, zależne kompozycyjnie od powierzchni terenu (związanej z lokaliza-

⁸ Zakłady przemysłowe i wydobywcze, a wraz z nimi osiedla i kolonie robotnicze, bardzo często wchłaniały były przez rozwijające się miasta lub stanowiły zaczątek nowego układu miejskiego.

cją), planu zagospodarowania ośrodków miejskich, dostosowanego do podziałów własnościowych gruntów, kształtu terenu, przebiegu głównych arterii komunikacyjnych. Powierzchnia całości wynosiła ok. 1500-5800 m², z czego zabudowa stanowiła 220-450 m².

Połączenie kompozycyjne domu mieszkalnego z ogrodem zazwyczaj uzyskiwano przez wspólną oś (np. Katowice, willa Adama Kocura) lub przy bardziej naturalnych układach przez element architektoniczny taki jak pergola, weranda czy taras (np. Katowice, willa braci Goldstein). W stosunku do terenów zielonych i arterii komunikacyjnej budynek mieszkalny mógł być usytuowany: centralnie (otoczony ze wszystkich stron ogrodem), z przesunięciem ku ulicy (z formą przedogródka ozdobnego od frontu), narożnie (z ogrodem z boku i tyłu zabudowy) oraz narożnie z przedogródkiem (podobnie jak w przypadku wcześniejszym, lecz z dodatkowym wąskim pasem zieleni od frontu).

Głównym elementem całego założenia był budynek mieszkalny oraz ogród, natomiast elementami dopełniającymi obiekty gospodarcze i pomocnicze, zazwyczaj zlokalizowane za willą i skupione wokół podwórza, takie jak: stajnie, wozownie, pomieszczenia inwentarskie, cieplarnie i oranżerie, lodownie, piwnice i inne budynki magazynowe. Niejednokrotnie zlokalizowane były tak również mieszkania dla służby (domowej) czy też dorożkarza lub pracowników (w przypadku sąsiedztwa małego zakładu). W granicy działki bardzo często znajdowały się niewielkie zakłady produkcyjne (produkcja kafli, kotłów parowych, odlewnie metali), warsztaty usługowe – cieśli, stolarski, garncarski, czy składy materiałów (drewna, węgla itp.). Również spotykane były kantorki (wille bankierów), pracownie architektoniczne i inne pomieszczenia biurowe, które były jednak zlokalizowane w oddzielnych częściach głównego budynku.

Ogród towarzyszący willi posiadał kilka funkcji, w tym: ozdobną, wypoczynkową, użytkową, izolacyjną i ideową, a jego charakter zależny był przede wszystkim od osoby właściciela. Kompozycja ogrodu była uwarunkowana jego powierzchnią, skalą, funkcją, stylem obiektu mieszkalnego i nawiązywała do XIX-wiecznych trendów w sztuce ogrodowej. Zazwyczaj naturalnie prowadzone ścieżki ogrodowe oparte były na geometrycznie zakomponowanych osiach lub część naturalistyczna łączyła się z układem geometrycznym (Gliwice, willa Oskara Caro) (il. 3), często także ogród w części najbliższej willi uzyskiwał formę kwaterową lub z lekko zaokrąglonymi narożnikami oraz ze swobodnie poprowadzoną dróżką wokół domu. Ponieważ najczęściej tereny te posiadały dość ograniczony obszar, dużą uwagę przykładano do jak najkorzystniejszego pod względem użytkowym i estetycznym ich zagospodarowania oraz stworzenia jak najbardziej naturalnego charakteru otoczenia. Dlatego też popularne stały się rośliny pnące, często oddzielające ogród od części użytkowej lub też izolujące od ulicy czy sąsiada. Stosowano również trejaże montowane na ścianach budynków (Tarnowskie Góry, willa Gertruda; Chorzów-Batory, willa Emila Marxa).

Układ roślinności w ogrodach przed willami bardzo często podkreślał kompozycję fasady, ramował cały obiekt, a także stanowił dopełnienie zieleni ulicznej (np. przez stosowanie podobnych form i gatunków drzew). Uzupełnieniem kompozycji ogrodowej była również sezonowa roślinność doniczkowa, którą dekorowano tarasy i schody, jak też formy małej architektury, w tym chętnie stosowane pergole (o różnych funkcjach), altany, rzeźby czy artefakty wodne. Całość ramowało ogrodzenie, zazwyczaj projektowane równoległe z budynkiem mieszkalnym, stanowiące element ochronny i wydzielający, ale także ozdobny (Ruda Śląska, willa Florianka).

II. 3. Chorzów, Willa Caro (foto K. Łakomy, 2007)

III. 3. Chorzów, Caro Villa (photo by K. Łakomy, 2007)

II. 4. Katowice, Willa Louisa Dame (foto K. Łakomy, 2007)

III. 4. Katowice, Louis Dame Villa (photo by K. Łakomy, 2007)

7. PODSUMOWANIE

Współcześnie dawne górnośląskie ogrody willowe znajdują się w bardzo złym stanie. Niestety część z nich już nie istnieje, zostały zabudowane, zamienione na parkingi i place, lub ich wielkość poprzez rozbudowę arterii komunikacyjnych znacznie się uszczupliła. Ulegały i nadal poddawane są przekształceniom wynikającym z ich niewielkiej skali, prywatną własność, lub też nową funkcję tych obiektów. Niewystraszający stan wiedzy na ich temat, wpływa na brak opieki konserwatorskiej założeń willowo-ogrodowych. Zaledwie w kilku przypadkach na (ok. 70 obiektów) przy wpisie budynku do rejestru zabytków objęto ochroną także teren wokół, a jedynie w dwóch sam ogród (Katowice, teren wokół willi Louisa Dame) (il. 4).

Napawa optymizmem fakt, iż tereny wokół willi, mimo iż mocno zdewastowane, posiadają w większości istniejących przypadków cechy, które pozwoliłyby na odtworzenie dawnych ogrodów (obrys działki, drzewostan, ogrodzenie). Prace konserwatorskie opierałyby się jednak znacznie na kreacji, ponieważ dokumentacja dotycząca tych ogrodów jest znikoma.

LITERATURA

- ACKERMAN J.S., *The Villa. Form and Ideology of Country Houses*, Princeton University Press, Washington 1990.
- BOBER A., *Wrocławska willa Eichborn i jej motywy antyczne*, [w:] *Dylemat klasycyzmu. O sztuce Wrocławia XVIII-XIX wieku i jej europejskich kontekstach*, (red.) Z. Kębtowska-Ostrowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1994.
- BRÖNNER W., *Die Bürgerliche Villa in Deutschland 1830-1890*, Wernersche Verlagsgesellschaft, Worms 1994.
- BRÖNNER W., *Die Bürgerliche Villa in Potsdam*, J. Strauss Verlag, Potsdam 2000.
- ŁAKOMY K., *Przemiany budownictwa willowego na przestrzeni dziejów*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” T. LVI, z. 1/2011, Warszawa 2011, 27-37.
- ŁAKOMY K., *Wille miejskie Katowic*, Wydawnictwo Muzeum Śląskiego, Katowice 2011.
- MAJDECKI L., *Historia Ogrodów*, T. 1-2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, 2009.

KINGA KIMIC*

MIEJSCE I ROLA PUBLICZNYCH TERENÓW ZIELENI W PRZESTRZENI POLSKICH MIAST XIX WIEKU

THE ROLE OF PUBLIC GREENERY IN 19TH CENTURY'S POLISH CITIES

Streszczenie

Regulacja i rozbudowa miast w XIX wieku były odpowiedzią na pogarszającą się ich sytuację w ujęciu przestrzenno-funkcjonalnym. Procesy te wpłynęły na rozwój publicznych terenów zieleni, które stały się ważnymi i rozpoznawalnymi elementami ich struktury. Drzewami obsadzano główne drogi wjazdowe, zamieniając je w piękne aleje, ważniejsze ulice przekształcano w reprezentacyjne promenady, zakładano niewielkie skwery. W miejscu burzonych fortyfikacji powstawały Planty. Nowe parki publiczne lokalizowano na obrzeżach miast, zapewniając do nich dostęp z głównych traktów komunikacyjnych. Tereny zieleni pełniły wiele funkcji – podkreślały wewnętrzne podziały przestrzenne i przebieg tras komunikacyjnych, służyły rozluźnieniu zabudowy, podnosiły walory ozdobne miejsc i obiektów, którym towarzyszyły. Były enklawami zieleni, pełniącymi funkcje społeczne – umożliwiały mieszkańcom miast kontakt z przyrodą i realizację wielu form wypoczynku.

Słowa kluczowe: XIX wiek, miasto, przeobrażenia przestrzenne, tereny zieleni

Abstract

Rebuilding of cities in the 19th century was the result of their bad spatial and functional condition. That processes influenced the development of their green structure – public promenades and gardens became one of their most important and recognizable elements. Entrance roads to the cities planted by trees became alleys and main streets have been transformed into representative promenades. There were laid out small squares. Fortifications have been replaced by green rings of plants. New public parks have been situated outside cities' centers along main roads. The role of greenery in cities were connected with it's different functions. Parks and gardens created cities' urban structure and emphasized street's arrangement, accentuated selected places and decorated buildings. They ensured people's contact with nature and became places of rest.

Keywords: 19th century, city, spatial transformations, green areas

* Dr inż. Kinga Kimic, Katedra Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa, Biotechnologii i Architektury Krajobrazu, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.

1. WSTĘP

Powszechna industrializacja, będąca motorem rozwoju miast w XIX w., była jednocześnie przyczyną wielu postępujących w nich negatywnych zjawisk natury przestrzennej, funkcjonalnej i społecznej. Zaczęto szukać rozwiązań, które mogłyby przeciwdziałać skutkom tej sytuacji, a jednym z nich było kształtowanie publicznych terenów zieleni. W poprzednich wiekach przestrzeń miast, w ujęciu urbanistycznym, zdominowana była przez architekturę. Założenia ogrodowe pozostawały w obrębie własności kościelnej, królewskiej, prywatnej i nie były dostępne dla ogółu społeczności miejskiej. Nie podejmowano zbyt licznych prób ozdabiania miejsc publicznych roślinnością, a rynkom, placom i ulicom nie przypisywano funkcji wypoczynkowych. Podejście to uległo zmianie w XIX w., gdy w obecności terenów zieleni w przestrzeni miast upatrywano ich uzdrowienia, a sprecyzowaniu uległy potrzeby społeczne w zakresie odnowy kontaktu z przyrodą i organizacji powszechnie dostępnych miejsc wypoczynku¹.

W niniejszym artykule przedstawiono główne kierunki przekształceń miast istniejących na terenie ziem polskich w XIX w., związane z wprowadzaniem do ich struktury przestrzennej roślinności, w tym kształtowaniem publicznych założeń ogrodowych przyjmujących różne formy. Podjęto próbę wydobycia cech wspólnych w odniesieniu do lokalizacji terenów zieleni oraz roli, jaką pełniły one w ówczesnych miastach.

2. PUBLICZNE TERENY ZIELENI NA TLE ROZWOJU WYBRANYCH OŚRODKÓW MIEJSKICH

Podział Polski na trzy zabory wpłynął na zróżnicowanie rozwoju urbanistycznego poszczególnych obszarów w ujęciu zarówno ogólnym, jak i konkretnych ośrodków miejskich. Proces przekształceń i budowy miast wiązał się z narzucaniem zasad obowiązujących w Prusach, Austrii i Rosji². Niezależnie od kierunku zmian wprowadzanych w aglomeracjach miejskich, wiązały się one m.in. z kształtowaniem w ich obrębie publicznych założeń ogrodowych.

Do czasu Kongresu Wiedeńskiego (1815) najaktywniejszą działalność urbanistyczną przejawiały władze pruskie na terenie Wielkopolski i Pomorza, prowadząc akcje kolonizacyjne. Prace urbanistyczne najszybciej zainicjowano w centralnych ośrodkach administracyjnych, takich jak Poznań, Kalisz i Płock, gdzie wytyczono nowe dzielnice przeznaczone dla pruskich urzędników. W celu ich „upiększenia” kształtowano reprezentacyjne aleje wysadzone topolami³. Na przełomie XVIII i XIX w. podjęto także wiele

¹ K. Kimic, *Potrzeby społeczne jako jedna z przyczyn tworzenia parków publicznych w Polsce w XIX wieku*, [w:] *Przyroda i miasto*, J. Rylke (red.), t. III, Warszawa 2000, s. 71-92.

² Narzucanie obcego stylu miało na celu wyeliminowanie cech charakterystycznych dla polskiej tradycji i kultury, a przez to całkowitą integrację zagarniętych obszarów z jakże różną kulturą i tradycją państw zaborczych. Oczywiście proces ten spotkał się z negatywnym odzewem Polaków i trwał w ich świadomości do czasu odzyskania niepodległości. Jak istotne znaczenie odgrywała taka postawa, może świadczyć jeden z opisów dotyczący konieczności „spolszczenia” wyglądu Warszawy z początku XX w.: „Ważnym bardzo czynnikiem w sprawie uestetycznienia miasta jest spolszczenie jego wyglądu, czyli odrzucenie bezwzględne wszystkich obcych, przemocą narzuconych cech. Rządy rosyjskie nie ominęły żadnego sposobu, aby polskość Warszawy zatrzeć i zgładzić, a przynajmniej pokryć grubą warstwą moskiewskich naleciałości. Pokost rosyjskich tradycji architektonicznych i prawostawnego smaku miał podważyć i zdeprawować polski charakter stolicy. Dopuszczano się wandalizmów (...)”. A. Lauterbach, *Potrzeby estetyczne Warszawy*, Warszawa 1915, s. 28.

³ W. Kalinowski (red.), *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacje*, Tom I: *Miasta historyczne*, Warszawa 1986, s. 41.

prac fortyfikacyjnych, m.in. w Grudziądzu, Warszawie i Łęczycy. Działalność urbanistyczno-architektoniczna, oparta na wzorach pruskich, w wielu miastach przebiegała bardzo sprawnie i obejmowała sporządzanie planów regulacyjnych. Na obszarze zajętych przez Austrię (Małopolska i Lubelszczyzna) działalność urbanistyczna była bardzo skromna, a zabiegi regulacyjne koncentrowały się w głównych ośrodkach administracyjnych, tj. w Krakowie i Lwowie, dla których sporządzono tzw. plany upiększenia miast⁴. W Krakowie podjęto inicjatywę założenia alei spacerowych w miejscu dawnych fortyfikacji.

Po Kongresie Wiedeńskim wytyczono nowe granice zaborów, przesuując obszar państwa rosyjskiego znacznie na zachód. Pewna autonomia Królestwa Polskiego w zakresie polityki wewnętrznej w latach 1815-1830, umożliwiająca rozwój przemysłu, przyczyniła się do poprawy ogólnego stanu miast i ich zabudowy. W końcu lat 20. XIX w. rząd Królestwa Polskiego przystąpił do szeroko zakrojonej akcji porządkowania i rozbudowy miast. Przemiany ich struktury wiązały się w tym przypadku głównie z rozwojem miast mniejszych – Kalisza, Lublina, Radomia, Płocka, będących siedzibami władz (stolice guberni), lub uprzemysławianych – założono 10 nowych, wyłącznie przemysłowych miast. Regulacja oznaczała poprawę układu dróg, wznoszenie nowych budynków mieszkalnych oraz licznych gmachów publicznych wraz z systemem towarzyszących im placów. Przykładem rozbudowy miasta średniej wielkości jest m.in. Radom (siedziba władz województwa sandomierskiego, a potem guberni radomskiej), leżący na szlaku komunikacyjnym wołyńsko-śląskim i krakowsko-warszawskim. Plan regulacji z 1822 r., obok budowy dwóch nowych dzielnic i uporządkowania istniejących ulic, przewidywał wprowadzenie roślinności. Ta troska o poprawę walorów plastycznych i estetycznych miasta objawiła się założeniem dwóch alei spacerowych w miejscu dawnych fos, stopniowym obsadzeniem drzewami nowo powstałych ulic i skwerów. Najbardziej istotnym posunięciem było założenie ogrodu publicznego (1824) na wzór parków angielskich⁵.

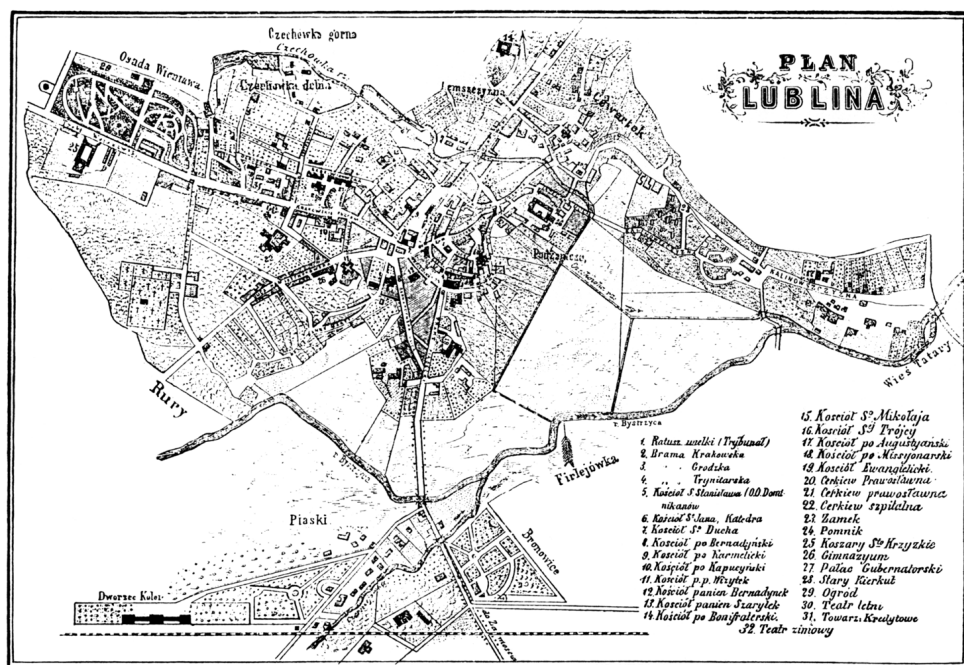
Wiele prac przeprowadzono także w Kaliszu i Lublinie. Obejmowały one regulację istniejących ulic oraz uporządkowanie zabudowy. Wytyczono również nowe ulice i place, rozszerzając zasięg obu miast poza obszar średniowiecznych fortyfikacji. Lokalizację taką otrzymał m.in. kaliski Ogród Stary, założony w 1798 r. i rozbudowany w latach kolejnych. Zajął on podmokłe i często zalewane przez rzekę Prosnę tereny na obrzeżu miasta⁶, których adaptacja na ten cel nie kolidowała z planem regulacji części centralnej Kalisza i jednocześnie nie nadawały się pod zabudowę. W Lublinie akcja porządkowania miasta wiązała się z rozluźnieniem istniejącej zabudowy oraz poprawą warunków sanitarnych. Pierwszy park miejski założono w 1824 r. na podmokłym terenie po obu brzegach rzeki Czechówki. Niefortunna lokalizacja i liczne wylewy rzeki sprawiły jednak, że został zniszczony. Kolejny park publiczny wytyczono tuż za zachodnią rogatką, przy drodze wjazdowej do miasta, na przedmieściu w rejonie osady Wieniawa. Nazwany „Ogrodem Saskim” został założony w 1837 r., a rozwój Lublina na zachód spowodował w latach kolejnych włączenie go w obszar miasta⁷. W 1896 r. założono kolejny ogród miejski na obrzeżach miasta – na Bronowicach (il. 1).

⁴ W. Kalinowski, *Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku*, Toruń 1966, s. 36.

⁵ L. Jędrzejewicz, *Radom. Szkice z dziejów miasta*, Warszawa 1961, s. 27; W. Kalinowski, *Plany regulacyjne Radomia w latach 1818-1826*, „Biuletyn Instytutu Urbanistyki i Architektury” nr 5(18), Warszawa 1952, s. 4.

⁶ J.A. Splitt, ... *perłą jest park jego ... Widoki dawnego parku kaliskiego*, Kalisz 1998, s. 7; E. Polanowski, *W dawnym Kaliszu. Szkice z życia miasta 1850-1914*, Poznań 1979, s. 41-42.

⁷ J. Willaume, *Początki ogrodu miejskiego w Lublinie 1837-1862*, [w:] *Kalendarz Lubelski*, 1961, s. 55-57.

- II. 1. Plan Lublina z Ogrodem Saskim i parkiem na Bronowicach, usytuowanymi poza granicami historycznego centrum miasta (koniec XIX w.), [za:] M.A. Ronkierowa, *Ilustrowany przewodnik po Lublinie*, cz. I, Lublin 1901
- III. 1. Plan of Lublin with Saski Garden and park at Bronowice situated outside historical city's centre (end of 19th century)

Podobne działania, choć nie tak rozległe, starano się także prowadzić w mniejszych miastach będących siedzibami władz obwodowych. Wpłynęło to na rozluźnienie ich układu oraz rozbudowę na zewnątrz przez włączanie nowych dzielnic. Umożliwiło to zakładanie nowych parków publicznych, które powstały m.in. w Sieradzu (1825), Koninie (1825), Słupcy (1826) i Suwałkach (1832). W Płocku na początku XIX w. założono obsadzone drzewami aleje spacerowe otaczające miasto oraz otwarto ogród angielski⁸. W Kielcach w 1817 r. zainicjowano akcję „upiększania miasta” – w 1819 r. rozpoczęto systematyczne obsadzanie alei spacerowych i dróg wewnątrz miasta drzewami (głównie topolami), urządzono m.in. planty nad rzeką. W 1827 r. zarządzono powszechną akcję obsadzania drzewami wszystkich traktów komunikacyjnych wychodzących z Kielc⁹, a od 1825 r. rozpoczęto urządzenie parku miejskiego, który otwarto dla publiczności w 1830 r.¹⁰.

⁸ W jednej z monografii miasta widnieje wzmianka: „W pierwszej połowie XIX wieku (...) za staraniem prezesa komisji wojewódzkiej, barona Florjana Kobylińskiego, urządzono w okolicy miasta aleje, wysadzone je w cztery rzędy włoskimi topolami, które później zastąpiono kasztanami; tym sposobem spacer dogodny urządzono (...)”. A.J. Nowowiejski, *Płock, monografia historyczna*, Płock 1931, s. 148.

⁹ B. Markowski, *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach*, Odbitka z „Pamiętnika Koła Kielczan za r. 1928 i 1929”, Warszawa 1930, s. 58-62.

¹⁰ J.L. Adamczyk, J. Szczepański, *Park miejski w Kielcach*, Kielce 1983, s. 8.

Jednym z ciekawych przykładów jest także miasto Łęczyca, które w 1820 r. objęto planem regulacyjnym, mającym na celu utworzenie tu ośrodka przemysłu włókienniczego. W zakresie prac przewidziano rozebranie murów obronnych i utworzenie na ich miejscu siatki nowych ulic reprezentacyjnych, a także stworzenie nowych dzielnic łączących funkcje przemysłowe i mieszkaniowe. Rozbudowa ta zintegrowała przedmieścia z centrum miasta, a wśród istotnych elementów układu urbanistycznego znalazł się miejski park publiczny¹¹.

Decydujący wpływ na rozwój miast w zachodniej części Królestwa Polskiego miała działalność planistyczna rządu, obejmująca zakładanie nowych osad rzemieślniczych. Były one przede wszystkim związane z przemysłem włókienniczym¹². Rozplanowanie takich osad, powiązanych z licznymi fabrykami, przyjmowało formę regularną z centralnym prostokątnym placem wpisanym w układ prostopadłej sieci ulic. Poszczególne parcele łączyły niekiedy z ogrodami, innym wariantem było samodzielne lokalizowanie ogrodów poza siedzibami ludzkimi na specjalnie wydzielonych działkach. W większości osad związanych z przemysłem od początku ich tworzenia uwzględniano konieczność zakładania parków publicznych. Z nowo utworzonych najsilniej rozwinęła się Łódź, powiększana etapami w latach 1821-1827 wzdłuż głównej ulicy. W planie osady (il. 2) widoczna jest wydzielona działka zarezerwowana na utworzenie Parku Źródłiska. Został on założony na podmokłych terenach leśnych w latach 1840-1843 obok jednego z rynków głównych, zajmując prostokątną parcelę o powierzchni 17 ha¹³.

Przebudowie uległo także największe miasto Królestwa Polskiego – Warszawa. Wznoszono tu liczne monumentalne budowle, zrealizowano znaczną liczbę placów miejskich (Bankowy, Trzech Krzyży i in.). Równolegle do tych zamierzeń porządkowano sieć ulic¹⁴. Sporządzono odrębny plan przebudowy dzielnicy Praga, a w 1871 r. otwarto tam Park Aleksandrowski. W 1889 r. powołany został Komitet Opieki nad Plantacjami m. Warszawy¹⁵, do którego zadań należała opieka nad miejskimi ogrodami, parkami, skwerami, alejami, szkótkami drzew oraz wskazywanie lokalizacji nowych założeń ogrodowych w mieście. W 1896 r. przy reprezentacyjnych Alejach Ujazdowskich założono Park Ujazdowski – ogród publiczny określany mianem letniego salonu Warszawy¹⁶.

Na terenie Królestwa Polskiego obserwuje się tendencję znacznego osłabienia działalności urbanistycznej po upadku powstania listopadowego w 1831 r., a nowe plany regulacyjne, tworzone po 1848 r., sporządzano wyłącznie według zasad obowiązujących w Rosji.

Intensywne działania urbanistyczne prowadzone były do 1848 r. na terenie Rzeczypospolitej Krakowskiej. Sporządzono tzw. plan upiększania dla Krakowa, który

¹¹ W. Puget, *Łęczyca. Przemiany urbanistyczne centrum miasta i rozwój infrastruktury od końca XVIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. XXXV, z. 1-2, Warszawa 1990, s. 40, 45.

¹² W województwie kaliskim i mazowieckim wybudowano około 20 takich osad, m.in. Rawę Mazowiecką, Grocholicę, Gąbin, Pabianice, Zgierz, Łódź, Gostynin, osadę w Częstochowie, Turek. W. Kalinowski, *Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku*, Toruń 1966, s. 40-41.

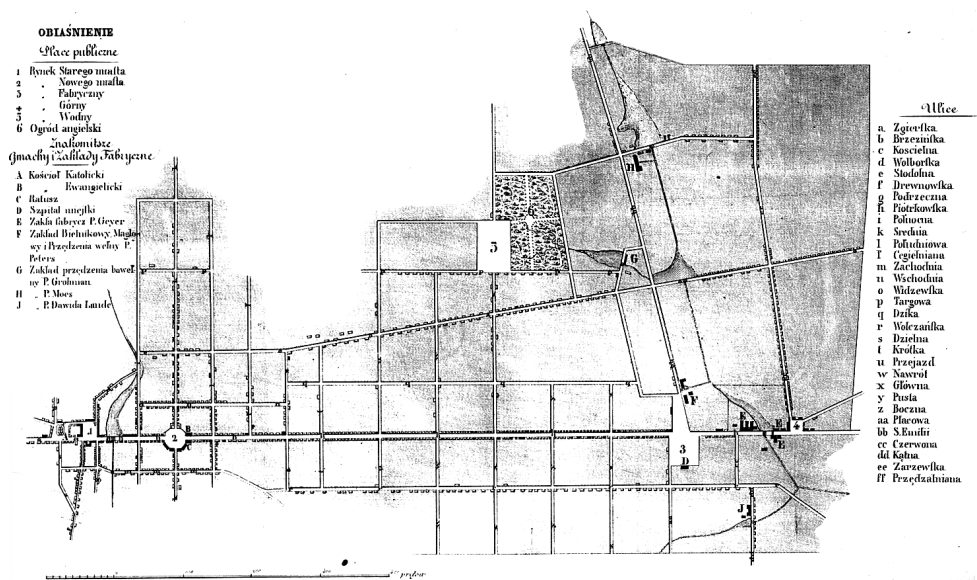
¹³ O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym przez Oskara Flatt, z planem miasta i ośmiu rycinami*, Warszawa 1853, s. 24; J. Mowszowicz, *Parki Łodzi*, Łódź 1962, s. 16.

¹⁴ M.in. wytyczono Al. Jerozolimskie, usunięto część zabudowy Krakowskiego Przedmieścia, poszerzono ul. Marszałkowską. W. Kalinowski, *op. cit.*, s. 43.

¹⁵ Nazywano go potocznie Komitetem Plantacyjnym. M. Jankowska, *Rola Komitetu Plantacyjnego w rozwoju zieleni miejskiej w Warszawie na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Sztuka a Natura*, Katowice 1991, s. 391.

¹⁶ A. Zaleski, *Z Komitetu Plantacyjnego M.R.*, „Ogrodnik” nr 7, 1930, s. 135.

– oparty częściowo na wcześniejszych projektach austriackich – regulował sieć ulic i zabudowy terenów podmiejskich oraz obszarów bezpośrednio przyległych do części średniowiecznej. Jedną z najważniejszych realizacji były Planty Krakowskie, urządzone na miejscu zburzonych fortyfikacji¹⁷, a w kolejnych latach zakładanie samodzielnych parków publicznych. Wśród działań „upiększających”, realizowanych w miastach mniejszych, na uwagę zasługuje również założenie parku publicznego w Wieliczce (1835). Po włączeniu Rzeczypospolitej Krakowskiej do zaboru austriackiego ograniczono na tym terenie działania intensywnie porządkujące miasta. W samej Galicji, a zwłaszcza na jej obszarach południowych, powstawały także w pierwszej połowie XIX w. miasta-uzdrowiska, w których także urządzano promenady i ogrody publiczne.

II. 2. Łódź. Plan miasta uwzględniający lokalizację parku miejskiego (1858), za: O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym przez Oskara Flatta, z planem miasta i ośmiu rycinami*, Warszawa 1853

III. 2. Łódź. Plan with localization of city park (1858)

Na obszarze Wielkiego Księstwa Poznańskiego oraz Śląska po Kongresie Wiedeńskim kontynuowane były zapoczątkowane wcześniej akcje porządkowania miast. Kształtowano je zgodnie z zasadami obowiązującymi w Prusach, nadając układom przestrzennym i architekturze odmienny od panującego tu dotychczas charakter. Były to jednak działania mające duże znaczenie w tworzeniu w miastach, głównie dużych, obszarów zarezerwowanych dla roślinności. W Poznaniu, dzięki działalności od 1834 r. Związku dla Upiększenia Miasta, obsadzono drzewami wiele ulic

¹⁷ Miało to jednocześnie ogromne znaczenie dla poprawy warunków sanitarnych miasta, gdyż najbliższe otoczenie fortyfikacji, fos i wałów stanowiło niedostępną bagnistą przestrzeń, która była „zasypana górami śmieci, błota i rumowiska, wywożonymi i sypanymi bez ładu, zarosta lasem ostów i pokrzyw”. F. Klein, *Planty Krakowskie*, Kraków 1910, s. 8.

i placów, a także założono szkółkę drzew przekształconą następnie w park miejski¹⁸. W Katowicach znacznie później, bo od 1874 r., działał Wydział Upiększania Miasta, którego głównym zadaniem było „dążenie do polepszenia ogólnego obrazu miasta przez sadzenie drzew i zakładanie miejsc wypoczynkowych”¹⁹. W ten sposób utworzono promenadę publiczną oraz zadrzewiono place miejskie, co zaowocowało dalszym rozwojem publicznych założeń ogrodowych w początkach XX w.

3. PODSUMOWANIE

Powstawanie publicznych terenów zieleni w XIX w. w istniejących miastach na terenie ziem polskich wiązało się z ogólnie prowadzoną akcją ich porządkowania. W poszczególnych zaborach w kolejnych okresach zjawiska te przebiegały z różną intensywnością. Rozwój miast historycznych i powstawanie nowych zainicjowane i szczególnie silnie realizowane było w pierwszej, a kontynuowane z mniejszą intensywnością w drugiej połowie XIX w.

W wyniku tworzenia planów regulacyjnych dla miast istniejących w znacznym stopniu przekształceniu ulegała ich struktura wewnętrzna, a ich dalszy rozwój postępował w kierunku na zewnątrz od dotychczas istniejącego układu. Rozwiązania te przyczyniły się do wprowadzenia do miast roślinności, która przyjmowała różne formy. Wprowadzanie drzew wzdłuż traktów komunikacyjnych wynikało ze względów praktycznych i higienicznych. Roślinność, w powiązaniu z układem przestrzennym i architekturą, stanowiła oprawę ulic, placów, budowli użyteczności publicznej, nadając im odpowiednią rangę i będąc ich ozdobą, a często także decydując o ich cechach artystycznych. Tworzono nowe skwery, publiczne promenady i bulwary, rozległe ogrody i parki. Wiele miast po zburzeniu fortyfikacji zyskało planty łączące historyczne i nowo kształtowane dzielnice. W ujęciu przyrodniczym tereny zieleni stanowiły rozległe „płuca miast”, dbające o poprawę stanu powietrza i walczące z kurzem i pyłem, a przez to decydujące o poprawie warunków życia w mieście. Szeroki wymiar społeczny związany był z zapewnieniem mieszkańcom miast kontaktu z przyrodą oraz umożliwieniem im realizacji wielu form wypoczynku, co wpływało na ogólną poprawę zdrowia fizycznego i psychicznego ludności.

Publiczne założenia ogrodowe znajdowały swoje miejsce w każdym ośrodku miejskim – niezależnie od jego wielkości – przyjmując odpowiednią do danych warunków skalę. W miastach wszystkich zaborów zarysowała się ogólna tendencja, narastająca z końcem XIX w., do zakładania nowych miejskich parków publicznych o rozbudowanym programie. Pojawiały się one zarówno w planach miast istniejących, jak i nowo budowanych, w tym w miastach przemysłowych i osadach rzemieślniczych. W pierwszej kolejności tworzonego rodzaju reprezentacyjne obiekty w ośrodkach władz administracyjnych (stolicach guberni i departamentów), leżących na trasach głównych szlaków komunikacyjnych i handlowych o wymiarze krajowym i międzynarodowym. Nie odbiegało to zatem od tendencji ogólnoeuropejskich. W planach z reguły szczegółowo określano usytuowanie parków publicznych względem miasta czy dzielnicy, a lokalizacja ta również wykazuje pewne

¹⁸ W. Marciniak, *Ogrody miejskie w Poznaniu*, [w:] *Pamiętnik Jubileuszowej Wystawy Ogrodniczej w Poznaniu 25.IX.-3.X. 1926*, Poznań 1926, s. 149.

¹⁹ T. Salman, *Ogrody miejskie w Katowicach*, [w:] *Pamiętnik Jubileuszowej Wystawy Ogrodniczej w Poznaniu 25. IX.-3.X. 1926*, Poznań 1926, s. 145.

podobieństwa. Były one najczęściej zakładane na obrzeżach miast, w dzielnicach podmiejskich, w pobliżu głównych traktów komunikacyjnych zapewniających łatwy do nich dostęp. Uwarunkowane to było możliwościami terenowymi – w istniejących miastach w wielu przypadkach roślinność została już dawno wyparta przez zabudowę, co nie stwarzało możliwości zakładania rozległych założeń parkowych²⁰. W nowo tworzonych miastach i osadach rzemieślniczych na obszarze śródmieść również koncentrowano zabudowę – mieszkaniową i przemysłową – a dopiero na obrzeżach zakładano ogrody i parki (Łódź). Było to podejście funkcjonalne i racjonalne jak na owe czasy, a w pewnym sensie nawet perspektywiczne, gdyż w niedalekiej przyszłości, w miarę rozwoju miast, tereny na obrzeżach i tak włączano w obszar miast. Okazało się to zjawiskiem o pozytywnych skutkach, ponieważ zwiększało udział roślinności, dając mieszkańcom możliwość kontaktu z przyrodą i wypoczynku. Większość z tych obiektów pozostała w miastach do dnia dzisiejszego i stanowi bardzo cenne ogniwo systemu miejskich publicznych założeń ogrodowych. Racjonalizm rozmieszczania miejskich ogrodów i parków łączył się także z inną ważną kwestią. Wykorzystywano pod ich budowę rejonry zazwyczaj mało przydatne pod zabudowę mieszkaniową i przemysłową, np. tereny w pobliżu rzek, obszary podmokłe i narażone na zalewanie (Radom, Kalisz, Łęczyca). Lokalizacja taka sprawiała, że z jednej strony obiekty te chroniły miasto przed napływającym nadmiarem wody, a z drugiej – decydowały o ich atrakcyjności pod względem kształtowania widoków i stwarzały dogodne warunki do rozwoju roślinności. Sytuowano je również na obszarach zadrzewionych, których wykorzystanie pod zabudowę było zbyt kosztowne (Ogród Stary w Kaliszu, Park „Źródliska” w Łodzi), a jednocześnie pozwalało na zachowanie fragmentów naturalnych zbiorowisk roślinnych. Budowano je też na nieużytkach, terenach zaniedbanych i zaśmieconych, niezagospodarowanych pod żaden inny cel oraz terenach trudnych do adaptacji pod zabudowę (park miejski w Koninie powstał na piaszczystych nieużytkach). Parki publiczne odegrały zatem ważną rolę w rozwoju urbanistyki XIX-wiecznych miast, wpływając w decydujący sposób na urozmaicenie ich struktury, podnosząc walory estetyczne oraz pełniąc funkcje higieniczne i społeczne.

LITERATURA

- ADAMCZYK J.L., SZCZEPAŃSKI J., *Park miejski w Kielcach*, Kielce 1983.
- FLATT O., *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym przez Oskara Flatta, z planem miasta i ośmiu rycinami*, Warszawa 1853.
- JANKOWSKA M., *Rola Komitetu Plantacyjnego w rozwoju zieleni miejskiej w Warszawie na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Sztuka a Natura*, Katowice 1991, 289-398.
- JĘDRZEJEWICZ L., *Radom. Szkice z dziejów miasta*, Warszawa 1961.
- KALINOWSKI W., *Plany regulacyjne Radomia w latach 1818-1826*, „Biuletyn Instytutu Urbanistyki i Architektury” nr 5(18), Warszawa 1952.
- KALINOWSKI W., *Urbanistyka i architektura Radomia*, Lublin 1979.
- KALINOWSKI W. (red.), *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacje, t. I: Miasta historyczne*, Warszawa 1986.
- KALINOWSKI W., *Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku*, Toruń 1996.
- KIMIC K., *Dziewiętnastowieczny park publiczny jako element uzdrowienia miast*, [w:] *Architektura i technika a zdrowie*, K. Gerlic (red.), Gliwice 2004, 101-107.

²⁰ K. Kimic, *Dziewiętnastowieczny park publiczny jako element uzdrowienia miast*, [w:] *Architektura i technika a zdrowie*, K. Gerlic (red.), Gliwice 2004, s. 104.

- KIMIC K., *Potrzeby społeczne jako jedna z przyczyn tworzenia parków publicznych w Polsce w XIX wieku*, [w:] *Przyroda i miasto*, t. III, J. Rylke (red.), Warszawa 2000, 71-92.
- KLEIN F., *Planty Krakowskie*, Kraków 1910.
- LAUTERBACH A., *Potrzeby estetyczne Warszawy*, Warszawa 1915.
- MARCINIEC W., *Ogrody miejskie w Poznaniu*, [w:] *Pamiętnik Jubileuszowej Wystawy Ogrodniczej w Poznaniu 25.IX.-3.X.1926*, Poznań 1926, 149-155.
- MARKOWSKI B., *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach*, odbitka z „Pamiętnika Koła Kielczan za r. 1928 i 1929”, Warszawa 1930.
- MOWSZOWICZ J., *Parki Łodzi*, Łódź 1962.
- NOWOWIEJSKI A.J., *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1931.
- POLANOWSKI E., *W dawnym Kaliszu. Szkice z życia miasta 1850-1914*, Poznań 1979.
- PUGET W., *Łęczyca. Przemiany urbanistyczne centrum miasta i rozwój infrastruktury od końca XVIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. XXXV, z. 1-2, Warszawa 1990.
- RONIKIEROWA M.A., *Ilustrowany przewodnik po Lublinie*, cz. I, Lublin 1901.
- SALMAN T., *Ogrody miejskie w Katowicach*, [w:] *Pamiętnik Jubileuszowej Wystawy Ogrodniczej w Poznaniu 25.IX.-3.X. 1926*, Poznań 1926, 145-148.
- SPLITT J.A., *... perłą jest park jego ... Widoki dawnego parku kaliskiego*, Kalisz 1998.
- WILLAUME J., *Początki ogrodu miejskiego w Lublinie 1837-1862*, [w:] *Kalendarz Lubelski*, Lublin 1961.
- ZALESKI A., *Z Komitetu Plantacyjnego M.R.*, „Ogrodnik” nr 7, 1930.

MIŁOŚZ T. WALERZAK, PIOTR URBAŃSKI, MICHAŁ KRZYŻANIAK, DARIUSZ ŚWIERK*

LOSY HISTORYCZNYCH KOMPOZYCJI OGRODOWYCH WŁĄCZANYCH W GRANICE MIASTA POZNANIA NA PRZYKŁADZIE ZESPOŁU PAŁACOWO-PARKOWEGO W NARAMOWICACH

THE DESTINY OF A HISTORICAL GARDEN'S COMPOSITIONS WITHIN POZNAŃ BASED ON THE PALACE-GARDEN COMPLEX IN NARAMOWICE

Streszczenie

Zespół pałacowo-parkowy w Naramowicach znajduje się obecnie w granicach północnej części Poznania. Po I wojnie światowej majątek przeszedł na własność skarbu państwa. Obiekt włączono w obręb Poznania, a dobrze utrzymany park stał się częścią systemu zieleni miejskiej, podobnie jak wiele innych obiektów, takich jak: Solać, Marcelin czy Morasko, które również w tamtym czasie były stopniowo przyłączane do miasta. W drugiej połowie XX w. Naramowice zaczęły się destrukcyjnie zmieniać. W latach 60. i 70. XX w. przebudowano klasycystyczny pałac, niszcząc jego walory zabytkowe. Na terenie historycznego parku wśród starodrzewu wybudowano bloki mieszkalne. Obecnie założenie już nie przypomina dawnego historycznego układu. Pałac wygląda jak barak, a park stał się otoczeniem dla współczesnego osiedla mieszkaniowego. Tylko stare lipy, graby i potężne cisy są jedynymi niemyimi świadkami dawnej świetności tego miejsca. Rosnąc między blokami, nadają im tajemniczego, choć kontrowersyjnego uroku. Analiza kompozycji przestrzennej i powiązań widokowych tego obiektu pozwala określić nieistniejące już relacje kompozycyjne, łączące naramowicki pałac z Poznaniem. Sporządzone virtualne modele 3D obiektu pozwalają natomiast odtworzyć nieistniejącą już kompozycję, przywracając historii ten nieduży podmiejski, a później miejski park przypałacowy.

Słowa kluczowe: Naramowice, park krajobrazowy, obiekt historyczny, analiza powiązań widokowych

Abstract

The nineteenth-century palace-garden complex in Naramowice is currently placed within northern part of Poznań. After the First World War the estate fell into the exchequer ownership. The object was joined into Poznań and well-kept park became the part of an urban greenery system. Just as many other objects – for instance: Solać, Marcelin or Morasko. These objects were also gradually joined into the city at that time. In the middle of a 20th Century Naramowice started changing destructively. In the sixties and seventies the palace was rebuilt which caused the tremendous destruction of its antique valuables. On the historic park ground – among the old trees – the blocks of flats were built. At present the assumption does not recall the historical arrangement anymore at all. It looks like a cabin, the greenery became the casula part of a housing estate. Just the old lime trees, hornbeams and giant yews are the only mute witnesses of this place historic magnificence. Growing among the blocks of flats they give to this area a quite mysterious as also a controversial value. The analysis of the composition and view connections of this object allows to specify no longer existing compositional relations between Naramowice Palace and Poznań. The 3D models of the object which were created allows to reconstruct the no longer existing composition also to bring this palace-park back to a virtual life.

Keywords: Naramowice, landscape park, historical object, the analysis of the composition and view connections

* Dr inż. arch. Miłosz T. Walerzak, dr hab. Piotr Urbański, dr inż. Michał Krzyżaniak, dr inż. Dariusz Świerk, Katedra Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu.

1. WSTĘP

Dziewiętnastowieczny zespół pałacowo-parkowy w Naramowicach znajduje się w północnej części Poznania, na zachodnim skraju doliny Warty. Będący siedzibą wielu pokoleń, pałac w stylu klasycystycznym stanowił centrum układu kompozycji przestrzennej. Po I wojnie światowej majątek przeszedł na własność skarbu państwa. Obiekt włączono w obręb Poznania, a dobrze utrzymany czterohektarowy park wraz prosperującym gospodarstwem ogrodniczym stał się częścią systemu zieleni miejskiej. Porównywalne losy miało wiele innych obiektów, takich jak: Sołacz, Marcelin czy Morasko, które również w tamtym czasie były stopniowo przyłączane do miasta¹. Jednak te trzy obiekty w stosunku do Naramowic miały zdecydowanie więcej szczęścia, chociaż żaden z nich nie zachował swojej historycznej kompozycji. Dwór w Sołaczu przetrwał, a obecnie użytkuje go Uniwersytet Przyrodniczy. Obiekt otoczony jest okazałym parkiem dendrologicznym. Wprawdzie nie nawiązuje on do skromnego przydworskiego ogrodu, jaki był dawniej, jednak stanowi dobrą oprawę, nawiązującą do naturalistycznych XIX-wiecznych kompozycji. Marcelin – obecnie również część kampusu Uniwersytetu Przyrodniczego, historycznie miał półtorahektarowy park z połowy XIX w. Obiekt znajduje się dziś w dość dobrej kondycji. Utworzony tam nowy ogród dydaktyczno-badawczy nie jest rewaloryzacją historycznych form, lecz raczej kreacją związaną z nadaną obiektowi nową funkcją. Morasko z kolei stanowi odmienny od wcześniej wymienionych przykład. To obiekt o historii sięgającej połowy XVIII w., którego głównym trzonem kompozycji był dwór (XVIII w.) i pałac (XIX w.). Te dwa budynki, należące niegdyś do jednego rodu, uzupełniały się nawzajem, a dziś są karykaturalnym przeciwieństwem. Dwór należący do Zgromadzenia Sióstr Misjonarek Chrystusa Króla wraz z towarzyszącymi budynkami jest w stanie idealnym, natomiast odgradzony sztucznie poprowadzonym murem pałac popada w ruinę. Podobnie podzielono kilkuhektarowy park, chociaż jego zabytkowa kompozycja jest nadal czytelna.

2. PARK PAŁACOWY W NARAMOWICACH

Zespół pałacowo-parkowy w Naramowicach pierwotnie składał się z dworu, oficyny oraz krajobrazowego parku z domkiem ogrodnika. Dwór powstał w połowie XIX w., ale już pod koniec tego wieku do siedziby dobudowano boczne skrzydło oraz narożną, ośmioboczną wieżę. W wyniku tej rozbudowy budynek zyskał bardziej reprezentacyjny pałacowy wygląd. Liczne boniowania elewacji, oprawa portali drzwiowych i okien oraz ozdobne gzymsy i pilastry dopełniały wystroju nowej rezydencji, która stała się dominantą całego układu i punktem centralnym zespołu parkowego².

¹ Ponadto, według przeprowadzonych w 2011 r. badań autora, wśród historycznych obiektów parkowych i ogrodowych włączanych w obręb Poznania należy wymienić: Chyby (XVIII w.), Kobylepole (XVIII w.), Radojewo (XIX w.), Nową Wieś Górną (XIX w.), Umultowo (XIX w.), Piątkowo (XIX w.), Strzeszyn (XIX w.), Kiekrz (XIX w.), Wielkie (XIX w.), Krzyżowniki (XIX w.), Gołęcin (XIX w.), Ławicę (XIX w.), Górczyn (XIX w.), Szczepankowo (XIX w.), Pokrzywno (XIX w.), Starołąkę Wielką (XIX w.), Minikowo (XIX w.), Krzesiny (XIX w.), Antoninek (pocz. XX w.), Edwardowo (pocz. XX w.) oraz Piotrowo (pocz. XX w.). W nawiasach podano czas powstania kompozycji ogrodowej lub parkowej.

² Opis na podstawie archiwalnych fotografii. S. Sas-Lityński, *Złota księga ziemiaństwa polskiego*, Tom: Wielkopolska, Poznań 1929.

Okolo 1916 r. teren parku został powiększony w kierunku południowym. Utworzono wówczas przed rezydencją półkolisty podjazd wraz z regularnymi rabatami. Prowadziła do niego poprzeczna prosta aleja z lip, dzieląc cały układ na dwie części – rezydencjonalną i gospodarczą.

Podczas I wojny światowej pałac uległ zniszczeniu. Wyremontowany został dopiero w 1928 r.

W tym czasie uporządkowano również park, wykonane zostały nowe nawierzchnie układu drogowego i podjazdu oraz nowe bramy i ogrodzenia. Z tego okresu pochodzi archiwalny plan całego obiektu pałacowo-parkowego w Naramowicach, doskonale ilustrujący ówczesny układ przestrzenny i kompozycję. Na planach z 1928 r. przed pałacem widoczny jest półkolisty podjazd z regularną obrzeżną rabatą. Prawdopodobnie rabata obsadzana była kwitnącymi roślinami sezonowymi. Natomiast na północ od pałacu, we wgłębniku, znajdowała się geometryczna kompozycja z kobiercami kwiatowymi. Były to jedyne regularne elementy kompozycji. Pozostałe części parku zaprojektowano w stylu naturalistycznym, o swobodnym, lekko kaligraficznym przebiegu układu drogowego. We wschodniej części obiektu utworzony został duży okrągły staw ze sztuczną wyspą. Na południowy wschód od pałacu, niedaleko domku ogrodnika, znajdował się warzywnik.

Zespół budynków folwarku znajdował się w południowej części majątku, a jego układ w XIX w. rozmieszczony był na planie podkowy z głównymi wjazdami od wschodu i zachodu.

Prawdopodobnie w 1916 r. podwórze gospodarcze zostało zmniejszone w wyniku rozbudowy południowej części parku. Główny wjazd na dziedziniec został wówczas utworzony od północy, a drugi powstał od strony południowej. W południowo-zachodniej części układu znajdowały się dwa spichlerze z 1874 r.³ Stronę południowo-wschodnią zamykał budynek obory, a zachodnią murowana z cegły stodoła.

Po II wojnie światowej majątek naramowicki nie podzielił losu większości podobnych majątków ziemskich i nie uległ parcelacji. Jednak w 1951 r. utworzono tam Państwowe Gospodarstwo Rolne – „PGR Naramowice”.

W latach 1965-1975 od strony ul. Naramowickiej (na terenie parku) wybudowany został wspomniany wcześniej hotel oraz restauracja. Miał on stanowić zaplecze dla organizowanych w Naramowicach kursów i targów rolniczych. Jeszcze w latach 90. XX w. dawne podwórze folwarczne służyło jako teren wystawowy, a na organizowanych tu targach prezentowano sprzęt rolniczy i zwierzęta hodowlane.

Dziś budynki tworzące dawny zespół folwarczny nadal istnieją. Kształt podwórza folwarcznego pozostaje niezmieniony, jednak poszczególne nieruchomości są własnością różnych właścicieli, którzy wedle swoich potrzeb wprowadzili na tym terenie nowe inwestycje. W większości to prywatne firmy, dla których historyczne budynki służą jako magazyny.

Nowo powstałe budynki w niczym nie nawiązują do historycznego układu, wręcz niszcząc go. W pierzei zachodniej nadal znajduje się murowana z cegły stodoła z końca XIX w. z zachowanym detalem, jednak już w nowej, intensywnie niebieskiej kolorystyce. Natomiast od strony południowo-zachodniej i wschodniej przetrwały dwa spichlerze, obora i dawne domy pracowników folwarku.

³ J. Goszczyńska, *Majątki Wielkopolskie*, Tom VIII: *Miasto Poznań*, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Kultury Wsi i Rolnictwa w Szreniawie, Muzeum w Szreniawie, Towarzystwo Miłośników Miasta Poznania, Szreniawa 2004, s. 72-73.

Na przełomie lat 60. i 70. XX w. dokonano przebudowy pałacu na cele biurowe. Główny korpus budowli został podwyższony o dodatkowe piętro, spadzisty dach przekształcono na płaski i usunięto wszelkie ozdobne detale. W efekcie budynek całkowicie utracił reprezentacyjny charakter i wartość zabytkową. Przebudowie poddano również dom ogrodnika. Powstały budynek, o zupełnie innych proporcjach, w niczym nie przypomina dawnej budowli. W latach 1965-1975 uszczuplony został historyczny obszar zespołu parkowego. W jego zachodniej części, przy ul. Naramowickiej, zbudowano nowoczesny jak na lata 70. XX w. Hotel „Naramowice” wraz z parkingiem. Jednocześnie na terenie parku powstał, nieistniejący obecnie, amfiteatr z muszlą koncertową oraz rosarium, a na wyspie utworzono Pawilon Historii i Pamięci, który gromadził zbiór eksponatów z życia i historii Naramowic⁴. W kolejnych latach we wschodniej części parku powstało nowe ogrodzone osiedle mieszkaniowe.

Pod koniec XX w. na terenie parku wybudowano kolejne nowoczesne osiedle mieszkaniowe, wydzielając następny fragment z pierwotnej kompozycji. Historyczna przestrzeń zespołu parkowego, która została podzielona budynkami bloków mieszkalnych, przestała funkcjonować jako spójna całość. Nowy układ komunikacji, utworzony między wtórną zabudową, nie nawiązuje do pierwotnego. Natomiast pozostały tu jeszcze starodrzew, reprezentowany przez okazałe cisy, graby, lipy i kasztanowce, zatracił znaczenie, jakie miał w historycznej kompozycji.

Analizując obiekt z punktu widzenia współczesnych terenów zieleni osiedlowej, cały ten kompleks otoczony jest wspaniałą roślinnością. Dawne układy drzew uzupełnione zostały współczesnymi grupami krzewów oraz wprowadzono nowe drogi spacerowe, ławki i place zabaw. Jednak w ujęciu historycznym obiekt został nieodwracalnie przekształcony, choć mógł pozostać zabytkiem i pełnić o wiele większą i ważniejszą rolę w życiu społecznym tej części Poznania.

Ten nieduży zespół pałacowo-parkowy nie został w odpowiednim czasie wpisany do rejestru zabytków i tym samym objęty odpowiednią ochroną. Brak opieki konserwatorskiej przyczynił się do tak dużych przekształceń i dewastacji, że aktualnie uniemożliwiają one odtworzenie pierwotnego układu kompozycji i przywrócenie wartości zabytkowych.

Bazując na odrysie historycznego planu⁵ z 1928 r., w ramach badań sporządzono wirtualny model założenia pałacowo-parkowego w Naramowicach. Model ten, będący uproszczoną rekonstrukcją kompozycji przestrzennej obiektu, posłużył do badań kompozycji i powiązań widokowych. Prześledzono widoki wewnątrz obiektu parkowego, analizując relacje struktury parku z budowlami znajdującymi się na jego terenie. Interpretując szczegółowo historyczne plany, udało się w przybliżeniu odtworzyć układy roślinne z rozróżnieniem na drzewa, krzewy, rabaty kwiatowe oraz wydobyć różnice ich wysokości. Zróżnicowanie wysokości drzew i krzewów jest oszacowane w przybliżeniu, jednak ta niezwykle cenna informacja pozwala choć w części odtworzyć „trzeci” wymiar w kompozycji. Dane te umożliwiły stworzenie przestrzennych struktur znajdujących się niegdyś w parku, kulisujących poszczególne sekwencje widoków.

W pracach zbadano wiele powiązań widokowych, które podzielono na trzy grupy. W grupie pierwszej były to widoki w relacjach: pałac → park, park → pałac, park ↔ park (z poziomu spacerującego człowieka). W grupie drugiej: wieża ↔ park,

⁴ *Ibidem*, s. 71.

⁵ Historyczny plan założenia pałacowo-parkowego w Naramowicach z 1928 r. Zbiory Archiwum Państwowego w Poznaniu.

wieża ↔ okolica oraz wieża → miasto Poznań. Trzecia grupa to widoki, których miejsca zostały wyraźnie zaakcentowane na historycznym planie. Miejsca te zostały celowo zaprojektowane, a model przestrzenny umożliwił sprawdzenie zasadności ich lokalizacji.

Cykl widoków z pierwszej grupy prześledzono wirtualnie, „spacerując” po modelu obiektu, zaczynając od bramy głównej przez aleję, teren podjazdu do rezydencji. Dalej prześledzono widoki od strony pałacowego tarasu, terenu wgłębnika i widok na przecinający park Potok Naramowicki.

W tej skromnej krajobrazowej kompozycji parkowej powiązania widokowe odgrywały istotną rolę. Widoki rządziły naturalistycznymi ogrodami tak jak związki miarowe barokowymi, a każda forma rzeźby terenu mogła być perfekcyjnie dopasowana do kompozycji ogrodu lub też sam ogród idealnie wpisywał się w istniejące otoczenie. Tu krajobraz stał się wyznacznikiem stylu, a jego naturalne piękno rządził rozmieszczeniem poszczególnych elementów ogrodu, będąc również czynnikiem, który mógł być decydujący o lokalizacji i powstaniu ogrodów historycznych⁶.

Kulminacją badań było prześledzenie powiązań widokowych z wieżą pałacowej (grupa druga). Około 15 metrowej wysokości⁷ wieża widokowa historycznie umożliwiała nie tylko widoki na teren całego parku i folwarku, ale przede wszystkim dalekie powiązania z otaczającym krajobrazem. Najważniejsza perspektywa widokowa (w stronę południową) ukierunkowana była na miasto Poznań, szczególnie na jego staromiejską część.

Na archiwalnym planie z 1928 r. zostały wyraźnie zaakcentowane trzy miejsca na terenie parku (grupa trzecia). Stworzony model przestrzenny umożliwił przeanalizowanie tych miejsc i sprawdzenie ich znaczenia w kompozycji przestrzennej obiektu. Pierwsze z nich to widok na front pałacu od strony drogi doprowadzającej do podjazdu. Najbardziej reprezentacyjna część rezydencji była widoczna w asymetrycznych kulisach drzew rosnących na podjeździe.

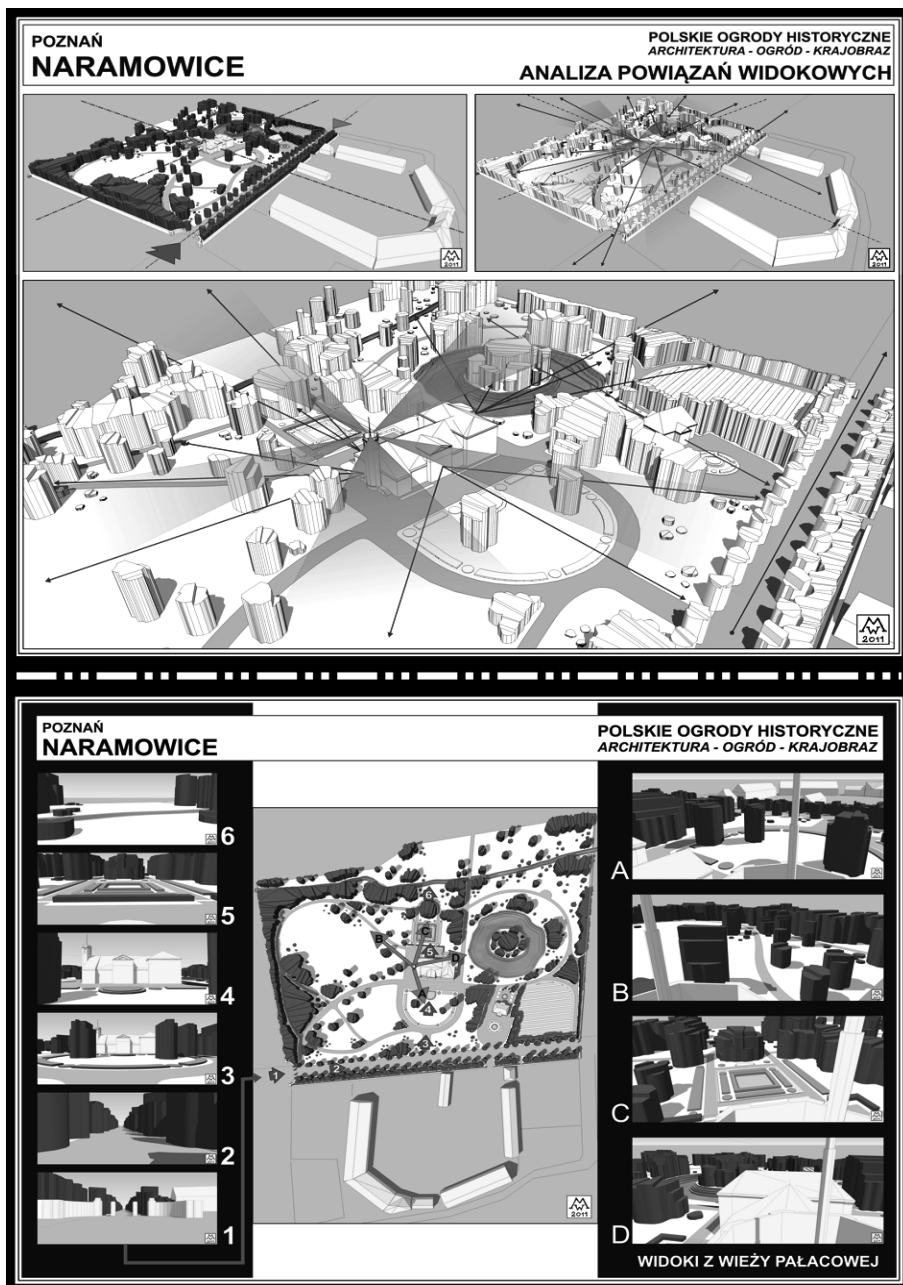
Drugie miejsce, zlokalizowane w północno-wschodniej części parku, w samym jego narożniku, umożliwiała widok na rezydencję i wieżę ujętą w malownicze kulisy zrekonstruowanych grup drzew i krzewów. Natomiast dalej w tle prawdopodobnie mogły się rysować kontury dachów folwarku.

Trzecie (ważne kompozycyjnie) miejsce znajdowało się w przeciwległej, północno-zachodniej części parku. Zrekonstruowana na podstawie analiz archiwalnego planu struktura układów roślinnych umożliwiała złożony widok na trzy ważne obiekty. Z jednego miejsca jednocześnie można było obserwować wyspę, zachodnią elewację pałacu i domek ogrodnika. Biorąc pod uwagę, że niedostatecznie szczegółowe materiały archiwalne wpłynęły na duże uproszczenia w modelu obiektu, widoki te mogły faktycznie różnić się od tych zaprezentowanych w materiale ilustracyjnym (il. 1-2).

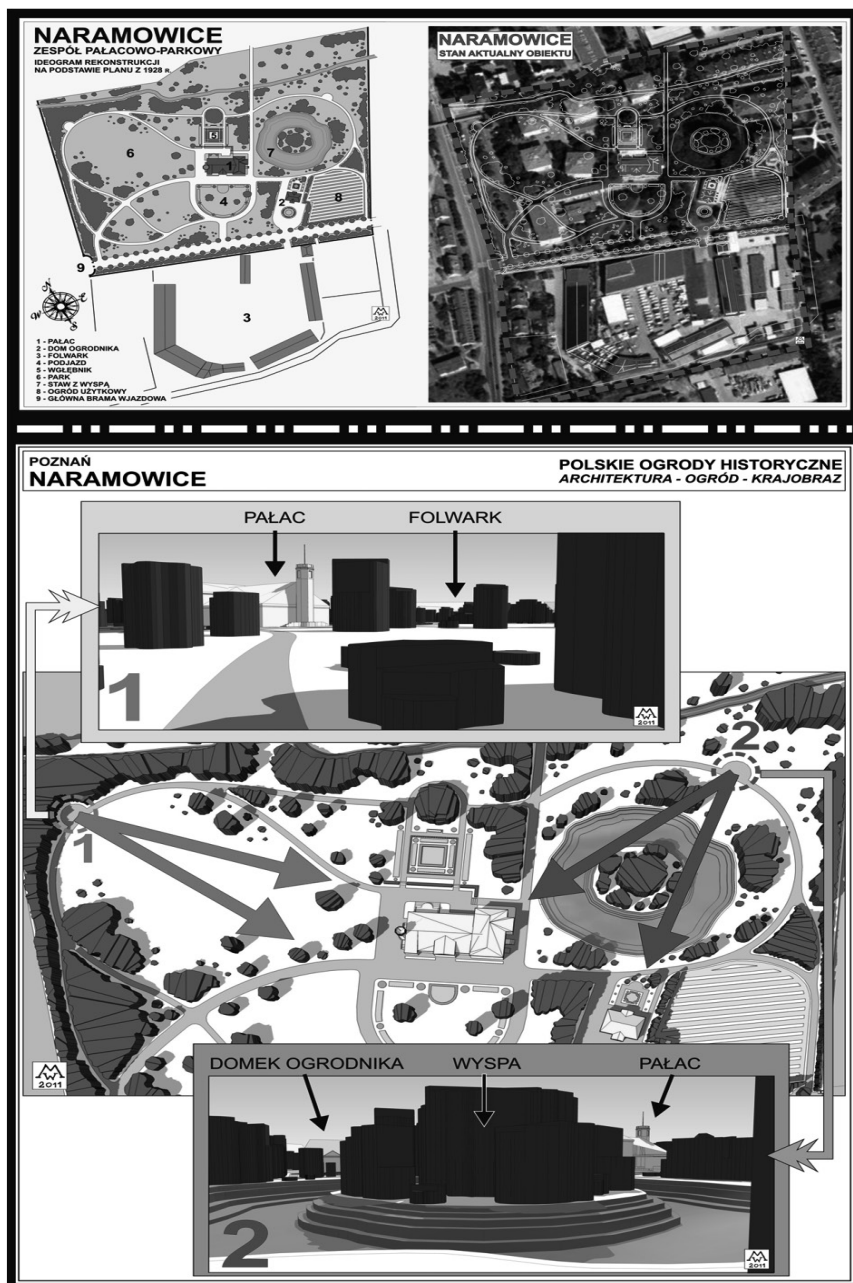
Wyniki badań zostały zebrane (w odpowiednio zestawionych sekwencjach widoków) na planszach w formie ilustracji w porównaniu z fotografiami stanu istniejącego. Pozwala to zobaczyć w wybranych kadrach obiekty architektoniczne, strukturę przestrzenną elementów roślinnych i wodnych oraz ich relacje w układzie całego zespołu. Zaprezentowano w ten sposób wybitne i mało znane walory kompozycyjne parku w Naramowicach.

⁶ M. Walerzak, *Powiązania widokowe jako jedno z kryteriów genius loci w ogrodach historycznych*, „Czasopismo Techniczne” 5-A/2010, Kraków 2010.

⁷ Wysokość wieży oszacowano na podstawie archiwalnych fotografii oraz podczas wizji lokalnej.

- II. 1. Cyfrowy model założenia pałacowo-ogrodowego w Naramowicach oraz ważne powiązania widokowe z częściami ogrodu i krajobrazem otaczającym (oprac. M. Walerzak)
- III. 1. The digital model of the palace-garden foundation in Naramowice and important view connections together with parts of the garden and circumjacent landscape (edited by M. Walerzak)

- II. 2. Plan ideogramu rekonstrukcji założenia pałacowo-parkowego w Naramowicach. Widoki z parku na pałac, wyspę i dom ogrodnika (oprac. M. Walerzak)
- III. 2. A plan of the reconstruction of the palace-garden foundation in Naramowice. The views from the park to palace, island and gardener house (edited by M. Walerzak)

Prześledzenie powiązań widokowych na archiwalnych pruskich mapach topograficznych tego terenu (zwanych *messtischblatt*) umożliwiło rozpoznanie i przeanalizowanie bardzo dalekich historycznych widoków. Po skonfrontowaniu wyników z archiwalnym planem z 1928 r. oraz wirtualnym modelem bardziej zrozumiałe i racjonalne stały się rozwiązania wykorzystane w rozmieszczaniu dużych zwartych grup drzew, zasłaniających i izolujących od otoczenia fragmenty parku lub też przeciwstawne duże otwarcia na krajobraz. W przypadku tych drugich struktura układów roślinnych stawiała się bardzo luźna, z dużymi polanami. Łagodnie i płynnie łączyły się one z łąkami już poza północną granicą parku, optycznie powiększając jego zasięg.

Wyniki analiz kompozycji zespołu pałacowo-parkowego w Naramowicach porównano z aktualnymi fotografiami lotniczymi, co umożliwiło identyfikację licznych elementów w przestrzeni współczesnego miasta, aktualnie blokujących dawne widoki.

3. PODSUMOWANIE

Wymieniona w tekście, bogata jak na takie nieduże założenie, sieć powiązań widokowych już nie istnieje. Degradacja obiektu jest tak zaawansowana, że nie da się odtworzyć właściwie żadnego z tych cennych historycznych widoków. Park podzielony osiedlowymi ogrodzeniami zyskał wątpliwe akcenty w formie bloków mieszkalnych. Zdeformowany przebudowami z lat 50. i 60. XX w. pałac niknie wśród tych przewyższających go budowli. Przestał być dominantą i aktualnie niszczeje na zapleczu Hotelu „Naramowice” – nowej budowli, która w połowie XX w. stała się okoliczną dominantą. Budynek ten jednak nie posiada żadnych walorów pięknej architektury i w najmniejszym stopniu nie komponuje się ze szczątkami parku. Właściwe wydaje się sformułowanie, że jest on wręcz odwrócony plecami do dawnego historycznego założenia pałacowo-ogrodowego.

Analiza kompozycji przestrzennej i powiązań widokowych tego obiektu umożliwiła określenie nieistniejących już relacji kompozycyjnych, łączących naramowicki pałac z Poznaniem. Sporządzony na bazie ideogramów rekonstrukcji wirtualny model 3D obiektu dał natomiast możliwość, chociaż studialnie odtworzyć tę już nieistniejącą, choć wybitną kompozycję. Pozwoliło to ideowo przywrócić historii ten nieduży podmiejski, a później miejski park przypałacowy.

Zebrane materiały i wyniki badań mogą być materiałem wyjściowym i porównawczym dla innych opracowań dotyczących podobnych obiektów historycznych. W przyszłości sformułowany model postępowania i prowadzenie takich analiz mogłoby z kolei uchronić inne obiekty historyczne, aktualnie zagrożone niekontrolowanym rozrostem tkanki miejskiej.

LITERATURA

- GOSZCZYŃSKA J., *Majątki Wielkopolskie*, t. VIII: *Miasto Poznań*, Szreniawa 2004.
 SAS-LITYŃSKI S., *Złota księga ziemiaństwa polskiego. Wielkopolska*, Poznań 1929.
 WALERZAK M., *Powiązania widokowe jako jedno z kryteriów genius loci w ogrodach historycznych*, „Czasopismo Techniczne” 5-A/2010.

MAGDALENA RZESZOTARSKA-PAŁKA*

SZCZECIŃSKIE PRZEDOGRÓDKI Z PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU

FRONT GARDENS OF SZCZECIN FROM XIXTH AND XXTH CENTURY

Streszczenie

W okresie wielkiego rozwoju miast na przełomie XIX i XX w. priorytetem zarówno inwestorów, jak i planistów było zwiększenie ilości mieszkań w odpowiedzi na gwałtowny wzrost liczby ludności w miastach. W Szczecinie opracowano plan rozbudowy miasta, w którym pojawiły się takie rozwiązania jak skwery, a także niewielkie ogródki, lokalizowane między frontowymi ścianami kamienic a krawędzią chodnika. Wśród szczecińskich ulic urozmaiconych przedogródkami należy wymienić: Słowackiego, Małopolską, Bolesława Śmiałego, Malczewskiego, Monte Cassino, Śląską, a także aleje: Piastów, Wyzwolenia oraz Papieża Jana Pawła II¹. Na przykładzie tej ostatniej zostanie przedstawiony rys historyczny, obecny stan zagospodarowania oraz możliwości rewaloryzacji śródmiejskich przedogródków.

Słowa kluczowe: historia sztuki ogrodowej, ogród miejski, przedogródek

Abstract

In a period of great city development on turning-point XIXth and XXth Century, priority of investors and planners was the boost of apartment's amount, as an answer on growth of population in the cities. There was city extension plan elaborated in Szczecin, in which lots of green squares appeared, as well, as small gardens situated between front walls of apartment-houses and the pavement. Among Szczecin's streets decorated with front gardens should be mentioned: Słowacki, Małopolska, Bolesław Śmiały, Malczewski, Monte Cassino, Śląska, as well as boulevards: Piastów, Wyzwolenia and Pope John Paul II. That last one, will be an example for describing their history, present state of developing and possibilities of front gardens revalorization.

Keywords: garden art history, city garden, front garden

* Dr inż. arch. Magdalena Rzeszotarska-Pałka, Katedra Projektowania Krajobrazu, Wydział Kształtowania Środowiska i Rolnictwa, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny.

¹ W tekście artykułu stosuje się obecne nazewnictwo ulic, a jedynie w uzasadnionych przypadkach pojawiają się odniesienia do nazw wcześniejszych.

1. WSTĘP

W okresie wielkiego rozwoju miast na przełomie XIX i XX w. priorytetem zarówno ówczesnych inwestorów, jak i planistów było zwiększenie ilości mieszkań w odpowiedzi na gwałtowny wzrost liczby ludności w miastach. Plany rozbudowy wielu miast (w tym również pierwsze plany dla Szczecina) nie przewidywały wprowadzenia terenów zieleni w obszar projektowanego śródmieścia. Jednak protesty mieszkańców doprowadziły w Szczecinie do opracowania nowego planu w latach 1882-1884, w którym pojawiły się takie rozwiązania jak skwery i „zielone” place, a także niewielkie ogródki, lokalizowane między frontowymi ścianami kamienic a krawędzią chodnika.

Prof. Stanisław Latour w wypowiedzi dla „Gazety Wyborczej” napisał: „Wróćmy do XIX w. Przez setki lat miasto było zamknięte w murach, nie rozwijało się, było ciasne i tłoczne. Władze długo zabiegały o zmianę statusu Szczecina z twierdzy na miasto otwarte. Kiedy to się udało, powstały plany szerokich alei i otwartych placów (...) Myślę, że to jest sprawa nowego pokolenia, nowego spojrzenia. Dzięki temu, że władze dysponowały terenem i środkami z zewnątrz, miasto mogło sobie pozwolić na planowanie z dużą perspektywą. Był pewien luksus projektowania przestrzeni otwartych, które były prawie niezasiedlone – stąd szerokie ulice czy przedogródki przy ciągach ulicznych”².

Przedogródki³ stanowiły nie tylko formę upiększenia ulicy, ale również zapewniały niezbędną rezerwę terenu, umożliwiającą poszerzenie ulicy w razie zaistnienia takiej konieczności. Wśród szczecińskich ulic ozdobionych przedogródkami znalazły się: Słowackiego, Małopolska, Bolesława Śmiałego, Malczewskiego, Monte Cassino, Śląska, a także aleje: Piastów, Wyzwolenia oraz obecna Papieża Jana Pawła II, na przykładzie której zostanie przedstawiony rys historyczny, obecny stan zagospodarowania oraz możliwości rewaloryzacji przestrzeni śródmiejskich przedogródków.

2. POWSTANIE ŚRÓDMIEJSKICH PRZEDOGRÓDKÓW

Aleja Papieża Jana Pawła II (dawniej Kaiser-Wilhelmstrasse)⁴ stanowi główną oś kompozycyjną dzielnicy Śródmieście i przecina ją, biegnąc z północy na południe od Starego Miasta do Jasnych Błoni. Aleja należała dawniej do szlaku spacerowego łączącego Zamek Książąt Pomorskich z dzielnicą willową Pogodno i parkiem im. Kasprowicza, w którym znajdują się Jasne Błonia. Powstanie dzisiejszej dzielnicy Śródmieście zapoczątkowało sporządzenie planu podziału majątku Friedrichschof,

² *Sercem Szczecina jest rzeka*, wywiad K. Konieczny z prof. St. Latourem, „Gazeta Wyborcza” nr 46, wydanie szczecińskie z dnia 24.02.2003, s. 12.

³ „Przedogródek – bardzo mały, skromny ogródek urządzony na skrawku wolnego terenu pozostawionego między linią zabudowy mieszkalnej szeregowej lub kamienicami miejskimi a krawędzią chodnika (...) Otoczony zazwyczaj żywopłotem (niskim strzyżonym) lub ogrodzeniem (plot, parkan, płotek myśliwski, siatka, murek). Najczęściej składa się z trawnika, pojedynczych krzewów lub niewielkiego drzewa, wzbogacony kwiatami ozdobnymi, czasem ziołami”. Cyt. za: M. Siewniak, A. Miłkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1998, s. 203.

⁴ Aleja w fazie projektowej nosiła nazwę Lindenstrasse, co było odniesieniem do berlińskiej ulicy o podobnym znaczeniu w układzie miasta, jednak już w trakcie realizacji planu rozbudowy Szczecina aleję nazwano Kaiser-Wilhelmstrasse. W pamięci mieszkańców Szczecina na długo pozostanie obowiązująca do 2007 r. nazwa – al. Jedności Narodowej.

zlokalizowanego na północ od Fortu Wilhelma⁵. W 1864 r. planu parcelacji majątku dokonał mierniczy Muller, natomiast plan zabudowy został prawdopodobnie zlecony Jamesowi Hobrechtowi⁶, który pełnił wówczas funkcję miejskiego radcy budowlanego. Wskazuje na to wiele analogii do planu zabudowy Berlina: rozplanowanie ulic i placów, zaprojektowane szerokości ulic oraz działki budowlane o ostrych narożnikach, a także wprowadzenie przestronnych alei i przedogródków. W okresie wzmożonego napływu ludności do miasta priorytetem przy sporządzaniu planu rozbudowy stało się maksymalne wykorzystanie terenu pod zabudowę mieszkaniową⁷. Główną osią całego układu urbanistycznego stała się obecna al. Papieża Jana Pawła II, która została przedzielona kilkoma reprezentacyjnymi placami.

Plan zagospodarowania terenów przewidzianych pod rozbudowę miasta został, po licznych zmianach, ostatecznie oddany w 1874 r. Głównymi ciągami kompozycyjnymi stały się obok omawianej alei również al. Niepodległości oraz Narutowicza⁸. Zaprojektowane wzdłuż nich przedogródki miały stać się częścią głównych ciągów spacerowych miasta. Projektowane ulice miały mieć minimum 20 m szerokości, z czego na ciągi piesze przeznaczono po 4 metry. Najszersza aleja – obecnie al. Papieża Jana Pawła II – miała mieć 33 m szerokości, a zaprojektowane wzdłuż niej przedogródki miały stać się częścią najważniejszego ciągu spacerowego i poszerzyć ją o ponad 12 m. Zabiegi te miały zwiększyć atrakcyjność tego terenu i wpłynąć na wzrost jego znaczenia handlowego w przyszłości (przewidziano dwa place targowe po obu stronach alei). Rozpoczęcie prac związanych z realizacją planu doprowadziło do kolejnej dyskusji – uznano, że priorytety władz miasta w zakresie jego rozwoju przestrzennego nie są realizowane w wystarczającym stopniu. Dotyczyło to przede wszystkim wprowadzenia nowoczesnej zabudowy rozdzielonej szerokimi ulicami oraz możliwie jak największej ilości zieleni. Dokonano zatem wielu istotnych poprawek: al. Niepodległości została poszerzona do 59 m, a po obu jej stronach wydzielono dziesięciometrowe przedogródki; podobnie al. Papieża Jana Pawła II miała mieć 40 m szerokości. Pojawił się jednak problem z wygospodarowaniem przestrzeni na przedogródki – aleję podzielono więc na dwie części zlokalizowane po dwóch stronach obecnego pl. Grunwaldzkiego (dawniej pl. Wilhelma). Część zlokalizowana bliżej Starego Miasta pełniła obok funkcji mieszkalnej również handlową (partery kamienic przeznaczone były na sklepy i drobne usługi), stąd pozostała węższa miała mieć 48 m, z których na dwa pasma chodnika przeznaczono po 4 m, na część jezdnię po 10 m, a trakt środkowy dopasowano do potrzeb jazdy konnej. Część południowa, pełniąca funkcję stricte mieszkalną, została poszerzona do 56 m o dodatkowe pasma przedogródków. Niewielkie sklepy oraz kawiarnie lokalizowano jedynie w kamienicach sytuowanych na narożnikach. Kompozycyjny podział alei jest czytelny do dzisiaj, jednak partery kamienic pełnią obecnie różne funkcje – w części pierwotnie mieszkalnej znajdują się obecnie również kancelarie prawnicze, niewielkie sklepy, oddziały banków czy też restauracje.

⁵ Fort Wilhelma, stanowiący część fortyfikacji pochodzących z 1720 r., obejmował obszar od Bramy Królewskiej, wzdłuż ulic: Roosevelta, Mazurskiej, przez pl. Grunwaldzki, ul. Bogusława, Wojska Polskiego do Bramy Portowej.

⁶ J. Hobrecht był głównym projektantem planu zabudowy Berlina z lat 1859-1861.

⁷ W 2 połowie XIX w. Szczecin przeżywał okres gwałtownego rozwoju demograficznego – w 1816 r. miasto zamieszkiwało 25 tys. mieszkańców, a w 1871 r. – 76 tys. Z kolei w 1910 r. Szczecin liczył już 236 tys.

⁸ Dawniej al. Niepodległości nosiła nazwę Paraderstrasse, a al. Narutowicza – Friedrichstrasse.

Trakty konne oraz przedogródki wprowadzono również na aleje Piłsudskiego, Piastów i Wielkopolską oraz na ulice Narutowicza, Kopernika i Potulicką. Utworzona została w ten sposób droga powrotna do zespołu koszar zlokalizowanego na Nowym Mieście oraz ciąg spacerowy. W 1873 r. za zgodą cesarza Niemiec Wilhelma I przystąpiono do wyburzania XVIII-wiecznych fortyfikacji, które utrudniały rozbudowę miasta. Ostatecznie plan rozbudowy miasta został zatwierdzony w 1882 r., po zmianach wprowadzonych przez radcę budowlanego K. Kruhla i inspektora H. Hakena. Na jego realizację trzeba było jednak poczekać jeszcze kilka lat – kłopotliwe okazało się między innymi wyznaczenie głównej osi Śródmieścia, czyli al. Papieża Jana Pawła II, której przebieg pokrywał się z przebiegiem istniejących fortyfikacji – bastionem V oraz centrum Fortu Wilhelma. Dopiero ich wyburzenie umożliwiło wyznaczenie alei oraz centralnego pl. Grunwaldzkiego, a prace związane z budową dzielnicy Śródmieście zakończyły się ostatecznie w 1924 r.

W ciągu alei Jana Pawła II wzniesiono kamienice reprezentujące różne neostyle, niektóre również z elementami secesyjnymi, a także kilka obiektów użyteczności publicznej, w tym szkoły publiczne (w jednej z nich mieści się obecnie Rektorat Uniwersytetu Szczecińskiego). Kamienice zdobią balkony oraz wykusze o głębokości dochodzącej nawet do 130 cm (co było możliwe jedynie przy ulicach o znacznej szerokości), a dachy ożywiają ozdobne szczyty i wieżyczki z hełmami. Szczególnie starannie dopracowane zostały narożniki domów, często zaokrąglone lub ścięte, połączone z wykuszem i wieżyczką. Bogaty wystrój posiadały elewacje, zwłaszcza na poziomie I oraz II piętra – część ścian licowano cegłą glazurowaną w mocnych kolorach, takich jak zielony, niebieski czy też bordowy, kontrastujących z delikatniejszym kolorem pozostałej części elewacji frontowej⁹.

Przedogródki stanowiły harmonijne uzupełnienie bogatego wystroju elewacji, łącząc się z ozdobnymi balkonami i loggiami. Podkreślały również luksusowy charakter kamienic stojących wzdłuż części alei Papieża Jana Pawła II, ciągnącej się od pl. Grunwaldzkiego do Jasnych Błoni. Prawo budowlane z początku XX w. wymagało, aby przedogródki zachowały wyłącznie ozdobny charakter. Nie wolno było ich wykorzystywać w celach rzemieślniczych, reklamowania wyrobów rzemieślniczych, składowania produktów do sprzedaży czy użytkowania w celach gospodarczych, jako miejsca postoju furmanek czy też karmienia zwierząt. Przedogródki oddzielano od ulicy oraz dojazdów do budynku ogrodzeniami o wysokości do 2,50 m, wykonanymi w materiale wskazanym przez władze policji budowlanej (z zasady były to kute kraty) i osadzonymi na murowanych cokółkach wysokości 20–60 cm. Przylegający chodnik dla pieszych musiał mieć szerokość co najmniej 2 m. Ani w przedogódkach, ani na ich ogrodzeniach nie dopuszczano sztyldów o wymiarach przekraczających 20 × 30 cm¹⁰.

Historyczna ikonografia (głównie fotografie) dostarczają informacji o szczegółach kompozycji przedogódków. Zbiornie stwierdzić można, że przedogródki tworzyły jednolity pas komponowanej zieleni niskiej w alei Jana Pawła II. Ich kompozycja była oparta na układach geometrycznych, często również symetrycznych. Pojedyncze drzewa akcentowały wejścia do kamienic, a poszczególne przedogródki były ramowane ozdobnymi niskimi murkami i kutymi ogrodzeniami.

⁹ M. Lisztwan, E. Wolender, *Strój i makijaż – wygląd kamienic szczecińskich z przełomu XIX i XX w. i ich problematyka konserwatorska*, [w:] *Detal architektoniczny – widoczny, ale czy znany? Europejskie Dni Dziedzictwa Zachodniopomorskie 2005*, Książnica Pomorska im. Stanisława Staszica, Szczecin 2005, s. 102–109.

¹⁰ *Bürgerbuch der Stadt Stettin*, Stettin 1912, s. 225, przepisy z dnia 21.03.1912 r.

3. OBECNY STAN ZAGOSPODAROWANIA PRZEDOGRÓDKÓW

W wyniku rozwoju miast i zwiększającej się liczby samochodów w 2 połowie XX w. większość przedogródków została zlikwidowana w związku z poszerzaniem ulic czy też urządzeniem miejsc parkingowych. Te, które pozostały, zazwyczaj nie pełnią już funkcji ozdobnej, najczęściej są zaniedbane, zarosnięte niepielęgowaną zielenią lub też wypełnione jedynie wydeptanym trawnikiem. Często też na ich terenie wydzielono chodniki, na których mieszkańcy kamienic parkują swoje samochody (il. 1). Z kolei wprowadzenie w parterach kamienic licznych lokali usługowych, handlowych itp. wpłynęło na zmianę wizerunku zarówno pierzei ulicy, jak i sposobu zagospodarowania samych przedogródków. Powstały dodatkowe wejścia i dojścia do kamienic, przecinające spójny dawniej teren przedogródków. Nieremontowane elewacje ulegają stopniowej degradacji, a na poziomie parteru często przestaniają je liczne szyldy reklamowe o krzykliwej kolorystyce.

Il. 1. Obecny stan zagospodarowania przedogródków w alei Jana Pawła II (foto M. Rzeszotarska-Patka)

III. 1. Present state of front gardens development in Jan Paweł II Boulevard (photo by M. Rzeszotarska-Patka)

Stan zachowania przedogródków w alei Jana Pawła II jest niezadowolający. Zupełnie zniszczone zostały okalające je ozdobne murki i dekoracyjne kute ogrodzenia, które zastąpiono w większości betonowymi krawężnikami, a w kilku przypadkach metalowymi niskimi ogrodzeniami. Jedynie tuż przy gmachu szczecińskiego UM pozostały ogródki otoczone murkami z początku XX w. (il. 2). Drzewa akcentujące niegdyś wejścia do budynków i bramy wjazdowe zostały usunięte lub też rozrosły się w sposób niekontrolowany i zastaniają dziś znaczną część elewacji. Powierzchnię wielu przedogródków zarastają krzewy sadzone w sposób zupełnie przypadkowy lub też wypełnia ją zaniedbany trawnik. W kilku przypadkach teren przedogródka został zagospodarowany przez mieszkańców lub też użytkowników lokali usługowych umieszczonych w parterach bądź też piwnicach kamienic. Sposób zagospodarowania pozostawia

jednak wiele do życzenia – wprowadzenie swobodnej kompozycji w obręb przedogródka czy też wysypanie jego powierzchni otoczkami i ozdobienie dużymi kamieniami nie odpowiada historycznym założeniom komponowania przestrzeni frontowej.

II. 2. Pozostałości ogrodzenia przedogródka z początku XX w. (aleja Jana Pawła II) (foto M. Rzeszotarska-Pałka)

III. 2. Remains of front garden fence from the beginning of XXth century (Jan Paweł II Boulevard) (photo by M. Rzeszotarska-Pałka)

4. MOŻLIWOŚCI REWALORYZACJI PRZEDOGRÓDKÓW W ALEI JANA PAWŁA II

Obowiązujące obecnie przepisy prawa lokalnego również regulują sposób wykorzystania przedogródków: zabrania się lokalizacji na ich terenie obiektów budowlanych stałych i tymczasowych oraz utwardzania nawierzchni w celu urządzania podjazdów i parkingów. Według przepisów prawa lokalnego teren przedogródka winien być ogrodzony i zagospodarowany zielenią niską i krzewami ozdobnymi. Dopuszcza się bezpośrednie połączenie przedogródka z lokalami mieszkalnymi i użytkowymi zlokalizowanymi w kondygnacji przyziemia lub parteru¹¹. Możliwe jest również przeznaczenie części przedogródka na tzw. letni ogródek, przynależny do kawiarni mieszczącej się na parterze kamienicy, o ile zostaną spełnione odpowiednie zapisy Uchwały¹².

Dotychczas nie podjęto żadnej próby kompleksowej rewaloryzacji zachowanych do dzisiaj szczecińskich przedogródków, a zwłaszcza tych położonych wzdłuż repre-

¹¹ Uchwała w sprawie określania zasad utrzymania ładu estetycznego na terenie miasta Szczecina, Szczecin 2005, §8 Zasady tworzenia skwerów, trawników i przedogródków.

¹² „W przypadku sąsiedztwa przedogródka z lokalem gastronomicznym zezwala się na zagospodarowanie jego terenu na sezonową działalność gastronomiczną z pozostawieniem co najmniej 20% terenu na zieleni trwałą (rosnącą w sposób naturalny w glebie rodzimej). Teren przedogródka może być zadaszony, ale bez możliwości budowy trwałych ścian oddzielających przedogródek od przestrzeni publicznej”. *Ibidem*.

zentacyjnej alei Jana Pawła II, prowadzącej do gmachu mieszczącego Urząd Miejski oraz Filharmonię Szczecińską. Władze miasta nie są zainteresowane promowaniem tej unikatowej w skali kraju formy zagospodarowania przestrzeni półpublicznej, zlokalizowanej w ciągu jednej z najważniejszych alei w strukturze miasta. Podjęte w Katedrze Projektowania Krajobrazu ZUT prace nad określeniem możliwości przywrócenia dawnego charakteru tej przestrzeni doprowadziły do powstania kilku opracowań studialnych oraz prac dyplomowych. Najważniejsze wytyczne projektowe sformułowane w tych opracowaniach to przede wszystkim przywrócenie reprezentacyjnego charakteru ciągu przedogródków w alei Jana Pawła II, a także ograniczenie możliwości parkowania wzdłuż ulicy (w zamian – lokalizacja parkingu wielopoziomowego w pobliżu Urzędu Miejskiego, na tyłach zabudowy z lat 60. XX w.). Zaleca się również wprowadzenie geometrycznych kompozycji z przewagą niskiej roślinności, popularnej na przełomie XIX i XX w., przywrócenie niskich murków i ozdobnych kutych ogrodzeń, widocznych na przedwojennych fotografiach tego terenu, a także usunięcie nasadzeń przystających elewacje kamienic.

LITERATURA

Bürgerbuch der Stadt Stettin, Druck von M. Bauchwitz, Stettin 1912.

LISZTWAŃ M., WOLENDER E., *Strój i makijaż – wygląd kamienic szczecińskich z przełomu XIX i XX w. i ich problematyka konserwatorska*, [w:] *Detal architektoniczny – widoczny, ale czy znany?* Europejskie Dni Dziedzictwa Zachodniopomorskie 2005, Szczecin 2005.

Sercem Szczecina jest rzeka, wywiad K. Konieczny z prof. St. Latourem, „Gazeta Wyborcza” nr 46, wydanie szczecińskie z dnia 24.02.2003.

SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.

Uchwała w sprawie określania zasad utrzymania ładu estetycznego na terenie miasta Szczecina, Szczecin 2005.

MONIKA EWA ADAMSKA*

HISTORYCZNE I WSPÓŁCZESNE ZAŁOŻENIA ZIELENI MIEJSKIEJ OPOLA. OD XIX-WIECZNYCH SKWERÓW DO REALIZACJI Z POCZĄTKU XXI WIEKU

HISTORICAL AND CONTEMPORARY URBAN GREEN AREAS IN OPOLE. FROM 19TH CENTURY SQUARES TO REALIZATIONS FROM THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Streszczenie

Zieleń miejską Opola na początku XIX w. tworzyły nieliczne skwery przed budynkami użyteczności publicznej. Pierwsze założenie parkowe miasta o charakterze krajobrazowym powstało w latach 40. XIX w. na wyspie Pasieka, kolejne na tej samej wyspie pod koniec wieku wokół dawnego zamku książęcego. Wśród placów śródmiejskich Opola o funkcji rekreacyjnej wyróżniają się: zachowany i zrewitalizowany plac Ignacego Daszyńskiego z secesyjną fontanną z początku XX w. oraz modernistyczne założenie placu Adama Mickiewicza z lat 20. XX w., oczekujące na rewaloryzację. Wśród współczesnych realizacji związanych z zielenią miasta należy wyróżnić zakończoną w 2011 r. rewitalizację parku Nadodrzańskiego na wyspie Pasiece oraz rozpoczęte w tym samym roku zagospodarowanie nabrzeży Młynówki graniczącej ze Starym Miastem.

Słowa kluczowe: Opole, zieleń miejska, park, plac śródmiejski

Abstract

Opole's urban green areas in 19th century were created by few, little squares located in front of the public buildings. First town's landscape park layout was set up in the 40ties of 19th century on the Pasieka island, next one was created at the end of the 19th century around the former prince castle at the same island. Amongst the downtown squares worth mentioning are preserved and revitalized Ignacy Daszyński square from the beginning of the 20th century with Art Nouveau fountain and modern layout of Adam Mickiewicz square coming from the 20ties of 19th century and awaiting renovation. Contemporary realizations connected with urban green areas represent completed in 2011 revitalization of Nadodrzański Park on the Pasieka island and started in 2011 development of Młynówka's quays, which borders on Opole's Old Town.

Keywords: Opole, urban green areas, park, downtown square

* Dr inż. arch. Monika Ewa Adamska, Katedra Budownictwa i Architektury, Wydział Budownictwa, Politechnika Opolska.

1. WSTĘP

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie znaczących, historycznych założeń zieleni miejskiej Opola wraz z próbą przeprowadzenia analizy stosowanych rozwiązań formalnych oraz kierunków przemian kompozycji przestrzennych. Tematem są: skwery, place, parki i promenady, które powstały w wyniku intensywnego rozwoju miasta rozpoczętego w XIX w. Przedstawienia oraz analizy dokonano w oparciu o zachowane opracowania kartograficzne, zbiory ikonograficzne oraz źródła pisane dotyczące podjętego tematu. Omówiono również zakres realizowanych projektów rewitalizacji historycznych zielonych przestrzeni Opola. Zakres terytorialny uwzględniony w pracy obejmuje obszar średniowiecznego miasta lokacyjnego, tereny prawobrzeżnego śródmieścia, zamknięte pętlą linii kolejowych, oraz wyspę Pasiekę, wyznaczoną przez rzeki Odrę i Młynówkę.

Układ przestrzenny otoczonego murami obronnymi średniowiecznego Opola zachował się właściwie w niezmienionej formie do początku XIX w. Na widoku Opola autorstwa Friedricha Bernarda Wernera z około 1750 r. zieleń widoczna jest jedynie w niektórych wnętrzach kwartałów mieszkalnych oraz w geometrycznych formach na terenie klasztorów Minorytów, Dominikanów i Jezuitów¹. Miastu towarzyszy od strony zachodniej, oddzielona Młynówką, wyspa Pasieka z zamkiem książęcym. Choć w mieście średniowiecznym zielonych przestrzeni było niewiele, tuż za jego bramami rozciągały się obszary pól uprawnych, ogrodów, łąk i z rzadka zabudowanych przedmieść, umożliwiające mieszkańcom kontakt z przyrodą². Zmiany w strukturze przestrzennej Opola i jego terenów podmiejskich nastąpiły dopiero na początku XIX w. wraz z dynamicznym rozwojem miasta.

2. SKWERY I PROMENADY

W 1816 r. Opole zostało mianowane stolicą rejencji w pruskiej prowincji śląskiej. Nowa funkcja administracyjna miasta wymagała budowy obiektów użyteczności publicznej, które kształtowały wizerunek Opola, wcześniej małego, trzytysięcznego miasta. Jednym z pierwszych był reprezentacyjny gmach siedziby władz rejencji, wzniesiony w latach 1830-1833 na terenie dawnych murów obronnych. Przed gmachem, cofniętym w stosunku do linii zabudowy ulicy, pojawił się skwer o kształcie trapezu i powierzchni około 0,2 ha, którego forma znana jest jedynie z planu Opola autorstwa F. Eitnera z 1863 r.³. Ten pierwszy publiczny skwer został przebudowany pod koniec XIX w. i jego bardziej reprezentacyjny wygląd znany jest zarówno z ówczesnych planów miasta, jak i zachowanych pocztówek⁴. W nowej, symetrycznej kompozycji skweru wyróżniają się dwie alejki w kształcie łuków, prowadzące do głównego wejścia do budynku. Na osi budynku, przy ulicy, usytuowano na lekkim podwyższeniu niewielki plac o starannie zaprojektowanej posadzce, kamiennej balustradzie

¹ R. Emmerling, U. Zajączkowska, *Opole stolica województwa opolskiego*, Śląskie Wydawnictwo ADAN, Opole 2003, s. 13.

² W. Ostrowski, *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Warszawa 2001, s. 208.

³ F. Idzikowski, *Geschichte der Stadt Oppeln*, Oppeln 1863, załącznik graficzny.

⁴ B. Szybkowski, *Pierwszy i największy wybór starych pocztówek Opola w albumie*, Wydawnictwo „Artim”, Opole 1997, s. 64.

i stopniach prowadzących do centralnie usytuowanego pomnika cesarza niemieckiego Wilhelma I (Kaiser Wilhelm Denkmal). Kompozycja taka pozostawała w zgodzie z panującą na przełomie XIX i XX w. w Prusach zasadą umieszczania na skwerach pomników osób panujących, polityków oraz dowódców wojskowych, stanowiących pochwagę wielkości państwa pruskiego⁵. Zieleń skweru tworzyła płaszczyzna trawnika, grupy krzewów i pojedyncze drzewa. Pomnik Wilhelma I usunięto jeszcze przed II wojną światową. Gmach rejencji został spalony w 1945 r., a jego ruiny rozebrane w latach 50. XX w. Dawny skwer pozostał niezabudowany i stanowi nadal zieloną przestrzeń, jednak nie towarzyszy już reprezentacyjnemu gmachowi. O historii tego miejsca przypominają dwa rozłożyste platany klonolistne rosnące na skwerze od ponad stu lat.

Drugi, niewielki skwer publiczny o charakterze promenady, wart choćby krótkiej wzmianki, został wytyczony przed zrealizowanym pod koniec XIX w. zespołem koszar piechoty, usytuowanym około jednego kilometra na wschód od Starego Miasta. Zabudowania koszar cofnięto w stosunku do ulicy Ozimskiej (dawniej Malapaner Strasse), uzyskując prostokątny teren o powierzchni około 0,5 ha. Zieleń znanej z zachowanych pocztówek alei stanowiły przede wszystkim nasadzenia zieleni wysokiej. Głównym akcentem promenady był pomnik z popiersiem pruskiego feldmarszałka Helmuta von Moltke (Moltkedenkmal), otoczony kwadratową kwaterą zieleni i niskim ogrodzeniem⁶.

Również niewielki plac przydworcowy przed gmachami dworca osobowego Opole Główne i Naddzyrekcyj Poczty został w 1911 r. wzbogacony o pomnik ku pamięci kanclerza Rzeszy Otto von Bismarcka (Bismarckgedenkstein), mający formę kolumny usytuowanej w półkolu, wyznaczonym niskim kamiennym ogrodzeniem i szpalerem krzewów.

3. ŚRÓDMIEJSKIE PLACE OPOLA

Obok skwerów zakładanych przed obiektami użyteczności publicznej na uwagę zasługują również wybrane place śródmiejskie. Najstarszym z nich jest plac Mikołaja Kopernika (dawniej Wilhelms Platz), przylegający od wschodu do Starego Miasta. Teren ten, położony tuż za murami obronnymi miasta lokacyjnego, nazwany był Górą Wapienną (Kalkberg)⁷, znajdował się tu bowiem kamieniołom wapienia z tzw. wapienikami. Zmiana funkcji z przemysłowej na publiczną nastąpiła w 2 połowie XIX w., a przeprowadzone działania można nazwać rekultywacją terenu pokopalnianego⁸. Pod koniec wieku plac o powierzchni około 0,3 ha otaczała zabudowa mieszkaniowa, szpital św. Wojciecha oraz nieistniejący obecnie kompleks obiektów browaru. Zachowane pocztówki i zdjęcia przedstawiają plac o gruntowej nawierzchni z zielenią wysoką, głównie w formie nasadzeń obrzeżnych oraz ogrodzonego, owalnego

5 I. Bińkowska, *Kształtowanie systemu zieleni miejskiej we Wrocławiu w XIX i na początku XX stulecia*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 2: *Urbanistyka do 1945*, pod red. Jerzego Rozpędowskiego, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1995, s. 227-228.

6 B. Szybkowski, *op. cit.*, s. 83 i 86.

7 Plan Opola (Plan der Königl. Stadt Oppeln) F. Eitnera z 1863, [w:] F. Idzikowski, *op. cit.*

8 Wskazuje na to analiza zachowanych planów Opola z 2 połowy XIX w. Na planie F. Eitnera z 1863 r. widnieje jeszcze nazwa Kalkberg, natomiast na planie Schönherra z 1894 r. znajduje się już Wilhelms Platz w kształcie zachowanym do dnia dzisiejszego.

trawnika z krzewami i klombami kwiatowymi⁹. W latach 30. XX w. i w powojennej historii Opola plac pełnił funkcję miejskiego targowiska. W 2002 r. przeprowadzony został konkurs architektoniczny na projekt zagospodarowania przestrzeni placu jako miejsca o charakterze rekreacyjnym. Założeniem konkursu była kontynuacja przedwojennej funkcji placu, oparta o nowoczesne standardy. Niestety, konkursowe rozwiązania pozostały do dnia dzisiejszego niezrealizowane, a plac pełni funkcję parkingu.

Wyjątkowym miejscem w przestrzeni Opola o funkcji rekreacyjnej jest plac Ignacego Daszyńskiego (dawniej Friedrichs Platz), który powstał w wyniku częściowej realizacji planów zabudowy miasta z końca XIX w. na terenach położonych na wschód od lokacyjnego Starego Miasta i ulicy Krakowskiej (dawniej Krakauer Strasse). Rozwijające się miasto sięgnęło po te tereny na początku XX w. Wcześniej znajdowały się tam podmiejskie ogrody i pola uprawne. Prostokątny plac o wymiarach około 35 m × 120 m (ok. 0,4 ha) wyznaczyły na początku XX w. nowe ulice: Tadeusza Kościuszki (dawniej Moltke Strasse), Hugona Kołłątaja (Bismarck Strasse) i Konstantego Damrota (Hippel Strasse). Zabudowa otaczająca plac to obiekty użyteczności publicznej oraz kamienice mieszkalne o starannie zaprojektowanych elewacjach, pochodzące w większości z początku XX w.

Pierwotna kompozycja placu, której obraz zachował się na pocztówkach z 2 i 3 dekady XX w., opierała się o zgeometryzowany i rozbudowany układ parterów, wyznaczony licznymi spacerowymi alejkami o prostych i krzywoliniowych kształtach¹⁰ (il. 1). Partery obrzeżono niskimi żywopłotami, trawnikami z rabatami kwiatowymi, krzewami i niewielkimi drzewami o kulistej formie. Dominantę tej kompozycji stanowiła, zachowana do dzisiaj, secesyjna fontanna z piaskowca z wielopostaciową grupą rzeźbiarską, otoczona niskim ogrodzeniem. Fontanna, wykonana w latach 1904-1907 według projektu urodzonego w Szczecinie berlińskiego rzeźbiarza Edmunda Gomansky'ego (1854-1930), przedstawia rzymską boginię urodzaju Ceres z dzieckiem na ręku, stojącą na cokole z muszli. Posąg bogini do II wojny światowej osłonięty był miedzianym, ażurowym baldachimem. Na niższym poziomie Gomansky umieścił postacie dwóch kobiet ze snopami zboża i koszem owoców, dwóch rybaków z sieciami i skalnika z kilofem symbolizujących opolskie rolnictwo, rybactwo i przemysł wapienniczo-cementowy¹¹. Po muszlach usytuowanych między postaciami spływa woda, która wpada do okrągłej niecki o niskiej cembrowinie.

Zagospodarowanie placu przedstawia się odmiennie na zachowanych planach i pocztówkach Opola z lat 30. XX w.¹². Choć fontanna stanowiła nadal centralny element placu, układ parterów uległ scaleniu, tworząc po obu jej stronach podłużne płaszczyzny trawników z rabatami kwiatowymi, otoczone alejkami z ławkami. Kompozycję tę uzupełniały dwa okrągłe placiki z żeliwnymi lampami, zamykające oś podłużną placu, a od ulic oddzielały żywopłoty z grabu pospolitego i nasadzenia zieleni wysokiej.

⁹ B. Szybkowski, *op. cit.*, s. 61 i 68. Pierwotne zagospodarowanie placu niestety nie zostało uwzględnione na żadnym z zachowanych planów Opola.

¹⁰ *Ibidem*, s. 58 i 90.

¹¹ A. Hamada, *Architektura Opola wpisana w dzieje miasta*, Oficyna Piastowska, Opole 2008, s. 88.

¹² Plan Opola (Übersichtsplan der Stadt Oppeln) z 1930 roku, Biblioteka Wojewódzka w Opolu, Kartografia Zabytkowa, sygn. 181 K.

- II. 1. Plac Ignacego Daszyńskiego (dawniej Friedrichs Platz). Widok sprzed 1920 r. Repr. [za:] B. Szybkowski, *Pierwszy i największy wybór starych pocztówek Opola w albumie*, Opole 1997, s. 58
- III. 1. Ignacy Daszyński Square (former Friedrichs Platz). View before 1920. Repr. from: B. Szybkowski, *Pierwszy i największy wybór starych pocztówek Opola w albumie*, Opole 1997, p. 58

W 1971 r. plac Ignacego Daszyńskiego, wówczas jeszcze Ernsta Thälmana, został przebudowany – podniesiono wówczas niweletę placu o około 0,5 m, a w jego zagospodarowaniu pojawiły się schody wyrównawcze i murki oporowe.

W latach 2008-2009 zrealizowano projekt rewitalizacji placu. Zgodnie z projektem nawiązano do części historycznych rozwiązań zagospodarowania placu głównie z lat 30. XX w. (układ trawników i rabat, alejek i placików), zachowano i ewentualnie uzupełniono elementy dawnej kompozycji (fontanna, dwie żeliwne lampy, murki z piaskowca, żywopłoty z grabu pospolitego i zieleń wysoka), jak również wprowadzono rozwiązania oparte o nowoczesne technologie (m.in. oświetlenie placu i fontanny, system nawadniania zieleni). Ponadto prace obejmowały: obniżenie niwelety placu, wykonanie nowej nawierzchni z płyt granitowych oraz wyposażenie placu w obiekty użytkowe małej architektury. Złożonym zadaniem był remont fontanny, w czasie którego uszczelniono nieckę, wzmocniono konstrukcję, wyremontowano instalację wodną oraz odstonięto umieszczoną na cembrowinie sentencję w języku niemieckim. Plac w swojej nowej odstonie jest atrakcyjną, chętnie odwiedzaną i starannie utrzymaną enklawą zieleni w śródmieściu Opola, jak również świadectwem rozwiązań urbanistycznych i krajobrazowych początku XX w. oraz okresu międzywojennego. Nasadzenia zieleni wysokiej, obecnie stuletnie drzewa (kasztanowce zwyczajne i czerwone, lipy drobnolistne oraz graby pospolite), skutecznie izolują plac od ruchu i hałasu oraz otaczającej zabudowy.

Trzecim, przedstawionym w niniejszym artykule placem, reprezentującym rozwiązania modernistyczne związane z kształtowaniem zieleni publicznej w okresie międzywojennym, jest plac Adama Mickiewicza (dawniej Strassburger Platz),

zrealizowany przed kościołem Świętych Apostołów Piotra i Pawła w latach 20. XX w. podczas intensywnej urbanizacji nowych terenów położonych we wschodniej części miasta. Zgeometryzowana, regularna kompozycja placu, o kształcie wydłużonego prostokąta i powierzchni około 0,5 ha, podporządkowana była ekspozycji nowoczesnej bryły kościoła zamykającej jego oś podłużną. Zagospodarowanie placu, znane z zachowanych fotografii, składało się z prostokątnego wgłębnika obrzeżonego pasami rabat kwiatowych i otoczonego alejkami z ławkami. Skarpy wgłębnika zostały obsadzone krzewami i obrzeżnie żywopłotem z cisa pospolitego; umieszczono w nich również schody terenowe¹³ (il. 2).

- II. 2. Plac Adama Mickiewicza (dawniej Strassburger Platz), w tle kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła. Widok od strony zachodniej z lat 30. XX w. Repr. [za:] B. Szybkowski, *Pierwszy i największy wybór starych pocztówek Opola w albumie*, Opole 1997, s. 106
- III. 2. Adam Mickiewicz Square (former Strassburger Platz), in the background Saints Peter and Paul church. View from the south side in 1930's. Repr. from: B. Szybkowski, *Pierwszy i największy wybór starych pocztówek Opola w albumie*, Opole 1997, p. 106

Po stronie południowej oraz północnej placu nasadzono w formie szpalerów lipy drobnolistne. Po II wojnie światowej logiczne, modernistyczne i spójne w formie zagospodarowanie placu uległo degradacji przez wyrównanie poziomów placu, zaokrąglenie głównego trawnika, budowę fontanny na osi widokowej i nasadzenie solitera buka zwyczajnego przy osi widokowej. Decyzją zamykającą ostatecznie główną oś i dzielącą plac na dwie części była lokalizacja w latach 60. XX w. interesująco zaprojektowanego pomnika z popiersiem Adama Mickiewicza. Obecnie stan techniczny wyposażenia placu jest zły: asfaltowe ścieżki są popękane, a wyrosnięte szpalery cisów zastaniają widok na kościół. Zaniedbany trawnik pozbawiony jest rabat kwiatowych. Miejsce to przyciąga grupy ludzi z marginesu społecznego, odstra-

¹³ B. Szybkowski, *op. cit.*, s. 106.

szając innych. Cenne i pochodzące z czasów realizacji placu są zachowane dwa szpalery lip drobnolistnych, obecnie ponadsiemdziesięcioletnich. Opracowany został już projekt rewitalizacji placu, który odtwarza w dużej części jego pierwotne założenia przestrzenne, uwzględniając jednak niektóre z powojennych decyzji. Jego realizacja przywróciłaby tej części miasta zieloną przestrzeń publiczną o wysokich walorach estetycznych, spójną stylistycznie, z otaczającą plac architekturą pochodzącą z lat 20. XX w.

4. MIEJSKIE PARKI

W analizowanym obszarze miasta, obejmującym prawobrzeżne śródmieście i wyspę Pasiekę, powstały dwa założenia parkowe. Oba XIX-wieczne w swoich pierwotnych kompozycjach przestrzennych, zlokalizowane na Pasiece, wyspie o powierzchni około 43 ha, wyznaczonej przez Odrę i Młynówkę, położonej w bezpośredniej bliskości Starego Miasta. Do XIX w. zagospodarowana była jedynie północna jej część, gdzie znajdował się dawny zamek książęcy, ogrody i sady. Południową część wyspy pokrywały nieużytki rolne, podmokłe łąki i zalewowe tereny nadbrzeżne¹⁴. W 1838 r. wyspę otoczono wałem przeciwpowodziowym, co umożliwiło rozpoczęcie urbanizacji. Na planie sytuacyjnym Opola, autorstwa F. Eitnera z 1863 r., widoczny jest szachownicowy układ ulic, częściowa parcelacja działek oraz wąskie nadrzeczne założenie parkowe położone pomiędzy Odrą i wałem przeciwpowodziowym.

Kompozycję pierwszego w Opolu parku miejskiego o powierzchni około 7 ha, widoczną na wzmiankowanym planie, stanowił układ krętych ścieżek i rozproszone zadrzewienie, nawiązujące do stylu romantycznej „dzikiej promenady”, sięgającej swym początkiem XVIII w.¹⁵. Na planach Opola z lat 20. i 30. XX w. park opisany jest jako „Lasek” („Das Wäldchen”), choć przeważająca część istniejącego do dziś zadrzewienia to planowe nasadzenia; jedynie kilka dębów reprezentuje dawne zadrzewienia łąkowe¹⁶. W latach 20. XX w. powstała nadbrzeżna promenada i wewnętrzna aleja obwodowa. Dekadę później uproszczono układ alejek, wybudowano wieżę spadochronową, kąpielisko rzeczne oraz podium do tańca. W tym czasie powstał również most na Odrze łączący wyspy Pasiekę i Bolko, gdzie znajdował się park ludowy.

Po II wojnie światowej park – jako położony na obszarach zalewowych – pozostawał zaniedbany, a po powodzi w 1997 r. zniszczeniu uległa większość elementów jego zagospodarowania.

W 2011 r. zakończono rewaloryzację parku Pasieka (Nadodrzańskiego) jako część projektu „Odra Urzeka”, realizowanego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Opolskiego. Projekt rewaloryzacji obejmował zadrzewioną część parku o powierzchni 5,3 ha, bez łąki nadrzecznej objętej odrębnym opracowaniem. Zakres programu rewitalizacji określony został położeniem parku w międzywalu Odry, które uniemożliwiało wprowadzenie obiektów kubaturowych oraz ograniczyło w większości nowe nasadzenia drzew do działających odtwarzających. Układ ciągów pieszych oparto przede wszystkim na zachowanej wewnętrznej alei

¹⁴ M. Adamska, *Wybrane aspekty rozwoju przestrzennego Opola w latach 1816-1945*, praca doktorska, Politechnika Wrocławska, Wrocław 2006, s. 49-50.

¹⁵ M. Czyżowski, K. Eysymontt, *Ewidencja Parku Miejskiego Pasieka w Opolu*, Pracownia Projektowa „Park”, Opole 1999, s. 4.

¹⁶ *Ibidem*, s. 6.

obwodowej o historycznym przebiegu. Lokalizacja nowych placyków i alejek nawiązuje do kompozycji przestrzennej parku z lat 30. XX w. Do wypoczynku biernego zaprojektowano m.in. minirozarium oraz drewniane deszczoschroń wokół drzew. Do wypoczynku aktywnego, przede wszystkim dzieci i młodzieży, powstały skałki wspinaczkowe, pętla joggingowa, plac zabaw oraz linarium. W przestrzeni parku pojawiły się cokoły kamienne do okresowych ekspozycji rzeźby plenerowej, elementy instalacji rzeźbiarskiej, jak również toalety dla psów.

Istniejącą zielenią wysoką parku, w większości efekt historycznych zadrzewień, tworzy blisko 600 drzew reprezentujących ponad 30 gatunków¹⁷. Drzewa te tworzą grupy i kępy, otaczające obrzeża parku i wyznaczające poszczególne wnętrza parkowe. Do najstarszych nasadzeń należą typowo parkowe platany klonolistne, liczne lipy drobnolistne, buki pospolite, dęby szypułkowe i klony zwyczajne. Nieliczne nowe nasadzenia drzew mają na celu odtworzenie pierwotnej kompozycji drzewostanu oraz jej urozmaicenie. Nowa instalacja oświetleniowa parku obejmuje również iluminację wybranych okazów drzew.

Zrealizowany projekt rewaloryzacji zdecydowanie poprawił atrakcyjność parku Nadodrzańskiego dzięki zastosowaniu różnorodnych i oryginalnych elementów zagospodarowania terenu, wyeksponowanie zachowanych fragmentów historycznej kompozycji przestrzennej oraz nawiązanie do rozwiązań niezachowanych. Park Nadodrzański stanowi atrakcyjny fragment krajobrazu Opola i świadectwo XIX-wiecznego rozwoju miasta.

Możliwość założenia drugiego z parków na wyspie Pasiece stworzyła, rozpoczęta w pierwszej połowie XIX w., likwidacja średniowiecznych obwarowań miasta oraz wałów i fosy wokół dawnego zamku książąt piastowskich. Park Zamkowy (dawniej Schlosspark), początkowo dostępny nielicznym, w ostatniej dekadzie XIX w. został otwarty dla wszystkich mieszkańców staraniem Związku Upiększania Miasta (Oppelner Verschönerungsverein). Założenie urbanistyczne parku jest czytelne na planie miasta Schönherra z 1894 r. W centrum układu znajdował się zamek, którego zabudowania tworzyły w planie nieregularną literę „U”. Zamek otaczał pas zieleni o charakterze parku krajobrazowego, położony częściowo na skarpie, ze swobodnym, wijącym się układem alejek, trawnikami z kompozycjami kwiatowymi, fontanną, pomnikiem z popiersiem bogini Junony oraz posągami zwierząt. Na zachowanych przedwojennych zdjęciach parku zwraca uwagę różnorodność gatunków dobranej roślinności: drzew, krzewów i bylin¹⁸. Atrakcyjnym elementem parku były dwa stawy powstałe z przekształconych fragmentów dawnej fosy zamkowej, otaczające park łukiem od strony południowej. Jedno z wejść do parku prowadziło groblą pomiędzy stawami i zostało zaakcentowane bramą oraz dwoma posągami jeleni.

Park Zamkowy w tej formie przetrwał do końca lat 20. XX w., kiedy podjęto decyzję o wyburzeniu dawnego zamku książęcego i budowie nowej, modernistycznej siedziby władz rejencji opolskiej. Zrealizowane w 1933 r. obiekty zajęły północno-wschodnią część parku, zlikwidowany został również mniejszy staw. Najbliższe otoczenie nowej rejencji uzyskało zagospodarowanie o cechach modernistycznych, a pozostała część dawnego parku zachowała charakter naturalny. Staw pełnił zimą funkcję miejskiej ślizgawki, latem zaś pływano po nim łódkami.

Współcześnie dawną zachodnią część parku Zamkowego zajmuje kompleks amfiteatru opolskiego, rozbudowany w 2011 r. Staw i jego otoczenie będzie poddane

¹⁷ *Ibidem*, s. 9-10.

¹⁸ B. Szybkowski, *op. cit.*, s. 50.

wkrótce przebudowie jako ostatni etap uruchomionego w 2009 r. i wzmiankowanego powyżej projektu „Odra Urzeka”. Program rewitalizacji dotyczy przede wszystkim przebudowy fontanny, jej iluminacji, likwidacji istniejącego muru otaczającego staw oraz eliminację barier architektonicznych.

5. PODSUMOWANIE

System zieleni miejskiej Opola na terenie Starego Miasta, śródmieścia i wyspy Pasieki tworzą założenia różnorodne pod względem wielkości, stopnia zagospodarowania, rodzaju kompozycji przestrzennej oraz spełnianej w przestrzeni miasta funkcji. Na wyróżnienie zasługują historyczne place śródmiejskie o regularnych kształtach i zgeometryzowanych układach, stanowiące wzorcowe przykłady kształtowania zieleni rekreacyjnej w mieście początków XX w. i okresu międzywojennego, niestety obecnie o różnym stopniu zachowania. Skontrastowany charakterem jest zrewitalizowany krajobrazowy park Nadodrzański na wyspie Pasiece o XIX-wiecznym rodowodzie, prowadzący przez most na Odrze do ogrodu zoologicznego oraz dużego parku miejskiego na wyspie Bolko.

LITERATURA

- ADAMSKA M., *Wybrane aspekty rozwoju przestrzennego Opola w latach 1816-1945*, praca doktorska, Politechnika Wrocławska, Wrocław 2006.
- BINKOWSKA I., *Kształtowanie systemu zieleni miejskiej we Wrocławiu w XIX i na początku XX stulecia*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 2: *Urbanistyka do 1945*, pod red. J. Rozpędowskiego, Wrocław 1995.
- CZYŻOWSKI M., EYSYMONTT K., *Ewidencja Parku Miejskiego Pasieka w Opolu*, Opole 1999.
- EMMERLING R., ZAJĄCZKOWSKA U., *Opole stolica województwa opolskiego*, Opole 2003.
- HAMADA A., *Architektura Opola wpisana w dzieje miasta*, Opole 2008.
- IDZIKOWSKI F., *Geschichte der Stadt Oppeln*, Oppeln 1863.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, Warszawa 1978.
- OSTROWSKI W., *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Warszawa 2001.
- SZYBKOWSKI B., *Pierwszy i największy wybór starych pocztówek Opola w albumie*, Opole 1997.

BEATA FORTUNA-ANTOSZKIEWICZ, AGNIESZKA GAWŁOWSKA,
JAN ŁUKASZKIEWICZ, EDYTA ROŚŁON-SZERYŃSKA*

PROBLEMY REWALORYZACJI I OCHRONY PARKÓW HISTORYCZNYCH W CENTRUM MIASTA NA PRZYKŁADZIE OGRODU KRASIŃSKICH W WARSZAWIE

PROBLEMS OF RESTORATION AND PRESERVATION DOWNTOWN HISTORICAL PARKS OF THE EXAMPLE OF GARDEN KRASIŃSKI IN WARSAW

Streszczenie

Ogród Krasińskich jest parkiem zabytkowym (1676 r.) o bogatej historii, usytuowanym w centrum Warszawy. Od 1768 r. pełni on funkcję publicznego parku miejskiego. Ogród posiada współcześnie całkowicie odmienne uwarunkowania funkcjonalno-przestrzenne i przyrodnicze od tych z okresu przekształceń pod koniec XIX w. Konstruktwna rewaloryzacja tego typu parku jest w związku z tym wyzwaniem niezwykle trudnym. Wiąże się ona z problemami, które można rozważać w czterech podstawowych aspektach: kompozycyjnym, przyrodniczym, programowym i ekonomicznym. Pojawia się pytanie, czy historia tego ogrodu, stan środowiska i uwarunkowania funkcjonalno-przestrzenne współczesnego dużego miasta pozwalają na dokonywanie rewaloryzacji parku jedynie na drodze ścisłej rekonstrukcji? Wydaje się, że osiągnięcie pełnej czystości stylowej parku z końca XIX w. nie jest współcześnie możliwe. Bardziej słuszną drogą rewaloryzacji może okazać się przeprowadzenie twórczych działań, prowadzących do niezbędnych odstępstw od pierwowzoru.

Słowa kluczowe: Ogród Krasińskich, rewaloryzacja i ochrona, zabytkowy park miejski

Abstract

Krasińskich Garden is a heritage park with a rich history (it was founded in 1676), located in downtown of Warsaw. Since 1768, it has become a public urban park. Garden has recently completely different spatial, functional and natural conditions compare to period of the last transition from the late nineteenth century. Constructive restoration of this kind of park is therefore an extremely difficult challenge. It involves issues that may be considered in four main aspects: compositional, natural, programmatic and economical. The question arises whether the history of the garden, the environment, functional and spatial determinants of a contemporary big city allow one to do restoration of the park only through the strict reconstruction? It seems that to achieve park's pure style from the late nineteenth century, isn't today possible. A more fair way of the restoration might be to carry out creative activities leading to the necessary changes from the original composition.

Keywords: Krasińskich Garden, restoration and preservation, historical urban park

* Dr inż. Beata Fortuna-Antoszkiewicz, dr inż. Agnieszka Gawłowska, dr inż. Jan Łukasziewicz, dr inż. Edyta Roślón-Szeryńska, Katedra Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego.

1. WSTĘP

Istniejące współcześnie parki zabytkowe, zlokalizowane w centralnej strefie miasta, to zwykle obiekty o dużej wartości historycznej, często pozostałość ważnych, prestiżowo lub artystycznie, rezydencji. Tylko takie obiekty miały szansę przetrwać w trakcie wielowiekowych przekształceń przestrzeni i zagęszczania tkanki miejskiej. Przekształcane w otwarte obiekty publiczne dawne założenia pałacowo-parkowe wpisały się na trwałe w krajobraz miasta, stanowiąc miejsca o ogromnych wartościach przyrodniczych i kulturowych oraz wybitnym znaczeniu identyfikacyjnym w strukturze urbanistycznej. Utrzymanie lub przywracanie ich właściwego stanu oraz pozycji w przestrzeni miejskiej jest logiczną koniecznością, zwłaszcza na obszarach reprezentacyjnych – ważnych funkcjonalnie i atrakcyjnych wizualnie.

Rewaloryzacja oraz stała ochrona parków zabytkowych w warunkach współczesnych wiąże się z koniecznością reagowania na zmieniające się uwarunkowania przestrzenne, rozwój cywilizacyjny miasta, potrzeby użytkowników. Niejednokrotnie koliduje to z wizją utrzymania obiektu czystego stylowo, zwłaszcza w kwestii doboru gatunkowego roślinności (na skutek zmiany warunków siedliskowych), rozwiązań technicznych czy akceptacji nowych form aktywności i oczekiwań współczesnego użytkownika.

Czy można zatem pogodzić ideę zachowania harmonijnej, niepodlegającej gwałtownym zmianom przestrzeni, stanowiącej cenną pamiątkę przeszłości, z koniecznością zmian, wymuszanych nieustannym rozwojem współczesnego miasta? To pytanie wydaje się być wyjątkowo ważne w Warszawie, mieście dostatecznie doświadczonym dziejowo, a jednocześnie nieustannie dynamicznym, prężnym i otwartym na zmiany. Przykładem do rozważań na temat różnych pojawiających się problemów konserwatorskich oraz z zakresu pielęgnacji i ochrony jest Ogród Krasińskich (założony w 1676 r.), pierwszy prawdziwie publiczny park Warszawy (od 1768 r.).

2. HISTORIA ZAŁOŻENIA PAŁACU I OGRÓD KRASIŃSKICH W WARSZAWIE

Założenie pałacowo-ogrodowe, pałac i Ogród Krasińskich, znajduje się w warszawskiej dzielnicy Śródmieście w bezpośrednim sąsiedztwie Starego Miasta i innych kluczowych miejsc: pl. Bankowego z Urzędem Miasta st. Warszawy i Muranowem – dzielnicą wybudowaną po II wojnie światowej na gruzach warszawskiego getta.

Założenie to powstało w 2 połowie XVII w. (pałac budowany w latach 1667-1682) jako miejska rezydencja magnacka, należąca do wojewody płockiego Jana Dobrogosta Krasińskiego. Jeden z najpiękniejszych pałaców stolicy (w stylu północnowłoskiego klasycyzującego baroku) zaprojektowany został przez wybitnego architekta Tylmana z Gameren. Do współpracy przy dekoracji gmachu zaproszono innych wybitnych twórców – rzeźbiarza Andrzeja Schlütera oraz malarza Michelangelo Palloniego¹.

Wybuch wojny północnej i wkroczenie wojsk szwedzkich do Warszawy w maju 1702 r. zakończyły pierwszy okres świetności pałacu – posiadłość została brutalnie zniszczona. W 1765 r. pałac został zakupiony przez Komisję Skarbu Koronnego na użytek Rzeczypospolitej (stąd nowa nazwa – Pałac Rzeczypospolitej, która jednak nigdy się nie przyjęła), a ogród przekształcony na ogród publiczny (oddany do użytku po

¹ S. Mossakowski, *Pałac Krasińskich*, PWN, Warszawa 1972; *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce zabrał i wydał F.M. Sobieszczański*, Warszawa 1849.

gruntownym uporządkowaniu 1 kwietnia 1768 r.). Przebudowę i remontem pałacu kierował Jakub Fontana. Ostatniej przebudowy wnętrz pałacu dokonano w 1783 r. po wielkim pożarze pałacu. Prace nadzorował Dominik Merlini. Pałac był siedzibą Komisji Skarbowej, Komisji Edukacyjnej, Sądów Asesorskich, władz wojskowych i policji.

W okresie Księstwa Warszawskiego w pałacu ponownie mieściła się siedziba władz administracyjnych kraju (Rada Stanu, Sąd Kasacyjny, Kasa Generalna).

W czasach Królestwa Kongresowego pałac był siedzibą Sądu Najwyższej Instancji. Na początku XIX w. przystąpiono do „podnoszenia i upiększania stolicy” (w początkowym okresie rządów car Aleksander I pozostawał przychylny Polakom²), w tym także do porządkowania otoczenia pałacu i jego restaurowania – w tym czasie na pl. Krasińskich ustawiono, zachowane do dzisiaj, żeliwne obudowy studni zaprojektowane przez Christiana Piotra Aignera (1823 r.)³.

II. 1. Widok na elewację ogrodową Pałacu Krasińskich przez centralny parter kobiercowy (foto J. Łukaszkiewicz, 2011)

III. 1. View of the garden facade of the Krasiński Palace through the central flowerbed (photo by J. Łukaszkiewicz, 2011)

Po upadku powstania styczniowego na długie lata wprowadzono w Warszawie ostre polityczne restrykcje, co przekładało się również na stan i wygląd miasta. Przez kolejne dziesięciolecia zaniechano jakichkolwiek inwestycji i większej dbałości o Warszawę. Dopiero koniec XIX w. i prezydentura generała Sokratesa Starynkiewicza przyniosły dalekosiężne zmiany – rozpoczęto modernizację miasta (m.in. budowa nowoczesnej wówczas kanalizacji Lindleya) i umożliwiono działalność społeczną na rzecz podnoszenia poziomu cywilizacyjnego (działalność Komitetu Plantacyjnego z Franciszkiem Szaniorem, Edmundem Jankowskim itd. i akcja zadrzewiania

² W. Trzebiński, *Aleksander I a działalność urbanistyczna Rządu Królestwa Polskiego w latach 1815-1821*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. XXXIV, z. 1-2, PWN, Warszawa 1989, s. 35-85.

³ Warszawa. *Materiały do jej dziejów*, Zb. W. Przyborowskiego, t. VIII 1897/98, Zb. Archiwum Państwowe M. St. Warszawy, s. 192.

miasta). Zniwelowano wówczas poziom pl. Krasińskich i urządzono na nim skwer obsadzony wysokopiennymi drzewami, co niestety skutecznie przesłoniło fasadę pałacu.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Pałac Rzeczypospolitej wraz z oficyną przeznaczono ponownie na siedzibę sądów (w pałacu mieścił się Sąd Najwyższy, w oficynie Sąd Okręgowy, w sąsiednim Pałacu Badenich – Sąd Specjalny). W 1929 r. dokonano gruntownej restauracji pałacu. W 1937 r. przebito oficynę, przedłużając ul. Miodową i uzyskując w ten sposób nowe połączenie Żoliborza ze Śródmieściem.

W czasie II wojny światowej pałac i park były świadkiem i uczestnikiem wielu tragicznych wydarzeń. Już podczas obrony Warszawy we wrześniu 1939 r. pałac został poważnie uszkodzony. W kwietniu 1943 r. w bezpośrednim sąsiedztwie rozegrał się dramat powstania w getcie. Podczas Powstania Warszawskiego pałac został spalony, a ogród znacznie zniszczony, bowiem toczyły się tu zacięte i krwawe walki (m.in. w połowie sierpnia 1944 r. gmach był kwaterą batalionu „Parasol”). 27 sierpnia samoloty niemieckie zbombardowały pałac, a pod gruzami sąsiadującego z ogrodem Pasażu Simonsa zginęło ponad 300 powstańców z batalionu „Chrobry”. Plac Krasińskich stał się miejscem tragicznej ewakuacji powstańców kanałami miasta (obrazuje to znajdujący się tu obecnie pomnik Powstania Warszawskiego i zachowane oryginalne wejście do kanałów w pasie jezdni na placu).

Do odbudowy pałacu przystąpiono w 1948 r. (oddany do użytku w 1961 r.). Restaurację całości założenia natomiast wykonano w latach 50. XX w. W 1959 r. rozebrano ruiny dawnej oficyny pałacowej. Obecnie w pałacu mieszczą się zbiory rękopisów i starodruków Biblioteki Narodowej, pochodzące z dawnych bibliotek – Rapperswilskiej i pierwszej biblioteki publicznej braci Żałuskich⁴. Ogród, powiększony o nowe tereny, pełni nadal funkcję miejskiego parku.

W 1965 r. do rejestru zabytków wpisano założenie urbanistyczne: Plac Krasińskich (pod numerem 256/1), Pałac Krasińskich (nr 256/2) oraz Ogród Krasińskich (nr 256/3).

3. PRZEMIANY KOMPOZYCYJNE OGRODU KRASIŃSKICH

Rezydencja Jana Dobrogosta Krasińskiego powstała na bezpośrednich obrzeżach miasta i pomyślana została jako typowe założenie pałacowo-ogrodowe w stylu francuskim – pałac, dominujący nad całością założenia, usytuowano pomiędzy dziedzińcem a ogrodem (*entre cour et jardin*). Dziedziniec honorowy (*cour d'honneur*) miał być ujęty dwoma oficynami (wybudowano tylko północną) i zamknięty od frontu murowanym ogrodzeniem z ozdobną bramą pośrodku. Projekt całości założenia wyszedł spod ręki Tylmana z Gameren i jemu też przypisuje się pierwsze rozplanowanie ogrodu⁵ (niektóre źródła podają 1676 r. jako czas jego powstania⁶, inne źródła datują je na 1677⁷, a nawet 1692 r.⁸).

Ogród o powierzchni 3,36 ha podzielony był na 8 kwater, przeciętych alejami trójpromienistego układu, którego punktem zbieżnym była brama wychodząca na

⁴ S. Mossakowski, *op. cit.*

⁵ J. Pułkowska, *Architektura Warszawy XVII wieku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1991, s. 129.

⁶ Sz. Zug, *Ogrody w Warszawie i jej okolicach opisane w 1794 r.*, Kalendarz Powszechny 1848. Przypisy F.M. Sobieszczańskiego, Teki Ciołka, Zb. ODZ Warszawa, s. 2.

⁷ L. Majdecki, *Historia ogrodów*, PWN, Warszawa 1981, s. 399.

⁸ *Przewodnik po Warszawie i jej okolicy. 1873*, Teki Ciołka, Zb. ODZ Warszawa, s. 74; *Ilustrowany przewodnik po Warszawie (wraz z treściwym opisem okolic miasta)*, Nakładem Redakcji „Wędrowca” 1893, s. 150; *Ogród Krasińskich*, „Ogrodnik Polski” nr 18, 1893.

ul. Nalewki. Aleja główna była przedłużeniem osi głównej pałacu i całego założenia, aleje boczne łączyły bramę główną, zamykającą kompozycję, z bramami dziedzińca honorowego po obu stronach pałacu⁹. Dzięki zastosowaniu takiej koncepcji wyprowadzono oś założenia na zewnątrz, zamykając ją polem elekcyjnym na Woli. W rezultacie powstała rezydencja o wyjątkowo spójnym rozplanowaniu całego założenia¹⁰. Aleje ogrodu obsadzone były regularnymi formowanymi szpalerami lipowymi i grabowymi, z licznymi elementami rzeźbiarskimi (posągi, kolumny). W ogrodzie umieszczono budowle w rodzaju altan, oranżerii, figarni, zbrojowni itd.¹¹.

Gruntowych zmian w kompozycji i urządzeniu ogrodu dokonano po przekształceniu rezydencji na obiekt publiczny w 1765 r. Autor projektu przebudowy nie jest dokładnie znany. Prawdopodobnie planami zmian i upiększania ogrodu zajmowali się Michał Mniszech i Władysław Gurowski, samym uporządkowaniem i urządzeniem zaś zajął się ogrodnik Krystian Knackfus¹². Zaproponowany układ przestrzenny był bardzo charakterystyczny i odmienny od dotychczas stosowanych barokowych rozwiązań – nowa funkcja publicznego parku spacerowego wyraziła się w układzie opartym przede wszystkim na motywach alejowych – na osi głównej pałacu biegła szeroka promenada, z którą powiązane były aleje podłużne i poprzeczne oraz droga obwodnicowa, ujęte strzyżonymi szpalerami po obu stronach. Przestrzenie między alejami były zadrzewione. Brak było stosowanych zazwyczaj salonów i gabinetów ogrodowych¹³. Wszelkie zmiany kompozycji i charakteru ogrodu pozwalają uznać Ogród Krasińskich za pierwszy prawdziwie publiczny ogród w Warszawie. Taki układ, z niewielkimi zmianami, przetrwał aż do końca XIX w. W ogrodzie odbywały się wszelkiego rodzaju publiczne imprezy, uroczystości, zabawy i wspaniałe iluminacje¹⁴. Ogród przeżywał nowe chwile świetności, gromadził się w nim cały najwykwintniejszy świat warszawski, a bywanie w nim stało się niemal obowiązkowe. Pałac i Ogród Krasińskich upodobał sobie, podczas swej bytności w Warszawie, cesarz Napoleon, który organizował tu wielkie przeglądy wojskowe¹⁵.

W okresie Królestwa Kongresowego dokonano pewnych zmian, które spowodowały odrodzenie parku, np. stary mur zastąpiono żeliwną kratą z połączanymi kolumnami, a powierzchnię ogrodu powiększono m.in. za sprawą likwidacji drewnianych domków od strony ul. Świętojerskiej. W 1824 r. w pałacu Dükerta, leżącym w bezpośrednim sąsiedztwie Ogrodu Krasińskich, powstał Instytut Wód Mineralnych, co z pewnością wpłynęło na ożywienie ogrodu (między dwoma ogrodami otwarto przejście).

W nocy 29 listopada 1830 r. ogród był świadkiem dramatycznych wydarzeń – walk o pobliski Arsenał.

W późniejszych latach ogród nieprzerwanie spełniał funkcje rekreacyjne dla szerokiej publiczności. Od 1870 r. na jego terenie znajdowała się kawiarnia, gdzie

⁹ Rezydencja Błażeja Krasińskiego wg kopii planu z 1737 r., znajdującej się w Muzeum Ordynacji Krasińskich w Warszawie, oprac. A. Karczewski, 1937 r., Zb. IS PAN, neg. nr 44648.

¹⁰ J. Putkowska, *Architektura Warszawy XVII wieku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1991, s. 130.

¹¹ *Ilustrowany przewodnik po Warszawie (wraz z treściwym opisem okolic miasta)*, Nakładem Redakcji „Wędrowca” 1893, s. 150.

¹² *Inwentarz Ogrodu przy Pałacu Krasińskich 1769 roku 12 sierpnia sporządzony*, Teki Ciołka, Zb. ODZ Warszawa.

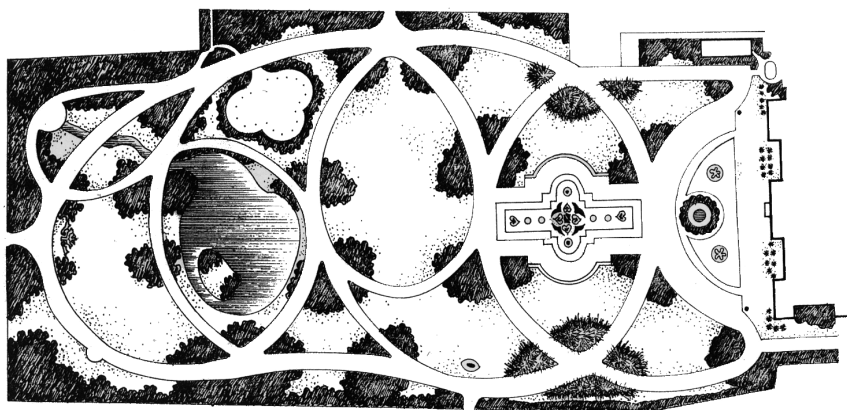
¹³ L. Majdecki, *Historia...*, s. 398; *Plan miasta Warszawy /Plan von der Stadt Warschau/*, odrys. Joseph Bach 1808, skala 1:11500, wyd. 1809, *Atlas historyczny Warszawy*, Archiwum m. st. Warszawy, Warszawa 1999, s. 76.

¹⁴ *Warszawa. Materiały do jej dziejów*, op. cit., t. VIII 1897/98, s. 188.

¹⁵ J. Kozłubski, *Wędrowka po Warszawie listopadowej*, „Kronika Warszawy. Miesięcznik ilustrowany poświęcony działalności samorządu oraz poszczególnym dziedzinom życia miasta i jego historii”, Wydawca Magistrat m. st. Warszawy, z. 8-9, Warszawa 1930, s. 14.

gromadził się świat prawniczy i bywali przedstawiciele wielkich rodzin warszawskich. Na tyłach jednej z sąsiednich posesji mieściła się popularna restauracja, gdzie gościli i występowali różni artyści i muzycy. Główna promenada służyła jako miejsce różnego rodzaju imprez, np. wyścigów welocypedowych¹⁶. Niemniej, w miarę upływu czasu, stan ogrodu stopniowo się pogarszał. Ostatecznie, w latach 1891-1895, zaniedbany obiekt uległ zasadniczej i gruntownej zmianie – przekształcony został na park w stylu krajobrazowym według planu Franciszka Szaniora, ówczesnego starszego ogrodnika miejskiego w Warszawie, twórcy wielu innych założeń ogrodowych (np. Parku Ujazdowskiego i Parku Skaryszewskiego w Warszawie). Propozycje Szaniora zostały zatwierdzone przez Zarząd Miejski i już w 1891 r. rozpoczęto prace nad ich realizacją¹⁷.

Główna promenada, biegnąca od 200 lat przez środek ogrodu, przestała istnieć, zastąpiła ją perspektywa spod pałacu w głąb ogrodu ku starej barokowej bramie. Szpalery drzew zastąpiły grupy, które kulisowo zastaniały lub odstaniały widoki. Prostoliniowe do tej pory drogi zastąpiono alejami o znacznych krzywiznach, co powodowało pozorne powiększenie przestrzeni, a trawniki zatraciły geometryczne kształty. Teren lekko pofalowano, aby uzyskać efekt większej naturalności. Główne aleje (szerokości 6 m) przebiegały tak, aby połączyć trzy główne wejścia do ogrodu: od strony pl. Krasińskich, ul. Świętojskiej i ul. Nalewek (czwarte wejście znajdowało się od strony ogródka Instytutu Wód Mineralnych). Wzdłuż bryły pałacu utworzono tarasowy gazon z fontanną pośrodku (fontanna istniała tu już wcześniej), otoczoną kolistym kwietnikiem. Z dwóch stron gmachu znalazły się: z jednej – ogródek i mieszkanie ogrodnika, z drugiej – wyjście z ogrodu na pl. Krasińskich. Na osi pałacu znalazł się kwietnik w postaci parteru kobiercowego. Dalej ukształtowano wnętrze ze stawem z wyspą, a obok niewielki placzyk do zabaw dziecięcych. W niedalekim sąsiedztwie stawu usypano pagórek widokowy z kaskadą. Woda doprowadzona z wodociągu miejskiego napełniła staw¹⁸. W tym czasie powierzchnia ogrodu wynosiła 3,8 ha.

- II. 2. Przerys planu Ogrodu Krasińskich wg Franciszka Szaniora na podstawie „Ogrodnik Polski” Nr 18, 1893 (oprac. B. Fortuna-Antoszkiewicz)
- III. 2. The Redraw of Krasiński Garden plan according to Franciszek Szanior based on „Ogrodnik Polski” Nr 18, 1893 (edited by B. Fortuna-Antoszkiewicz)

¹⁶ *Ogród Krasińskich*. Stara i Nowa Warszawa, Rzeczypospolita 1922 r., Zb. IS PAN.

¹⁷ Warszawa. *Materiały do jej dziejów*, op. cit., t. VI 1896, s. 8.

¹⁸ *Ogród Krasińskich*, „Ogrodnik Polski” nr 18, 1893.

Plany Szaniora spotkały się z ostrą krytyką¹⁹. Znaleźli się obrońcy poprzednich, regularnych założeń, uznając je za zabytkowe i warte zachowania. Bronili oni także starego drzewostanu, który musiał zostać w znacznej części wycięty (uzyskano to, ale stopniowo, na co wskazują kolejne plany Warszawy²⁰). Zrealizowany projekt przetrwał w takiej postaci do II wojny światowej.

Podczas II wojny światowej, zwłaszcza podczas Powstania Warszawskiego, ogród poniósł ogromne straty. Na trawnikach parkowych, jak i w innych podobnych miejscach w mieście, chowano poległych w krwawych walkach, które toczyły się także na terenie ogrodu.

Do restauracji parku przystąpiono w latach 50. XX w. Ostatecznie odwołano się do dawnych planów Szaniora, dokonując niewielkich zmian, np. w formie gazonu przed pałacem (zrezygnowano z tarasowości gazonu oraz kwietnika otaczającego fontannę, utworzono natomiast przejście od pałacu na osi głównej, dzieląc tym samym gazon na dwie równe części z wolno stojącą fontanną pośrodku). Powiększono powierzchnię parku do 7,2 ha, włączając nowe tereny – w części północnej, po nowej regulacji ul. Świętojerskiej, oraz w części południowej – tereny dawnych ogrodów (m.in. pałacu Marii Radziwiłłowej, pałacu „Pod Czterema Wiatrami”) oraz obszary przedwojennej zniszczonej zabudowy (m.in. słynnego handlowego Pasażu Simonsa). Od strony ul. Nowotki (obecnie ul. Andersa) utworzono zieleniec, pełniący funkcję osłony dla parku (powierzchnia 2,8 ha), likwidując tym samym jedną z najważniejszych przedwojennych ulic Warszawy – ul. Nalewki (sygnalnie pozostawiono jedynie niewielki jej fragment).

II. 3. Widok na wnętrze ze stawem (foto J. Łukasziewicz, 2011)

III. 3. The view of the parks's interior with the pond (photo by J. Łukasziewicz, 2011)

¹⁹ *Ogród Krasińskich*. Stara i Nowa Warszawa, op. cit.

²⁰ Np. *Plan ogólny miasta Warszawy. Pomiar pod kier. gł. inż. W.H. Lindleya, skala 1:2500, 1897*, Inżynierowie bez granic, Lindleyowskie plany Warszawy przełomu XIX/XX w., Archiwum Państwowe m. st. Warszawy 2006.

W takiej postaci ogród istnieje obecnie, pełniąc nieprzerwanie funkcję miejskiego parku publicznego. W 2011 r. wskazany został do rewaloryzacji i poddany trybowi konkursowemu.

4. PROBLEMY REWALORYZACJI ZABYTKOWEGO PARKU MIEJSKIEGO

Pojawiające się problemy, związane z konstruktywną rewaloryzacją zabytkowego parku, który zlokalizowany jest w centrum wielkiego miasta i spełnia zadanie typowego parku miejskiego, można rozważać w czterech podstawowych aspektach:

- kompozycyjnym – pojawia się tu pytanie – na ile w obecnych realiach można wykonać czystą rekonstrukcję oryginalnego historycznego projektu, a na ile należy odnieść się do późniejszych przekształceń, mając na uwadze współczesne warunki, standardy i oczekiwania dzisiejszych użytkowników;
- przyrodniczym – na ile stan środowiska współczesnego miasta wpływa na możliwość rekonstrukcji obiektu, biorąc pod uwagę jego główne tworzywo – roślinność (zastosowanie dawnych oryginalnych gatunków i odmian roślin, zachowanie sta-rodzewu);
- programowym – na ile można zachować czystość historycznej oferty programowej w kontekście oczekiwań i aktywności współczesnych użytkowników w zdemokratyzowanej przestrzeni miejskiej (inni użytkownicy dzisiaj i na przełomie XIX/XX w. – inne aktywności, podziały społeczne itd.);
- ekonomicznym – na ile koszty związane z rewaloryzacją parku i późniejszą pielęgnacją oraz konserwacją wpływają na ostateczny kształt obecnych opracowań projektowych.

Aspekt kompozycyjny

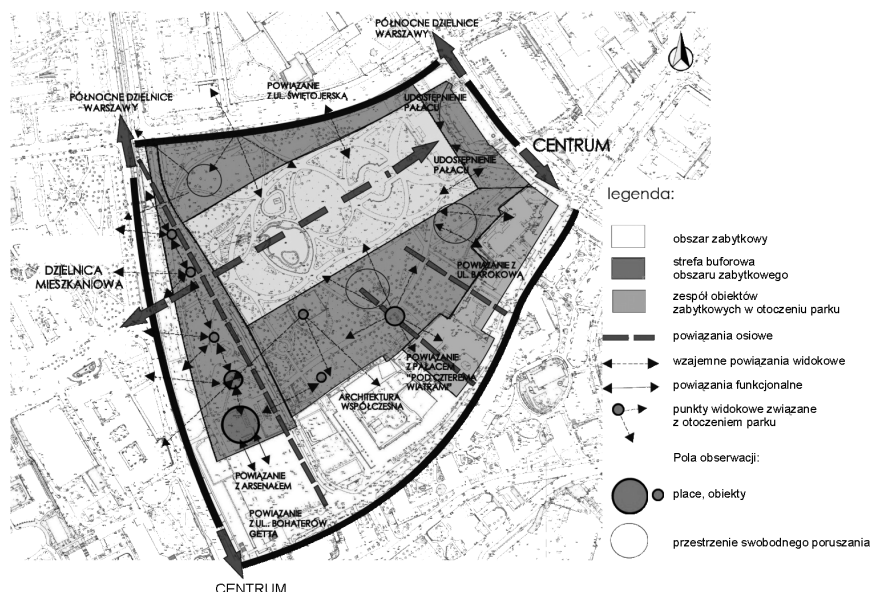
Przystępując do rewaloryzacji parku zabytkowego (o bogatej historii i kilku istotnych przekształceniach kompozycji), zlokalizowanego w centralnej przestrzeni wielkiego miasta, w pierwszej kolejności należy odpowiedzieć na pytanie, jaki etap historyczny obiektu powinien stanowić podstawę współczesnych działań. W przypadku omawianego Ogrodu Krasińskich, po analizie aktualnego stanu zachowania, logiczne wydaje się odniesienie do ostatniego przekształcenia F. Szaniora. Biorąc jednak pod uwagę późniejsze burzliwe wydarzenia, zmiany społeczne i urbanistyczne w skali miasta, a także przestrzenne w skali obiektu, należy zastanowić się nad stopniem odwzorowania dawnej realizacji – czy właściwe będzie wykonanie jedynie czystej rekonstrukcji? Projekt Szaniora realizowany był w określonych granicach (wyznaczało je ogrodzenie z bramami oraz zagospodarowanie sąsiedztwa). Obecnie ogród funkcjonuje w nowej, powiększonej przestrzeni, łącznie ze skwerem od strony ul. Andersa, co wskazuje na konieczność nieco szerszego ujęcia kompozycji. Można zatem zaryzkować pewne założenia ogólne, np.:

- przywrócenie charakteru i rangi obiektu (Ogród Krasińskich) z okresu przekształcenia go przez Franciszka Szaniora;
- kompozycyjne i funkcjonalne scalenie terenu historycznego założenia ogrodowego z terenami przyłączonymi po wojnie przy jednoczesnym podkreśleniu ich dawnych konotacji;
- włączenie skweru przy ul. Andersa (pełniącego obecnie funkcję strefy ochronnej dla parku) w zakres funkcjonowania zwartego kompleksu przyrodniczo-kulturowego w obszarze centralnej strefy miasta;

- podkreślenie ul. Nalewki (wydaje się to wyjątkowo istotnie ze względu na rangę i charakter tej ważnej przedwojennej ulicy, praktycznie wyeliminowanej z planu miasta w okresie późniejszej odbudowy);
- bardziej czytelne zagospodarowanie pl. Krasińskich w celu właściwego podkreślenia rangi pałacu jako najważniejszego obiektu w tym wnętrzu.

Dosyć prostym zadaniem wydaje się być ucztylnienie historycznej kompozycji Franciszka Szaniora:

- zaakcentowanie pierwotnych granic ogrodu i podkreślenie dawnych wejść (bram) do ogrodu od strony ul. Świętojerskiej i Instytutu Wód Mineralnych;
- odtworzenie punktów, kierunków i perspektyw widokowych;
- ucztylnienie układu drogowego; przywrócenie zróżnicowanych szerokości dróg parkowych (4, 6, 10 m) w miejscach determinowanych oryginalnym planem;
- zastosowanie jednolitej kolorystycznie, tradycyjnej nawierzchni żwirowej w obrębie dawnego założenia (wyróżnienie historycznego parku w dawnych granicach na poziomie „podłogi”);
- przywrócenie delikatnej falistości terenu;
- odtworzenie charakterystycznych roślinnych elementów przestrzennych wraz z historycznym doбором gatunkowym (grup krzewów, głównie kwitnących, z przewagą *Syringa sp.* w odmianach, podkreślających skrzyżowania dróg; żywopłotu grabowego ramującego wnętrze z parterem kobiercowym; akcentów z drzew iglastych, charakterystycznych dla planisty, np. *Pinus nigra* oraz strzelistych form *Picea sp.* i *Larix sp.*; form kwiatowych – arabeska w sąsiedztwie bramy barokowej, centralny parter kobiercowy, symetryczne rabaty w formie kobierców kwiatowych przy fontannie);

II. 4. Relacje obiektu z terenami sąsiadującymi – stan istniejący (oprac. E. Roston-Szeryńska)

III. 4. Object relations with neighboring areas – contemporary conditions (edited by E. Roston-Szeryńska)

- rozbudowanie kaskady na pagórku widokowym i odtworzenie naturalistycznego charakteru potoku i stawu;
- przywrócenie pierwotnego kształtu placu przeznaczonego do zabaw dla dzieci (regularnego trójkąta w oprawie nieformowanego zwartego żywopłotu z krzewów kwitnących);
- wprowadzenie podstawowych elementów wyposażenia (latarnie, ławki, kosze na śmieci) w duchu epoki (zgodnie z zaleceniami konserwatorskimi); uzupełnienie elementów brakujących (wprowadzenie jednolitego ażurowego ogrodzenia²¹ wokół całego parku w formie przęsł z żeliwnych prętów zwieńczonych grotem na murywanym cokole z kamienną okładziną²²; źródło Wallace'a na placu zabaw; niskie charakterystyczne ażurowe ogrodzenie wokół parteru kwiatowego);
- przywrócenie symboliki narodowej akcentowanej w realizacjach Szaniora (imitacja krajobrazów Polski – analogicznie np. do Parku Ujazdowskiego – gładzisko z kaskadą jako reminiscencja gór; strumień – symboliczna Wisła, królowa polskich rzek; staw – polskie morze; elementy kolorystyki biało-czerwonej w formach kwiatowych). Jest to wyjątkowo istotne w przywoływaniu *genius loci* ogrodu z doby zaborów.

Na etapie szczegółowym pojawiają się jednak istotne wątpliwości, np.:

- a) uporządkowanie pl. Krasińskich: Obecnie na placu dominuje monumentalny gmach Sądu Najwyższego i jemu podporządkowano sposób zagospodarowania wnętrza. Ze względu na artystyczne i historyczne wartości Pałacu Krasińskich (a także funkcjonalne – jako siedziba sądów w przeszłości) bardziej właściwe wydaje się odwołanie do podstawowej zasady rygorystycznego barokowego założenia typu *entre cour et jardin*, które wygenerowało przestrzeń późniejszego placu miejskiego – symboliczne przywrócenie roli *cour d'honneur* części placu przed pałacem, a tym samym podkreślenie znaczenia gmachu we wnętrzu (wyeksponowanie jego pozycji nr 1). Można uzyskać to np. przez symetryczną formę gazonu o kształcie zbliżonym do parteru z fontanną sprzed elewacji ogrodowej pałacu (inspiracja – rysunek na planie Lindleya z 1897 r., skala 1:2500). Droga ramująca gazon, zaakcentowana na zakończeniu dwoma studniami Aignera, usytuowanymi w posadzce (zgodnie z pierwotnym stanem), umożliwiłaby bezpośredni dostęp do pałacu z obu stron (obecnie – dojście do pałacu od strony ul. Świętojerskiej i bocznego skrzydła gmachu sądów jest praktycznie zamknięte). Aby uzyskać czystość formy gazonu dziedzicowego podkreślającego sylwetę pałacu, należałoby zrezygnować z bylinowej bordiury (z obecnego zagospodarowania tej przestrzeni zachowano by zasadę: klarowna, gładka płaszczyzna trawnika, podkreślona strukturalną powierzchnią pokrytą bluszczem pospolitym).
- b) forma półkolistego gazonu z fontanną przy elewacji ogrodowej pałacu: Biorąc pod uwagę barokowy kontekst pałacu, późniejsze przekształcenia oraz oczekiwania współczesnego użytkownika (bezproblemowy dostęp do fontanny i dojście do elewacji ogrodowej pałacu dla zwiedzających), należałoby zastanowić się nad słusznością rekonstrukcji propozycji Szaniora w danym miejscu, tym bardziej, że na planie Lindleya z 1897 r. (skala 1:2500)²³ odwzorowana jest inna forma – z wyraźną drogą wzdłuż elewacji ogrodowej, odcinającą parter od gmachu, z roz-

²¹ Inspiracja – archiwalny materiał ilustracyjny oraz zachowane bliźniacze ogrodzenie na pl. Bankowym.

²² Na długości oryginalnego zachowanego cokołu w świetle części historycznej można wykonać pożłoczone groty zwieńczające (zgodnie ze stanem pierwotnym w latach 1819-1820) jako podkreślenie pierwotnej granicy ogrodu, widocznej z perspektywy ulic Bohaterów Getta i Andersa.

²³ *Plan ogólny miasta Warszawy, op. cit.*

dzielającym przejściem, umożliwiającym bezpośredni dostęp do fontanny. Do tej formy odwołano się prawdopodobnie w ostatniej, powojennej rewaloryzacji (podział na dwa symetryczne fragmenty z przejściem od strony pałacu, z wyeksponowaną centralnie fontanną; stan aktualny). Zastosowanie obecnie takiego rozwiązania pozwala na odtworzenie samej konstrukcji gazonu – w formie wgłębnika, z symetrycznymi okrągłymi klombami kwiatowymi (stałe obecne w tym miejscu w różnych wariantach), nadając im klasyczną formę z końca XIX w. Przywrócenie nawierzchni żwirowej na drodze biegnącej bezpośrednio wzdłuż elewacji pałacu może być rozumiane jako nawiązanie do barokowych konotacji gmachu, a ponadto droga ta powinna pełnić także bardzo ważną rolę drogi przeciwpożarowej, kontynuowanej prostoliniowo do ul. Świętojskiej. Pozostawienie wolno stojącej fontanny z przejściem od strony pałacu wymusza natomiast rezygnację z otaczającego go kołistego kwietnika²⁴.

- c) odtworzenie kosza kwiatowego: Można zastanawiać się nad sensem przywrócenia kosza kwiatowego, akcentującego dawne, nieistniejące wejście od strony Instytutu Wód Mineralnych Sztucznych, ze względu na brak uzasadnienia jego istnienia w obecnej przestrzeni parku po rozszerzeniu części południowej.

Istotny problem stanowi sposób zagospodarowania nowych terenów przyłączonych po wojnie bezpośrednio w obręb ogrodu oraz towarzyszącego parkowi skweru od ul. Andersa:

- a) fragment współczesny – część północna: Jest to fragment niewielki, co uniemożliwia zbyt intensywne ewentualne przekształcenie i nasycenie nowym programem. W tej części wskazane byłoby zachowanie przebiegu istniejących dróg, uznając, że wpisują się w obwodnicowy układ dróg parku. Można jedynie zastanawiać się nad uzupełnieniem i urozmaiceniem propozycji roślinnej. Tu znajduje się miejsce dla ewentualnej altany, istniejącej na przedwojennych planach ogrodu (niewidniejącej natomiast w projekcie Szaniora).
- b) fragment współczesny – część południowa: Ta część, bardziej rozległa, pozwala na wprowadzenie nowych form aktywności i elementów programowych. W sferze kompozycyjnej, mając na uwadze stateczny charakter części historycznej i jednak stosunkowo niewielką powierzchnię całego parku (obecnie ok. 7,2 ha), wskazane byłoby zachowanie przestrzennego umiaru i unikanie nadmiernie rozbudowanych form poszczególnych fragmentów czy elementów struktury (przestrzennych form roślinnych, nowych dróg, oferty programowej itp.). Mogłoby się to ograniczyć do korekty przebiegu istniejących dróg, tak aby zintegrować je z całością założenia oraz umożliwić sprawne dojście do nowych punktów programu (np. do ewentualnej kawiarenki-galerii w miejscu obecnie nieużytkowanego niewielkiego budynku w obrębie wydzielonej działki), a także powiązanie kolejnych, mogących się tu wykształcić subwnętrz z ofertą rekreacji czynnej. Pewne sugestie w układach roślinnych mogłyby nawiązywać do istniejących tu wcześniej ogrodów (np. Pałacu „Pod Czerwem Wiatrami”). W obrębie tego fragmentu pojawia się pomnik w miejscu ruin dawnego Pasażu Simonsa. Jest to miejsce wyjątkowe – znajdował się tu jeden z ważniejszych handlowych obiektów przedwojennej Warszawy (pozostały po nim jedynie resztki konstrukcji budynku), tu podczas Powstania Warszawskiego

²⁴ Wydaje się, że projekt kwietnika zlokalizowanego w bezpośredniej bliskości elewacji budynku był pewnego rodzaju politycznym nakazem, który miał na celu izolację niektórych obiektów i uniemożliwienie do nich bezpośredniego dostępu – tak powstały m.in. skwery (proj. F. Szanior) wokół pomników M. Kopernika i A. Mickiewicza w Warszawie, wzbudzających wówczas „niebezpieczne” społeczne emocje.

toczyły się zacięte walki i pod gruzami gmachu zginęli żołnierze batalionu „Chrobry I” (upamiętnia to znajdujący się tu monument). Ruiny Pasażu z pomnikiem są jednym z elementów dającego się zauważyć całego cyklu obiektów historycznych, zlokalizowanych na obrzeżach dawnego ogrodu, zwłaszcza w obrębie sąsiedniego skweru (kamień upamiętniający powstanie listopadowe, pomnik Bitwy pod Monte Cassino, tablica pamiątkowa w miejscu dawnej bramy i muru getta oraz sąsiadujący gmach dawnego Arsenалу). Nasuwa się koncepcja, aby wszystkie te miejsca o znaczeniu historycznym i symbolicznym, znamienne pamiątki historii państwa i miasta, spiąć w jeden szlak pomników i miejsc pamięci, np. drogą spacerową nawiązującą kompozycyjnie do obwodnicowych dróg w parku.

- c) skwer przy ul. Andersa: Teren ogrodu należy niewątpliwie rozpatrywać w kontekście sąsiedniego skweru przy ul. Andersa. Te dwie odmienne części, różniące się genezą, swoją rolą i częściowo oddzielone ul. Bohaterów Getta (fragment dawnej ul. Nalewki), w śródmiejskiej przestrzeni stanowią obecnie niekwestionowaną całość jako cenna w tym miejscu enklawa przyrody. W kontekście rozważań rewaloryzacyjnych muszą być zatem traktowane podobnie – jako powiązane ze sobą (kompozycyjne i funkcjonalne) fragmenty, przy jednoczesnym zachowaniu wyraźnej ich odrębności. Obie części powinny różnić się ukształtowaniem przestrzeni oraz nasyceniem elementami programowymi:
 - park – przestrzeń wyciszona, zharmonizowana, z systemem klasycznych dróg obwodnicowych, gdzie głównym tworzywem pozostaje roślinność, stanowiąc podstawowy element struktury;
 - skwer – przestrzeń dynamiczna, intensywnie skomunikowana, mocno wypełniona treścią symboliczną, która odwołuje się do historii państwa i miasta.
- d) urbanistyka przedwojennej Warszawy: Modernizując przestrzeń otaczającą dawne założenie, warto wziąć pod uwagę możliwość podkreślenia i symbolicznego odtworzenia dawnej przedwojennej urbanistyki – ul. Nalewki (obecnie ul. Bohaterów Getta), jednej z najważniejszych ulic przedwojennej Warszawy, skrzyżowania ul. Nalewki z ul. Świętojerską, a na terenie ogrodu – przedłużenia ul. Barokowej. Te niezachowane miejsca, zwłaszcza ul. Nalewki, żywa, dynamiczna, o specyficznym kolorycie, stanowiły ważny i charakterystyczny element krajobrazu dawnej Warszawy. Przystępując do rewaloryzacji parku, nie można pominąć kontekstu jego otoczenia. Może to być okazją do przywrócenia nie tyle formy ogrodu (bo ta i tak zmieniała się całkowicie kilkakrotnie), ile oddania jego ducha – miejsca dostojnego, eleganckiego i ważnego dla Warszawy.

Aspekt przyrodniczy

Problemy konstruktywnej rewaloryzacji zabytkowego parku, położonego w centrum dużego miasta i pełniącego funkcje klasycznego parku miejskiego, są związane przede wszystkim z aspektem przyrodniczym. Pojawia się pytanie, na ile stan środowiska i uwarunkowania funkcjonalno-przestrzenne współczesnego miasta wpływają na możliwość rewaloryzacji obiektu, biorąc pod uwagę jego główne tworzywo – roślinność?

Ogród Krasińskich, będący dziś w przededniu rewaloryzacji, posiada zupełnie odmienne uwarunkowania funkcjonalno-przestrzenne i przyrodnicze od tych z okresu przekształcenia go przez Franciszka Szaniora. Już na wstępie można sformułować tezę, że z powodu tych zmian dążenie przez rewaloryzację do osiągnięcia pełnej czystości stylowej układu szaty roślinnej parku z końca XIX w. nie jest współcześnie

możliwe. Drzewostan parkowy został silnie przekształcony po zniszczeniach z czasu II wojny światowej i dziesięcioleci chaotycznej gospodarki okresu powojennego. Nastąpiło także rozszerzenie granic parku, do którego włączono tereny po zniszczonej w powstaniu warszawskim zabudowie w części północnej i południowej. Wzrost antropopresji sprawia współcześnie, że szata roślinna jednego z czterech najważniejszych historycznie parków w Warszawie jest narażona na liczne zagrożenia wynikające z wielkomiejskiego sąsiedztwa. W tej sytuacji kształtowanie zabytkowej substancji roślinnej – zwłaszcza drzewostanu – w procesie rewaloryzacji wiąże się przede wszystkim z następującymi problemami:

- przedłużenie żywotności drzew starych, należących do historycznej kompozycji parku z końca XIX w.,
- przeciwdziałaniem negatywnym zmianom zachodzącym w siedlisku parkowym na skutek rozwoju aglomeracji miejskiej,
- doborem materiału roślinnego do obiektu historycznego, a jednocześnie adekwatnego do współczesnych uwarunkowań,
- minimalizowaniem zagrożeń związanych z intensywnym użytkowaniem zabytkowego obiektu jako typowego parku miejskiego.

Kształtowanie drzewostanu i ochrona drzew w miejskim parku zabytkowym

Franciszek Szanior, tworząc pod koniec XIX w. projekt przekształcenia Ogrodu Krasińskich, adaptował ówczesnie istniejący drzewostan – pozostałość po geometrycznej barokowej kompozycji ogrodowej. Wykonany kilka lat później dla Warszawy plan Lindleya stał się swoistą inwentaryzacją powykonawczą przekształconego przez Szaniora parku. Uwidacznia on częściowo zachowany geometryczny układ drzewostanu (czytelne rzędowe nasadzenia). Wynika z tego, że osiągnięcie docelowej – planowanej przez Szaniora – krajobrazowej struktury drzewostanu parkowego miało nastąpić przez stopniową przebudowę. Takie dalekie od radykalizmu podejście pozwoliło zachować wiele cennych drzew, które tworzyły zręby kompozycji parkowej. Patrząc współcześnie z perspektywy ponad stu lat historii Ogrodu Krasińskich, które upłynęły od czasów jego przebudowy, takie podejście podczas współcześnie przeprowadzanej rewaloryzacji wydaje się również bardzo uzasadnione. Działanie tego rodzaju można określić jako twórczą syntezę poprzednich historycznych nawarstwień stylowych, rozbudowy i zniekształceń względem pierwowzoru z końca XIX w.²⁵. Powstały one na skutek wypadania starych drzew, zaniedbań w pielęgnacji oraz spontanicznych nasadzeń nowych drzew zwłaszcza w powojennych fragmentach parku.

Park jako dzieło istnieje w określonym czasie zależnym od długowieczności zastosowanego materiału roślinnego – przede wszystkim drzew. Jak długo drzewostan jest ukształtowany przez projekt, tak długo mamy do czynienia z konkretnym dziełem określonego twórcy i epoki²⁶. Kryterium zgodności stanu istniejącego z założonym może być liczba drzew zgodna z projektem. Współcześnie w Ogrodzie Krasińskich wskazać można 17 drzew związanych z historyczną kompozycją parkową (koniec XIX i początek XX w.). Majdecki (1993) ocenia okres dojrzałości parku w przedziale od 25

²⁵ Twórcza konserwacja według autora tego pojęcia sir Goeffreya Jellicoe (zm. 1996 r.) oznacza dokonanie wyboru najlepszych rzeczy z każdej „warstwy” historycznej podczas prac konserwatorskich i tam, gdzie stosowne, dodawanie współczesnej „warstwy” (T. Turner, *GardenVisit.com. Garden conservation theorists*, 2008).

²⁶ J. Rylke, *Tajemnice ogrodów*, Biblioteka Arche, Warszawa 1995.

do 75 lat przy założeniu, że co czwarte dojrzłe drzewo jest zgodne z projektem. Stąd tak ważne jest współcześnie doprowadzenie drzewostanu w Ogrodzie Kasińskich do optymalnej struktury także pod względem wieku drzew²⁷.

Bez wątpienia najważniejszym i najcenniejszym elementem szaty roślinnej Ogródu Kasińskich jest drzewostan – zwłaszcza ten stary o walorach historycznych. Ze względu na istotną funkcję wypoczynkową należałoby dążyć stopniowo do uzyskania świetlistej struktury drzewostanu, co zapewniłoby korzystniejsze warunki do rozwoju roślinności (drzew, krzewów, runa parkowego, trawników), bogatsze efekty plastyczne (eksponowanie naturalnego pokroju drzew, barwy roślin, falistości terenu), większe poczucie bezpieczeństwa i komfortu użytkowników parku²⁸. Gospodarka drzewostanem w Ogrodzie Kasińskich, zarządzonym przez Szaniora w stylu swobodnym, powinna priorytetowo dążyć do utrzymania jak najdłużej egzystencji cennego drzewostanu – zwłaszcza w warunkach metropolii. Z tego względu współczesna rewaloryzacja parku nie powinna oznaczać rekonstrukcji będącej mniej lub bardziej radykalną wymianą zadrzewień, a stwarzać jedynie warunki do pozostawienia drzew historycznych, odnowienia drzewostanu i stopniowej korekty najbardziej rażących zniekształceń. Gospodarka drzewostanem poddanego rewaloryzacji Ogródu Kasińskich powinna mieć na względzie²⁹:

- uzupełnienia – dosadzanie drzew lub grup w istniejące luki w części historycznej;
- korektę – dostosowanie składu i struktury przestrzennej drzewostanu (zwłaszcza w częściach powojennych) do istniejących aktualnych warunków siedliska i funkcji rekreacyjnych obiektu;
- pielęgnację – zabiegi profilaktyczne w postaci koniecznych cięć sanitarnych i korekcyjnych oraz optymalnego nawożenia i nawadniania;
- porządkowanie – usuwanie samosiewów, zarośli i posuszu.

Rewaloryzacja Ogródu Kasińskich powinna uwzględniać kompozycyjne i funkcjonalne scalenie terenu historycznego założenia ogrodowego z terenami przyłączonymi po wojnie przy jednoczesnym podkreśleniu ich dawnych konotacji. Uczytelnianie kompozycji roślinnej w części historycznej parku byłoby możliwe przez wprowadzanie charakterystycznych dla stylu Szaniora grup krzewów na skrzyżowaniach dróg. Natomiast w częściach parku dołączonych po wojnie miejsca skrzyżowań powinny być akcentowane jedynie roślinnością niską (okrywową), a krzewy usytuowane w strefach peryferyjnych (funkcje ostonowe). Dzięki temu w przekroju pionowym kompozycji (na poziomie wzroku człowieka) powstałoby wyraźne zróżnicowanie przestrzeni – przejrzyste obszary peryferyjne z płaszczyznami muraw, runa

²⁷ Jak podają M. Siewniak (1990) i L. Majdecki (1993) struktura wieku drzewostanu i zależna od niego faza wzrostu jest istotną podstawą do opracowania operatów pielęgnacyjnych i projektów gospodarki drzewostanami w parkach zabytkowych (rodzaj, częstotliwość i optycalność stosowania niektórych zabiegów pielęgnacyjnych, określenie potrzeb nawozowych i zapotrzebowania na środki ochrony roślin, planowanie prac związane z usuwaniem drzew i wprowadzaniem w to miejsce nowych nasadzeń, określanie stopnia zagrożenia powodowanego przez drzewa).

²⁸ Optymalnie ukształtowany drzewostan w parku zabytkowym z końca XIX w. powinien być wielopiętrowy, posiadać zróżnicowany skład gatunkowy i wiekowy oraz świetlistą strukturę (luźne zwanie koron w przedziale 40-65% wraz z otwartymi wnętrzami o średnicy nie mniejszej niż dwie wysokości drzewostanu). W takim przypadku cechuje go duża odporność na ruch wypoczynkowy, wyższa zdrowotność oraz bujny wzrost drzew. E. Bartman, *Wykorzystanie lasów do celów rekreacyjnych*, „Rozprawy naukowe. Zeszyty Naukowe AR w Warszawie” Z. 33, Zakład Graficzny Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1974; L. Majdecki, *Historia...*, op. cit.; A. Krzymowska-Kostrowicka, *Geoeologia turystyki i wypoczynku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997; C. Wysocki, P. Sikorski, *Zarys fitosocjologii stosowanej*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2000.

²⁹ M. Siewniak, *Gospodarka drzewostanem w założeniach parkowo-ogrodowych*, „Komunikaty Dendrologiczne” Nr 16, Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, Warszawa 1990.

parkowego, roślinności okrywowej i pionami pni drzew oraz podbudowany pośrednią warstwą krzewów obszar obiektu historycznego (pierwotnego założenia). Bardzo ciekawym zabiegiem w ramach rewitalizacji byłoby zaakcentowanie pierwotnych granic ogrodu, np. w postaci szerokiego pasa niskiej roślinności (głównie okrywowej) na linii wschód–zachód w zarysach dawnych zwartych nasadzeń drzew i krzewów wzdłuż pierwotnego ogrodzenia, wraz z podkreśleniem usytuowania dawnych wejść (bram) do ogrodu od strony ul. Świętojskiej i Instytutu Wód Mineralnych.

Przekształcenie siedliska parku zabytkowego pod wpływem rozwoju miasta

Realizacja inwestycji miejskich w pobliżu zabytkowego parku jest bardzo często związana z robotami ziemnymi – głębokimi wykopami pod fundamenty. Mogą one w niektórych przypadkach spowodować zmianę warunków hydrogeologicznych, wywołanych koniecznością odwodnienia terenu w miejscu prowadzonych robót (zwłaszcza bez zastosowania odpowiednich zabezpieczeń, np. ekranowania). Otoczenie Ogrodu Krasińskich, w którego bliskim sąsiedztwie na początku lat 90. XX w. przebiegała budowa linii warszawskiego metra, podlega silnej presji inwestycyjnej. Wiąże się z tym drastyczne obniżenie zwierciadła wód gruntowych. Płytki poziom wodonośny w tym rejonie Warszawy występował kiedyś na głębokości 2,5-4 m p.p.t. Współcześnie zwierciadło wody obniżyło się na głębokość 5-7 m p.p.t.³⁰

Skrajne przekształcenie stosunków wodno-gruntowych może z kolei rzutować na zmianę warunków siedliskowych. Niesie to za sobą groźne skutki dla starych drzew parkowych. Mają one bowiem ukształtowane przez wiele lat systemy korzeniowe (na ogół w płytkiej warstwie gleby), których nie będą w stanie przebudować³¹. Częste dla drzew starych osłabienie przez różnorodne czynniki chorobotwórcze w połączeniu z silnym obniżeniem poziomu zwierciadła wód gruntowych (występowanie odwodnienia gleby, np. w postaci tzw. lejów depresyjnych na skutek głębokich wykopów) może być przyczyną ich szybszego wypadania. Ponadto brak wody w glebie znacznie utrudnia pobieranie składników pokarmowych przez korzenie. Porównanie inwentaryzacji drzew Ogrodu Krasińskich z roku 1990/1991 (ostatnia inwentaryzacja przed budową metra w sąsiedztwie parku) oraz 2011 pozwoliło stwierdzić, że w tym czasie w parku wypadło 13 starych drzew o wartości historycznej.

Dobór gatunkowy roślin w parku zabytkowym na terenie miasta

Ogród Krasińskich w okresie przekształceń pod koniec XIX w. został obsadzony według projektu Szaniora bogatym gatunkowo i wysokiej jakości materiałem roślinnym. Pochodził on przede wszystkim z dwóch źródeł: podwarszawskich szkółek w Żbikowie, prowadzonych przez słynną firmę Hoserów, oraz z nie mniej znanych szkółek w Górcach, będących własnością firmy Ulrichów. W tamtym okresie Szkołki Żbikowskie produkowały rocznie dziesiątki tysięcy drzewek owocowych i ozdobnych oraz podkładek i bylin, a w Ulrichowie dostępnych było 1583 odmian drzew i krzewów owocowych, 1030 gatunków i odmian drzew i krzewów ozdobnych (w tym 205 iglastych) oraz 772 odmiany róż. Sprzedawano też byliny i rośliny cebulowe.

³⁰ I. Głowacka i inni, *Monografia przyrodnicza, Gmina Warszawa-Centrum*, Warszawa 1999.

³¹ Prowadzone na świecie badania, prezentowane m.in. przez: A. Shigo (1996), J. Cermak i inni (2000) oraz H.B. Szczepanowska (2001), pozwoliły ustalić, że w przeciętnych warunkach gruntowych 3/4 głównej masy systemów korzeniowych drzew (około 70%) znajduje się w płytkiej, górnej warstwie gleby o miąższości do 30-50 cm p.p.t. Pozostałe nieliczne korzenie (w tym pionowe lub inaczej palowe) sięgać mogą do głębokości ok. 1,0 m w głąb ziemi.

Rewaloryzacja Ogrodu Krasińskich powinna umożliwić odtworzenie charakterystycznych roślinnych elementów przestrzennych wraz z historycznym doбором gatunkowym:

- grup krzewów, głównie kwitnących (z przewagą *Syringa* sp. w odmianach),
- żywopłotu grabowego,
- drzew iglastych (*Pinus nigra*, *Picea* sp., *Larix* sp.),
- form kwiatowych (arabeska, parter kobiercowy, rabaty).

Wykorzystując wiedzę o ogrodzie w celu rewuloryzacji, można współcześnie przewidzieć miejsca dla nieobecnych egzemplarzy drzew wymienionych w opisie parku z 1922 r.: *Catalpa ovata*, *Eleagnus angustifolia*, *Ginkgo biloba*, *Gleditsia triacanthos*, *Platanus xacertifolia*, *Pterocarya fraxinifolia*. Na centralnym gazonie należy uzupełnić nieistniejącą obecnie jedną sztukę *Gymnocladus dioicus*. Trzy egzemplarze *Liriodendron tulipifera* powinny zostać przesadzone sprzed elewacji pałacu w głąb parku jako niezgodne z pierwotną kompozycją.

Współcześnie nie dysponujemy wiedzą na temat zastosowanych przez Szaniora doborów roślinnych w Ogrodzie Krasińskich. Oryginalna dokumentacja projektowa parku – m.in. wykazy gatunków roślin – nie zachowała się. W związku z tym można jedynie domniemywać w oparciu o materiały ikonograficzne z parku, jakie rośliny były tam sadzone. Wskazówką do rewuloryzacji ogrodu są także gatunki ówczesnie stosowane przez Szaniora w innych realizacjach (np. skwer z pomnikiem Adama Mickiewicza z 1899 r. oraz otoczenie pomnika Mikołaja Kopernika w Warszawie z 1896 r.): *Juniperus pyramidalis* (*J. pyramidalis* Hort., ob. *J. communis* 'Hibernica' – produkowana w szkółkach Ulricha, w latach 30. XX w. w większości szkółek), *Thuja occidentalis* 'Wareana' (produkowana w szkółkach Hosera w latach 1894-1938, stosowana przez F. Szaniora w innych realizacjach pod nazwą *Thuja Warreana*) czy *Pinus nigra* (gatunek stosowany przez Szaniora np. w Parku Ujazdowskim). Wymienić można także: *Berberis* sp., *Evonymus microphylla* (prawdopodobnie *E. japonicus microphyllus*, ob. *E.j.* 'Microphyllus'), *Mahonia aquifolium*, *Taxus* sp., *Viburnum* sp., pnącza: *Clematis* sp., *Hedera helix* (także jako roślina okrywowa).

W pracach rewuloryzacyjnych ogrodu cenną pomocą mogłaby okazać się paleta gatunków i odmian, które były w tamtych czasach produkowane w podwarszawskich szkółkach i powszechnie dostępne na rynku (np. szkółki Hosera, Ulricha). Przykładowo: *Picea engelmannii* (produkowana w szkółkach Hosera w latach 1894-1927); krzewy stosowane powszechnie w czasie zakładania ogrodu (wymieniane przez Szaniora w „Ogrodniku Polskim” Nr12/1891, s. 276-277), np. *Crataegus* sp., *Deutzia* sp., *Ligustrum vulgare* (żywopłoty), *Syringa sinensis* (ob. *S. xchinensis*), *Weigela* sp. (różne odmiany). W tym samym duchu na parterze kobiercowym, klombach kwiatowych, arabesce mogłyby zostać posadzone oryginalne XIX-wieczne zestawienia roślin rabatowych.

Gazon centralny w ramach rewuloryzacji powinien zostać urządzony jako rygorystyczny dekoracyjny trawnik dywanowy (wysoka intensywność pielęgnacji), natomiast w obrębie pozostałych powierzchni na stanowiskach słonecznych i półcienistych powinny zostać wprowadzone tradycyjne ekstensywne trawniki parkowe.

W tym miejscu rodzi się pytanie, czy odtworzenie szaty roślinnej w parku zabytkowym powinno współcześnie uwzględniać dobór domniemyanych, a dziś unikatowych i rzadkich (przez to kosztownych) gatunków lub odmian roślin stosowanych historycznie? Czy rewuloryzacja Ogrodu Krasińskich powinna zmierzać w stronę rekonstrukcji stanu sprzed stu lat, czy raczej dostosować wygląd współczesnych i odpornych na

warunki miejskie roślin do pokroju tych stosowanych sto lat temu? Można stwierdzić, że rekonstrukcja ogrodu pod względem szaty roślinnej jest możliwa tylko w bardzo ograniczonym zakresie (kilka gatunków roślin). Pozostałe gatunki muszą być zastąpione substytutami dostosowanymi do uwarunkowań współczesnych. Uwzględniając odmienną współczesnych realiów użytkowych i uwarunkowań przyrodniczych, wydaje się, że ten drugi kierunek – będący w istocie modernizacją – jest bardziej na miejscu.

Aspekt programowy

Ogród Krasińskich jest obiektem historycznym pełniącym funkcję parku miejskiego. Sprawia to, że obecnie sposób jego użytkowania znacznie różni się od tego z przełomu XIX i XX w. Oprócz charakteru przestrzeni zmieniły się również podziały społeczne oraz aktywności, jakie odbywają się w parku.

Historyczna oferta programowa jest niewystarczająca dla współczesnego użytkownika. Podczas rewaloryzacji i modernizacji obiektu tego typu należałoby wydzielić w nim następujące strefy programowe:

- a) reprezentacyjno-ekspozycyjną – przed frontem Pałacu Krasińskich; strefa ta byłaby ograniczona podjazdami, a centralne miejsce zajmowałby gazon, podkreślający swoją płaszczyzną rangę barokowego obiektu;
- b) zabytkową – zamkniętą w historycznych granicach Ogrodu Krasińskich; w skład tej strefy wchodziłyby następujące wnętrza, usytuowane na osi głównej założenia:
 - wnętrze reprezentacyjne od strony ogrodowej elewacji pałacu z fontanną otoczoną gazonem we wgłębniku oraz głównym parterem kobiercowym,
 - owalne wnętrze centralne z zagłębionym gazonem,
 - plac zabaw dla dzieci młodszych,
 - wnętrze ze stawem, strumieniem i kaskadą,
 - polany piknikowe przylegające do części historycznej od strony północnej i południowej,
 - świetlisty gaj usytuowany na południe od stawu, otaczający kawiarnię z placem i tarasem widokowym o funkcjach ekspozycyjnych,
- c) wnętrza występujące po obu stronach przedłużenia ul. Barokowej:
 - plac zabaw dla dzieci starszych,
 - obszar sportowo-rekreacyjny dla młodzieży i dorosłych, wyposażony w zestaw urządzeń do ćwiczeń,
- d) wnętrza pomiędzy główną drogą w części południowej a południową granicą parku w układzie sekwencyjnym:
 - plac nawiązujący do ogrodu Pałacu „Pod Czterema Wiatrami”, wyznaczający przestrzeń do gier (bule, stoliki szachowe),
 - wnętrze z murawą rekreacyjną i pagórkiem, przeznaczone do swobodnych gier i zabaw,
 - murawa rekreacyjna do gier i zabaw,
 - wnętrze należące do szlaku pomników historii z pomnikiem batalionu AK „Chrobry I” w miejscu dawnego Pasażu Simonsa,
- e) obszary buforowe i przejściowe wzdłuż granic parku, usytuowane w częściach dołączonych po II wojnie światowej;
- f) szlak pomników historii na skwerze wzdłuż granicy parku, obejmujący:

- przestrzeń ekspozycyjno-wystawienniczą w najbliższym sąsiedztwie Muzeum Archeologicznego (dawnego Arsenatu stolicy),
 - wewnątrz z pomnikiem Bitwy pod Monte Cassino, połączone kompozycyjnie z tablicą upamiętniającą generała Władysława Andersa czy innymi elementami historycznymi dodanymi ewentualnie w przyszłości,
 - wewnątrz z pomnikami i miejscami pamięci – z symbolicznym zaznaczeniem dawnego muru getta warszawskiego oraz głazem upamiętniającym zdobycie Arsenatu w 1831 r.,
- g) zachowany fragment dawnej ul. Nalewki, obecnie ul. Bohaterów Getta, oraz kontynuacją sensoryczną, symboliczną, np. w postaci pasów z nawierzchni i roślinności okrywowej.

Po rewaloryzacji obiekt powinien być dostępny bez ograniczeń czasowych w części nieogrodzonej (skwer); część ogrodzona (park) powinna być dostępna w określonym czasie (np. w godzinach 6:00-22:00 w okresie letnim, 7:00-20:00 w okresie zimowym).

Na terenie parku powinno się ograniczyć również ruch rowerowy (z wyjątkiem małych dzieci docierających na plac zabaw), pozostawiając możliwość użytkowania rolek, wrotek, deskorolek, zwłaszcza na drogach o nawierzchni w technologii TerraWay® (taka nawierzchnia mogłaby zostać zastosowana na głównej drodze w południowej, współczesnej części parku). Z racji zabytkowych walorów obiektu, obecności placów zabaw i zapewnienia użytkownikom możliwości korzystania z muraw rekreacyjnych i piknikowych w parku powinien obowiązywać zakaz wprowadzania psów.

Potrzeby wypoczynkowe mieszkańców miasta a ochrona parku zabytkowego

Ogród Krasińskich pełni jednocześnie dwie ważne funkcje: jest parkiem zabytkowym o wysokich walorach historycznych dla Warszawy oraz pełni rolę parku miejskiego – jest miejscem wypoczynku dla okolicznych mieszkańców miasta i gości odwiedzających warszawską Starówkę. Stąd rewaloryzacja tego obiektu powinna godzić te dwie na pozór sprzeczne funkcje. Z pewnością obszar historycznej części ogrodu powinien pozostać przestrzenią spacerową, z akcentem na charakterystyczne, stylowe układy roślinne. Ze względu na rangę historyczną i artystyczną pałacu i założenia ogrodowego oraz lokalizację obiektu w przestrzeni miasta o najwyższych walorach kulturowych, park stanowi przestrzeń reprezentacyjną. Jednocześnie przestrzeń ta posiada funkcję poznawczą dzięki elementom scenerii historycznej jako dzieła sztuki ogrodowej z roślinnością i cechami stylowymi charakterystycznymi dla końca XIX w. Z tych względów działania rewaloryzacji na terenie ogrodu powinny zmierzać do wprowadzenia dwóch stref o różnej dostępności bezpośredniej:

- obszaru historycznego założenia – bez możliwości użytkowania powierzchni trawiastych, traktowanych jako element zabytkowej kompozycji,
- fragmentów zewnętrznych, współczesnych – z możliwością intensywnego wykorzystania przestrzeni trawiastych (murawy rekreacyjne i piknikowe z urządzeniami do rekreacji czynnej).

Rozmieszczenie stref o intensywnym programie wypoczynkowym na obrzeżach części historycznej pozwoliłoby odciążyć skuteczniej szatę roślinną w części historycznej od nadmiernej antropopresji. Dużą rolę pełnić tu może również skwer znajdujący się na przedpolu parku od strony zachodniej wzdłuż ul. Andersa.

Aspekt ekonomiczny

Rewaloryzacja ogrodów zabytkowych – jako świadectw historii, stylu, epoki i oryginalnej kreacji artysty – jest procesem sekwencyjnych działań, których zasadniczym celem jest ochrona dziedzictwa kultury. Proces ten powinien być determinowany w głównej mierze czynnikami kulturowymi i społecznymi. Jednak w realiach gospodarczych bardzo ważne znaczenie ma czynnik ekonomiczny, co udowadniają analizy historyczne i obecnych działań inwestycyjnych w zakresie terenów zieleni, także tych zabytkowych. Wyraźnie widać zależność między rozwojem gospodarczym a jakością terenów zieleni. Zarówno podniesienie sytuacji życiowej społeczeństwa, jak i recesja wyraźnie wpływają na inwestycje w zakresie kształtowania terenów zieleni³².

Poprawa stopy życiowej Polaków z chwilą wejścia do Unii Europejskiej spowodowała, że park stał się typem przestrzeni niezwykle istotnej dla poprawy wizerunku miasta, warunków zdrowotnych i samopoczucia jego mieszkańców, a także zapobiegania zjawiskom patologii społecznej oraz podnoszenia atrakcyjności obszaru, także w sensie inwestycyjnym. Dostęp do terenów zieleni przestał być postrzegany w kategoriach luksusu, z którym należy się wstrzymać do czasu zaspokojenia pilniejszych potrzeb. Zgodnie z ogólnoswiatową ideą ekologizacji życia, powstała nowa generacja parków, utrzymanych w duchu zrównoważonego rozwoju. Ich realizacja stała się priorytetem aglomeracji miejskich. Obok przeinwestowanych obiektów o charakterze prestiżowym coraz liczniej zaczęły się pojawiać eko-parki, w przypadku których większą uwagę zwraca się na wykorzystanie nowoczesnych technologii przyjaznych środowisku, a w rezultacie zmniejszających koszty ich utrzymania³³. Opracowanie Karty Florenckiej przyspieszyło także działania związane z przywracaniem, ochroną i utrzymaniem zabytkowych parków, które relatywnie do obiektów współczesnych wymagają więcej nakładów finansowych przy jednocześnie mniejszej chłonności użytkowej i konserwatywnej ofercie programowej, ograniczonej do rekreacji i wypoczynku biernego.

Niestety, obecna recesja gospodarcza może się przyczynić do zaniechania tych działań, podobnie jak w latach 1929-1933 Wielki Kryzys w Europie wprowadził dyktat surowego funkcjonalizmu w kształtowaniu przestrzeni miejskich, co zaowocowało pragmatycznym podejściem do terenów zieleni. W efekcie doprowadzono do unifikacji kulturowej, przyrodniczej, stylistycznej i programowej parków, uproszczono formę do ascetycznego minimalizmu. Trudności takie mogą pojawić się zwłaszcza w naszym kraju, gdzie praktyka projektowania krajobrazu zaczyna się dopiero kształtować lub odradzać i gdzie brak głęboko zakorzenionej świadomości społecznej o roli ogrodów historycznych i konieczności ich ochrony³⁴.

Czy zatem z punktu widzenia społeczno-ekonomicznego rewaloryzacja śródmiejskiego parku historycznego, który od czasów powojennych funkcjonował jako miejski obiekt wypoczynkowy, jest uzasadniona i nie będzie budzić sprzeciwu dotychczasowych użytkowników parku? Według Zachariasz (2008) i Stachańczyk (2010) rewaloryzacja historycznych obiektów parkowych powinna być traktowana priorytetowo,

³² A. Zachariasz, *Zabytkowe ogrody – problemy rewaloryzacji, utrzymania i zarządzania w świetle zaleceń Karty florenckiej. Zarządzanie krajobrazem kulturowym*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr 10, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec 2008, s. 150-160.

³³ A. Drapella-Hermansdorfer, *Bilans końca wieku*, „Architektura Krajobrazu” 1/2001, Wrocław 2001, s. 4-33.

³⁴ A. Zachariasz, *op. cit.*, s. 150-160; K. Bernacki, *Idea parku miejskiego po 1982 roku*, rozprawa doktorska, Politechnika Wrocławska, Wrocław 2009.

w imię ochrony dziedzictwa narodowego. Pierwszeństwo ponad wymaganiami publicznego użytkowania powinno mieć przywracanie autentyczności ogrodu przez zapewnienie kosztochłonnej, intensywnej i ciągłej opieki. Zadaniem władz jest prowadzenie odpowiedniej polityki finansowej, która ułatwi pielęgnację, konserwację i restaurację, a gdy to konieczne – rekonstrukcję historycznych ogrodów.

Autorki uznają ścisłą rekonstrukcję obiektów pod kątem funkcjonalnym, kompozycyjnym, materiałowym i technologicznym, jednocześnie zaznaczając, iż proces pełnej rekonstrukcji jest długoletni i trwa minimum 3 lata³⁵. Ma to szczególne odniesienie do historycznego układu i zestawu gatunkowego roślin, które często (np. aleje w parku Skaryszewskim czy klomby w Ogrodzie Kasińskich) wymagają radykalnych zmian i wycięcia dotychczasowego drzewostanu. Według Zachariasz (2008), oprócz ochrony samego ogrodu historycznego (również przed nadmiernym użytkowaniem), wymagana jest ochrona jego otoczenia w odniesieniu do wszystkich wewnętrznych i zewnętrznych aspektów infrastruktury (zanieczyszczenia, odwodnienie, system nawadniający, drogi, parkingi, ogrodzenia itp.). Takie podejście wymaga bardzo dużych nakładów finansowych i przede wszystkim wysokiej świadomości społeczeństwa, które pozwoli kosztem własnych potrzeb wypoczynkowych na ochronę obiektu. Zaleca się prowadzenie działań stymulujących zainteresowanie ogrodami historycznymi.

Inne podejście obowiązuje w odniesieniu do współczesnych parków miejskich. Tu czynnik ekonomiczny ma istotne znaczenie, dlatego też dąży się do zmniejszania kosztów realizacji i pielęgnacji parków przez ograniczanie zabiegów ogrodniczych (naturyzacja parku), prostotę i elastyczność programu zagospodarowania, włączanie mieszkańców w proces organizacji wypoczynku i korzystanie z funduszy strukturalnych Unii³⁶.

Czynnikiem wpływającym na wzrost kosztów realizacji parku jest tendencja do: korzystania z architektonicznych, a więc drogich materiałów, stosowania nowoczesnych technologii w budownictwie drogowym (nawierzchnie syntetyczne) oraz wprowadzania kosztownych i nadmiernie przeinwestowanych elementów programu (place zabaw, urządzenia fitness itp.). Rośnie koszt robocizny i wartość gruntu, co zmusza do przemyślanego balansu między komercjalizacją dostępnych areatów przemysłowych a polityką zazieleniania miasta. Według Bernackiego (2009) w krajach, w których otwiera się najwięcej nowych parków (Niemcy, Hiszpania), przeciętny koszt ich budowy jest co najmniej dwukrotnie niższy niż w większości pozostałych. W Niemczech wiąże się to z dominacją założeń ekstensywnych, w których zachowuje się w dużej części zastaną roślinność i formę zagospodarowania. Zamiast statycznych elementów wyposażenia wprowadza się bardziej elastyczną formę zagospodarowania, która potwierdza się w każdych warunkach i może być przekształcana zależnie od potrzeb użytkowników (duże, wielofunkcyjne powierzchnie trawiaste, swobodnie rozstawiane leżaki, wykorzystanie elewacji obiektów gastronomicznych jako ścianek wspinaczkowych itp.).

W warunkach polskich bardziej realne zastosowanie zdaje się mieć powyższy wariant nawet w odniesieniu do relatywnie bardziej prestiżowych, a przez to o 30-50% droższych w realizacji ogrodów zabytkowych. Przeciętny koszt rewaloryzacji parków wynosi od 50 do 500 zł/m², czyli mieści się w przedziale cen europejskich (od 10 do 450 Euro). W odniesieniu do Ogrodu Kasińskich takim ekonomicznym rozwiązaniem

³⁵ R. Stachańczyk, *Problematyka standardów w postępowaniu i dokumentacji konserwatorskiej na potrzeby rewaloryzacji zabytkowych parków i ogrodów. Instrukcje*, „Kurier konserwatorski” 7, 2010, s. 43-50.

³⁶ A. Drapella-Hermansdorfer, *Bilans końca wieku*, „Architektura Krajobrazu” 1/2001, Wrocław 2001, s. 4-33.

jest maksymalne wykorzystanie istniejących elementów przestrzennych w rekonstrukcji ogrodu. Na bazie istniejącej podbudowy sugeruje się założenie tradycyjnych nawierzchni żwirowych (o połowę tańszych od nawierzchni trwałych i kilkakrotnie tańszych od nawierzchni syntetycznych typu HanseGrand® lub TerraWay®), dodatkowo bez obrzeży. Takie rozwiązanie dodatkowo zminimalizuje ryzyko uszkodzenia korzeni istniejących drzew, a przez to zapobiegnie kosztochłonnej pielęgnacji i leczeniu osłabionych roślin.

Sugeruje się również możliwie minimalną ingerencję w szatę roślinną części nowoczesnej ogrodu oraz wprowadzanie nowych odmian i gatunków roślin, stanowiących substytuty gatunków historycznych, a bardziej trwałych i odpornych na zupełnie odmienione warunki siedliskowe parku, powstałe na skutek rozbudowy miasta i budowy metra. Proponuje się rezygnację z wprowadzania tradycyjnych szaniorowskich kasztanowców, które nie sprawdziły się w również w innych parkach jego autorstwa (park Skaryszewski). Drzewa te są wyjątkowo wrażliwe na zmiany poziomu wód gruntowych i z powodu budowy metra są gatunkiem najbardziej narażonym na wymarcie.

Istotnym działaniem, poprawiającym funkcjonowanie obiektu i zwiększającym akceptację społeczną w stosunku do zmian proponowanych w parku, jest podkreślenie roli pomników wydarzeń wojennych, znajdujących się licznie w przestrzeni istniejącej i projektowanej. Podniesie to świadomość społeczną, pozwoli odbudować tożsamość miejsca i zwiększy jego popularność turystyczną, jednak nie należy przez to oczekiwać bezpośrednich korzyści finansowych związanych z programem parku.

Czynnik ekonomiczny ma także istotne znaczenie w opracowaniu modernizacji i ustalaniu programu funkcjonalno-użytkowego części powojennej parku. W kształtowaniu układu zieleni należy dążyć do zmniejszania kosztów jego realizacji i późniejszej pielęgnacji (rozświetlenie parku, umożliwiające rozrost runa, wprowadzanie roślin okrywowych i ekstensywnych trawników). Opracowując program, należy dążyć do prostoty i elastyczności sposobu zagospodarowania (m.in. obecności swobodnych przestrzeni trawiastych pełniących wiele funkcji) przy jednoczesnym uwzględnieniu potrzeb dotychczasowych użytkowników parku i mieszkańców okolicznych osiedli.

Na przykładzie Ogrodu Krasińskich, jego historii i miejsca w Warszawie, można stwierdzić, że opracowanie i przeprowadzenie rewaloryzacji tego typu obiektu jest wyzwaniem niezwykle trudnym. Aby zrealizować postawiony sobie cel – stworzenia miejsca wyjątkowego, cenną pamiątkę przeszłości, a zarazem przestrzeń żywą, odpowiadającą współczesnym wyzwaniom (przestrzennym, środowiskowym, społecznym), należy odpowiedzieć na wiele kluczowych i szczegółowych pytań, co w konsekwencji może prowadzić do niezbędnych odstępstw od pierwotnego wzoru. W kontekście następujących po sobie wydarzeń i zmieniających się uwarunkowań nie wydaje się zatem właściwe dokonywanie jedynie ścisłych rekonstrukcji, a raczej konstruktywne i twórcze działanie, oparte na wrażliwości historycznej i realiach współczesności.

LITERATURA

- BARTMAN E., *Wykorzystanie lasów do celów rekreacyjnych*, „Rozprawy naukowe. Zeszyty Naukowe AR w Warszawie” Z. 33, Warszawa 1974.
- BERNACKI K., *Idea parku miejskiego po 1982 roku*, rozprawa doktorska, Politechnika Wrocławska, Wrocław 2009.

- CERMAK J., HRUSKA J., MARTINKOVA M., PRAX A., *Urban tree root systems and their survival near houses analyzed using ground penetrating radar and sap flow techniques*, „Plant and Soil” 219, 2000, 103-116.
- DRAPELLA-HERMANSDORFER A., *Bilans końca wieku*, „Architektura Krajobrazu” 1/2001, 4-33.
- GŁOWACKA I. i inni, *Monografia przyrodnicza*, Warszawa 1999.
- Ilustrowany przewodnik po Warszawie (wraz z treściwym opisem okolic miasta)*, Nakładem Redakcji „Wędrowca”, 1893.
- Inwentarz Ogrodu przy Pałacu Krasińskich 1769 roku 12 sierpnia sporządzony*, Teki Ciołka, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa.
- KOZOLUBSKI J., *Wędrowka po Warszawie listopadowej*, „Kronika Warszawy. Miesięcznik ilustrowany poświęcony działalności samorządu oraz poszczególnym dziedzinom życia miasta i jego historii” z. 8-9, Warszawa 1930.
- KRZYMIOWSKA-KOSTROWICKA A., *Geoekologia turystyki i wypoczynku*, Warszawa 1997.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, Warszawa 1981.
- MAJDECKI L., *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Warszawa 1993.
- MOSSAKOWSKI S., *Pałac Krasińskich*, Warszawa 1972.
- „Ogrodnik Polski” Nr 12, 1891, 276-277.
- Ogród Krasińskich, „Ogrodnik Polski” Nr 18, 1893.
- Ogród Krasińskich, Stara i Nowa Warszawa. Rzeczypospolita 1922 r., PAN Warszawa.
- Plan miasta Warszawy/Plan von der Stadt Warschau/odrys. Joseph Bach 1808, skala 1:11500*, wyd. 1809, Warszawa 1999.
- Plan ogólny miasta Warszawy. Pomiar pod kier. gł. inż. W.H. Lindleya, skala 1:2500, 1897*, [w:] *Inżynierowie bez granic. Lindleyowskie plany Warszawy przełomu XIX/XX w.*, Warszawa 2006.
- Przewodnik po Warszawie i jej okolicy. 1873*, Teki Ciołka, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa.
- PUTKOWSKA J., *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa 1991.
- Rezydencja Błażeja Krasińskiego wg kopii planu z 1737 r., znajdującej się w Muzeum Ordynacji Krasińskich w Warszawie*, oprac. A. Karczewski, 1937, IS PAN, neg. nr 44648.
- RYLKE J., *Tajemnice ogrodów*, Warszawa 1995.
- SHIGO A., *Troubles In the Rhizosphere*, „Tree Care Industry” 10, Vol. VII, 1996 (<http://www.chesco.com> – data dostępu: 22.07.2005).
- SIEWNIAK M., *Gospodarka drzewostanem w założeniach parkowo-ogrodowych*, „Komunikaty Dendrologiczne” Nr 16, Warszawa 1990.
- STACHAŃCZYK R., *Problematyka standardów w postępowaniu i dokumentacji konserwatorskiej na potrzeby rewaloryzacji zabytkowych parków i ogrodów. Instrukcje*, „Kurier Konserwatorski” 7, 2010, 43-50.
- SZCZEPANOWSKA H.B., *Drzewa w mieście*, Warszawa 2001.
- TRZEBIŃSKI W., *Aleksander I a działalność urbanistyczna Rządu Królestwa Polskiego w latach 1815-1821*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. XXXIV, z. 1-2, Warszawa 1989.
- TURNER T., *GardenVisit.com. Garden conservation theorists*, 2008 (<http://www.gardenvisit.com> – data dostępu: 21.09.2011).
- Warszawa. *Materiały do jej dziejów*, zbiory W. Przyborowskiego, t. VI, 1896, t. VIII, 1897/98.
- Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce zabrał i wydał F.M. Sobieszczański*, Warszawa 1849.
- WYSOCKI C., SIKORSKI P., *Zarys fitosocjologii stosowanej*, Warszawa 2000.
- ZACHARIASZ A., *Zabytkowe ogrody – problemy rewaloryzacji, utrzymania i zarządzania w świetle zaleceń Karty florenckiej. Zarządzanie krajobrazem kulturowym*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” Nr 10, Sosnowiec 2008, 150-160.
- ZUG SZ., *Ogrody w Warszawie i jej okolicach opisane w 1794 r. Kalendarz Powszechny 1848*. Przypisy F.M. Sobieszczańskiego, Teki Ciołka, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa.

OGRODY WSPÓŁCZESNE

CONTEMPORARY GARDENS

MIECZYŚŁAW K. LENIARTEK*

OGRODY EFEMERYCZNE – OD INGERENCJI ARTYSTYCZNYCH W PRZESTRZEŃ PUBLICZNĄ DO KOMPOZYCJI PARKOWYCH

EPHEMERAL GARDENS – FROM ARTISTIC INTERFERENCES IN THE PUBLIC SPACE TO PARK COMPOSITIONS

Streszczenie

Podobnie jak we wszelkich przejawach współczesnej kultury, w sferze architektury krajobrazu występuje zjawisko postępującej płynności. Miejsce realnych i trwałych ogrodów zajmują wciąż mające swój materialny wymiar ogrody efemeryczne, a także istniejące tylko w cyberprzestrzeni ogrody wirtualne. Te wytwory kreacji artystycznej autorów instalacji lub performerów, jak i akcji upiększania miasta przez jego mieszkańców, mimo ich przemijającego charakteru, pobudzają zainteresowanie jakością przestrzeni publicznej. Często pełnią one funkcję interwencyjną, zmieniając estetykę, a przez to i postrzeganie przestrzeni publicznych przez poszukujących tożsamości mieszkańców, jak i motywowanych kulturowo turystów. Posiadają też szerszy wymiar płaszczyzny demokratyzacji architektury krajobrazu.

Słowa kluczowe: ogrody efemeryczne, przestrzeń publiczna, architektura krajobrazu, ingerencja artystyczna, wirtualizacja przestrzeni, demokratyzacja przestrzeni

Abstract

Just as all aspects of the contemporary culture, in a sphere of landscape architecture occurs a phenomenon of progressive liquidity. In a place of real and sustainable gardens, ephemeral gardens appear, as well as virtual one, which exist only in cyberspace. These products of artistic creation by authors of installations and performers, as well as beautification actions by citizens, despite their transient nature, stimulate an interest in the quality of public space. Often, they perform the intervention function changing the aesthetics, and thus the perception of public space by the inhabitants and culturally motivated tourists. They have a broader dimension of plane of democratization of landscape architecture.

Keywords: ephemeral gardens, public space, landscape architecture, artistic interferences, virtualization of space, democratization of space

* Dr inż. Mieczysław K. Leniartek, Katedra Turystyki, Wydział Turystyki, Wyższa Szkoła Zarządzania „Edukacja” we Wrocławiu.

1. WSTĘP

Nowe zjawisko, jakim jest pojawianie się w przestrzeni publicznej ogrodów efemerycznych, jest ściśle związane z obecnym tłem kulturowym, określanym przez Zygmunta Baumana jako „płynna nowoczesność”¹. Charakteryzuje je w wymiarze społecznym globalizacja wzorów, konsumeryzm, nietrwałość instytucji, zmienność postaw i zachowań, a w wymiarze jednostkowym samotność i ucieczka od rzeczywistości.

Ten stan wszechogarniającej niepewności przenosi się na zjawiska ze sfery sztuki. Twórcy podporządkowują się wymaganiom rynku i oferują coraz to nowe produkty artystyczne, które są elementami strategii rozwoju kraju, regionu, miast i wsi. Ich celem jest przede wszystkim kształtowanie wizerunku danego miejsca na potrzeby turystyki. Paradoksalnie, jest to zgodne z oczekiwaniami odbiorcy sztuki, który nie wykazuje zainteresowania sztuką wysoką, a poszukuje coraz to nowych atrakcji – wyrafinowanych estetycznie, zmiennych co do formy i treści oraz zbytnio nie angażujących go intelektualnie². W tym kontekście pojawiają się nowe zielone przestrzenie publiczne, będące wytworem ingerencji artystycznej lub akcji społecznej, których kształt wychodzi poza przestrzeń fizyczną i obejmuje przestrzeń wirtualną.

2. OGRÓD JAKO INGERENCJA ARTYSTYCZNA

We współcześnie kształtowanej przestrzeni zurbanizowanej następuje zacieranie różnic pomiędzy przestrzenią publiczną, taką jak rynek czy ulica, a parkiem miejskim. Przejawia się to w tym, że tereny zieleni urządzonej nie są już tylko miejscami odpoczynku i kontemplacji piękna przyrody, ale przede wszystkim miejscami interakcji społecznej. Przyroda stanowi tu jedynie neutralne tło lub akcent plastyczny dla zgromadzeń publicznych, a tylko wyjątkowo, jak w przypadku parków edukacyjnych, jest przedmiotem obserwacji i doświadczeń biologicznych. I odwrotnie – w przestrzeniach zurbanizowanych pojawiają się elementy zieleni traktowanej już nie tylko jako ozdoba, lecz jako element zespajający lokalną społeczność wokół wspólnych dla jej członków wartości³.

Zieleń w obu rodzajach wnętrz – zabudowanym i parkowym – jest jednym z wielu zastosowanych w nich środków wyrazu artystycznego, obok obiektów małej architektury, rzeźb i instalacji artystycznych, a także oddziałujących na zmysły różnorodnych urządzeń technicznych. Wnętrza publiczne stają się w ten sposób swoistą sceną dla odgrywanych w nich zarówno prawdziwych spektakli teatralnych i parateatralnych, jak też różnorodnych imprez i eventów integracyjnych. Zieleń urządzona pełni tu rolę dekoracji scenicznej: specyficznej kulisy i mobilnego rekwizytu. Dekoracja ta może mieć charakter intencjonalny lub przypadkowy, zależnie od zamysłu artysty, który planuje ją z uwzględnieniem kontekstu krajobrazowego lub też w oderwaniu od niego. Może zatem pełnić ona rolę interwencyjną lub też być tylko środkiem wypowiedzi na nurtujące artystę problemy.

Przykładem ogrodu efemerycznego wpisanego w ściśle zaplanowane konkretne miejsce w przestrzeni miasta jest mobilna instalacja „NA_MIĘTNIE” autorstwa Macieja

¹ Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.

² Z. Bauman, *Między chwilą a pięknem. O sztuce w rozpadzonym świecie*, Wydawnictwo Oficyna, Łódź 2010.

³ A. Zachariasz, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2006.

Czeredysa, Tusi Dąbrowskiej, Clary Ines Schuhmacher i Tomasza Januchty, umieszczona jesienią 2011 r. w przestrzeni publicznej Pragi Północ w Warszawie. Instalacja ta to struktura architektoniczna niewielkiego półotwartego pawilonu, którego porośnięte miętą ściany tworzyły „wertykalny” ogród, będący oprawą ulicznych projekcji filmowych i odtwarzania muzyki. Według autorów, celem tego projektu było „ocieplenie i demokratyzacja wizerunku przestrzeni publicznej Pragi, zachęcenie anonimowych sobie ludzi do interakcji”. Efemeryczny ogród stał się na krótki czas swego istnienia swoistym instrumentem inżynierii społecznej. Ten „znak na niezagospodarowanej przestrzeni chodnikowej”, „swoisty mikro-rynek i miejsce spotkań” miał według zamysłu autorów projektu zmienić emocjonalne nastawienie do niej obecnie otoczenia. Mimo iż zakończenie projektu związane było z demontażem instalacji, jej przelotna obecność zakodowana w pamięci lokalnej może stanowić stymulator pozytywnych przemian strukturalnych i wizerunkowych⁴ (il. 1).

Il. 1. Instalacja NA_MIĘTNIĘ w Warszawie (foto M. Czeredys)

Ill. 1. Installation NA_MIĘTNIĘ in Warsaw (photo by M. Czeredys)

Podjęcie bez kontekstu, oderwane od konkretnego miejsca, reprezentuje projekt „Ogrodu do ciągnięcia” (niem. Gärten zum Borgen) autorstwa Katji Heinecke, Reinharda Krehla i Bertrama Weissshaara. Były to aranżacje kwiatowe umieszczone na wózkach sklepowych, udostępnione tym wszystkim, którzy zechcą włączyć się

⁴ Projekt zrealizowany w dniach 20 sierpnia – 4 września 2011 r. przez Fundację Zmiana w partnerstwie z Galerią Nizio.

w kształtowanie wizerunku przestrzeni publicznej miasta⁵. Projekt ten, tak jak wiele innych prezentowanych od 1997 r. na corocznych wystawach, od 2008 r. w Pferdelandpark w Aachen, miał charakter interwencyjny. Jego celem była zmiana odbioru miejsc dotychczas postrzeganych negatywnie i będących przedmiotem ostrej dyskusji politycznych (il. 2).

Il. 2. „Ogród do ciągnięcia” w Berlinie (foto B. Weisshaar)

III. 2. „Garden to pull” in Berlin (photo by B. Weisshaar)

Pomysł ogrodu – ruchomej instalacji artystycznej powielony został w wielu innych projektach. Wykorzystano w nich takie środki transportu jak: „zielony” wagon kolejowy w Chicago⁶ czy siedem barek zamienionych na pływające ogrody „Garden Barge Square” na Tamizie w Londynie⁷. Nobilitowany nawet został do rangi eksponatu muzealnego, jak w przypadku instalacji „Costermonger’s Stall” Michaela Landy’ego, wystawianej w Tate Modern w Londynie w 2001 r.⁸. Ze względu na swą atrakcyjność znalazł on również swoje komercyjne zastosowanie w postaci masowo produkowanych

⁵ Projekt zrealizowany w dniach 18-22 czerwca 1998 r. w ramach Temporären Gärten – festiwalu ogrodów tymczasowych w parku Marks-Engels Forum w Berlinie; http://www.temporaeregaerten.de/archiv/7menue/3archiv/98_e.html (dostęp: 21.09.2011).

⁶ Projekt zrealizowany 17 września 2011 r. w ramach festiwalu The Art on Track; <http://inhabitat.com/chicago-subway-train-transformed-into-lush-mobile-garden-on-wheels/> (dostęp: 21.09.2011).

⁷ Projekt zrealizowany 10 lipca 2011 r. przez The National Gardens Scheme Charitable Trust; <http://dalstonflowershow.wordpress.com/2010/06/15/floating-gardens-on-the-thames/> (dostęp: 21.09.2011).

⁸ R. Sharp, *Britain’s hidden art*, „New Statesman”, 19 February 2007; <http://www.newstatesman.com/art/2007/02/public-private-british-works> (dostęp: 21.09.2011).

mobilnych pojemników BACSAC® na zieleń, reklamowanych nie tylko jako stojące donice, ale też jako „przewoźne” ogrody?

3. OGRÓD JAKO MANIFEST ARTYSTYCZNY

Eksponujące relację człowieka z naturą eksperymenty, w przypadku wierności twórcy głoszonej idei, tworzą trwającą całe życie sekwencję i, wychodząc daleko poza zwykłą użytkowość czy estetykę, stają się swoistym manifestem artystycznym. Jakkolwiek mają one charakter indywidualnej kreacji, uwarżliwiają społeczność na wartości tkwiące w środowisku przyrodniczym, w tym te transcendentne, i przypominają o współodpowiedzialności za kształt otaczającego świata. Uczą współodczuwania i współpracy przez uczestnictwo w akcie twórczym, zmuszają też do egzystencjonalnej refleksji.

Taką rolę pełni twórczość Teresy Murak – polskiej rzeźbiarki, autorki instalacji i performerki. Motywem jej twórczości jest tworzenie i przemijanie, tworzywem zaś ziemia i świat roślin. Sekwencję prac artystki rozpoczyna konceptualny projekt „Zasiew” z początku lat 70. XX w. Po nim następują kolejne: „Procesja” – z zielenią jako oprawą rytuału religijnego, i „Lady’s Smock” – gdzie rośliny stanowią szatę okrywającą ciało człowieka. Inne projekty odwołują się do sztuki ziemi, jak w przypadku realizacji „Słońce też wschodzi” z 1995 r. i „Rzeźba dla Ziemi” z 1996 r. Projekt dla Warszawy „Dzieła lęgną się w szczelinach rzeczywistości” z 2004 r., z akcjami „Lniany strumień”, „Malwy idą do domu” i „Polny zasiew”, jest powrotem artystki do kształtowania środowiska za pomocą żywej materii.

II. 3. Projekt „Źródło. Strumień. Woda” w Lublinie (foto M. Moszyński)

III. 3. The scheme „Source. Stream. Water” in Lublin (photo by M. Moszyński)

⁹ <http://vertigohome.wordpress.com/page/2/> (dostęp: 21.09.2011).

Artystyczne akcje Teresy Murak znalazły silny społeczny odbiór jako symboliczne znaki posiadające fizyczną, racjonalnie uporządkowaną strukturę, jak też zawierające duchowe przesłanie natury. Stąd też ich wiodąca rola w wielu wydarzeniach kulturalnych, takich jak festiwal sztuki Miasto Otwarte/Open City w Lublinie w 2009 r., gdzie autorka stworzyła instalację „Źródło. Strumień. Woda”, będącą rzeką z hysopu, czy uroczystości w Warszawie w 2009 r., upamiętniające podpisanie porozumień sierpniowych, z projektem „Czas to miłość”. Postrzegana też jest funkcja terapeutyczna czy katarsyczna tej twórczości, co widoczne jest na przykład w takiej realizacji jak „Naczynia otwarte – Rzeźba pulsuje” w ramach performance'u w czasoprzestrzeni „Partytura na czas i miejsca” w Warszawie w 2008 r.¹⁰ (il. 3).

Wydarzenia artystyczne tej rangi wyznaczają nowe kierunki architektury krajobrazu. Projekty przestrzeni publicznych nimi zainspirowane często zawierają propozycje z zakresu sztuki ziemi czy instalacji artystycznych, często konfrontowane z historycznym środowiskiem. Dzieje się tak w przypadku Mint Street Park w Londynie autorstwa pracowni Planet Earth Landscape Architects, gdzie doszło do fuzji sztuki współczesnej z przywróconą rodzimą roślinnością, co miało przywrócić vitalność zdegenerowanej części miasta¹¹.

4. OGRÓD JAKO MANIFEST SPOŁECZNY

Twórcy ogrodów efemerycznych często wychodzą poza zwykłą estetykę i przekazują przez tworzone przez nich zielone publiczne przestrzenie ważne treści ideowe, takie jak prawo wszystkich mieszkańców do bezpiecznych i zdrowych warunków życia oraz prawo użytkowania przestrzeni publicznych, nawet jeśli pociąga to za sobą częściowe ograniczenie prawa własności. Nielegalne ogrodnictwo staje się w ten sposób stymulatorem przemian w sferach fizycznej i społecznej miasta.

Pierwszy społeczny ogród powstał na początku lat 70. XX w. na w miejscu nieużytków na Manhattanie w Nowym Jorku. Było to zwieńczenie wcześniejszych akcji Liz Christy i grupy ogrodniczych aktywistów Green Guerillas, takich jak zawieszanie w oknach skrzynek z kwiatami, ukwiecanie terenu za pomocą „bomb nasiennych” i sadzenie drzew. Oddolna, „partyzancka” inicjatywa przekształciła się z czasem w instytucję wspomagającą podobne sąsiedzkie działania, a sam ogród nazwany dla upamiętnienia jej twórcy Liz Christy Community Garden został w 2002 r. objęty ochroną konserwatorską¹².

Ogrodowa „partyzantka” objęła również inne kraje. I tak w Wielkiej Brytanii powstała ona w 2003 r. i jest skupiona wokół Richarda Reynoldsa, twórcy blogu GuerillaGardening.org. Ruch ten podejmuje akcje w zaniedbanych dzielnicach Londynu, odwołując się przy tym do radykalnych idei społecznych, a jego hasłem wiodącym jest „Odzyskaj Ulice”. Z kolei w Niemczech, zainicjowana przez Ellę von der Haide nielegalna działalność zielonych aktywistów, przekształciła się z czasem w działającą w Monachium szkołę ogrodniczą, a ogrodnicy partyzanci uzyskali status pośrednika w rozmowach na temat kształtu przestrzeni między mieszkańcami

¹⁰ M. Kuźmich, *Oto czynię wszystko nowe...*, „EXIT. Nowa sztuka w Polsce” nr 2(82), 2010; <http://kwartalnik.exit.art.pl/article.php?edition=34&id=604> (dostęp: 21.09.2011).

¹¹ M. Leniartek, „Odkryta mapa architektoniczna” *podstawą kreacji krajobrazowej*, „Czasopismo Techniczne” 5-A/2010, s. 47-59.

¹² <http://www.lizchitygarden.org/> (dostęp: 21.09.2011).

a władzami miasta¹³. Podobne inicjatywy społeczne odbywają się także w Danii, Stanach Zjednoczonych i Kanadzie. Akcje ogrodowej partyzantki występują również w Polsce – w Warszawie, Łodzi, Opolu i Lublinie. Są one zwykle dyskretnymi artystycznymi happeningami, mającymi na celu raczej wyzwolenie sąsiedzkiego zainteresowania zaniedbanymi przestrzeniami publicznymi niż ich definitywną przemianę¹⁴.

Ruch ogrodowej „partyzantki” inspirował rozwiązania problemu zaniedbanych terenów miejskich podejmowane przez organizacje pozarządowe. Przykładem jest działalność Atelier d'architecture autogérée – interdyscyplinarnej sieci osób, zainteresowanych proekologicznymi i demokratycznymi przemianami ich środowiska, powstałej we Francji w 2001 r. Organizacja ta podejmuje projekty głęboko osadzone w lokalnym kontekście, będące zarazem długoterminowym procesem społecznym i kulturowym. Wśród wielu projektów tej organizacji znajduje się Eco-Urban Network/Ecobox, który jest serią projektów dotyczących radykalnych przemian niewłaściwie lub niedostatecznie wykorzystywanych przestrzeni w La Chapelle w północnym Paryżu. Zainicjował je ECObox – tymczasowy ogród, zbudowany z materiałów z recyklingu, który stał się platformą wymiany poglądów i miejscem katalizującym działania osób stowarzyszonych i mieszkańców¹⁵.

Te specyficzne wydarzenia z zakresu kształtowania przestrzeni publicznej, o spon-tanicznym i ulotnym zazwyczaj charakterze, zostały dostrzeżone przez twórców jako znaczące medium przekazu nowych tendencji w sztuce ogrodowej. Stąd też pojawiły się ich przeglądy, czego świadectwem jest seminarium „Czas w ogrodach tymczasowych” w MOCAK (Muzeum Sztuki Współczesnej w Krakowie)¹⁶. Stały się one również źródłem inspiracji dla wieloprzestrzennych założeń krajobrazowych, jak w przypadku Górnośląskiego Parku Efemerycznego z „tymczasowymi obiektami przyrodniczymi” oraz sztuką ziemi i instalacjami plastycznymi¹⁷.

5. WIRTUALIZACJA OGRODÓW

Upowszechnienie Internetu i fascynacja cyberprzestrzenią doprowadziły do zacierania granic między tym, co realne, a tym, co wirtualne. Przejawia się to w istnieniu w przestrzeni ogrodów narzędzi komunikacji internetowej, odwzorowaniu przestrzeni materialnej w cyberprzestrzeni, wreszcie kreacji nowych, wirtualnych ogrodów, będących elementami nowych światów zwanych Second Life, a jednocześnie wzorem dla ogrodów materialnych w ich sferze treściowej i plastycznej.

Chęć obcowania ze światem wirtualnym jest tak przemożna, że pojawiła się konieczność wprowadzenia w przestrzeń ogrodów miejskich cyberławek. Jedne z nich, jak MSN Internet Bench firmy Microsoft, ustawione w Penkridge Wireless Cyber Park w Suffolk w Wielkiej Brytanii, pozwalają na bezprzewodowe podłączenie lapto-

¹³ I. Scott, *Gardeners in crime*, „Financial Times”, June 25, 2011; <http://www.ft.com/intl/cms/s/2/d120fef2-98d3-11e0-bd66-00144feab49a.html#axzz1YX4MEAD9> (dostęp: 21.09.2011).

¹⁴ M. Marjańska, *Z motyką na miasto*, „Wprost” nr 19/2011 (1474).

¹⁵ <http://www.urbantactics.org/projects/ecobox/ecobox.html> (dostęp: 21.09.2011).

¹⁶ Seminarium zorganizowane w ramach Festiwalu Ogrodów Tymczasowych 17 czerwca 2011 r.; <http://ogrodytymczasowe.wordpress.com/seminarium/> (dostęp: 21.09.2011).

¹⁷ K.M. Ostański, *Efemeryczny Park Górnośląski – nowy wymiar nieużytków miejskich*, „Czasopismo Techniczne” 5-A/2007, s. 77-79.

pa i komunikowanie się z innymi internautami¹⁸. Inne, jak ławka TweetingSeat zaprojektowana przez Christophera McNicholla, transmitują obraz osób przebywających w ogrodzie do świata wirtualnego, traktowanego jako platforma spotkania uczestników sieci społecznościowych Twitter, Facebook czy LinedIn¹⁹.

Bywalcy wirtualnych przestrzeni pragną mieć namiastkę obcowania z tymi realnymi. To dla nich tworzone są linki do stron internetowych zawierających galerie panoramicznych zdjęć wnętrz parkowych²⁰ lub transmitowane w czasie rzeczywistym obrazy zainstalowanych tam kamer przemysłowych²¹. Możliwa jest też interakcja między tymi przestrzeniami, jak w edukacyjnym projekcie autorstwa Michigan State University Comm Tech Lab. Oferuje on zwiedzanie realnego ogrodu 4-H Children's Garden, jak też wycieczki, gry i zabawy w jego odwzorowaniu w formie zdjęć panoramicznych i filmów wideo. Wspomagającymi narzędziami są ogrodowy słownik, także w języku migowym, oraz informator dla nauczycieli i rodziców²².

Należy też odnotować istnienie nowych, całkowicie wirtualnych przestrzeni ogrodów miejskich, które stały się jednym z elementów Second Life i które łączą w sobie cechy fizjonomiczne tych materialnych z cechami zaprzeczającymi prawom fizyki. Przykładami są Second Life Mirror Garden autorstwa Mechthild Schmidt Feist i Public Townscape, wykreowany przez Floriana Rügera²³. Ogrody te, choć bezintencjonalnie, wpływają na kształt rzeczywistych ogrodów, choćby w odniesieniu do charakterystycznej dla nich narracji i zabawowego lub edukacyjnego nastawienia. Widoczne jest to na przykład w Ogrodzie Doświadczeń im. Stanisława Lema w Krakowie, autorstwa biura architektonicznego Ingarden&Ewy. Tworzy go dydaktyczna ekspozycja plenerowa, wyjaśniająca prawa fizyki i świata przyrody, umieszczona na tle zieleni Parku Lotników²⁴.

6. PODSUMOWANIE

Ogrody efemeryczne stanowią nowe zjawisko w przestrzeni publicznej miast. Są one przejawem twórczości artystycznej, której motywem jest środowisko przyrodnicze, lub wyrazem protestu mieszkańców wobec brzydoty i zaniedbania środowiska kulturowego. Niezależnie od tego, co leży u ich podstaw ideowych, wszystkie są odbiciem „płynnej” rzeczywistości. Ogrody efemeryczne, te materialne i te wirtualne – wydawałoby się iluzoryczne i szybko przemijające, mają olbrzymi wpływ na teorię i praktykę architektury krajobrazu. Wynika to z przenikania się współczesnej architektury i sztuki w procesie kreacji nowych założeń publicznych, jak też uspołecznienia projektowania, w którym znaczącą rolę odgrywają nie tylko architekci i artyści, ale też sami mieszkańcy przekształcanych jednostek osadniczych.

¹⁸ *Park bench goes online*, BBC News, Monday, 6 August, 2001; <http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/1475654.stm> (dostęp: 21.09.2011).

¹⁹ <http://www.chrismcnicholl.com/projects/tweetingseat> (dostęp: 21.09.2011).

²⁰ www.kmkstudio.nazwa.pl/kudowa/# (dostęp: 21.09.2011).

²¹ <http://www.worldcam.pl/4744,7,49,podglad.html> (dostęp: 21.09.2011).

²² <http://4hgarden.msu.edu.kidstour/credits.html> (dostęp: 21.09.2011).

²³ Stephan Doesinger (red.), *Space Between People. How the Virtual Changes Physical Architecture*, Prestel Verlag, Munich–Berlin–London–New York 2008.

²⁴ <http://www.ogroddoswiadczen.pl/> (dostęp: 21.09.2011).

Ten fenomen płynności zasad formalnych i organizacyjnych w kształtowaniu przestrzeni publicznej rodzi wiele pytań odnośnie do kierunków przemian tradycyjnego miejsca, poddanego presji aktów o charakterze akcji artystycznych lub społecznych. Dotyczy to zarówno zagadnień formalnych, takich jak kontynuacja cech wyróżniających dane miejsce czy granice ingerencji nowej sztuki, jak też zakresu swobody kreacji krajobrazowej wobec presji lokalnego społecznego środowiska, często motywowanego szybką komercjalizacją przestrzeni turystycznej, a nieharmonijnym rozwojem własnej przestrzeni osadniczej.

LITERATURA

- BAUMAN Z., *Między chwilą a pięknem. O sztuce w rozpędzonym świecie*, Łódź 2010.
- BAUMAN Z., *Płynna nowoczesność*, Kraków 2006.
- DOESINGER S. (red.), *Space Between People. How the Virtual Changes Physical Architecture*, Munich–Berlin–London–New York 2008.
- JAKUBOWSKA A. (red.), *Artystki polskie*, Warszawa 2011.
- KĘPKOWICZ A., *Sztuka w przestrzeni parku jako wielowątkowe zjawisko w kontekście natura – kultura*, „Przestrzeń i Forma” nr 13/2010, 57-70.
- LENIARTEK M.K., „Odkryta mapa architektoniczna” podstawą kreacji krajobrazowej, „Czasopismo Techniczne” 5-A/2010, 47-59.
- OSTAŃSKI K.M., *Efemeryczny Park Górnośląski – nowy wymiar nieużytków miejskich*, „Czasopismo Techniczne” 5-A/2007, 77-79.
- ZACHARIASZ A., *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków 2006.

ELŻBIETA SZAFRANKO*

**WPŁYW ZIELENI PRZYULICZNEJ NA KSZTAŁTOWANIE
KRAJOBRAZU MIEJSKIEGO.
ANALIZA KRYTERIÓW DOBORU ROŚLIN****INFLUENCE OF GREEN AREAS BESIDE THE STREETS
ON THE URBAN LANDSCAPE.
ANALYSIS OF PLANT SELECTION CRITERIA****Streszczenie**

W artykule autorka przedstawia formy zieleni miejskiej oraz zasady jej kształtowania w pasie dróg i ulic, z uwzględnieniem pasów rozgraniczających, skwerów, terenów rond oraz elementów bardziej złożonych skrzyżowań. Przedstawia różne formy zieleni przyulicznej oraz jej funkcje. Podaje przykłady zagospodarowania tych terenów oraz możliwości wkomponowania ich w zieleni miejską. Uzupełnieniem tych rozważań jest przedstawienie metody analizy kryteriów doboru zieleni miejskiej do określonych warunków za pomocą metody hierarchicznej analizy problemów decyzyjnych (AHP).

Słowa kluczowe: zieleni przyuliczna, funkcje zieleni, kryteria doboru roślin

Abstract

In the article the author shows the form of green areas and the principles of its formation in lane roads and streets including the demarcation strips, squares, sites of roundabouts and intersections of more complex components. It presents various forms of green beside the streets and its functions. Gives examples of the development of these areas and the possibility of integrating them in a green city. Additional to those considerations is to provide a method of analysis criteria for urban greenery to certain conditions by using the Analytic Hierarchy Process (AHP).

Keywords: street greenery, functions of greenery, criteria for selection of plants

* Dr inż. Elżbieta Szafranko, Katedra Budownictwa i Konstrukcji Budowlanych, Wydział Nauk Technicznych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.

1. WSTĘP

Od zarania dziejów ludzkość, aby sprawnie się przemieszczać, tworzyła szlaki komunikacyjne [5, 6, 11]. W początkowej fazie rozwoju cywilizacji drogi łączyły sąsiednie wioski, a z czasem zaczęły one wychodzić dalej, łącząc różne obszary i tworząc sieć komunikacyjną. Jednocześnie wzdłuż dróg łączących miasta i wioski sadzono drzewa, w cieniu których mogli znaleźć odpoczynek podróżni. Linia zadrzewienia miała ponadto funkcję informacyjną, strategiczną oraz z czasem estetyczną. Rola zieleni sadzonej wzdłuż dróg miejskich jest równie ważna. Zwłaszcza w dużych miastach, gdzie często brakuje większych terenów zieleni, roślinność wysoka nasadzona wzdłuż ulicy daje cień i ukojenie w czasie letnich upałów i często tworzy wygodne ciągi spacerowe. Oczywiście staje się fakt, że tylko dobrze dobrana zieleń może spełniać te funkcje.

W zależności od tego, jak zostały zaprojektowane pasy ruchu oraz ich połączenia, wydzielane są obszary o różnym kształcie i nieokreślonym przeznaczeniu, na których można zaprojektować zieleń miejską. Najczęściej spotykanym fragmentem pasa drogowego, pozostającym do zagospodarowania jako zieleń miejska, są pasy pobocza biegnącego wzdłuż ulicy, często połączonego z ciągiem pieszym czy ścieżką rowerową. Jest to teren z reguły wąski i długi, dający możliwości zagospodarowania jako ciąg spacerowo-rowerowy. W przypadku ulic dwupasmowych powstaje pas ziemi pomiędzy pasami jezdni, gdzie odbywa się z reguły intensywny ruch samochodowy, a co za tym idzie panuje tam hałas oraz wysokie stężenie spalin. Kolejnymi elementami układów komunikacyjnych miast są różnej wielkości ronda. Często są sporym obszarem, na którym można zaplanować zieleń miejską. Przy projektowaniu skrzyżowań oraz bardziej złożonych węzłów komunikacyjnych pojawiają się mniejsze fragmenty terenu, często w postaci trójkątów, czworokątów oraz innych mniej regularnych kształtów. Ze względu na ciągle wzrastający ruch samochodowy i towarzyszący mu rosnący hałas, w miastach pojawiają się ekrany akustyczne, coraz częściej projektowane jako zielone, z wykorzystaniem różnego rodzaju roślinności. Ekranem może być po prostu pas zieleni wysokiej, ale równie często jest to wał ziemi obsadzony krzewami lub żywopłot z krzewów różnej wysokości. Popularność zdobywają również ekrany zielone, tworzone w oparciu o konstrukcję metalową lub betonową, obsadzaną odpowiednio dobraną roślinnością pnącą [1-3].

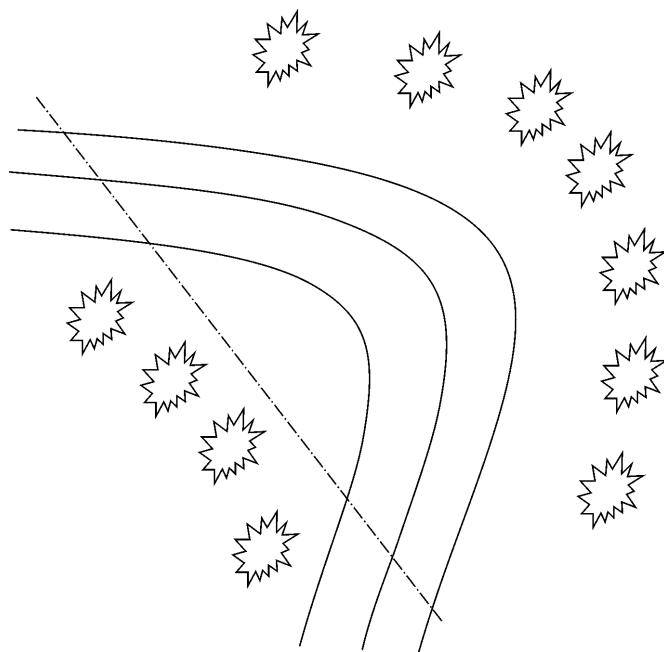
Jak widać, w mieście istnieje wiele możliwości wkomponowania zieleni w ciągi komunikacyjne. Tereny te pozwalają w często ograniczonej przestrzeni miejskiej wygospodarować małe oazy zieleni i spokoju, dające możliwość kontaktu z przyrodą mieszkańcom dużych miast. Niestety, te tereny są bardzo trudne do zagospodarowania ze względu na warunki, jakie panują w pobliżu dróg i ulic. Są to obszary najczęściej wystawione na pełną ekspozycję promieni słonecznych, otoczone chodnikami i ulicami, o dużym stężeniu spalin w powietrzu oraz o wysokim zasoleniu (zabiegi związane z zimowym utrzymaniem dróg). Mimo tak trudnych warunków nie należy zaniechać zagospodarowania tych obszarów. Należy pamiętać, że rola zieleni i jej wpływ na człowieka są nieocenione. Zieleń w mieście pełni wiele funkcji, które zostaną omówione w kolejnym rozdziale.

2. FUNKCJE ZIELENI PRZYULICZNEJ I JEJ DOBÓR

Zieleń miejska przyuliczna pełni wiele funkcji [10, 11]. Literatura podaje różne klasyfikacje i definicje funkcji zieleni miejskiej i przyulicznej. Poniżej przedstawiono najczęściej wymieniane.

1. Funkcja izolacyjna – eliminacja negatywnych oddziaływań ruchu komunikacyjnego na otoczenie drogi.
2. Funkcja techniczna – poprawa komfortu jazdy przez bariery ograniczające hałas, ostony przeciwośnieniowe, przeciwsłoneczne, przeciwwiatrowe i przeciwnieźne.
3. Funkcja krajobrazowa – wynika z faktu, że zieleń miejska jest elementem środowiska przyrodniczego i krajobrazu.
4. Funkcja przyrodnicza – wpływ na stan i jakość środowiska miejskiego i mikroklimat, wymianę gazową i zmniejszenie poziomu spalin w powietrzu, zmniejszenie procesów erozyjnych, ograniczenie promieniowania słonecznego, łagodzenie wiatru, schronienie dla zwierząt.
5. Funkcja społeczna – poprawa walorów estetycznych otoczenia, podkreślenie biegu ulic, maskowanie brzydkich elementów otoczenia, znaczenie dla zdrowia mieszkańców miast między innymi przez udowodnioną redukcję stresu wielkomiejskiego.

Zieleń przyuliczna ze względu na zróżnicowane funkcje i warunki przestrzenne powinna spełniać różne kryteria. Prawdopodobnie dobrana zieleń dobrze pełni określone wcześniej funkcje, jednak źle dobrane, chorujące, źle posadzone i pielęgnowane rośliny nie spełniają swojej roli, a ponadto mogą się stać zagrożeniem dla ludzi i ich mienia. Aby zaprojektowana zieleń mogła pełnić określone funkcje, należy określić kryteria, jakie dobierane rośliny powinny spełniać. W pierwszej kolejności należy zapewnić odpowiednie podłoże, gdzie poza wierzchnią warstwą ziemi urodzajnej wprowadza się podbudowę o charakterze substratu glebowego o funkcji konstrukcyjnej i biologicznej. W czasie pielęgnacji ważne jest systematyczne dostarczanie odpowiedniej ilości wilgoci, zwłaszcza w trakcie letnich upałów [4-6].

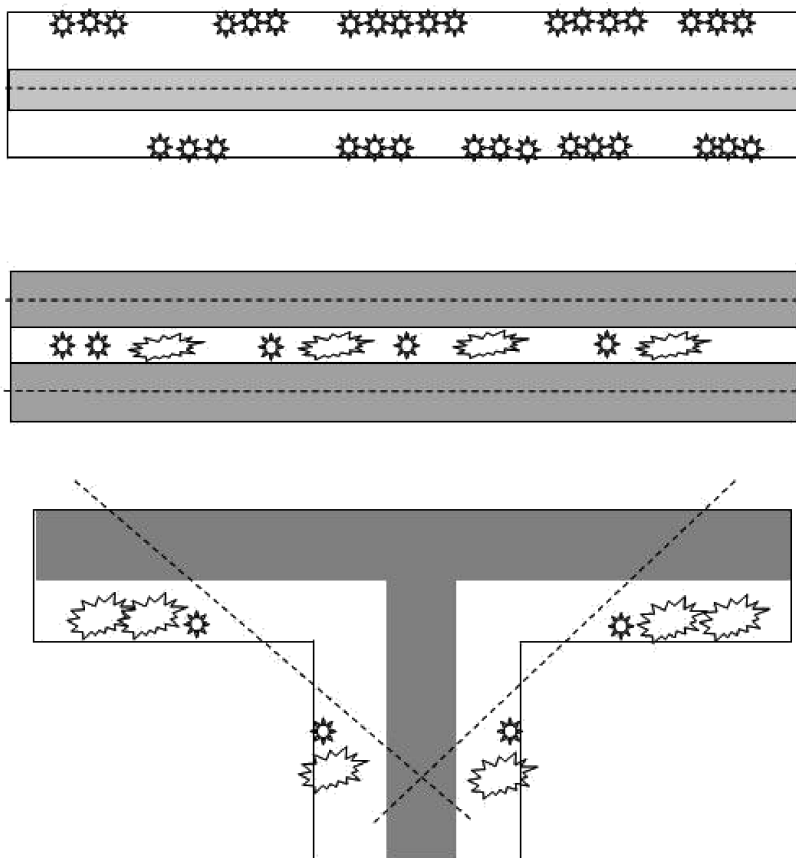

II. 1. Zalecane rozmieszczenie zieleni wysokiej na łukach (oprac. własne na podstawie 1, 10)

III. 1. Recommended distribution of high greenery on curves

Roślinność, jaką dobieramy do nasadzeń, może być niska, średnia i wysoka. Pasy zieleni, stanowiące bariery przeciwdźwiękowe czy przeciwwiatrowe, powinny być zaprojektowane z wysokiej zieleni, a w bezpośrednim sąsiedztwie pasów ruchu i skrzyżowań roślinność powinna być niższa, aby zapewnić dobrą widoczność kierowcom. Wyjątkowo istotne jest rozmieszczenie zieleni po wewnętrznej i zewnętrznej stronie łuku drogi (il. 1).

Inaczej kształtuje się zieleń na pasach zieleni rozgraniczających pasy ruchu, w pobliżu skrzyżowań i na rondach. Nie może być ona zbyt wysoka, ale powinna stanowić barierę przeciwośnieniową. Przykładowe rozmieszczenie zieleni wysokiej i niskiej wzdłuż ulic oraz na skrzyżowaniu przedstawiają schematy na il. 2.

- II. 2. Zalecenia dotyczące rozmieszczenia zieleni wysokiej wzdłuż ulic i na skrzyżowaniach z uwzględnieniem widoczności (oprac. własne na podstawie 1, 10)
- III. 2. Recommendations for the deployment of high greenery along the streets and at intersections including the visibility

Ze względu na zróżnicowane funkcje zieleni przyulicznej oraz warunki, jakie możemy stworzyć dla ich rozwoju, w sąsiedztwie ruchu ulicznego rośliny dobierane do nasadzeń powinny spełniać wiele kryteriów. Są one bardzo różnorodne i w sposób

bezpośredni trudno określić, które z nich mają znaczenie kluczowe. Dlatego też w wielu przypadkach dobrze jest wykorzystać metody wspomagania procesów decyzyjnych. Jedną z nich, dającą możliwość rozpatrzenia różnorodnych kryteriów, jest metoda analizy hierarchicznej (metoda AHP).

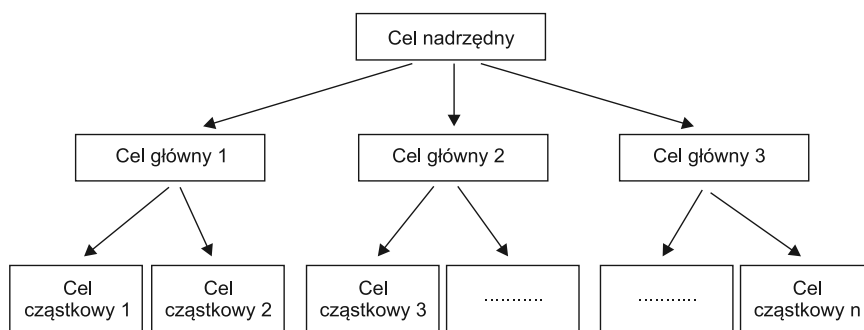
3. CHARAKTERYSTYKA METODY AHP

Analytic Hierarchy Process (AHP) jest jedną z metod analizy wielokryterialnej, opracowaną przez prof. T.L. Saaty'ego w latach 70. XX w. Do dnia dzisiejszego doczekała się wielu opracowań [7, 8], dlatego w artykule jej charakterystykę ograniczono jedynie do podstaw. Metoda AHP została opracowana przede wszystkim do wspomagania procesu decyzyjnego przy wyborze wariantów, z uwzględnieniem kryteriów opracowanych na różnych poziomach analizy problemu. Pozwala ona na stworzenie wielopoziomowego, hierarchicznego modelu decyzji, z uwzględnieniem czynników trudno mierzalnych. Metoda została szeroko zweryfikowana w wielu zróżnicowanych zastosowaniach, poczynając od zagadnień militarnych przez polityczne, społeczne i ekonomiczne oraz techniczne. Pozwala między innymi na analizę kryteriów, których spełnienie w różnym stopniu umożliwia osiągnięcie celu. Stopień spełnienia celu głównego przez wariant decyzyjny (odpowiednio dobraną zieleni) jest określony przez stopień spełnienia kryteriów częściowych. Dekompozycja problemu ułatwia dokonanie oceny i to stanowi istotę metody AHP. W metodzie do rozwiązania problemu prowadzą trzy etapy (kroki), połączone w zintegrowany i logiczny ciąg:

1. Przedstawienie struktury problemu i stworzenie modelu hierarchicznego,
2. Ocena kryteriów przez zastosowanie 9-punktowej skali ocen porównań parami,
3. Ocena i uporządkowanie kryteriów przez wyznaczanie priorytetów (wag), z uwzględnieniem analizy zgodności i wrażliwości rozwiązań.

W przedstawionej (il. 3) strukturze hierarchicznej wyróżniamy:

- cel nadrzędny (poziom 1), polegający na zrealizowaniu zaplanowanego przedsięwzięcia (w tym przypadku realizacja odpowiednio dobranej zieleni przyulicznej);
- cele główne – opisują główne kryteria związane z realizacją celu, wymagane do spełnienia (np. kryteria techniczne, ekonomiczne, środowiskowe itp.);
- cele częściowe są definiowane w węższym zakresie w ramach celu głównego, pozwalają uściślić wymagania oraz lepiej zrozumieć cel główny.

II. 3. Struktura hierarchiczna problemu [7-9]

III. 3. Hierarchical structure of the problem [7-9]

Przy stosowaniu metody należy pamiętać, że należy ograniczyć do kilku liczbę porównywanych na tym samym poziomie kryteriów oraz założyć ich porównywalność, co daje możliwość zbudowania spójnej macierzy porównań. Należy również uwzględnić pewne uproszczenia w modelowaniu analizowanego problemu oraz współpracę z ekspertami lub przeprowadzenie badań ankietowych. W toku postępowania porównuje się parami wszystkie kryteria na badanym poziomie, ustalając ich wzajemne relacje, decydując, które i w jakim stopniu jest bardziej istotne przy realizacji danego przedsięwzięcia. Oceny dokonuje się, stosując skalę ocen opracowaną przez prof. Saatiego [7, 8] i przedstawioną w postaci tabelarycznej (tab. 1).

Tabela 1

Skala ocen porównywanych parami kryteriów [wg 7, 8]

Wartość	Określenie
9	Przewaga jednego czynnika nad drugim jest absolutna i potwierdzona w najwyższym stopniu
7	Jeden czynnik jest bardzo silnie przedkładany nad drugi i praktyka potwierdza tę przewagę
5	Silnie jest preferowany jeden czynnik nad drugi
3	Nieznacznie jest preferowany jeden czynnik nad drugi
1	Oba czynniki w jednakowym stopniu przyczyniają się do osiągnięcia celu
2, 4, 6, 8	Wartości pośrednie, stosowane tylko w razie konieczności

Liczba par tworzących macierz i poddawanych analizie zależy od ilości zdefiniowanych kryteriów (tab. 2).

$$\text{Ilość powiązań } a_{ij} = \frac{n(n-1)}{2} \quad (1)$$

Kolejnym etapem jest tworzenie macierzy porównań A , w której umieszcza się wartości określone podczas oceny kryteriów.

$$a_{ij} = 1 \quad \text{dla} \quad i = j \quad (2)$$

elementy a_{ij} są odwrotnością elementów a_{ji} . Ze względów logicznych wszystkie $a_{ij} > 0$. Po określeniu preferencji (a_{ij}) możemy obliczyć elementy a_{ji}

$$a_{ji} = \frac{1}{a_{ij}} \quad (3)$$

Teraz możemy zbudować macierz preferencji. Poniżej przedstawiono macierz zbudowaną dla 4 kryteriów.

$$A = \begin{vmatrix} a_{11} = 1 & a_{12} & a_{13} & a_{14} \\ a_{21} = \frac{1}{a_{12}} & a_{22} = 1 & a_{23} & a_{24} \\ a_{31} = \frac{1}{a_{13}} & a_{32} = \frac{1}{a_{23}} & a_{33} = 1 & a_{34} \\ a_{41} = \frac{1}{a_{14}} & a_{42} = \frac{1}{a_{24}} & a_{43} = \frac{1}{a_{34}} & a_{44} = 1 \end{vmatrix} \quad (4)$$

W tym przypadku dla liczby kryteriów = 4 ilość powiązań $n = 6$.

Literatura [7-9] podaje formuły obliczeń w kolejnych krokach prowadzących do obliczenia wartości wskaźnika priorytetu.

Są to:

Obliczenie wartości macierzy znormalizowanej:

$$\bar{w}_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^n a_{ij}} \quad (5)$$

Ustalenie wartości wektora priorytetów cząstkowych:

$$\bar{w}_i = \sum_{j=1}^n w_j a_{ij} \quad (6)$$

gdzie:

$$w_j = \frac{\sum_{i=1}^n w_{ij}}{n} \quad i, j = 1 \dots n \quad (7)$$

Aby sprawdzić prawidłowość postępowania:

– wyznaczamy maksymalną wartość własną macierzy:

$$\lambda_{\max} = \frac{1}{w_i} \sum_{i=1}^n a_{ij} w_j \quad (8)$$

– współczynnika niespójności:

$$C.I. = \frac{\lambda_{\max} - n}{n - 1} \quad (9)$$

- wskaźnik niespójności (C.R.):

$$C.R. = \frac{C.I.}{R.I.} \quad (10)$$

gdzie:

C.R. powinno osiągnąć wartość < 10%,

R.I. – indeks losowej zgodności, którego wartość jest zależna od liczby „n” porównywanych elementów (tab. 2).

Tabela 2

Wartości indeksu losowej zgodności (R.I.) [7, 8]

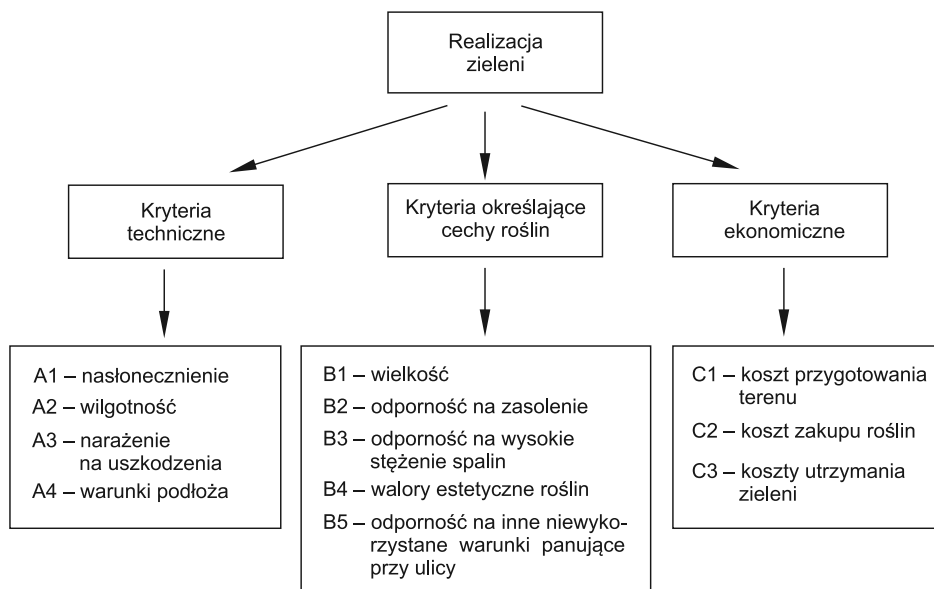
n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
R.I.	0,00	0,00	0,58	0,90	1,12	1,24	1,32	1,41	1,45	1,49

4. IDENTYFIKACJA PROBLEMU DECYZYJNEGO

W rozpatrywanym przykładzie mamy do czynienia z właściwym doбором roślin. Aby wykorzystać zaproponowaną metodę, konieczne jest określenie i opisanie kryteriów doboru roślin do konkretnych warunków. W celu ustalenia, jakie cechy są najważniejsze, wymagane jest zasięgnięcie opinii ekspertów. W rozpatrywanym przypadku zdefiniowano następujące kryteria i podkryteria:

- [A] Techniczne (wynikające z warunków, w których ma być nasadzona zieleni)
 - A1 – nasłonecznienie (określone w skali punktowej w zależności od czasu ekspozycji, np. w ciągu doby, tygodnia)
 - A2 – wilgotność podłoża
 - A3 – narażenie na uszkodzenia
 - A4 – warunki podłoża (miększość warstwy gleby, przepuszczalność podłoża)
- [B] Kryteria określające cechy roślin (gwarantuje spełnienie określonych funkcji)
 - B1 – wielkość dorosłej rośliny (wysokość, średnica korony)
 - B2 – odporność na zasolenie
 - B3 – odporność na wysokie stężenie spalin
 - B4 – walory estetyczne roślin
 - B5 – odporność na inne niekorzystne warunki panujące przy ulicy (deptanie, koła samochodów, zabiegi związane z utrzymaniem dróg)
- [C] Ekonomiczne (analiza ekonomiczna inwestycji)
 - C1 – koszt przygotowania terenu
 - C2 – koszt zakupu roślin
 - C3 – koszty utrzymania zieleni

Struktura rozpatrywanego problemu została przedstawiona na il. 4.

Il. 4. Struktura rozpatrywanego zagadnienia (oprac. własne na podstawie 7,8)

III. 4. The structure of the problem under consideration

5. HIERARCHIZACJA WARIANTÓW

Ostatnim etapem analizy kryteriów metodą AHP jest ustalenie, które z nich mają największe znaczenie w doborze roślinności. Hierarchizację przeprowadza się w następujących etapach:

1. obliczenie wartości wektora priorytetów (wzór 6 i 7) dla każdego z kryteriów nadrzędnych (głównych);
2. obliczenie wartości składowych wektora priorytetów cząstkowych, przyporządkowanych każdej grupie w ramach kryteriów głównych (wzór 6 i 7);
3. obliczenie ostatecznej wartości wektora priorytetów (wg wzoru nr) jako sumy iloczynów wartości składowych wektorów priorytetów odpowiednich kryteriów cząstkowych wobec kryteriów głównych i zestawienie ich według otrzymanych wartości.

Przykładowo wartości priorytetów (wagi) podkryteriów grupy A obliczamy wg wzoru:

$$w_j^A = \sum \bar{w}_i^K w_i^W \quad (11)$$

gdzie:

w_j^A – wartość ogólna priorytetu kryterium cząstkowego A_j względem kryterium A ,

w_i^K – wartość priorytetu kryterium cząstkowego w grupie podkryteriów,

w_i^W – wartość priorytetu kryterium głównego,

Określenie wartości priorytetów według przedstawionego schematu postępowania pozwala otrzymać w efekcie wartość priorytetu dla każdego z określonych wcześniej kryteriów, z jednoczesnym uwzględnieniem jego znaczenia zarówno w grupie kryteriów głównych, jak i podkryteriów.

6. PODSUMOWANIE

Rośliny wybierane do nasadzeń wzdłuż dróg muszą być odporne na niekorzystne warunki tam panujące. Zieleń stosowana do obsadzania ulic powinna bez problemów znosić ekstremalne warunki: okresowy brak wody, silne nasłonecznienie, koncentrację spalin samochodowych, a zimą mróz i zasolenie. Powinny być też łatwe w pielęgnacji (długotrwałe przebywanie wśród spalin zagraża zdrowiu pracowników, zatem lepiej, gdy roślinom na rondach i przy ruchliwych arteriach miejskich nie trzeba poświęcać wiele uwagi). Właściwy ich dobór może być wspomagany metodą przedstawioną w artykule.

LITERATURA

- [1] BUGAŁA W., *Dobór gatunków do nasadzeń przyulicznych, materiały konferencyjne: Kształtowanie, pielęgnacja i ochrona miejskich terenów rekreacyjnych*, Wrocław 2003, 47-52.
- [2] CZARNECKI S., STAWIŃSKA E., *Badanie wpływu zieleni na zmniejszenie hałasu w aglomeracjach miejskich. Wpływ zieleni na kształtowanie środowiska miejskiego*, Warszawa 1984, 104-125.
- [3] KAWOŃ K., ŻMUDA S., *Rola zieleni w kształtowaniu środowiska człowieka regionów przemysłowo-miejskich. Studia nad ekonomiką regionu*, T. 8, Katowice 1977, 181-120.

- [4] *Roadside Infrastructure for Safer European Roads, European Best Practice for Roadside Infrastructure on New and Existing Roads*, RISER 2005, Göteborg 2005.
- [5] ROSŁON-SZERYŃSKA E., *Zieleń przy drogach i ulicach*, Warszawa 2007.
- [6] ROSŁON-SZERYŃSKA E., *Opracowanie metody oceny zagrożenia powodowanego przez drzewa o osłabionej statyce*, maszynopis, Warszawa 2006.
- [7] SAATY T.L., *The analytic hierarchy process, planning, priority, setting, resource allocation*, New York 1980.
- [8] SAATY T.L., *Fundamentals of decision making and priority theory with the analytic hierarchy process*, Pittsburgh 1994.
- [9] ŠELIH J., KNE A., SRDIĆ A., ŽURA M., *Multiple-criteria decision support system in highway infrastructure management*, „Transport” 23(4), 2008.
- [10] SZCZEPANOWSKA H.B., *Kierunki projektowania architektonicznego: problemy inwestycji drogowych dla zwiększenia bezpieczeństwa*, materiały konferencyjne: Zieleń miejska – naturalne bogactwo miasta, Toruń, 21-36.
- [11] WÓJCICKA I., *Uciążliwości klimatu miast i możliwości jego poprawy za pomocą roślinności*, Warszawa 1971.

MAREK ZAGROBA*

ZAGOSPODAROWANIE TERENÓW ZIELENI WOKÓŁ ZESPOŁU STAROMIEJSKIEGO W JEZIORANACH – WYBRANE ASPEKTY PROJEKTOWE

DEVELOPMENT OF GREEN AREAS AROUND THE OLD TOWN IN JEZIORANY – SELECTED ASPECTS OF THE DESIGN

Streszczenie

Celem pracy jest ukazanie niektórych aspektów i wymiana doświadczeń z zakresu zagospodarowania terenów zieleni w obszarze śródmieścia miasta. Przykładem takich działań projektowych jest zagłębiony obszar zieleni, będący pozostałością dawnej fosi miejskiej, która otaczała zamek i historyczne śródmieście miasta Jeziorany na Warmii – miasta o średniowiecznym rodowodzie. Teren ten, zlokalizowany w Obszarze Chronionego Krajobrazu Doliny Symarny, jest chroniony ze względu na wysokie walory krajobrazowe i przyrodnicze oraz objęty jest programem rewitalizacji miasta Jeziorany. Zastosowanie właściwych rozwiązań projektowych, dobór materiałów i roślinności, sprzyja pozytywnemu kształtowaniu publicznej przestrzeni miejskiej.

Słowa kluczowe: urbanistyka, architektura, rewitalizacja, zagospodarowanie przestrzenne, park publiczny

Abstract

The aim of the work is to present some aspects and exchange experiences in the management of green areas in the downtown area of the city. An example of such project activities is recessed green zone, defined as the remnant of the ancient city moat, surrounding the castle and the historic downtown of the city Jeziorany in Warmia – a city of medieval origin. This area, located in the Protected Landscape Area Symarna Valley, is protected due to the high scenic and natural, is also covered by the revitalization of the city Jeziorany. The use of appropriate design solutions, material selection and vegetation, promotes the positive shaping of urban public space

Keywords: urban planning, architecture, regeneration, spatial planning, public park

* Dr inż. arch. Marek Zagroba, Katedra Budownictwa i Konstrukcji Budowlanych, Wydział Nauk Technicznych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.

1. WSTĘP

Małe miasta Warmii, do których należą Jeziorany, charakteryzują zachowane na ogół średniowieczne, regularne układy urbanistyczne o dość dużym stopniu zróżnicowania formy. Dotyczy to przede wszystkim rozwiązań układów komunikacji, wielkości i proporcji rynków, lokalizacji obiektów publicznych oraz charakteru zabudowy. W większości miast dominantą w układach kompozycji pozostają zespoły staromiejskie, posiadające zbliżoną do siebie wielkość. Wynika to z podobnych uwarunkowań lokacyjnych. Współczesny stan zachowania ich struktury przestrzennej różni się od historycznych rozwiązań i jest wynikiem wydarzeń dziejowych, zwłaszcza zniszczeń z okresu końca II wojny światowej oraz sposobu prowadzenia powojennej odbudowy.

Problematyka rewaloryzacji, a w niektórych przypadkach również rewitalizacji fragmentów obszarów miast, skupia się przede wszystkim wokół przestrzeni śródmiejskich. Złożoność elementów tworzących te struktury wymaga podjęcia takich przekształceń, które w swoich skutkach powodowałyby ekspozycję zespołów staromiejskich spośród pozostałych terenów zabudowy miejskiej. Na uwagę w tym kontekście zasługuje dawna fosa, obecnie obszar zieleni okalający historyczne śródmieście Jezioran, pozostająca nieuporządkowanym funkcjonalnie fragmentem centrum miasta¹. Teren ten, zlokalizowany w Obszarze Chronionego Krajobrazu Doliny Symarny, jest chroniony ze względu na wysokie walory krajobrazowe i przyrodnicze oraz objęty jest programem rewitalizacji miasta Jeziorany. Jego kształt wyraźnie wydziela historyczne śródmieście od pozostałych obszarów miejskich.

Problematyka zagospodarowania tego terenu stanowi przedmiot niniejszego opracowania. Sporządzony architektoniczno-urbanistyczny projekt koncepcyjny nakreśla sposób kształtowania przestrzeni z podziałem na strefy i formy ich kompozycji, rozwiązania z zakresu architektury krajobrazu (kompozycje zieleni wraz z doбором gatunków roślin) oraz propozycje materiałowe obiektów małej architektury².

2. ZAGOSPODAROWANIE PRZESTRZENNE

Pagórkowata topografia Warmii i zróżnicowany krajobraz znajdują odzwierciedlenie w strukturach przestrzennych małych miast regionu. Taka sytuacja występuje także w Jezioranach. Miasto zostało założone na wzniesieniu w zakolu rzeki Symarny, która stanowiła naturalną formę obrony dla zlokalizowanego w pobliżu zamku (il. 1). Obecnie obszar ten, tworząc położoną w jarze enklawę nieuporządkowanej zieleni, okala historyczne śródmieście Jezioran, wyznaczając jednocześnie jego granicę.

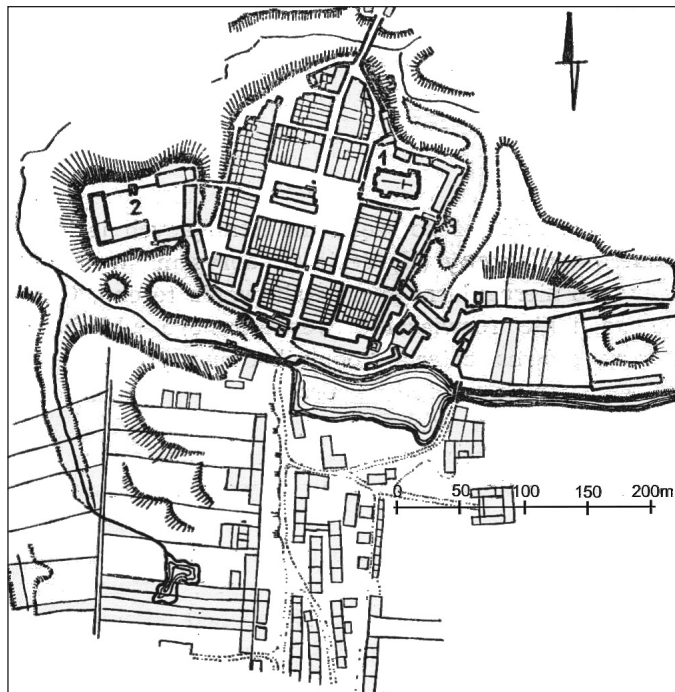
Idea projektu zagospodarowania tego fragmentu miasta wiązała się z koniecznością uporządkowania i rozwiązania wielu problemów, związanych z bogatym programem funkcjonalno-użytkowym obszaru spełniającego rekreacyjne potrzeby lokalnej społeczności.

Teren objęty projektem, zajmujący powierzchnię około 16 ha, leży w znacznym zagłębieniu w stosunku do zespołu staromiejskiego. Obszar ten otacza śródmieście

¹ W dokumentach położony w jarze teren zieleni określany jest jako fosa miejska, zapewne ze względu na sąsiedztwo nieistniejącego już zamku warownego.

² Projekt koncepcyjny zagospodarowania fosi miejskiej w Jezioranach został wykonany na zlecenie Urzędu Miasta w Jezioranach we wrześniu 2009 r. Autorami opracowania są: dr inż. arch. Marek Zagroba, inż. arch. Joanna Klonowska oraz mgr inż. Joanna Pawłowicz.

z trzech stron: od północy, zachodu i południa. Zagłębienie koryta rzeki oddzielone jest od zabudowy śródmiejskiej wysoką, przekraczającą momentami wysokość 10 m skarpą. Takie ukształtowanie terenu silnie artykułuje historyczne śródmieście w panoramie miasta, co stanowi duży atut Jezioran.

- II. 1. Plan zespołu staromiejskiego Jezioran z lat 50. XX w.³: 1 – Kościół pw. św. Bartłomieja, 2 – zamek z XIV-XIX w., 3 – fortyfikacje z XIV w.
- III. 1. Old Town Plan of Jeziorany band from the 50s twentieth century: 1 – Church St. Bartłomiej, 2 – Castel from XIV-XIX century, 3 – fortress from XIV century

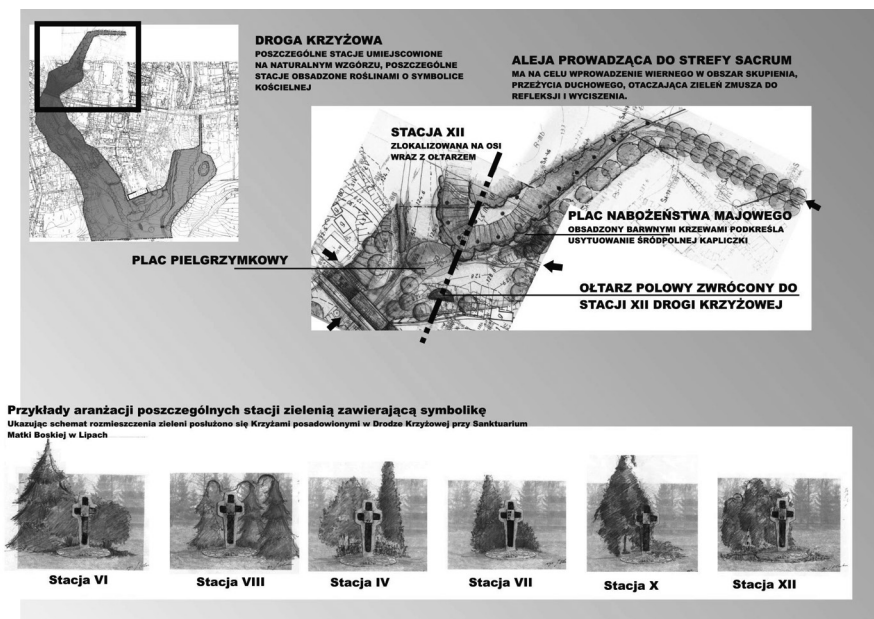
Północną część założenia przedzielił most drogowy głównej drogi przelotowej przez Jeziorany. Ta sytuacja umożliwiła wprowadzenie w obszarze opracowania pewnego rodzaju strefowania – podziału na dwie główne przestrzenie o różnych formach funkcjonowania (il. 2).

Główne założenie projektu koncepcyjnego polegało na stworzeniu różnorodnej, przenikającej się przestrzeni rekreacyjnej o różnym przeznaczeniu, przy jednoczesnym zachowaniu ładu i porządku w istniejącym krajobrazie miejskim (il. 3). Organizacja przestrzeni o zbliżonych, lecz odmiennych funkcjach (rekreacja czynna, bierna), przenikanie stref, rozwiązania przyjazne dla środowiska naturalnego zapewniają integrację społeczną oraz wzmacniają poczucie więzi lokalnej społeczności. Teren dawnej fosi jest terenem otwartym dla wszystkich. Roślinność dopełniająca zagospodarowanie poszczególnych stref, w połączeniu z zastosowaniem materiałów ekologicznych, jest jednym z ważniejszych walorów przyjętych w rozwiązaniach projektowych.

³ L. Czubieli, T. Domagała, *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Olsztyn 1969, s. 154.

Projekt zakłada odnowienie oraz dodatkową artykulację przestrzenną tej części założenia przez stworzenie placu służącego odprawianiu nabożeństw majowych oraz placu pielgrzymkowego wraz z ołtarzem połowym. Zaprojektowane w tym miejscu obiekty małej architektury (stacje drogi krzyżowej, kapliczka, ołtarz) eksponują tradycyjne w regionie, a zarazem przyjazne środowisku materiały budowlane – kamień, drewno i cegłę ceramiczną.

STREFA SACRUM

KONCEPCJA ZAGOSPODAROWANIA FOSY MIEJSKIEJ W JEZIORANACH

Opracowanie: Inż. Joanna Klonowska, architekt krajobrazu, dr inż. arch. Marek Zagroba, upr. bud. nr 4/2003/OL

3

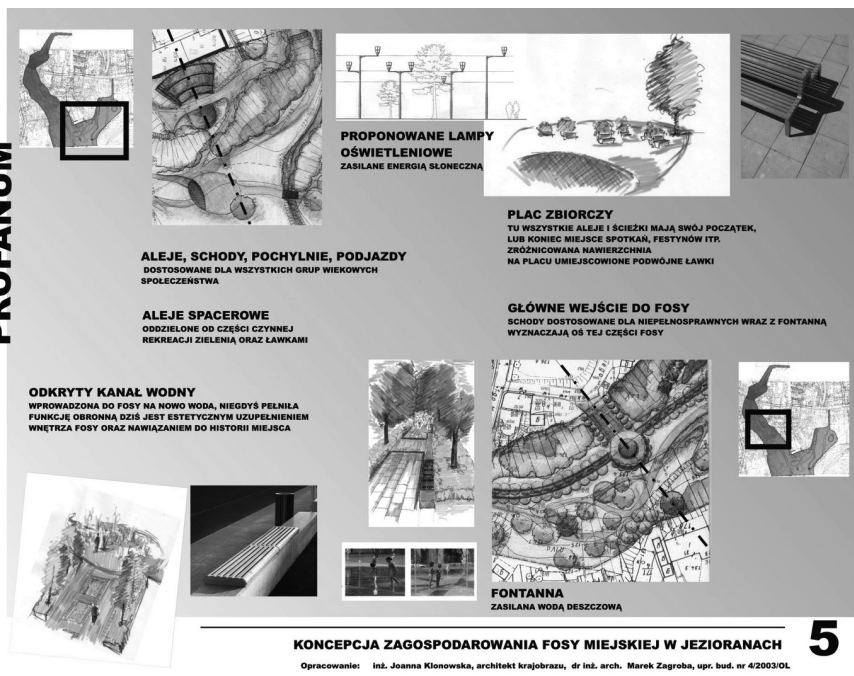
II. 4. Zagospodarowanie fosy miejskiej w Jezioranach – strefa sacrum⁷ (foto autora)

III. 4. Development of moat in Jeziorany – sacred area (photo by the author)

Zachodnia część obszaru objętego projektem to strefa profanum. Łączy ona w sobie przestrzenie o różnym, lecz integrującym się sposobie funkcjonowania (il. 5). Strefa składa się z elementów wypoczynku biernego, czynnego i edukacji. Od zachodniej strony mostu strefę rozpoczyna aleja główna o nawierzchni z kostki kamiennej, przeznaczona dla ruchu pieszego. Stanowi ona „kręgosłup” całego założenia. Symbolem nawiązania do historii tego miejsca są umieszczone wzdłuż alei fragmenty otwartego kanału wodnego. Na przecięciu alei z reprezentacyjnym zejściem do fosy, na środku placu wypoczynkowego, usytuowano fontannę zasilaną wodą deszczową, co zwraca uwagę na ekologiczne rozwiązania w zagospodarowaniu przestrzeni publicznej. W bezpośrednim sąsiedztwie alei głównej zaprojektowano żywopłoty złożone z krzewów o naturalnym, zwartym pokroju, pełniące jednocześnie funkcję izolacyjną. Uzupełnieniem naturalnej scenerii są trawniki parkowe, powierzchnie zagospodarowane bylinami, krzewy oraz drzewa iglaste i liściaste.

⁷ Koncepcja zagospodarowania..., op. cit.

STREFA PROFANUM

KONCEPCJA ZAGOSPODAROWANIA FOSY MIEJSKIEJ W JEZIORANACH

Opracowanie: inż. Joanna Klonowska, architekt krajoznawcy, dr inż. arch. Marek Zagroba, upr. bud. nr 4/2003/GŁ

5

II. 5. Zagospodarowanie fosi miejskiej w Jezioranach – strefa profanum⁸ (foto autora)

III. 5. Development of moat in Jezioranach – profanum area (photo by the author)

Południową część całego założenia wypełniają elementy o edukacyjnym i zabawowym przeznaczeniu, w projekcie których wykorzystano rozwiązania ekologiczne. Należą do nich: ogród sensoryczny, ogród skał oraz plac zabaw jako wydzielone miejsce dla najmłodszych. Ogród sensoryczny to ogród dźwięku, dotyku i zapachu – miejsce, którego dzięki różnym formom materii można dotknąć, powąchać, posłuchać. Ten fragment przestrzeni fosi ma szczególnie silne oddziaływanie na zmysły, umożliwia przede wszystkim poznanie otaczającego świata przyrody dzieciom oraz osobom niepełnosprawnym. Drugim elementem edukacyjnym jest ogród skał, stanowiący niewielkie wnętrze, na obszarze którego przewiduje się zgromadzenie skał z różnych regionów Polski.

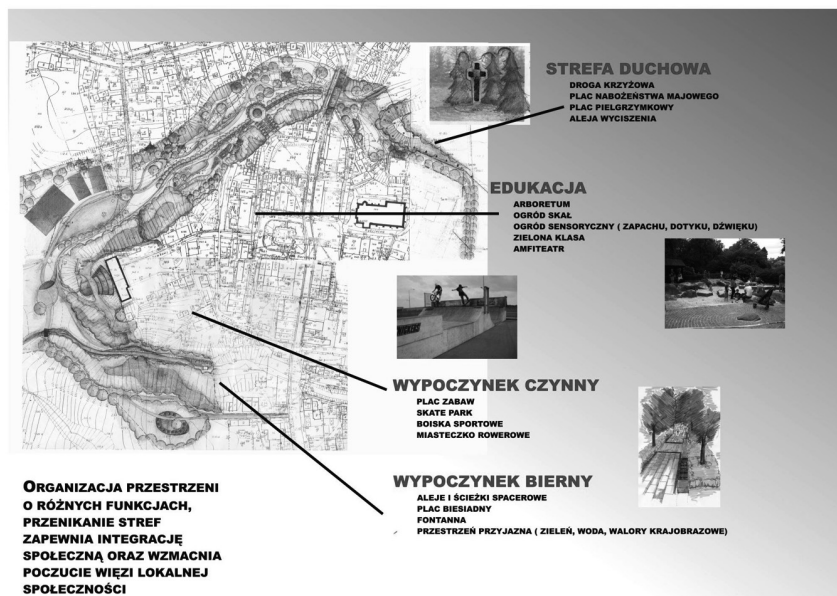
Plac zabaw tworzy wydzielone miejsce dla najmłodszych i ich opiekunów. Przestrzeń o kameralnym charakterze jest obsadzona roślinnością, co rozwija wyobraźnię dzieci oraz wzmacnia ich ciekawość poznawania świata. Wyposażenie placu zabaw stanowią urządzenia posiadające odpowiednie certyfikaty, wykonane w konstrukcji drewnianej. Kompozycyjne domknięcie całości stanowi w południowej części założenia plac, będący miejscem spotkań i festynów, oraz plac biesiadny, mogący pełnić w okresie wiosennym i jesiennym funkcję zielonej klasy.

Spacerowa trasa alei głównej i wprowadzone nasadzenia zieleni wzdłuż rzeki Symarny umożliwiają grę światła i cienia, co wzbogaca malowniczość projektowanego krajobrazu. Ciąg spacerowy pełni również rolę integracyjną, wiążącą

⁸ Ibidem.

poszczególne funkcje (il. 6). Ma to wielkie znaczenie dla lokalnej społeczności – głównego odbiorcy, niezależnie od wieku, zainteresowań i aspiracji.

PRZESTRZEŃ INTEGRACYJNA

KONCEPCJA ZAGOSPODAROWANIA FOSY MIEJSKIEJ W JEZIORANACH

Opracowanie: inż. Joanna Klonowska, architekt krajobrazu, dr inż. arch. Marek Zagroba, upr. bud. nr 4/2003/OL

6

Il. 6. Zagospodarowanie fosy miejskiej w Jezioranach – integracja przestrzeni⁹ (foto autora)

Ill. 6. Development of moat in Jeziorany – integration of space (photo by the author)

4. MAŁA ARCHITEKTURA

Dopełnieniem zagospodarowania obszaru dawnej fosy miejskiej są obiekty małej architektury, wypełniające poszczególne elementy stref. Zostały one zaprojektowane w sposób zharmonizowany z otoczeniem, zarówno pod kątem formy, jak również zastosowanego materiału. Szczegółowe ich rozwiązanie wykracza poza przedmiot opracowania. Będzie to możliwe dopiero na etapie projektu budowlanego, przy współudziale projektantów branżowych (konstruktor, instalator). Obiekty te występują pojedynczo lub w zespołach. Są to: stacje drogi krzyżowej, kapliczka, ołtarz, ławki parkowe, fontanny, murki oporowe schodów, urządzenia placu zabaw, elementy oświetlenia oraz tablice informacyjne. W kształtowaniu małej architektury dominują formy nieagresywne, osadzone w kontekście naturalnego krajobrazu i materiałowo tradycyjne dla regionu Warmii i Mazur (drewno, kamień oraz cegła ceramiczna). Dotyczy to również projektowanych nawierzchni utwardzonych w obszarze całego założenia. Schody i pochylnie terenowe, ciągi pieszkie i place zostały zaprojektowane z granitowej kostki kamiennej i bruku klinkierowego. Takie połączenie rozwiązań

⁹ Ibidem.

funkcjonalnych z zastosowaniem naturalnych materiałów stanowi spójną kompozycję przestrzenną w krajobrazie miasta.

5. PODSUMOWANIE

Przedstawione w pracy wybrane aspekty projektowe w zagospodarowaniu terenów zieleni dowodzą, jak istotną rolę w funkcjonowaniu miasta pełni przestrzeń otwarta. Jest to szczególnie ważne, jeśli tak jak w przypadku Jezioran dotyczy przestrzeni publicznej o charakterze wypoczynkowym w centrum miasta – przestrzeni, z którą identyfikuje się każdy mieszkaniec. Dlatego zastosowane rozwiązania powinny uzyskać społeczną akceptację¹⁰.

Obszar objęty opracowaniem wymaga rozważnych działań projektowych z uwagi na historyczny rodowód tego miejsca i uwarunkowania współczesnego funkcjonowania. Koncepcja projektowa nakreśla ogólny rys proponowanych rozwiązań, które na etapie dalszych opracowań muszą być poddane szczegółowej weryfikacji. Ranga tej przestrzeni zobowiązuje. Jest to miejsce stanowiące naturalną barierę między zabytkowym śródmieściem a współczesną zabudową. Przyjazne środowisku naturalnemu działania mają duży wpływ na stworzenie niepowtarzalnego „klimatu” miejsca (*genius loci*) w krajobrazie miasta, co znacząco wzmacnia poczucie więzi lokalnej społeczności.

LITERATURA

CZUBIEL L., DOMAGAŁA T., *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Olsztyn 1969.
Koncepcja zagospodarowania fosy miejskiej w Jezioranach, projekt koncepcyjny, oprac. dr inż. arch. Marek Zagroba, inż. arch. Joanna Klonowska, mgr inż. Joanna Pawłowicz, zleceniodawca: Urząd Miasta Jeziorany, materiały niepublikowane.

¹⁰ Koncepcja projektowa połączona z dyskusją była prezentowana na spotkaniu zorganizowanym przez Radę Miasta Jeziorany z udziałem lokalnej społeczności.

ANNA MAJDECKA-STRZEŻEK*

**TERENY PARKOWE W UZDROWISKACH REJONU
GÓR OPAWSKICH. WYBRANE PRZYKŁADY
REWALORYZACJI I ROZWIĄZAŃ WSPÓŁCZESNYCH****PARK AREAS IN THE SPAS OF THE OPAWA MOUNTAINS.
SOME EXAMPLES OF RESTORATION
AND MODERN SOLUTIONS****Streszczenie**

Parki w miejscowościach uzdrowiskowych są ważnym elementem wpływającym na rozwój uzdrowisk. Stanowią ich nieodłączny element. Intensywny rozwój uzdrowisk nastąpił w XIX w. Charakterystyczna dla uzdrowisk okazała się XIX-wieczna kompozycja parków. Mimo rozwoju sztuki ogrodowej to właśnie XIX-wieczny wygląd ogrodów stał się wyznacznikiem dla parków w uzdrowiskach. Uzupełnieniem ogrodowej kompozycji w najbliższym sąsiedztwie miast stawały się parki leśne o bardzo bogatym programie. Istniejące uzdrowiska powiększają tereny zieleni miejskiej, tworząc nowe obiekty parkowe odpowiadające współczesnym zapotrzebowaniom. W parkach historycznych prowadzone są prace rewaloryzacyjne. Wyniki tych działań bywają różne, zarówno dobre, jak i kontrowersyjne. Interesującym obszarem badawczym stały się okolice Gór Opawskich ze znajdującymi się po obu stronach polsko-czeskiej granicy uzdrowiskami, o niezwykle interesujących zasobach parkowych. Przedstawienie ich ukazuje różne podejście do problematyki ochrony i konserwacji spuścizny kulturowej, wyrażanej dziedzictwem ogrodowym.

Słowa kluczowe: ogród zdrojowy, park uzdrowiskowy, balneopark, rewালরization

Abstract

The parks in the health spas are an important element influencing their development. These parks seem to be inseparable elements of the towns. The 19th century was the period when the most intense park development was observed. The 19th century park structure became a characteristic component of the health spas. Despite the development of garden art, the 19th century garden appearance became an indicator for the parks in health spas. Forest parks with their rich programs were the supplement of the garden structure nearby the towns.

Existing health spas enlarge the green areas of a town by creating new park objects meeting the requirements of a modern person. At the same time restoration works are performed in historical parks. The results of these efforts vary from very good to controversial. The region of the Opawa Mountains has attracted the attention of the researchers due to the fact that many health spas with their interesting park resources are situated there, both in Poland and behind the Czech border. The presentation of these parks shows different approaches to the issue of preservation and restoration of the legacy expressed by the garden heritage.

Keywords: health spa, health-spring spa park, health resort park, revalorization

* Dr inż. Anna Majdecka-Strzeżek, Pracownia Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, Warszawa.

1. WSTĘP

W XIX w. kuracje lecznicze oparte na właściwościach wody stawały się coraz bardziej powszechne. Przyczyniały się do powstawania i rozwoju miejscowości uzdrowiskowych. Początkowo odwiedzającymi byli kuracjusze. Z biegiem czasu przyjeżdżało jednak coraz więcej osób traktujących miejscowości uzdrowiskowe turystycznie. Przyczyniało się do tego dobre zagospodarowanie miejscowości, dbałość o jakość usług turystycznych, ale także walory estetyczne, podkreślane tworzeniem terenów parkowych. Te zaś stanowiły nieodłączny składnik każdego uzdrowiska. Początkowo były elementem porządkującym i upiększającym otoczenie zdrojów, które przekształcano stopniowo w coraz to bardziej złożone układy uzdrowiskowe. Powierzchnia terenów parkowych powiększała się, następowało również stałe ich różnicowanie przez wprowadzanie dodatkowych funkcji.

2. SPECYFIKA PARKÓW W UZDROWISKACH

Na kształt przestrzenny ogrodów zdrojowych i parków uzdrowiskowych miały wpływ ogólnoeuropejskie prądy twórcze i kulturowe. Charakterystyczne dla końca XVIII i początku XIX w. zainteresowanie pięknem natury odzwierciedlało się w sposobie kształtowania parków. Elementy kompozycji przestrzennej występujące w ogrodach zdrojowych czy parkach uzdrowiskowych były typowe dla epoki, w jakiej powstawały. Spotkać je można było także w wielu innych założeniach ogrodowych tamtych epok. Wart odnotowania jest fakt, że parki w uzdrowiskach znane są najlepiej z formy, jaką uzyskały w XIX w. Związane jest to oczywiście z największym, najbardziej masowym rozwojem uzdrowisk w tamtym okresie.

Parki uzdrowiskowe pełniły różne funkcje, w tym reprezentacyjną, leczniczą oraz wypoczynkową. Funkcja reprezentacyjna związana była z podniesieniem prestiżu uzdrowiska. Funkcja lecznicza dotyczyła bezpośrednio kuracjuszy i związana była z terenem parku zdrojowego. Funkcja wypoczynkowa obejmowała natomiast najbardziej rozległy obszar, w praktyce stanowiący zagospodarowane turystycznie sąsiedztwo uzdrowiska. Najbardziej charakterystycznym składnikiem przestrzeni uzdrowiska był i jest ogród zdrojowy. Stanowił on centrum zdrojowe, w obrębie którego znajdowały się wszelkie zakłady przyrodolecnicze, źródła i promenady. Kompozycja parku, pełna atrakcyjnych kwiatowych rabat, wpływała pozytywnie na psychikę chorego. Piękno stawało się nie tylko kategorią estetyczną, lecz też ważnym elementem w dochodzeniu do zdrowia. Sposób spędzania czasu zalecany przez lekarzy wiązał się dla osób nieobłożnie chorych z zażywaniem ruchu na „bliższych i dalszych przechadzkach”. Kuracja pitna przy źródłach również wymagała ruchu. Atrakcyjność spacerom zapewniał ogród zdrojowy, a w przypadku dalszych wycieczek park uzdrowiskowy. Był to najczęściej zagospodarowany las z wyznaczonymi drogami spacerowymi. Okoliczne pagórki, wzniesienia, skałki również stanowiły cel spacerów. Były naturalnym przedłużeniem parku uzdrowiskowego. Poszczególne, wzajemnie przenikające się elementy tworzą następującą zależność: ogród zdrojowy – park uzdrowiskowy – otaczający krajobraz¹. Różnicowanie funkcji konkretnych obszarów parkowych uzdrowiska przyczyniło się do charakterystycznego sposobu kształtowania poszczególnych jego parkowych części.

¹ A. Majdecka-Strzeżek, *Ochrona i rewitalizacja ogrodów zdrojowych w Polsce*, praca doktorska, SGGW, Warszawa 1995.

Ogród zdrojowy

Najbardziej charakterystycznym parkowym elementem uzdrowiska jest ogród zdrojowy. Zazwyczaj o niezbyt dużej powierzchni, ale wyjątkowo bogato wypełniony elementami programowymi. To właśnie tu znajdowały się elementy i budowle, służące celom leczniczym, mieszkalnemu, rozrywkowemu i wypoczynkowemu. Intensywność i bogactwo wyposażenia wzrastały w miarę wydłużania się sezonu uzdrowskiego. Niezbędnym uzupełnieniem bogatego programu ogrodowego była różnorodność form roślinnych i detali ogrodowych. Przestrzeń ogrodu zdrojowego imponowała stopniem zainwestowania i innowacyjnością zastosowanych rozwiązań. Mimo że zespół elementów budujących budowlany i roślinny program był podobny w wielu uzdrowskach, stawał się niejednokrotnie elementem tożsamościowym danego założenia. Różnice wiązały się z detalem i sposobem rozwiązań przyjętych zarówno w detalach małej architektury, jak i rozwiązaniach poszczególnych kompozycji roślinnych. Wśród typowych elementów ogrodu zdrojowego znajdowały się takie budowle jak: muszle koncertowe, ogrody zimowe, altany (w tym muzyczne), kioski meteorologiczne, altany muzyczne, źródła i pijalnie wód; wśród zabudowań: łaźnie, domy zdrojowe, pijalnie i hale spacerowe, tętnie, Szwajcarki; wśród elementów ogrodowych: partery arabskowe, rabaty i ozdoby kwiatowe, bulwary i promenady, ogrody tematyczne, fontanny i zbiorniki wodne.

Park uzdrowskowy

Park uzdrowskowy, stanowiący otulinę dla części zdrojowej, zawierał w sobie zabudowę mieszkalną, czasem uzdrowskową, służącą kuracjom do terapii bądź rozrywki, ale przede wszystkim był obszarem parkowym. Rozległość parku uzdrowskowego wynikała z uwarunkowań przyrodniczych, bowiem obszar parku uzdrowskowego bazował na naturalnych zbiorowiskach leśnych, które – wzbogacone programem budowlanym i rzeźbiarskim – stanowiły znakomite uzupełnienie terenów spacerowych i wypoczynkowych miasta. Wytyczano drogi, budowano altany, punkty widokowe, czasem nawet wprowadzano akcenty religijne (kaplice) czy patriotyczne (pomniki, monumenty). W odleglejszych, peryferyjnych miejscach budowano także wieże widokowe, restauracje czy schroniska pozwalające na odpoczynek zmęczonych wędrowców. Park uzdrowskowy niepostrzeżenie przechodził w naturalny krajobraz. Usytuowane w różnych jego miejscach ławki umożliwiały spojrzenie zarówno na urodę kompozycji parkowej, jak i dalekie widoki aż po horyzont. Parki uzdrowskowe wykorzystywane były przez mieszkańców, turystów oraz kuracjuszy, którym terapia pozwalała na taki wysiłek. Różnicowanie parków uzdrowskowych wynika ze specyfiki warunków krajobrazowych determinujących ich wygląd. W odróżnieniu od ogrodu zdrojowego park uzdrowskowy zainwestowany jest skromniej, zwłaszcza w dekoracje i kompozycje kwiatowe. Ma charakter naturalistyczny i, co ważne, moment przemiany parku uzdrowskowego w naturalny las bywa często niezauważalny. To ważna różnica w stosunku do centralnej części zdrojowiska, którego sposób zagospodarowania pozwala łatwo wyodrębnić z otoczenia ogród zdrojowy. W trakcie rozwoju miejscowości uzdrowskowych, zwłaszcza na przestrzeni XX w., a przede wszystkim w jego drugiej połowie, powstawały kolejne rodzaje parków. Te nowe obiekty kształtowano już jako typowe parki miejskie, nie zawsze nawiązujące stylistyką do wcześniej powstałych typowo uzdrowskowych obiektów. Dzięki temu oferta wypoczynkowa w miejscowościach uzdrowskowych powiększa się bez naruszenia specyfiki historycznych już parków zdrojowych.

Ołaczający krajobraz

Miejscowości uzdrowiskowe kształtowane były tam, gdzie znajdowały się odpowiednie źródła i tworzywa lecznicze. W Polsce największa koncentracja uzdrowisk znajduje się na terenach górskich i podgórskich, często oddalonych od większych aglomeracji. Sąsiedztwo atrakcyjnych przyrodniczo terenów staje się dodatkowym atutem dla rozwoju turystycznego. Aby zachować wyjątkowe walory przyrodnicze, często tereny w sąsiedztwie uzdrowisk ze względu na swoje wyjątkowe wartości podlegają różnym formom ochrony przyrody. Działania te mają na celu zachowanie przed zniszczeniem lub uszkodzeniem zarówno poszczególnych elementów przyrodniczych, jak też obszarów o wybitnych walorach przyrodniczych i krajobrazowych. Udostępnione dla ruchu turystycznego przez sieć szlaków spacerowych, poszerzają ofertę turystyczną miejscowości, a także są kontynuacją takich działań podejmowanych już we wcześniejszych czasach, wpisując się tym samym w uzdrowiskową tradycję.

3. UZDROWISKA WOKÓŁ GÓR OPAWSKICH

Góry Opawskie to niewysokie pasmo znajdujące się w obrębie Sudetów i stanowiące jednocześnie ich najdalej wysunięty na wschód obszar. Teren ten nazywano Górnośląskim Zakątkiem Górskim². Rejon ma bogate tradycje kulturowe oraz historyczne, co wpływa na jego atrakcyjność turystyczną. Występują tu obiekty i zespoły zabytkowe, które reprezentują prawie wszystkie style artystyczne, poczynając od średniowiecza po XX w. Wśród najciekawszych są twierdze, zamki, średniowieczne zespoły miejskie, liczne przykłady architektury sakralnej oraz miejsca pielgrzymkowe. Warto wspomnieć, że obszar ten rozpoznany był już dawno jako teren złotonośny, a cenny kruszec był wydobywany przez długie lata. Wyjątkowe walory krajobrazowe i przyrodnicze, a także zasoby wód o szczególnych właściwościach przyczyniły się do powstania licznych uzdrowisk. Wśród nich są Głuchotazy, Karlova Studenka i Jeseník. To właśnie rejon Gór Opawskich był miejscem urodzenia i działania Vincentego Priessnitz – wielkiego popularyzatora hydroterapii, za którego sprawą najpierw w Jeseníku, a później w innych miejscowościach rozwinęła się działalność uzdrowiskowa. Wyjątkowe walory środowiska przyrodniczego, a także przetrwałe obiekty kulturowego dziedzictwa stanowią współcześnie podstawę rozwoju turystyki regionu. Obecnie góry przedzielone są granicą państwową i rozciągają się na terenie północnych Czech i południowo-zachodniej Polski. We wspomnianych miejscowościach uzdrowiskowych tereny parkowe zostały poddane procesom rewolaryzacji. Inwestycje zostały zrealizowane w ramach projektu: Dziedzictwo Vincentego Priessnitz na pograniczu polsko-czeskim. Projekt współfinansowany był ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego.

Jeseník

Tereny parkowe w Jeseníku są rozbudowane i składają się na nie cztery obiekty parkowe, każdy z nich powstały w innym czasie. Są to: stary park, park rzeźb, balneo-

² Sudety Wschodnie: za: Marcin Husak IKR, *Góry Opawskie krajoznawczą perłą Opolszczyzny. Walory przyrodnicze ważnym elementem rozwoju transgranicznej turystyki polsko-czeskiej. Sejmik Przedkongresowy „Krajoznawstwo Śląska Opolskiego na szlakach europejskich”*, VI Kongres Krajoznawstwa Polskiego Olsztyn 2010, Opole 2010.

park i park uzdrowiskowy. Początki Jesenika jako miejscowości uzdrowiskowej sięgają początków XIX w. To tu urodził się Vincent Priessnitz (1799-1851), zwolennik i propagator balneoterapii. W 1826 r. do Jesenika przybyli pierwsi kuracjusze. Priessnitz wykorzystywał zimną wodę i okłady z wody jako środek leczniczy. Był zwolennikiem hartowania ciała przez polewanie zimną wodą. Kuracje odbywały się w specjalnie do tego wybudowanych domach kuracyjnych. Skuteczność terapii Priessnitza była przyczyną rozbudowy zakładu zdrojowego i dalszego rozwoju uzdrowiska. Do 1851 r. poddało się leczeniu wodą ponad 36 000 pacjentów, a do połowy XIX w. uzdrowisko Jesenik stało się znanym na świecie ośrodkiem wodolecznictwa. Zgodnie z XIX-wieczną tradycją zdrojową uzupełnieniem terapii hydrologicznej były spacery po bliższej i dalszej okolicy. W południowej części uzdrowiska założono park zdrojowy. Ukształtowany w XIX w. ma charakter romantycznej kompozycji krajobrazowej. Teren parku znajduje się na wzniesieniu w południowej części uzdrowiska i jest połączony aleją z jego centrum. Szerokie parkowe drogi prowadzą naokoło wzgórza, a także wspinają się na jego szczyt. Wśród parkowych drzew ulokowane zostały liczne monumenty, altany i typowe urządzenia zdrojowe, takie jak pawilon muzyczny czy kiosk meteorologiczny. Dekoracja roślinna ograniczona jest przede wszystkim do kompozycji drzew i krzewów i niemal zupełnie pozbawiona kwiatów. Kompozycje kwiatowe, okazałe i atrakcyjne, ulokowane zostały w centrum uzdrowiska, tuż przy promenadzie łączącej wszystkie obiekty parkowe i uzdrowiskowe. Wielkim walorem parku jest lokalizacja na wzgórzu, co pozwala na percepcję otaczającego krajobrazu przez korony starych drzew. Z biegiem czasu wprowadzono do parku elementy wspominające twórcę sukcesu uzdrowiska – Vincenta Priessnitza. W obrębie parku usytuowano kaplicę, kryjącą w swym wnętrzu miejsce jego wiecznego spoczynku. Stanowi ona akcent o podwójnym znaczeniu, z jednej strony to miejsce pamięci o wybitnej postaci, z drugiej zaś – zgodnie z romantyczną tradycją – podkreśla nieuchronność przemijania.

Park uzdrowiskowy powstał w Jeseniku pod koniec XIX w. z inicjatywy Towarzystwa Turystycznego. Stanowi go zagospodarowany obszar leśny, który w części znajdującej się najbliżej uzdrowiskowego centrum posiada liczne źródła w atrakcyjnej architektonicznej obudowie. Dalsza część parku ma charakter typowo leśny. Pod koniec XIX w. wybudowano drogę na szczyt Zlatý Chlum (1896), a w 1899 r. wieżę widokową³, a wkrótce potem schronisko turystyczne. Ta duża atrakcja turystyczna oddalona była od centrum uzdrowiska o nieco ponad 8 km. Wieża wzniesiona na wzgórzu dominowała nad okolicą i stanowiła atrakcyjny punkt do obserwacji gór i położonego niżej uzdrowiska. Teren parku uzdrowiskowego do dziś zachował swój dwójaki charakter: uporządkowany wokół źródeł i naturalistyczny, leśny w dalszej części.

Nowym obiektem parkowym powstałym w latach 80. XX w. jest tzw. Sposób na życie. Jest to współczesna realizacja, stanowiąca kreację rzeźbiarską w terenie na południowym stoku. Zbocze jest trawiaste, właściwie bez dróg, z możliwością przejścia zupełnie w dowolny sposób wśród jedenastu kamiennych skupisk – grup rzeźbiarskich. To grupy rzeźb, a właściwie kombinacji skalnych bloków, które ustawione zostały w zagłębieniach terenu. Stopień skomplikowania kompozycji kamiennych wzrasta wraz z wysokością wzgórza, by apogeum osiągnąć na szczycie. Kompozycja całości opiera się na harmonii i kontraście, na monumentalności surowych bloków skalnych z przedstawieniami ukazującymi słabość ludzkiego ciała, czytelną w rzeźbiarskich

³ W ramach Programu Operacyjnego Współpracy Transgranicznej Republika Czeska – Rzeczpospolita Polska na lata 2007-2013.

kompozycjach. Pełna mistycyzmu atmosfera miejsca ukazuje wielkość przyrody z jej wszystkimi elementami: słońcem, wiatrem, skałą, wodą, które wraz z człowiekiem jednoczą się w nieustającej transformacji. W zamyśle realizacja ta odnosi się do zrozumienia podstawowych wartości tak w życiu człowieka, jak i w relacjach z przyrodą. Szczególną wartością miejsca są powiązania z otaczającym krajobrazem. To z obszaru Cesta života⁴ najpiękniej widać zarówno uzdrowisko, jak i otaczający krajobraz.

Miejsce to ma także aspekt praktyczny i traktowane było przez projektanta jako wielkie solarium, gdyż usytuowane zostało na południowym zboczu wzgórza otaczającego uzdrowisko. Autorem tego „Sposobu na życie” jest brneński rzeźbiarz Jan Simek. Ten interesujący projekt, nawiązujący do sztuki Land Artu, powstał w latach 1980-1985.

II. 1. Jeseník, park Cesta života (foto A. Majdecka-Strzeżek)

III. 1. Jeseník, Cesta života Park (photo by A. Majdecka-Strzeżek)

Nowym obiektem parkowym o typowo uzdrowiskowej specyfice jest Balneopark, w którym znalazły się wybudowane na wolnym powietrzu urządzenia do hydroterapii. Balneopark jest pierwszym takim obiektem na świecie. Oddany został do użytku w sierpniu 2010 r. Znajduje się on w niedalekiej odległości od centrum uzdrowiska, w sąsiedztwie Cesta života i parku uzdrowiskowego. Stanowi go zespół specjalnych basenów i rynien z płynącą źródlaną wodą, w której zgodnie ze wskazówkami zawartymi na tablicach informacyjnych zażywać można cudownego działania krót-

⁴ Czeska nazwa tego obiektu parkowego.

kich leczniczych kąpiel. Są tu zbiorniki wodne przeznaczone do hydroterapii stóp, nóg, dłoni, a także ciała za pomocą prysznica czy biczu wodnych. Oprócz działania samej wody istotny jest także dotyk kamienia – akupresura – w rynnach przeznaczonych dla nóg. Balneopark, dzięki swojemu wyposażeniu w urządzenia wodne, ale także platformy słoneczne, ukazuje filozofię Priessnitz’a leczenia wodą, słońcem i ruchem. Jest idealnym miejscem do spacerów, ćwiczeń oraz wypoczynku. Park jest dostępny nie tylko dla kuracjuszy, ale dla wszystkich przybyłych do uzdrowiska turystów.

II. 2. Jeseník, Balneopark (foto A. Majdecka-Strzeżek)

III. 2. Jeseník, Balneopark (photo by A. Majdecka-Strzeżek)

Uzdrowisko w Jeseníku, o długiej, sięgającej początków XIX w. tradycji, jest miejscem wyjątkowym, w którym nieustannie trwa rozbudowa terenów zieleni miejskiej. Zachowane zostały parki, powstałe w czasach Priessnitz’a, utrzymano ich specyficzny charakter *fin de siècle*, a jednocześnie zadbano o rozwój nowych terenów parkowych, z podtrzymaniem specyfiki miejsca, ale zgodnie ze współczesnymi tendencjami projektowymi. Prace przy realizacji obiektów parkowych cechuje wysoka dbałość o detal, dobór materiałów, a przede wszystkim o relacje między nowymi obiektami parkowymi a ich najbliższym sąsiedztwem. Nowe parki wpisują się dobrze w istniejący krajobraz i strukturę miasta. Uzdrowisko Jeseník stanowi bardzo dobry przykład stałego, harmonijnego rozwoju publicznych terenów zieleni z poszanowaniem zabytkowej substancji.

II. 3. Jeseník, stary park zdrojowy (foto A. Majdecka-Strzeżek)

III. 3. Jeseník, Old Spa Park (photo by A. Majdecka-Strzeżek)

Karlova Studenka

Karlova Studenka to uzdrowisko o tradycji sięgającej XVIII w. Dziś do działalności leczniczej wykorzystuje nie tylko wodę, ale również najczystsze w całych Czechach powietrze. Miasto słynie ze swoich walorów przyrodniczych, z pięknej, historycznej – drewnianej i kamiennej – zabudowy uzdrowiskowej i atrakcyjnych terenów parkowych. Warty uwagi jest znajdujący się w samym centrum park zdrojowy, otaczający główne budowle uzdrowiskowe z budynkami pensjonatów, domów zdrojowych i pięknego pawilonu pijalni wód mineralnych. Park został w ostatnich latach poddany działaniom modernizacyjnym. Jest to historycznie ukształtowana przestrzeń, stanowiąca rdzeń uzdrowiska. Tradycja miejsca jest długa, lecz obecna forma jest na wskroś współczesna. W centrum miejscowości, w otoczeniu zieleni, znajdują się kiosk meteo i piękny, kameralny pawilon pijalni wód mineralnych. Warty podkreślenia jest wielka dbałość o wysoką jakość wykończenia, detali i dobór szlachetnych materiałów tworzących wyposażenie parkowe. Nowoczesne ujęcie przedstawia natomiast sam park, składający się z trzech głównych elementów: promenady, właściwego parku zdrojowego i ogrodu geologicznego. Promenada w postaci starej alei łączy dwa przeciwległe końce uzdrowiska. Park zdrojowy stanowi zespół kameralnych wnętrz, których krawędzie wyznaczają naturalistyczne zbiorowiska drzew i krzewów, umiejętnie podkreślanych interesującym zestawem roślin kwiatowych i bylin oraz naturalistycznych cieków i zbiorników wodnych. Projekt parku nie nawiązuje do stylistyki XIX-wiecznej. Dominującym elementem są tu kompozycje skalne, co nawiązuje do otaczających miejscowość gór. Pojawiają się one często w różnej skali, jednak właściwy dobór gatunków i umiejętność komponowania roślin czyni z niego udany przykład naturalistycznej kompozycji, dobrze współgrającej z przestrzenią historycznego

II. 4. Karlova Studenka, park zdrojowy (foto A. Majdecka-Strzeżek)

III. 4. Karlova studenka, Spa Park (photo by A. Majdecka-Strzeżek)

II. 5. Karlova studenka, park geologiczny (foto A. Majdecka-Strzeżek)

III. 5. Karlova Studenka, Geological Park (photo by A. Majdecka-Strzeżek)

uzdrowiska. Park geologiczny pełni przede wszystkim rolę dydaktyczną. Kompozycje skal ukazujących bogactwo i złożoność zachodzących w przeszłości na tych terenach procesów geologicznych są udanie wplecione w układ kameralnych wnętrz, wyodrębnianych przez kulisujące grupy krzewów. Tradycja kształtowania parków dydaktycznych w uzdrowiskach jest tu kontynuowana właśnie przez obecność parku geologicznego. Historyczna zabudowa uzdrowiska i układ urbanistyczny zostały w udany sposób powiązane z nowymi sposobami rozwiązań ogrodowych. Odpowiedni dobór materiału roślinnego, jak też budowlanego, dbałość o oryginalność zastosowanych detali pozwala zachować szczególny klimat miejsca, bez natrętnego przekonania o powielaniu poznanych już gdzie indziej rozwiązań.

Głucholazy

Kolejną miejscowością uzdrowską, która została objęta projektem „Dziedzictwo Wincentego Priessnitza na pograniczu polsko-czeskim”, są znajdujące się po polskiej stronie Głucholazy. Miejscowość ta, w przeszłości będąca uzdrowiskiem, dziś nie posiada już takiego statusu. Jednak działalność lecznicza, oparta na wodolecznictwie i klimacie, ma tu długą, sięgającą XIX w. tradycję. Uzdrowisko rozwijało się dynamicznie, będąc ważnym ośrodkiem leczniczym i turystycznym. Odwiedzane było przez rzesze turystów i kuracjuszy. Szczególnym walorem Głucholaz jest zachowany średniowieczny układ miasta, a także powiązanie przez promenadę, dziś główną ulicę miasta, z późniejszym ośrodkiem zdrojowym. Tereny parkowe Głucholaz reprezentują typowy układ i składają się z dwóch części: parku zdrojowego i parku uzdrowskiego. Park zdrojowy stanowi centrum leczniczej części miasta. Zajmował (obecnie obszar parku został znacząco ograniczony) rozległy teren w dolinie potoku stanowiącego dopływ Białej Głucholaskiej. Wykorzystując warunki przyrodnicze, ukształtowano w parku trzy stawy, wokół których koncentrowały się najważniejsze elementy programu parkowego, a także najważniejsze domy kuracyjne i najpiękniejsze pensjonaty. Tu znajdowały się najpiękniejsze kompozycje roślinne, liczne ławki i pawilony oraz gęsta sieć dróg parkowych. Uzupełnieniem parku zdrojowego był park uzdrowski, ukształtowany na zboczach Góry Parkowej w oparciu o naturalne zbiorowisko leśne. Wyposażenie parku uzdrowskiego o charakterze leśnym było dużo skromniejsze i ograniczało się do układu drogowego wyprowadzającego do atrakcji turystyczno-przyrodniczych. Park uzdrowski o większej skali i skromniejszym wyposażeniu stanowił dobre uzupełnienie części zdrojowej. Obie części powiązano z otaczającym krajobrazem przez system tras spacerowych zwanych tu powszechnie promenadami. Park zdrojowy w obecnych, mniejszych niż historyczne granicach został poddany rewaloryzacji, która uczyniła kompozycję przestrzenną. Wprowadzono tu podobnie jak w Jeseniku baseny do hydroterapii pod gołym niebem. Ilość urządzeń jest zdecydowanie mniejsza i w praktyce sprowadza się do jednej rynny spacerowej i baseników do kąpieli rąk. Mimo iż stylistyka wyposażenia jest analogiczna jak w uzdrowisku czeskim, to jednak kontekst przestrzenny i skala przyjętego rozwiązania jest w obiekcie polskim odbierana zdecydowanie gorzej. Ważnym elementem wpływającym na odbiór rewaloryzowanego parku są kompozycje roślinne, które ignorują kontekst przyrodniczy, zależności siedliskowe i historyczną specyfikę miejsca. Wprowadzają chaos przestrzenny, czyniąc wysiłek poniesiony przy rewaloryzacji więcej niż niezaawalającym. Park zdrojowy w Głucholazach, zachowując historyczną kompozycję przestrzenną, uzyskał nową stylistykę, nienawiązującą do przeszłości obiektu. Wpływa na to nie tylko problem doboru gatunkowego roślin, ale również jakość wykonania i oryginalność

wzornictwa wprowadzonych detali wyposażenia, takich jak pawilony, ławki czy latarnie. Zastosowanie typowych elementów, spotykanych w każdej przestrzeni miejskiej, obniża wartość zabytkowego, wpisanego do rejestru, a zatem znajdującego się pod szczególną ochroną państwa, parku.

- II. 6-7. Park Zdrojowy w Głuchołazach, kompozycje roślinne. Stan po rewaloryzacji, 2011 (foto A. Majdecka-Strzeżek)
- III. 6-7. Spa Park in Głuchołazy. Plant compositions. Situation after restoration, 2011 (photo by A. Majdecka-Strzeżek)

Kontynuacją i rozwinięciem kompozycji parku zdrojowego w Głuchotłazach jest park uzdrowski na Górze Chrobrego/ Parkowej. W przeszłości był to teren intensywnie zagospodarowany, odwiedzany przez kuracjuszy i turystów. W skrajnej, znajdującej się najbliżej parku zdrojowego, części lasu wytyczono ścieżki, postawiono ławki i altany, wybudowano drogę krzyżową, a wzniesienia uzyskały oprawę w postaci wież widokowych, schroniska i kościółka/kaplicy pod wezwaniem św. Anny. Teren parku uzdrowskiego na Górze Parkowej traci swój parkowy charakter, stopniowo zamieniając się w bujny las. Zniszczone wieże widokowe, schronisko i drogi powodują, że zainteresowanie turystów ogranicza się do miejsc najlepiej dostępnych i związanych z kultem religijnym (stacje drogi krzyżowej i kościół/kaplica). Pozostałe dawne atrakcje bądź ślady po nich stały się elementem tras turystycznych. Do szczególnie cennych obiektów należą pozostałości po kopalniach złota.

Brak inwestycji podtrzymujących funkcjonowanie dawnego bogatego programu parku uzdrowskiego, a także niewłaściwy sposób utrzymania degraduje ten teren bezpowrotnie. Tym bardziej, że obszar Góry Parkowej objęty został ochroną przyrodniczą, która wyklucza możliwość parkowego traktowania *nomen omen* Góry Parkowej. Stwarza to niestety niewielkie szanse na powrót do dawnej świetności znakomicie przed laty prosperującego parku uzdrowskiego.

4. PODSUMOWANIE

Projekt „Dziedzictwo Wincentego Priessnitza na pograniczu polsko-czeskim” przyczynił się do przeprowadzenia działań rewaloryzacyjnych w obrębie terenów parkowych miast uzdrowskich znajdujących się w sąsiedztwie Gór Opawskich. Charakterystyczną tendencją, zauważalną we wszystkich przedstawianych uzdrowskich, jest stopniowe odchodzenie od dotychczasowej tradycji utrzymywania XIX-wiecznej postaci parków uzdrowskich. Godny podkreślenia jest rozwój i budowa nowych terenów parkowych według współczesnych tendencji, co jest niestety działaniem (budowa nowych parków) spotykanym jedynie po czeskiej stronie. W warunkach polskich trudne wydaje się utrzymanie w stanie należytym nawet dotychczas istniejących parków. Istotny wydaje się postulat, by rozwój miejskich terenów parkowych w uzdrowskich nie zniekształcał dotychczas istniejącej i uświęconej tradycją struktury i wzajemnych relacji poszczególnych części parkowych. Ta struktura stanowi najbardziej charakterystyczną i najważniejszą kulturowo część zespołów ogrodowo-architektonicznych. I do niej powinny nawiązywać działania związane z dalszym współczesnym rozwojem. Uzdrawisko w Jeseniku stanowi bardzo dobry przykład takich działań i może być wzorem dla innych tego rodzaju miejscowości.

LITERATURA

- BALIŃSKA G., *Uzdrowiska dolnośląskie. Problemy rozwoju i ochrony wartości kulturalnych do II wojny światowej*, „Prace Nauk. Inst. Historii Architektury, Sztuki i Techniki Polt. Wrocł.” nr 25, Wrocław 1991.
- KACZMARSKA E., *Uzdrowisko i jego przestrzeń społeczna*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej” nr 47, Kraków 2002.
- MAJDECKA-STRZEŻEK A., *Ochrona i rewaloryzacja ogrodów zdrojowych w Polsce*, praca doktorska, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa 1995.

- MAJDECKA-STRZEŻEK A., *The characteristics of the Spa Parks in Poland*, „Annals of Warsaw University of Life Sciences” No 29, 2008, 213-223.
- SZYMKOWICZ P., GROWKA K., *Turystyczne tradycje pogranicza nysko-jesenickiego*, Opole 2006.
- WĘCŁAWOWICZ-BILSKA E., *Żagospodarowanie przestrzenne uzdrowisk w Polsce i w Europie – analiza porównawcza*, materiały konferencyjne XVIII Kongresu Uzdrawisk Polskich: *Innowacyjne kierunki rozwoju turystyki uzdrowiskowej i lecznictwa uzdrowiskowego*, Muszy-
na 2009.

BARBARA WYCICHOWSKA*

UKŁADY WODNE W ZABYTKOWYCH PARKACH ŁÓDZI

BODIES OF WATER IN THE HISTORICAL PARKS OF ŁÓDŹ

Streszczenie

Najbardziej wartościowe układy wodne w historycznych parkach łódzkich mają charakter odtworzeniowy (przywrócone w ramach rewitalizacji w latach 90. XX w.). W połowie XIX w., gdy zaczęły powstawać parkowe układy wodne, doceniano nie tylko ich wartość estetyczną, ale także atrakcyjność funkcjonalną. W przypadku Łodzi układy wodne były niejako narzucone *a priori* powstającym parkom i ogrodom rezydencjonalnym przemysłowców, ponieważ przynajmniej w początkowym okresie industrializacji sąsiadowały one z fabrykami zasilanymi energią wodną, co wymuszało ich nadrzeczną lokalizację (zwłaszcza w dolinach Łódki i Jasienia). W artykule przedstawiono układy wodne najbardziej cennych, chronionych wpisem do rejestru, parków miejskich Łodzi.

Słowa kluczowe: najcenniejsze układy wodne, odtworzone formy wodne, wartość estetyczna, funkcjonalność

Abstract

The most valuable bodies of water in the historical parks of Łódź are forms which have been recreated (part of the revitalization process in the 1990's).

In the mid-19th century, when park water forms started to appear, not only their aesthetic value was appreciated, but also their functional attractiveness. In the case of Łódź, the existence of water installations was in a way natural in the industrialists' residence parks and gardens, because at the initial stage of industrialization the residences were built in the direct vicinity of water-powered factories, which had to be erected on rivers (mainly in the valleys of the Łódka and Jasień rivers).

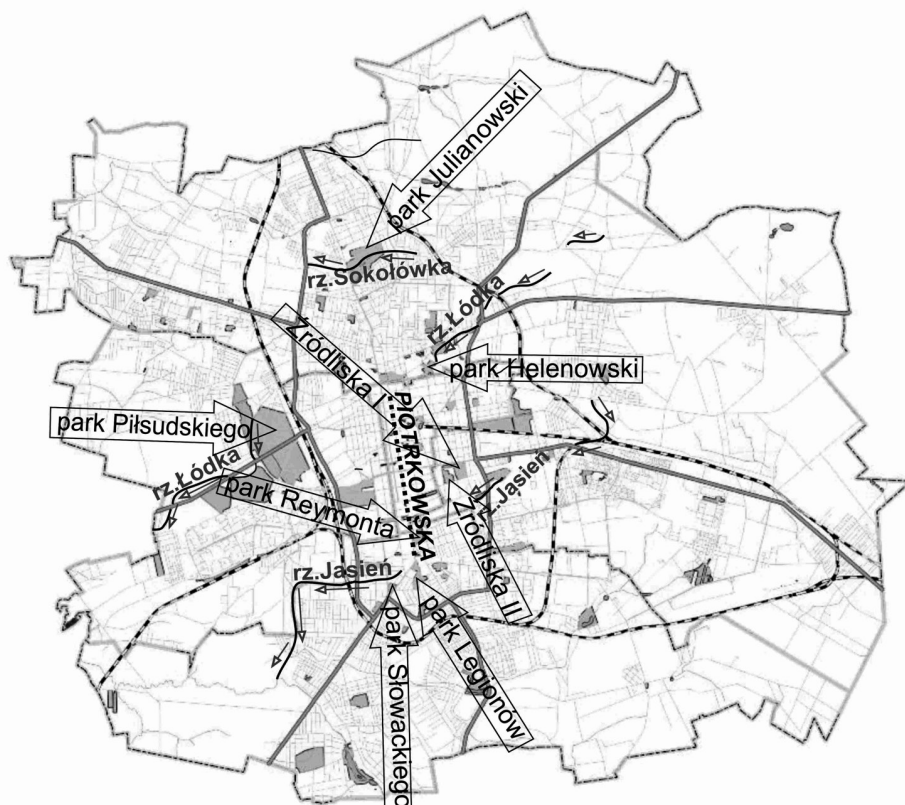
The article presents water forms in the most valuable, registered city parks in Łódź.

Keywords: most valuable bodies of water, recreated water forms, aesthetic value, functionality

* Dr inż. Barbara Wycichowska, Instytut Architektury i Urbanistyki, Wydział Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska, Politechnika Łódzka.

1. WSTĘP

Układy wodne odgrywały ważną rolę w tworzeniu kompozycji ogrodów i parków wieloprzemysłowej Łodzi, powstających w XIX i na początku XX w. Ich budowa miała duży wpływ na poprawę stosunków wodnych podmokłych terenów nadrzecznych, gdzie powstawały, a także na łagodzenie uciążliwości klimatu obciążonego przemysłem, gęsto zaludnionego miasta oraz sprzyjała organizacji atrakcyjnych miejsc wypoczynku, z zachowaniem podziału na: dla bogatych (drogie bilety wstępu) i dla biednych (tanie bilety lub wstęp bezpłatny).

II. 1. Łódź. Rozmieszczenie historycznych parków w dolinach rzek: Sokołówka, Łódka, Jasień

III. 1. Łódź. Location of historic parks in the river valleys: Sokołówka, Łódka, Jasień

W sytuacji wymuszonej względami ekonomicznymi nadwodnej lokalizacji fabryk włókienniczych¹, z którymi sąsiadowały ogrody rezydencjonalne (specyfika łódzka)²,

¹ Od czasu wprowadzenia maszyny parowej (pierwsza uruchomiona w 1839 r. w Łodzi w fabryce Geyera) wodę płynącą wykorzystywano jako źródło energii, później głównie w procesach technologicznej obróbki. M. Jaskulski, *Stare fabryki Łodzi*, Łódź 1995, s. 29.

² M. Koter, M. Kulesza, W. Puś, S. Pytlaś, *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Łódź 2005, s. 193.

wodę rzek chętnie włączano w kompozycję zielonego otoczenia willi i pałaców fabrykantów (il. 1). Tylko wyjątkowo stawy fabryczne przejmowały funkcję krajobrazowo-parkową (w parku Reymonta /Geyera/³).

Sąsiedztwo rzeki umożliwiałoby tworzenie rozbudowanych układów wodnych, które odgrywały pierwszoplanową bądź jedną z głównych ról w kompozycji prywatnego ogrodu lub miejskiego parku /ogród Julianowski Heinzlów i Helenowski Anstadtów, park miejski im. J. Piłsudskiego/.

W przypadku lokalizacji pierwszego parku miejskiego Łodzi – Źródlika /ogród Spacerowy, Źródlika I/ – przeważały względy protekcjonizmu przyrodniczego: ochrona terenów źródłowych Jasienia, najważniejszej dla rozwijającego się przemysłu rzeki.

W zabytkowych parkach łódzkich, położonych na obrzeżach rozległych dolin rzecznych lub poza ich zasięgiem, woda pojawiała się najczęściej w postaci obiektowej: jednego stawu lub pojedynczych fontann (jeden staw z wyspą w parku Poniatowskiego i parku Staszica, fontanna w parku Sienkiewicza), dlatego w tym przypadku trudno mówić o istnieniu układów wodnych.

2. UKŁADY WODNE ZABYTKOWYCH PARKÓW W DOLINIE RZEKI ŁÓDKI

Zrewitalizowane układy wodne znajdują się w dwóch zabytkowych parkach położonych w dolinie rzeki Łódki: Helenowskim i Piłsudskiego. W obu obiektach stawy przeszły na zasilanie ze studni głębinowych, a skanalizowana rzeka Łódka płynie pod nimi w podziemnym kanale.

Park Helenowski, należący do najbardziej znanych łódzkich browarników – Anstadtów, zakładała znana berlińska firma ogrodnicza L. Spätha. W 1881 r. na 12-hektarowym bagnistym terenie doliny przeprowadzono regulację koryta Łódki, której efektem było powstanie dwóch malowniczych stawów o zgeometryzowanym wydłużonym kształcie. Wschodni akwen, regularny, szerszy i krótszy od zachodniego, rozciągał się w kierunku północno-wschodnim. Położony niżej, zachodni, był wyraźnie wydłużony na zachód, w kierunku równoleżnikowym. Stawy na krótkim odcinku sąsiadowały ze sobą, oddzielone ciągiem pieszym. Po ich północnej stronie, we wschodniej części parku, zachowały się w pełni czytelne nasadzenia alejowe, podkreślające formowane tarasowo zejście skarpy w dolinę rzeki Łódki, podczas gdy południowy skłon jest mocno nachylony – skarpa stromo opada w lustro wody. Zimą na stawach funkcjonowało lodowisko.

Układ wodny, złożony z dwóch żeglownych stawów, uzupełniały: przystań, ozdobny pawilon z wypożyczalnią łódek, bogato zdobione fontanny oraz towarzyszące obiektom wodnym nasadzenia i nadwodne aleje spacerowe, z których roztaczał się szeroki widok na dobrze eksponowane lustrzane płaszczyzny stawów i wnętrza ogrodowe z wodotryskami. Również w Helenowie znajdowały się dwie największe fontanny wieloprzemysłowej Łodzi. Pierwszą – w postaci bijącego wysoko w niebo wodotrysku z karzełkiem, umieszczonego po środku okrągłego, obszernego płytkiego basenu-misy – otaczał rozbudowany parter rabatowy, rozplanowany w kształcie podwójnego okręgu z promienistymi alejkami. Przedpole fontanny zdobiły nasadzenia i tysiące specjalnie sprowadzanych muszli, ułożonych wzdłuż krawędzi parteru rabatowego i alejek prowadzących aż do wodotrysku. Duża, bogato zdobiona kwatera

³ W ukośnych nawiasach podaję dawne nazwy parków.

z najwyższym wodotryskiem była jednym z węzłowych punktów całej kompozycji ogrodu⁴.

Drugą oryginalną fontannę tworzyła sztuczna, kilkupiętrowa kamienna kaskada, dobudowana do stromej, południowej, podciętej skarpy doliny (il. 2). Wodę dla kaskady doprowadzał specjalnie zbudowany ozdobny akwedukt. Dodatkowych wrażeń dostarczała możliwość przejścia pod kaskadą jedną ze ścieżek spacerowych. Uzyskanie pełnego efektu akustycznego – spadania dużej masy spienionej wody po kamiennych stopniach – było możliwe dzięki umieszczeniu w kaskadzie wodotrysków. Pozostałe fontanny, znacznie mniejsze, posiadały bogaty wystrój rzeźbiarski. Jedna z nich przedstawiała postać dziewczyny siedzącej w otoczeniu czterech zrywających się do lotu łabędzi.

II. 2. Park Helenowski. Widok na ozdobną kaskadę zbudowaną nad stawem (nieistniejąca) i budynek restauracji (zachowany) (foto B. Wilkoszewski, 1899)

III. 2. Helenów Park. A view to a decorative cascade built over the pond (absent today) and the restaurant building (still existing) (photo by B. Wilkoszewski, 1899)

Oryginalny i bardzo urozmaicony, wręcz przeinwestowany układ wodny Helenowa możemy podziwiać jedynie na dobrze zachowanych fotografiach⁵ i kartkach pocztowych, które dokumentują stan wyposażenia i nienaganną dbałość o utrzymanie parku. Wstęp do tego pełnego niespodzianek ogrodu nie należał do tanich.

Po dwóch wojnach i destrukcyjnym dla parku okresie powojennym Helenów zmienił nazwę na park im. 19 Stycznia. „Zielony salon” Łodzi już nigdy nie odzyskał dawnego, bogatego zasobu artefaktów. Zniszczeniu uległy wszystkie fontanny, degradacji – pozostawione bez opieki wysychające stawy i drzewostan. Ponieważ przez teren

⁴ *Ogrody nad Łódzką*, (red.) R. Olaczek, Łódź 2010, s. 90.

⁵ B. Wilkoszewski, *Album. Widoki Łodzi*, Warszawa 1899.

parku, w tym jego układ wodny, planowano przebicie ul. Sterlinga (przedłużenie w kierunku północnym, za ul. Źródłową), miasto „utrzymywało” historyczny ogród na „granicy egzystencji”.

Dopiero w latach 90. XX w. parkowi przywrócono dawną nazwę i dzięki kompleksowej rewitalizacji odzyskał, w limitowanym środkami finansowymi zakresie, swoją wartość artystyczną, historyczną i przyrodniczą. W latach 1995-1996 przeprowadzono całkowitą modernizację zdegradowanego układu wodnego: dokonano budowy trzech stawów widokowych⁶ zasilanych z ujęcia wód podziemnych. Obecnie malownicze skarpy doliny Łódki, jak dawniej, zapewniają pełną ekspozycję przywróconego układu wodnego. W płytkich połączonych ze sobą stawach, między którymi przerzucano mostki, pływają kaczki. Teren po fontannach zajęty nasadzenia roślinne. Mimo licznych niedostatków⁷ dzisiejszy Helenów postrzegany jest jako jeden z najbardziej malowniczych ogrodów poindustrialnego miasta.

Drugi zabytkowy park w dolinie Łódki – z czytelnym układem wodnym, noszący imię Józefa Piłsudskiego⁸ (Na Zdrowiu, Zdrowie, park Ludowy, Park Kultury i Wypoczynku) – jest największym parkiem na terenie miasta i jako pierwszy został założony poza koleją obwodową Łodzi⁹ na terenach dawnego lasu miejskiego. Ponieważ większość drzewostanu została wycięta, stąd w parku, mimo leśnego rodowodu, przeważają drzewa sadzone w okresie budowy (1910-1928). Ze 178 ha powierzchni¹⁰ 4 ha przypada na stawy, które tworzą ośmioogniowy łańcuch przecinający równoleżnikowo cały teren rozciągniętego południkowo parku (od ul. Krakowskiej na zachodzie po al. Unii na wschodzie).

Autorem docelowej koncepcji parku¹¹ był Naczelnik Plantacji Miejskich S. Rogowicz. Jego rozbudowany projekt parku leśno-wypoczynkowego nie został jednak w pełni zrealizowany¹².

W latach 20. i 30. XX w. zbudowano opisany ciąg stawów w układzie kaskadowym. Malowniczości potłuskującym taflom wodnym jeszcze kilkanaście lat temu dodawały stadka pływających łabędzi, które zamieszkiwały ptasią wyspę położoną na największym stawie (wydzielona część dostępna tylko dla ptaków) (il. 3).

Zdegradowany po wojnie park z trudem próbowano fragmentami porządkować. Dopiero w latach 1993-1994, w ramach kompleksowych prac renowacyjnych, zrekonstruowano zaniedbany układ wodny: kompleks ośmiu płytkich stawów parkowo-widokowych z wyspą, oraz wybudowano dwie studnie głębinowe, zasilające

⁶ Wyraźne przewężenie (w miejscu przejścia) odbudowanego zachodniego stawu sprawiło, że figuruje jako dwa akweny.

⁷ Niedostateczna pielęgnacja zieleni parkowej, utrudniony dostęp do parku od strony ul. Źródłowej, niekorzystna zmiana otoczenia parkowego – bezprawne wyburzenie sąsiadującego z parkiem zabytkowego zespołu fabrycznego Biedermanna.

⁸ Nazwa nadana Parkowi Ludowemu 12 marca 1936 r. Akta Miasta Łodzi, Wydział Plantacji Miejskich, sygn. 23279.

⁹ Łódzka kolej obwodowa to linia kolejowa, wybudowana w 1898 r. przez Towarzystwo Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, która otacza Łódź ze wszystkich stron.

¹⁰ Planowana powierzchnia parku Na Zdrowiu wynosiła ok. 240 ha. *Parki Łodzi*, (red.) J. Mowszowicz, Łódź 1962, s. 180.

¹¹ Przed nią pierwszy niezrealizowany projekt (1904) przygotował T. Chrząński. W latach 20. XX w. powstawały nowe koncepcje, których autorami byli: E. Ciszewicz, bracia Zajkowscy i E. Templin.

¹² Rogowicz zaprojektował park ze strzelnicą, kąpieliskiem, ogrodem jordanowskim, ogrodem botanicznym i zoologicznym (zrealizowane w latach 60. XX w. stanowią oddzielne obiekty), lunaparkiem, zespołem stawów i terenami wystawowymi (niezrealizowane).

sztuczne zbiorniki, a także wyremontowano mostki i kładki¹³. Łagodne i urozmaicone kształtowanie poziome i pionowe skarp doliny Łódki, wzdłuż płynnie prowadzonej linii brzegowej stawów o różnej wielkości, dodaje uroku całemu układowi. Najwyższe kaskadowe połączenie występuje między największym stawem (z wyspą) i sąsiednim, położonym wyżej po jego wschodniej stronie. Z przejścia nad kaskadą w kierunku zachodnim otwiera się daleki widok na wodną przestrzeń, która odwzorowuje w lustrzanym odbiciu komponowane otoczenie: wolne od zadrzewień skarpy, grupowe nasadzenia, soliterowe drzewa, niżej położone mostki.

II. 3. Park im. Józefa Piłsudskiego. Największy spośród ośmiu stawów tworzących parkowy układ wodny, z wyspą dla ptaków (foto B. Wycichowska, 2011)

III. 3. Józef Piłsudski Park. The largest out of eight ponds forming the park body of water, with an isle for birds (photo by B. Wycichowska, 2011)

Aktualnie po parkowych akwenach pływają tylko kaczki i łyski. Ostatnie dwa łabędzie zniknęły w pod koniec sierpnia 2011 r.¹⁴. Gdy latem przez kilka dni utrzymuje się temperatura powyżej 30 stopni, stawy wymagają nadprogramowej kontroli i z reguły dodatkowego czyszczenia (nie wystarcza przeprowadzanie czyszczenia raz w tygodniu). Wysoka temperatura sprzyja szybszemu rozkładowi bakterii i większym wykwiom, czego efektem jest m.in. unoszący się odór¹⁵.

¹³ G. Ojrzyska, *Rola ogrodnika miejskiego Rola Ogrrodnika Miejskiego w systemie zarządzania terenami zieleni na przykładzie 15-letnich doświadczeń w Łodzi*, [w:] *Zieleni naturalne bogactwo miasta. Zasady gospodarowania i ochrona. Materiały pokonferencyjne*, (red.) E. Olesiejuk, J. Piotrowski, Toruń 2005, s. 106.

¹⁴ Media donosiły, że jeden prawdopodobnie odleciał, drugi zaplatał się w żytę wędkarską i nie udało się go uratować. MR, *Na stawie na Zdrowiu nie ma już łabędzi*, „Express Ilustrowany” 29.08.2011.

¹⁵ m.j., *Będą czyścić staw na Zdrowiu*, „Dziennik Łódzki” 19.08.2009.

Spośród zabytkowych parków doliny Łódki jedynie w parku Piłsudskiego, poniżej ul. Orzechowej, rzeka płynie w odkrytym, wybetonowanym kanale (przekrój trapezu) i na wysokości ul. Rzeszowskiej łączy się z również odkrytym kanałem swojego prawobrzeżnego dopływu – Bałutki. Betonowe koryta, wprowadzone na terenie parku, doprowadziły do zniszczenia naturalnych stref roślinności przybrzeżnej i wodnej.

3. UKŁADY WODNE ZABYTKOWYCH PARKÓW W DOLINIE RZEKI JASIEŃ

Dawna rzeka Jasień – znacznie zasobniejsza i szybsza, a więc wydajniejsza od Łódki i stąd bardziej eksploatowana przemysłowo, a jednocześnie obecna w przy-fabrycznych układach rezydencjonalnych – tworzyła liczne stawy, z których do dzisiaj zachowały się cztery: w parku Widzewskim z 1952 r. (przy dawnym Wójtowskim Młynie); w parku nad Jasieniem z 1964 r. – tzw. staw Scheiblerowski przy założeniu rezydencjonalnym E. Herbsta z końca XIX w.; w parku Reymonta przy Białej Fabryce /park Geyera z poł. XIX w./ i okresowo „pojawiający się” w parku im. J. Stowackiego /park Wenecja z końca XIX w./.

W dwudziestoleciu międzywojennym, aby zapobiec wylewom kapryśnej rzeki, Jasień, podobnie jak inne ciek, został uregulowany. Odtąd na terenie miasta, z małymi wyjątkami, płynie zakrytym kanałem, a w rejonach niezabudowanych prze-mieszcza się w otwartym, betonowym korycie. Jedynie na Starym i Nowym Rokiciu koryto rzeki zachowało naturalny charakter.

Do zabytkowych parków położonych w dolinie Jasienia, w których funkcjonowały układy wodne, zalicza się parki: Źródłiska I (pierwszy park miejski powołany w 1840 r. /Ogród Spacerowy, Ogród Angielski, Kwela/) i Źródłiska II /przypałacowy ogród Karola Scheiblera/, założony w połowie XIX w. na terenie wydzielonym z obszaru pierwszego parku miejskiego Łodzi – Źródłiska I /ogród Scheiblera/; Reymonta (ogród przy dworcu, willi i białej fabryce Ludwika Geyera, założony w 1850 r. na południowym stoku doliny Jasienia /ogród Geyera/ i z czasem rozbudowany park Legionów /ogród Leonhardta, park Hibnera/, w którym nie zachował się układ wodny¹⁶.

W latach 90. XX w. przeprowadzono renowację częściowo zniszczonych ukła-dów wodnych w zabytkowych parkach doliny Jasienia. W Źródłiskach I oczyszczono i umocniono brzegi największego zbiornika z wyspą oraz wybudowano dwie be-tonowe nieckę, które łączą się ze stawem głównym. W Źródłiskach II zabezpieczo-no historyczny staw przy sztucznej grocie i utworzono nowy (od strony ul. Fabrycznej). W parku Reymonta umocniono brzegi stawu, zbudowano studnię głębinową za-pewniającą dopływ wody¹⁷, a poza wyznaczonym zakresem prac renowacyjnych w 2004 r. na stawie umieszczono wodotrysk, który wieńczy podświetlana rzeźba w kształcie lilii wodnej. Należy dodać, że duży staw przylegający do ul. Piotrkowskiej, wliczany obecnie w powierzchnię parku Reymonta, początkowo tworzyły przyfa-bryczne stawy z wyspami. Gdy zmalało przemysłowe zapotrzebowanie na wodę, utworzono jeden staw, a zespolone wyspy przyłączono do parku. W efekcie rozbudo-wano linię brzegową stawu.

¹⁶ Wszystkie trzy stawy zasypano: północny i położony przed pałacem – w 1952 r., trzeci – w środkowej części parku – w latach 70. XX w. *Ewidencja Parku im. W. Hibnera w Łodzi*, Łódź 1993, s. 9.

¹⁷ G. Ojrzńska, op. cit., s. 106-108.

4. UKŁAD WODNY ZABYTKOWEGO PARKU W DOLINIE RZEKI SOKOŁÓWKI

Przypałacowy park Juliusza Heinzla – park Julianowski /Julianów, park im. A. Mickiewicza/, założony w połowie XIX w. w dolinie rzeki Sokołówki jeszcze przed wojną, w 1938 r. odkupiło miasto¹⁸. Podczas bombardowania 6 września 1939 r. zniszczony został neorenesansowy pałac z 1890 r. (nigdy go nie odbudowano). Odtąd największą ozdobę parku stanowiły stawy, których układ ulegał kolejnym zmianom. Autorem projektu ogrodu był Lilienthal¹⁹.

Historyczny układ wodny tworzyły różnej wielkości rozlewiska, zwłaszcza rozbudowane w zachodniej części parku, które dzieliły liczne, rozgałęziające się ścieżki z mostkami. Jedynie przy samym pałacu znajdowała się regularna część ogrodu z tarasami, które zdobiły fontanny. Na kanale przy stawie znajdował się wodospad z kaskadą zbudowaną z tufów wapiennych, ułożonych nienaturalnie ostrymi krawędziami ku górze. Po wojnie park został przebudowany: dołączono i zagospodarowano tereny na wschodzie, uproszczono przebieg alejek i uregulowano układ wodny.

Obecny kształt stawy uzyskały w latach 50. XX w.: powiększono staw wschodni i w płynny sposób wymodelowano linie brzegowe dwóch stawów (wschodniego i zachodniego z wyspą). W południowo-wschodniej części zaprojektowano strumyk, który połączył stawy z istniejącym źródłem. Takie działanie pozwoliło na osuszenie terenu i udostępnienie go użytkownikom. Po stawach pływały małe łódki i kajaki. Linia brzegowa, która obrysowuje dolinne obniżenie, ukształtowana została w sposób płynny. W 1955 r. z Warszawy sprowadzono łabędzie, które rokrocznie pojawiały się na stawach. Jednak od wielu lat w parkach łódzkich spotkać można jedynie kaczki. W latach 70. XX w. umocniono brzegi zachodniego stawu i oczyszczono dwa parkowe akweny.

Zróżnicowane wysokościami, płynnie modelowane skłony skarp doliny Sokołówki, przy wyważonym komponowanym układzie nasadzeń, budują sprzyjający wypoczynkowi nastrój spokoju i naturalnej harmonii (perfekcyjnie dopracowane efekty ekspozycji biernej skupionej na stawach). Wyjątkowo malowniczy widok na stawy i odśrogniętą ścianę boru sosnowego rozłacza się z południowego przedpola układu wodnego.

5. PODSUMOWANIE

Układy wodne w zabytkowych parkach Łodzi tworzą połączone ze sobą z reguły sztucznie zasilane stawy, których niecki najczęściej zabezpiecza folia. Zwierciadlane tafle wzbogacają kompozycje wnętrza parkowych dzięki efektowi lustrzanego odbicia, który gwarantuje ustabilizowany stan wody (odpowiednią wysokość), jej jakość (czystość, przejrzystość) i dostępność.

Inwestowanie w utrzymanie historycznych układów wodnych na terenach zabytkowych parków ma wielkie znaczenie dla zachowania tożsamości kulturowo-przyrodniczej poindustrialnej Łodzi, podnoszenia rangi krajobrazowej obiektów zieleni komponowanej miasta i polepszania warunków życia w mieście (znoszenie uciążliwości

¹⁸ Park Julianowski umiastowiony, w pałacu Heinzlów będzie urządzony miejski dom wychowawczy, „Ilustrowana Republika” nr 14, 15.01.1938.

¹⁹ Parki Łodzi, op. cit., s. 61-67.

klimatu miejskiego)²⁰. Działania powinny być kontynuowane z uwzględnieniem rozwiązań, które do zaopatrywania parkowych akwenów wykorzystają trwoniony dotąd potencjał wód opadowych. Aspekt ekonomiczny rewitalizacji układów wodnych wymaga racjonalnego gospodarowania wodą opadową – budowania systemu retencjonowania wody w obszarze zlewni z uwzględnieniem parkowych układów wodnych.

LITERATURA

- Atlas ptaków lęgowych Łodzi, (red.) T. Janiszewski, J. Markowski, Z. Wojciechowski, Łódź 2009.
- BARANOWSKI B., O dawnej Łodzi, Łódź 1976.
- BIEŻANOWSKI W., Łódka i inne rzeki łódzkie, Łódź 2001.
- BONISŁAWSKI R., PODOLSKA J., Spacerownik Łódzki, Biblioteka „Gazety Wyborczej”, Łódź 2007.
- Dokumentacja ewolucji układu funkcjonalno-przestrzennego parku im. A. Mickiewicza w Łodzi, niepublikowane, Łódź 1983.
- Dokumentacja ewolucji układu funkcjonalno-przestrzennego parku Źródlika w Łodzi, Łódź 1983.
- Ewidencja Parku im. W. Hibiery w Łodzi, niepublikowane, Łódź 1993.
- JANUCHTA-SZOSTAK A., Woda w miejskiej przestrzeni publicznej. Modelowe formy zagospodarowania wód opadowych i powierzchniowych, Poznań 2011.
- JASKULSKI M., Stare fabryki Łodzi, Łódź 1995.
- KORYTOWSKA A., Ogrody artystyczne miasta Łodzi, praca seminaryjna, Uniwersytet Łódzki, Łódź 1952.
- KOTER M., KULESHA M., PUŚ W., PYTLAS S., Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta, Łódź 2005.
- LEWICKI S., Kariera miasta Łodzi, Warszawa 1978.
- mj, Będą czyścić staw na Zdrowiu, „Express Ilustrowany”, 19.08.2009.
- MR, Na stawie na Zdrowiu nie ma już łabędzi, „Express Ilustrowany”, 29.08.2011.
- NOWAK A., Parki miejskie w przestrzeni Łodzi, [w:] Łódź. Wybrane zagadnienia zagospodarowania przestrzennego, (red.) T. Marszał, Łódź 2006.
- NOWICKA-REJZNER U., Znaczenie małych cieków wodnych dla kształtowania środowiska miejskiego na przykładzie Krakowa, Kraków 2001.
- Ogrody nad Łódką, (red.) R. Olaczek, Łódź 2010.
- OJRZYŃSKA G., Rola Ogrodnika Miejskiego w systemie zarządzania terenami zieleni na przykładzie 15-letnich doświadczeń w Łodzi, [w:] Zieleni naturalne bogactwo miasta. Zasady gospodarowania i ochrona. Materiały pokonferencyjne, (red.) E. Olesiejuk, J. Piotrowiak, Toruń 2005.
- Park Julianowski umiastowiony, w pałacu HeiŃzłóŃw bęŃdzie urząŃdzony miejski dom wychowawczy, „Ilustrowana Republika” nr 14, 15.01.1938.
- Park Ludowy im. Marszałka Józefa Piłsudskiego 1936-39, Akta Miasta Łodzi, Zarząd Miejski w Łodzi, Wydział Plantacji Miejskich, sygn. 23279.
- Parki i ogrody Łodzi. Park Źródlika I, (red.) R. Olaczek, Łódź 2006.
- Parki Łodzi, (red.) J. Mowszowicz, Łódź 1962.
- PAWLAK W., Patrząc na starą fotografię, Łódź 1973.
- Samorząd Miasta Łodzi w latach 1933-37. Sprawozdanie z Działalności Zarządu miejskiego w Łodzi, Łódź 1938.
- SIERECKA-NOWAKOWSKA B., Rozwój przestrzenny Łodzi przemysłowej u progu XXI wieku w oparciu o dziedzictwo przyrodniczo-kulturowe, Łódź 1999.
- URBANKIEWICZ J., Za płótem Paradyżu, Łódź 1969.
- WILKOSZEWSKI B., Album. Widoki Łodzi, Warszawa 1896.

²⁰ B. Wycichowska, Przegląd działań w zakresie ochrony i kształtowania zieleni zabytkowej miasta Łodzi, [w:] Problemy środowiska przyrodniczego miasta. Problemy ekologii krajobrazu, Warszawa-Poznań 2008, s. 65, 77.

WYCICHOWSKA B., *Przegląd działań w zakresie ochrony i kształtowania zieleni zabytkowej miasta Łodzi*, [w:] *Problemy środowiska przyrodniczego miasta. Problemy ekologii krajobrazu*, Warszawa–Poznań 2008.

ZAWILSKI M., *Zapełniają się wodą doliny. Rzeki miejskie w krajobrazie Łodzi*, [w:] *Kronika Miasta Łodzi*, Łódź 2008.

MAŁGORZATA WILCZKIEWICZ*

WPROWADZENIE ZIELENI KOMPONOWANEJ METODĄ NA REWITALIZACJĘ OBSZARÓW MIEJSKICH POPRZEMYSŁOWYCH NA PRZYKŁADZIE NOWOJORSKICH PARKÓW: HIGH LINE PARK, BROOKLYN BRIDGE PARK I FRESHKILLS PARK

GREEN SPACE AS A METHOD OF REVITALIZATION ON POST-INDUSTRIAL URBAN PLACES FOLLOWING THE NEW YORK'S PARKS (THE HIGH LINE AND BROOKLYN BRIDGE PARK)

Streszczenie

Wprowadzanie zieleni miejskiej jako metoda na rewitalizację zdewastowanych obszarów miasta jest znana i stosowana od dawna zarówno w Polsce, jak i w Europie. Jako przykład możemy przytoczyć Katowice, gdzie obszary pofabryczne zamieniane są na parki. Nowatorstwo francuskich i amerykańskich rozwiązań polega na stosowaniu tej metody w nowej, a zarazem utrudnionej lokalizacji, nad ziemią (High Line Park) i na wodzie (Brooklyn Bridge Park), co stwarza dodatkowe trudności realizacyjne. Ze względu na wysoki koszt rozebranie i utylizacja stalowych konstrukcji nadziemnej kolejki i betonowych fundamentów dawnych urządzeń portowych przekraczało możliwości miejskiego budżetu. Szukano zatem innego rozwiązania. Pomysł przyszedł z Europy. Architekci francuscy zaproponowali nową funkcję dla starej trójki kolei nadziemnej (Paryż). Bezużyteczną estakadę przekształcono w park miejski. Ideę przejęli projektanci amerykańscy i w 2010 r. High Line Park na Manhattanie przyjął pierwszych spacerowiczów. Pomysł przekształcania zdewastowanych terenów miejskich w parki przyczynił się także do zagospodarowania portowych nadbrzeży rzeki East River na Brooklinie. Na platformach, usytuowanych na starych konstrukcjach portu, zbudowano Brooklyn Bridge Park.

Słowa kluczowe: metoda, rewitalizacja, zieleń, obszar miejski, park, przemysłowy

Abstract

Green space as a method of revitalization of post-industrial urban places is well known for a long time - see Katowice, where unused old mines and their terrain were converted into the parks. Two of New York's latest Parks were created in very exceptional places. Literally, the High Line Park is in the air and Brooklyn Bridge Park over the water. In the first instance, the author refers to the old elevated train trestles located throughout American Cities (New York, Chicago, and Philadelphia). Due to the high cost of demolition the old elevated tracks located on suspended iron trestles above ground level have been left in place since the trains were diverted. This idea comes from Europe of the late 1900's. French architects converted old suspended train tracks into new city park(s). In 2010 after years of design work and construction, the High Line Park located in Manhattan's West Side saw its first users. The piers located on East River, below the Brooklyn Bridge had been in used for years as part of NYC's port facilities. Decades later, due to the relocation of the various port(s), the piers were abandoned in place. Now, a team of designers from Michael van Valkenburgh Associates has converted them into a floating park. The park was built on the piers, on a concrete platform, over the water. The old substructure has a new use and the park saw its first visitors in 2010.

Keywords: method, revitalization, green space, urban place, park, post-industrial

* Dr inż. arch. Małgorzata Wilczkiewicz, Katedra Gospodarki Przestrzennej i Architektury Krajobrazu, Wydział Inżynierii Środowiska i Geodezji, Uniwersytet Rolniczy im. H. Kołłątaja.

1. WSTĘP

Wiek XXI wprowadził w życie nowe technologie i rozwiązania techniczne, co sprawiło, że obiekty, a nawet całe obszary technologiczne, które służyły miastu w XX w., przestały być użytkowane. Mowa tu o kolejach nadziemnych, dokach portowych i starych fabrykach, zlokalizowanych na terenie Manhattanu (Nowy Jork). Ze względu na wysoki koszt rozebranie i utylizacja stalowych konstrukcji i betonowych fundamentów przekraczało możliwości miejskiego budżetu. Szukano zatem innego rozwiązania.

Z początkiem XX w. w wielu miastach amerykańskich budowano miejskie koleje, sytuowane na stalowych konstrukcjach prowadzonych ponad ulicami. Metalowe platformy znajdowały się w centrach Nowego Jorku czy Chicago, stając się elementem, co prawda, niezbyt estetycznym, niemniej jednak trwale wpisanym w panoramę miasta. Mankamenty nadziemnych kolejek spowodowały, że zaczęto rozbudowywać system podziemnych połączeń, pozostawiając władzom miasta problem, w jaki sposób zagospodarować bezużyteczne platformy wraz z torami. Oczywiście najprościej byłoby rozebrać stalowe elementy z zamiarem odzyskania części użytego surowca. Jednak po przeprowadzeniu kalkulacji kosztów zazwyczaj oceniano operację jako nierentowną.

2. PROMENADE PLANTEE (PARYŻ)

Idea zagospodarowania estakad pozostałych po nieużywanych trakcjach kolei nadziemnej przywędrowała do Stanów Zjednoczonych z Francji. Tam w 1993 r. został oddany do użytku park, usytuowany na fragmencie linii kolei nadziemnej, łączącej dzielnicę Vincennes z Paryżem. Kolej ta rozpoczęła swoją działalność w 1859 r., a zakończyła w 1969 r. wraz z budową nowego gmachu opery, który powstał na placu po wyburzeniu stacji Bastylia. Była to końcowa stacja kolei łączącej Vincennes z Paryżem. Fragment estakady kolejki został włączony do systemu RER¹, a pozostała część traktacji kolejowej porastała trawą i krzewami, samowysiewającymi się chwastami, odpornymi na działanie wysokiej temperatury i okresowe braki wody. Widok ten zainspirował architektów i wkrótce Philippe Mathieux i Jacques Vergely

II. 1. Park Promenade Plantee, Paryż, Francja (<http://promenade-plantée.org>)

III. 1. Park Promenade Plantee, Paris, France

¹ RER – szybka kolej miejska usytuowana w Paryżu poniżej poziomu paryskiego metra.

przygotowali projekt zagospodarowania nieużywanej estakady. W 1993 r. park nazywany La Promenade Plantee² otworzył swoje podwoje dla zwiedzających (il. 1). Tak więc nowa funkcja pozwoliła miastu odzyskać teren i zwrócić go mieszkańcom w formie zieleni miejskiej.

3. HIGH LINE PARK (NOWY JORK)

Promenade Plantee zapewne sprawiła, że mieszkańcy Meatpack District w Nowym Jorku zamierzali w podobny sposób zagospodarować znajdujące się w ich sąsiedztwie torowisko (il. 2). Utworzyli oni obywatelski komitet³, walcząc o środki na zagospodarowanie estakady z władzami Nowego Jorku. The Meatpacking District, fragment zachodniej części Manhattanu, sięgający do nadbrzeży Hudson River, funkcjonował jako fabryczny rejon Nowego Jorku do lat 50. XX w. Wraz ze wzrostem kosztów produkcji fabryki opustoszały, a dzielnica stała się siedzibą gangów narkotykowych. Z upływem lat wzrastające ceny nieruchomości na wyspie zwróciły uwagę inwestorów na tereny, co prawda, zaniedbane, niemniej jednak położone w atrakcyjnej lokalizacji. Rozpoczęto rewitalizację dzielnicy, do której zaczęli wprowadzać się artyści, zajmując fabryczne piętra. Tak zwane lofty, czyli mieszkania bez ścian wewnętrznych, których aranżację na własne potrzeby wykonywali ich użytkownicy, były ulubionym miejscem zamieszkania młodych ludzi. Niskie ceny podnosiły atrakcyjność dzielnicy. W połowie lat 90. XX w. ówczesny burmistrz Nowego Jorku, Rudolph Giuliani, podpisał zgodę na wyburzenie zarastającej trawą estakady, pozostałości po nieużytkowanej kolejce, zakłócającej harmonię przestrzenną okolicy. Mieszkańcy dzielnicy Meatpack założyli stowarzyszenie Friends of the High Line, działające na rzecz rewitalizacji kolejki⁴. W 2003 r. odbył się międzynarodowy konkurs architektoniczny na zagospodarowanie stalowej estakady High Line. Zwyciężył zespół architektów Diller Scofidio+Renfro oraz firma zajmująca się architekturą krajobrazu Jamez Corner Field Operations. Przy realizacji współpracował także holenderski ogrodnik Pier Oudolf. Powstał współczesny wiszący park, będący efektem współpracy architektów, konserwatorów (metalowa konstrukcja wymagająca zabezpieczenia) oraz ogrodników. Pierwszy fragment High Line Park został oddany do użytku publiczności w 2009 r. (il. 3). Zielona enklawa, unosząca się nad powierzchnią Manhattanu, jest dostępna z poziomu ulicy przez klatki schodowe i windy. Nawierzchnia terenu oraz sposób zagospodarowania przestrzeni nawiązuje bardzo wyraźnie do pierwotnej funkcji miejsc (il. 4). Ścieżki przypominają podkłady kolejowe, a ławki przesuwają się wzdłuż szyn kolejowych, celowo wprowadzonych jako element dekoracji przestrzennej (il. 5). Wykorzystano także boczne odnogi kolejki. Jedna z nich została przekształcona w widownię z ławkami, gdzie spacerowicze mogą odpocząć, obserwując „scenę”. Sceną jest nowojorska ulica, oglądana przez wielkie szklane okna (il. 6). Całości niezwyklej lokalizacji tego parku dopełnia rozciągający się z estakady widok na Hudson River. Nowo otwarty park udostępnia swoje przestrzenie także osobom niepełnosprawnym. Dwie windy znajdujące się na estakadzie oraz ubikacje są przystosowane do obsługi osób poruszających się na wózkach.

² <http://www.promenade-plantee.org> (tłum. autorki).

³ <http://www.thehighline.org/>

⁴ <http://www.thehighline.org.../history>

II. 2. Estakada kolejki nadziemnej przed zmianą funkcji, Nowy Jork (foto autor)

III. 2. The existing view of the elevated train tracks before the adaptation to new function at 30th street West, New York City (photo by the author)

II. 3. Wejście do High Line Park (12th Street West) (foto autor)

III. 3. The 12th Street West entrance to the High Line Park (photo by the author)

II. 4. Widok na Dolny Manhattan z High Line Park (foto autor)

III. 4. View of Lower Manhattan as seen from the High Line Park (photo by the author)

II. 5. Detal ławek, High Line Park, Nowy Jork (foto autor)

III. 5. Bench detail, High Line Park, New York City (photo by the author)

II. 6. Scena, czyli widok na ulicę, High Line Park, Nowy Jork (foto autor)

III. 6. View of the street as seen from the stage seating at the High Line Park, New York City (photo by the author)

II. 7. Promenada na estakadzie, Nowy Jork (foto autor)

III. 7. Raised walkway on the elevated train tracks, New York City (photo by the author)

W czerwcu 2011 r. został otwarty dla publiczności kolejny odcinek High Line Park. Idea zagospodarowania traktu kolejki pozostała ta sama, niemniej zrealizowano ją przy użyciu nieco innych środków. Zamiast zagospodarowania całego traktu na stalowych podporach umieszczono wąską ścieżkę biegnącą na wysokości ok. 1,5 m ponad starym traktem. Widoczna część starego traktu jest również zagospodarowywana, tak więc powstały niejako dwa poziomy parku (il. 7). Wydaje się, że projektanci użyli tego wybiegu, aby nie ponosić kosztów zagospodarowywania całej szerokości traktu, ograniczając się tylko do wybranych fragmentów. Efekt jest równie ciekawy jak fragment poprzedni. Przy wejściu od strony 30 West Street znajduje się otwarty bar, z częścią estakady służącą jako zadaszenie i barem wykonanym z fragmentów stalowej estakady. Stąd schody prowadzą na nadwieszoną ponad poziomem kolejki estakadę. Ten fragment kolejki przebiega w niewielkiej odległości od budynków, a zatem możemy z bliska podziwiać detale architektoniczne znajdujące się na dachach domów. Spacer „w powietrzu” daje zwiedzającym niespotykany odbiór widoku z lotu ptaka krajobrazu i budynków znajdujących się na terenie ulicy. Po drodze znajdują się przygotowane przez projektantów atrakcje, takie jak trawiasta platforma służąca jako podniebna zielona plaża, amfiteatralnie ustawione ławki z widokiem na ulicę czy też zaprojektowane w formie rzeźby przestrzenne karmniki dla ptaków. W planach jest przygotowana sekcja numer 3 Parku, przechodząca w bliskiej odległości od nadbrzeży Hudson River. Stąd będzie można podziwiać zachody słońca nad rzeką.

4. CHICAGO I FILADELFA

Inicjatywa zagospodarowania estakady w Nowym Jorku zainteresowała mieszkańców Chicago i Filadelfii. Te dwa miasta posiadają nieużytkowane estakady kolejki nadziemnej i w obu zostały utworzone obywatelskie komitety, zmierzające do rewitalizacji starych traktów kolejowych. W Chicago powstał obywatelski komitet Friends of The Bloomingdale Trail, który założył organizację non-profit o tej samej nazwie, działającej na rzecz rewitalizacji traktu Bloomingdale⁵. Mimo zapału ze strony mieszkańców z sąsiedztwa traktu i zapewnień o pomocy i współpracy ze strony władz miasta sprawa zagospodarowania estakady pozostaje na razie w sferze planów. Prawdopodobnie nie udało się zgromadzić odpowiednich środków finansowych, bowiem budowa nadziemnych parków jest przedsięwzięciem kosztownym. Podobnie sytuacja wygląda w Filadelfii. Nieużywany trakt Callowhill⁶ również zgromadził wokół siebie grono zwolenników przekształcenia go w wiszący ogród wzorem manhattańskiego, jednak finanse (a raczej ich brak) przeszkodziły w realizacji tego planu.

Niezależnie od rezultatu idea zagospodarowywania podniebnych torowisk zaistniała w środowisku architektonicznym jako pozytywny przykład wykorzystania konstrukcji stalowych do tworzenia ogrodów publicznych. Inicjatywa cenna z wielu powodów. Zamiast rozbierać stalową trację i transportować do huty w celu przetopienia, zagospodarowuje się ją, tworząc przestrzeń publiczną w miastach, gdzie trudno jest znaleźć wolny grunt ze względu na jego wysoką cenę. Godna naśladowania jest także postawa obywateli, okolicznych mieszkańców, walczących w sposób czynny z władzami miasta w intencji zapewnienia dodatkowej powierzchni zielonej służącej dzielnicy.

⁵ <http://www.bloomingdaletrail.org>

⁶ http://www.wikipedia.org/wiki/Callowhill_Philadelphia_Pennsylvania

5. BROOKLYN BRIDGE PARK (NOWY JORK)

Kolejnym przykładem adaptacji poindustrialnego terenu dla funkcji rekreacji jest będący w trakcie budowy Brooklyn Bridge Park⁷. Zlokalizowany na Brooklynie, w miejscu dawnych doków wyładunkowych starego portu, pierwszą część udostępnił zwiedzającym w 2010 r. W planie są kolejne obszary, które mają być zagospodarowane do 2015 r. Autorem projektu jest firma Michael Van Valkenburgh Assoc. Firma ta znana jest z wcześniejszych, udanych realizacji przestrzeni publicznych w różnych miastach Stanów Zjednoczonych. Jej autorstwa jest zagospodarowanie nadbrzeży w Pittsburgu (Allegheny Riverfront Park) oraz oddany do użytku w 2008 r., zlokalizowany na Dolnym Manhattanie. Teardrop Park⁸.

85-akrowy Brooklyn Bridge Park⁹ rozciąga się na obszarze brzegowym East River od Manhattan Bridge do Atlantic Avenue. Powstanie parku przekształciło nieużywane i niedostępne tereny starych doków okrętowych w atrakcyjną przestrzeń wypełnioną zielenią, plażami, miejscami zabaw dla dzieci. Park prowadzi odwiedzających nad lustro wody, umożliwiając rekreację (sporty wodne i łowienie ryb). Jest to największe przedsięwzięcie parkowe Brooklynu od momentu oddania mieszkańcom 135 lat temu w użytkowanie Prospekt Parku (il. 8).

Il. 8. Brooklyn Bridge Park, sztuczne wzgórze, Brooklyn, Nowy Jork (foto autor)

III. 8. Brooklyn Bridge Park, Artificial Hill, Brooklyn, New York City (photo by the author)

Przed przystąpieniem do projektowania autor projektu prowadził rozmowy z nowojorczykami, chcąc sprostać ich wymaganiom odnośnie do przyszłej inwestycji.

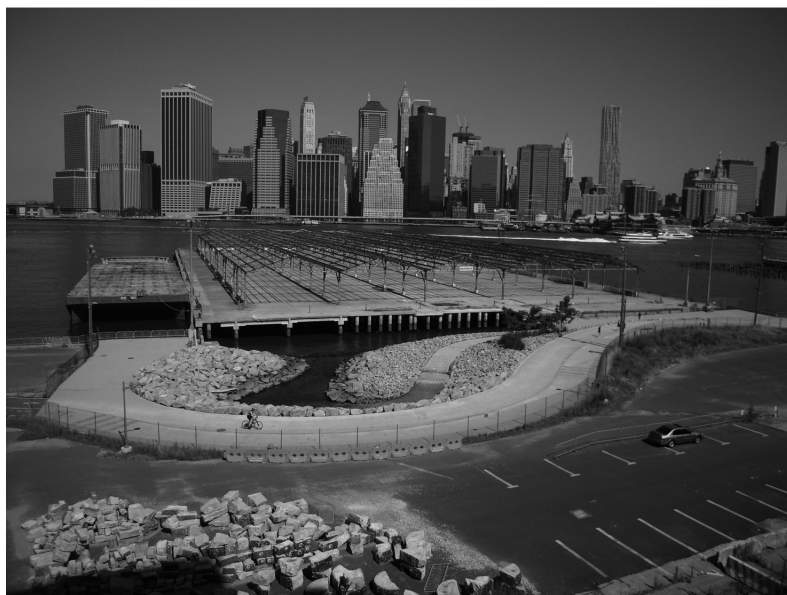
⁷ Sarah Amelar, *Brooklyn Bridge Park-Designers transform a defunkt shipping complex and reconnect a city with its waterfront*, "Architectural Record" January 2011, s. 82-89.

⁸ <http://www.theteardropark.com>

⁹ Obecnie jako pierwszy etap oddano do użytku fazę I (16 akrów). S. Amelar, *op. cit.*, s. 88.

Mieszkańcy miasta skarżyli się, iż choć są otoczeni zbiornikami wodnymi (Hudson i East River oraz Zatoka Nowojorska) nie udało im się zamoczyć w nich nawet palca. Wychodząc naprzeciw oczekiwaniom, projektant zagospodarował brzegi parku w sposób umożliwiający bezpośrednie dojście do wody. Wybudowana zatoka pozwala prowadzić treningi przyszłym kajakarzom.

Zagospodarowywanie zaniedbanych nadbrzeży brooklyńskiej strony East River rozpoczęło kilka lat temu od porządkowania terenu znajdującego się pod Manhattan Bridge (Most Manhattański). Uporządkowano teren, wywożąc stalowe elementy starych nadbrzeży, a w ich miejscu zbudowano punkt widokowy. W ślad za nim utworzono obszar zieleni parkowej oraz miejsce zabaw dla dzieci. Prace te miały na celu uporządkowanie tzw. martwej przestrzeni¹⁰ znajdującej się pod mostem. Znajdujący się tuż obok Brooklyn Bridge (Most Brooklyński) wymagał znacznie więcej uwagi, bowiem jego lewa strona (patrzac od strony Brooklynu), całkowicie zdewastowana poprzednim użytkowaniem (znajdowały się tam nadbrzeża dawnego portu), wymagała bardziej zaawansowanych działań. Przede wszystkim zdecydowano się zachować podtrzymujące portowe pomosty drewniane pale. Odpowiednio je wzmocniono i potraktowano jako konstrukcję nośną dla przyszłego parku. Na tak przygotowaną platformę nałożono warstwy ziemi. Powstał typowy przykład terenu uformowanego w sposób sztuczny (il. 9).

Il. 9. Brooklyn Bridge Park, fragment w trakcie realizacji, widok na Manhattan od strony Brooklynu, Nowy Jork (foto autor)

III. 9. Uncopleted section of Brooklyn Bridge Park, view of Manhattan from Brooklyn, New York City (photo by the author)

¹⁰ Obszar martwy pod mostem Manhattańskim zwany jest przez nowojorczyków „DUMBO”. Down Under the Manhattan Bridge Overpass (<http://www.wikipedia.com/>) – martwa przestrzeń znajdująca się pod mostem (tłum. autorki).

II. 10. Brooklyn Bridge Park, stan obecny, widok na Manhattan od strony Brooklynu, Nowy Jork (foto autor)

III. 10. Completed section of Brooklyn Bridge Park, view of Manhattan from Brooklyn, New York City (photo by the author)

Park jest zagospodarowany w sposób bardzo zróżnicowany. Znajdują się tu platformy widokowe ponad East River, skąd roztacza się wspaniały widok na panoramę Manhattanu (il. 10). Platforma zakończona jest punktem widokowym (sztuczną górą, na którą prowadzą „schody do nikąd”), a w obrębie parku znajdują się także oczka wodne (usytuowane na estakadzie) ze strumykami wijącymi się wśród zarośli. Nasadzenia pojawiające się w parku są odmianami lokalnymi, a przy gatunkach znajdują się tabliczki z nazwami. W ten sposób park wypełnia swoją edukacyjną rolę. Oddany do użytku fragment jest jednym z pięciu elementów przyszłego założenia. Dalsze fazy są w budowie i zostaną sukcesywnie przekazywane w niedalekiej przyszłości.

6. FRESH KILLS PARK (STATEN ISLAND, NEW YORK)

Parki omówione poprzednio istnieją i można je zwiedzać. Park Fresh Kills znajduje się na razie w sferze planów i możliwe, że pierwsza część tego ambitnego kompleksu będzie oddana w przyszłym roku. Mowa tu o Freshkills, miejscu, które na razie jest omijane z daleka przez mieszkańców Staten Island¹¹.

W 1948 r. miasto Nowy Jork otworzyło wysypisko śmieci na 2200 akrach wyspy Staten Island. Początkowo miało ono działać tylko przez okres trzech lat, z czasem stało się jednak największym amerykańskim wysypiskiem, przyjmującym dziennie

¹¹ Staten Island jest jedną z pięciu dzielnic Nowego Jorku.

29 000 t śmieci¹². Na skutek protestów działaczy ochrony środowiska wysypisko zamknięto w 2001 r. Wydarzenia z 11 września spowodowały, że ponownie zaczęto przywozić w to miejsce gruz powstały w wyniku czyszczenia Strefy Zero. Po przyjęciu 1,2 mln t materiału rozbiórkowego wysypisko znów zamknięto.

W pięknym, dziewiczym krajobrazie południowo-zachodniej części wyspy pojawiły się góry. Niewinnie wyglądające, porośnięte zieloną trawą, o wysokości 2000 stóp nad poziom morza (ok. 800 m), są sztucznym tworem, z wnętrza którego wydobywa się metan. Powstaje on w procesie deterioracji materiałów organicznych znajdujących się we wnętrzu sztucznych „gór”. Właśnie ten metan stanowi obecnie największą przeszkodę, którą muszą pokonać projektanci parku, bowiem postanowiono go utworzyć właśnie w miejscu wysypiska. Ma to być park aż trzykrotnie większy powierzchniowo od Central Parku.

Nowojorskie władze uważają, że przekształcenie największego amerykańskiego wysypiska śmieci w park będzie symbolem tego, jak nasze pokolenie potrafi przywrócić równowagę w krajobrazie.

„My nie jesteśmy w stanie usunąć śmieci z naszej planety. One muszą tutaj pozostać z nami. A zatem trzeba coś z tym zrobić...” – tak brzmi wypowiedź jednego z projektantów¹³. Projekt parku powstaje na deskach architektów krajobrazu organizacji miejskiej, która zajmuje się projektowaniem i obsługą bieżącą nowojorskich parków. Jest to New York City Department of Parks and Recreation¹⁴. Ambitny plan został rozłożony na 30 lat, a koszt całkowity ma sięgnąć 1,4 mld dolarów.

LITERATURA

AMELAR S., *Brooklyn Bridge Park – Designers transform a defunct shipping complex and reconnect a City with its waterfront*, „Architectural Record” 01/2011, 82-89.

<http://www.bloomingdaletrail.org>

<http://www.brooklynbridgepark.org>

<http://www.nycgovparks.org>

<http://www.promenade-plantee.org>

<http://www.thehighline.org>

http://www.wikipedia.org/wiki/Callowhill_Philadelphia_Pennsylvania

¹² <http://www.acc6.its.brooklyn.cuny.edu> (tłum. autorki).

¹³ Zdanie to padło podczas audycji telewizyjnej.

¹⁴ <http://www.nycgovparks.org>

BEATA MAKOWSKA*

OGRODY I PARKI W MIASTACH HISZPANII

GARDENS AND PARKS IN SPAIN CITIES

Streszczenie

Artykuł omawia ogrody i parki znajdujące się w większych miastach w Hiszpanii, prezentujące różnorodne formy stylowe – od najstarszych, założonych przez Arabów (Alhambra, Generalife w Granadzie), przez późniejsze, z elementami noszącymi wyraźne wpływy włoskiego renesansu (Alcázar w Sewilli), do XX-wiecznych (Park Güell w Barcelonie, Park San Telmo w Sewilli, Ogrody Sabatini w Madrycie, parki na terenie Montjuïc w Barcelonie, Jardines del Turia w Walencji) i najnowszych rozwiązań (*The vertical garden* Caixa Forum w Madrycie, *The flowing garden* w Bilbao). Ogrody towarzyszące pałacom są zgeometrizowane, kameralne, podzielone na niewielkie wnętrza, ozdobione urządzeniami wodnymi i płytkami *azulejos* z abstrakcyjną ornamentyką. Późniejsze przykłady mają swobodny układ, różnorodną skalę i pełnią nowe funkcje – służą rekreacji i uprawianiu sportu, aklimatyzacji dla sprowadzanych z innych krajów roślin, stanowiąc atrakcję turystyczną i kulturalną. Są one istotne dla wizerunku miast, w których się znajdują, pełnią rolę integrującą tkankę urbanistyczną, podnosząc jej jakość, i przyczyniają się także do aktywizacji terenów je okalających.

Słowa kluczowe: ogród miejski, park, przestrzeń zielona w mieście

Abstract

The paper presents gardens and parks located in large Spanish cities and characterised by diversity of styles – from the oldest assumptions established by Arabs (Alhambra, Generalife in Granada), through later forms largely influenced by the Italian renaissance (Alcázar w Sewilli) to the 20th century (*Parc Güell* in Barcelona, *Parc San Telmo* in Seville, *Sabatini Gardens* in Madrid, *parcs* in the *Montjuïc* region in Barcelona, *Jardines del Turia* in Valencia) and the latest artistic solutions (*The vertical garden* *Caixa Forum* in Madrid, *The flowing garden* in Bilbao). The gardens located around castles are geometrised, intimate, divided into small interiors, decorated with water appliances and *azulejos* tiles with abstract ornamentation. Other gardens are arranged in a less organised manner, they have various scales and are used for various purposes: they were used for sports and leisure, acclimation of imported plants, tourist and cultural attractions. They are an important element of the image of towns and cities, where they integrate the urban tissue by increasing its quality and activate the surrounding area.

Keywords: city garden, park, green spaces in the city

* Dr inż. Beata Makowska, Zakład Rysunku, Malarstwa i Rzeźby, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

1. WSTĘP

W artykule zaprezentowano różnorodność i oryginalność założeń ogrodowych i parkowych w Hiszpanii. Wybrane przykłady w syntetyczny sposób obrazują proces ewolucyjny form od prywatnych założeń ogrodowych do terenów zielonych przeznaczonych do użytku publicznego, od przeważnie regularnych geometrycznych układów do bardziej swobodnych. Ogrody są przykładami przywiązania do tradycji, dającymi możliwość śledzenia wpływów różnych kultur, które w przeszłości przenikały się tu i mieszały. Istotny wpływ na charakter ogrodów w Hiszpanii mieli Arabowie, którzy wprowadzili tradycję projektowania niewielkich wnętrz ogrodowych o kwadratowym lub prostokątnym kształcie, zamkniętych ścianami budynków lub murami¹. Tworzyły one układ wieloprzestrzenny o dziedzicznej strukturze². Kameralne patia z bogatą roślinnością, inspirowane arabską tradycją, zachowały się w wielu domach w Hiszpanii, niektóre z nich mają charakter półpubliczny.

W ogrodach i parkach w Hiszpanii w umiejętny sposób wykorzystuje się wodę, niezwykle ważną w gorącym klimacie. Płaszczyzna wody jest lustrem dla realnych form, które wielokrotnie i ożywia. Wprowadza spokój przez odbicia architektury i nieba lub ruch, kiedy jest poruszana przez różnorodne urządzenia. Ogrody hiszpańskie w doborze materiałów, faktur i roślinności wykazują niezwykle bogactwo kolorów i form, typowe dla tego regionu. Rosną w nich barwne i pachnące rośliny, takie jak: cyprisy, drzewa pomarańczowe, granaty, oleandry, hibiskusy, jaśmin, mirt, róże, malwy, lilie afrykańskie (*Agapanthus*), lilie wodne, glicynie, palmy, magnolie itp. Cechą charakterystyczną ogrodów w południowej Hiszpanii są także barwne płytki *azulejos*, które zdobią posadzki, kanały, baseny i ławki.

2. OGRODY HISTORYCZNE

Największym założeniem ogrodowym w Hiszpanii jest Alcázar (o powierzchni 15,75 ha), położony w sąsiedztwie pałacu królewskiego w Sewilli (2 połowa XIV w.)³. Tworzą go m.in. cztery patia, połączone ozdobnymi przejściami z wnętrzami pałacowymi. W ogrodach zachowano tradycyjną dyspozycję przestrzenną ogrodów arabskich, występują tu także elementy zaczerpnięte z włoskiego manieryzmu (loggia, fontanny i pawilon, zaprojektowane przez Vermondo Restę)⁴. Część założenia przekształcono w XVI w., wprowadzając parter złożony z ośmiu kwater, oraz na początku XX w., kiedy powstał labirynt.

¹ Istnieje podobieństwo założeń arabskich do układów wirydarzowych w kulturze chrześcijańskiej, gdzie ogród o kształcie zbliżonym do kwadratu był zamknięty ścianami obiektu architektonicznego (np. krążgankami klasztorami otwartymi do jego wnętrza) lub ścianami wysokiej zieleni. Układ ścieżek dzielił powierzchnię ogrodu na geometryczne kwatery (w formie krzyża greckiego lub łacińskiego), uprawiane jako „zielone kobierce” (podobnie ogrody arabskie z ukwieconymi ławkami podzielone były kanałami wodnymi na cztery części). W części centralnej umieszczano dominantę, którą stanowiły elementy symboliczne (studnia, fontanna, ozdobne drzewo lub krzew, róża). Ogród arabski był ziemskim odpowiednikiem raju, podobnie jak w kulturze chrześcijańskiej, gdzie symbolika odnosiła się także m.in. do Chrystusa (fontanna, studnia), Matki Bożej (róża), Ewangelistów (cztery boki kwadratu) i krzyża, [w:] M. Siewniak, A. Miłkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1998, s. 277.

² L. Majdecki, *Historia ogrodów*, t. 1, PWN, Warszawa 2007, s. 92.

³ *The Alcázar of Seville*, Wyd. Palacios y Museos Spain 2011, s. 121-149; www.patronato-alcazarsevilla.es.

⁴ L. Majdecki, *op. cit.*, s. 203-205.

II. 1. Ogrody Generalife w Granadzie, Hiszpania (foto B. Makowska, 2011)

III. 1. The Generalife Gardens in Granada, Spain (photo by B. Makowska, 2011)

Znakomitym przykładem sztuki islamu są ogrody Alhambry i Generalife (1248-1273, przebudowane w XIV w.), położone w sąsiedztwie zespołu budowli zamkowych w Granadzie⁵ (il. 1). Naturalne walory miejsca (usytuowanie ogrodów na wzgórzu w sąsiedztwie gór Sierra Nevada) przyczyniły się do powstania niepowtarzalnego założenia. Pełna harmonii symetria w kameralnych, zgeometrzowanych ogrodach (Dziedziniec Mirtów, Lwów, Patio de Deraxa, Patio de la Reja), z wielokrotną

⁵ *Ibidem*, s. 94-102; www.alhambra-patronato.es.

płaszczyzną wody odbijającą architekturę ozdobioną stiukowymi arabeskami (np. wieża Comares i łuki arkad w Dziedzińcu Mirtów), razem z roślinnością (m.in. podkreślające oś kompozycyjną mirtowe szpalery) tworzy pełne wyrazu kompozycje. Równie niezwykle jest położone powyżej Alhambry założenie Generalife z początku XIV w. z tarasami połączonymi schodami, kanałem biegnącym ukośnie po zboczu, doprowadzającym wodę do sadu, i patiami z bogatym systemem wodnym (m.in. Patio de la Acequia, Patio de los Cipreses)⁶.

Interesującym przykładem późnorennesansowych ogrodów jest założenie w Eskurialu, usytuowane od strony południowej i wschodniej pałacu królewskiego i klasztoru, które powstało w latach 1563-1584. Wśród ogrodów wewnętrznych wyróżnia się Patio Ewangelistów, które ostatecznie zostało uformowane jako parter ogrodowy w 1717 r. Przypomina ono w ogólnym zarysie *Quadrato* z Villi Lante w Bagnai^a. Pierwotnie jego środkowe kwatery zajmowały baseny wodne z kaplicą, a kwatery zewnętrzne wypełniał ornament żywopłotowy.

Przykładem parku miejskiego w formie szerokiej alei jest Paseo del Espolón, położony nad brzegiem rzeki Arlanzón w centralnej części Burgos⁸. Został on założony w XVIII w. i przebudowany w późniejszym okresie. Obecnie znajdują się w nim strzyżone klomby, sadzawki, zabytkowa altana i charakterystyczny szpaler platanów klonolistnych, splecionych gałęziami, które tworzą zielone sklepienie.

3. OGRODY XX-WIECZNE

Park San Telmo w Sewilli, zwany Parkiem Marii Luizy⁹, został zaprojektowany przez Jeana Claude'a Nicolasa Forestiera. Powstał w 1911 r. na terenach należących do rezydencji San Telmo, подарowanych w 1893 r. miastu przez księżniczkę Marię Luizę Orleańską. Obszar parku został wykorzystany przy okazji światowej wystawy iberoamerykańskiej w 1929 r. Znaczącym założeniem powstałym z tej okazji jest półkolisty Plac Hiszpański, otoczony dwiema galeriami z kanałem wodnym (plac i dawna siedziba wystawy iberoamerykańskiej zostały zaprojektowane przez Anibala Gonzáleza).

Na uwagę zasługują także modernistyczne Ogrody Sabatini w Madrycie, utrzymane w stylu neoklasycystycznym, które powstały w latach 30. XX w. w miejscu dawnych stajni królewskich, zbudowanych przez Francisco Sabatiniego. Autorem ogrodów był Fernando García Mercadal¹⁰. Znajdują się w tam liczne rzeźby, fontanny i partery żywopłotowe¹¹.

Jedną z ważniejszych atrakcji turystycznych Barcelony jest Park Güell (1900-1914) o powierzchni 20 ha, zaprojektowany przez Antonio Gaudiego i Josepa Marię Jugola. W pierwotnej wersji miał być on częścią założenia miasta-ogrodu z ok. 60 domami dla zamożnych barcelończyków. Na uwagę zasługuje Sala Hipòstila z 88 kolumnami¹²,

⁶ Pierwotnie rabaty kwiatowe były położone poniżej alejek, [w:] P. Hobhouse, *Historia ogrodów*, Arkady, Warszawa 2005, s. 70.

⁷ L. Majdecki, *op. cit.*, s. 204-206.

⁸ www.euroresidentes.com/viajes/guias/burgos/parques-jardines-burgos.htm; www.spain.info/pl/conoce/jardines-historicos/burgos/paseo_del_espolon.html.

⁹ L. Majdecki, *op. cit.*, t. 2, Warszawa 2008, s. 412.

¹⁰ www.spain.info/pl/conoce/jardines-historicos/madrid/jardines_de_sabatini.html.

¹¹ L. Majdecki, *op. cit.*, t. 2, s. 413.

¹² W środku 86 kolumn znajdują się specjalne kanały, które umożliwiają spływ wody deszczowej z tarasu.

taras z długą falistą ławką, pochylone kolumny, podtrzymujące ścieżki spacerowe inspirowane formami roślinnymi, i punkt widokowy koło Casa Trias. Gaudi, wykorzystując potłuczoną ceramikę do wykończenia ławek i ścian elementów architektonicznych w parku, okazał się być w tym założeniu prekursorem recyklingu.

Na wzgórzu Montjuïc¹³ w Barcelonie przy okazji wystawy światowej założono nowe ogrody, m.in. de Mossèn Cinto Verdaguer (Joaquim M. Casamor, 1970), de Costa i Llobera (Joaquim M. Casamor, Joan Pañella, 1970) z roślinnością tropikalną i pustynną, następnie ogród botaniczny¹⁴ (ok. 1995 r.), urządzony na dawnym miejskim śmietniku z kolekcją ok. 40 tys. roślin pochodzących ze śródziemnomorskich obszarów klimatycznych, a także ogród de Mossèn Cinto Verdaguer z roślinami cebulkowatymi, park Laribal (J.C.N. Forestier, 1922)¹⁵ ze schodami, pergolami, sadzawkami i posągami, oraz ogród d'Aclimatació, gdzie czasowo sadzono importowane gatunki drzew i krzewów (m.in. z Chin, Australii i Afryki Południowej), które po aklimatyzacji przesadzano w inne miejsca. Są to ulubione przez mieszkańców miejsca rekreacji, z których rozciągają się znakomite widoki na port i miasto (punkt widokowy Mirador del Alcaldé).

Niezwykle interesującym przykładem założenia pełniącego rolę zielonej osi miasta są Jardines del Turia w Walencji¹⁶. Po szczególnie dotkliwym wylewie rzeki Turii w 1957 r. zdecydowano o zmianie jej biegu¹⁷. Pierwotnie w jej starym korycie miała powstać autostrada, ale ostatecznie (po konsultacjach społecznych) zdecydowano o utworzeniu w tym miejscu parków i terenów rekreacyjnych. Nowe, ogromne założenie o długości 9 km powstało w latach 80. XX w. i stało się istotnym elementem kompozycyjnym miasta, a także ważnym ciągiem pieszym ulubionym przez mieszkańców i dostępnym również dla osób niepełnosprawnych. Tworzy je od zachodu Park de Cabecera (o powierzchni 35 ha) z jeziorem, zespołem boisk i placów zabaw (m.in. Guliwer), następnie Pałac Muzyki (proj. José María Paderes, 1987), otoczony szklaną palmiarnią i zespołem fontann, oraz Miasto Nauki i Sztuki (proj. Santiago Calatrava, 2005). W Mieście Nauki i Sztuki – nowym symbolu miasta – znajdują się Pałac Sztuki, Muzeum Nauki, kino typu Imax, delfinarium i oceanarium (proj. Félix Candela, 2002). Tereny te nazwano „rzeką kultury”¹⁸, która ożywia zaniedbaną wcześniej portową część miasta. Na otwartej przestrzeni prezentowane są tu czasowe wystawy rzeźb. Przez całe założenie można przejechać turystycznym pociągiem, rowerem lub na rolkach. Po drodze mija się liczne mosty, m.in. Puente del Mar, Puente de las Flores i Puente de Calatrava. Założenie to cechuje prostota i elastyczność, a podstawowym kryterium jest dowolność, swoboda wyboru atrakcji i sposobu spędzania czasu. Każda z części ma swoje specjalne przeznaczenie. Między „mostem kwiatów”¹⁹ i mostem Calatravy na przykład, gdzie znajdują się duże powierzchnie trawiaste,

¹³ Parc del Migida opisuje K. Bernacki, [w:] K. Bernacki, *Idea parku miejskiego po 1982 roku*, praca doktorska, Politechnika Wrocławska, Wrocław 2009, s. 77.

¹⁴ A. Zachariasz, *Współczesne kierunki i tendencje w projektowaniu parków publicznych*, „Nauka Przyroda Technologie” t. 3, z. 1, Poznań 2009, s. 4-5.

¹⁵ L. Majdecki, op. cit., t. 2, s. 413.

¹⁶ E. Czekiel-Świtalska, *Znak miejsca a nowoczesna przestrzeń architektoniczna*, „Czasopismo Techniczne” 6-A/2008.

¹⁷ A. Świtalska, *Przestrzeń ciągu pieszego w Walencji i forma jego zagospodarowania*, „Przestrzeń i Forma” nr 10, Szczecin 2008, s. 273-280.

¹⁸ www.valenciavalencia.com/sights-guide/turia.htm.

¹⁹ W czasie wizyty papieża Benedykta w Walencji w 2006 r. most ozdobiono kwiatami w kolorze białym i żółtym.

często odbywają się festiwale i zatrzymują cyrki. Tereny zielone, oparte na systemie rzeczonym, stały się tłem dla kultury, sztuki, rozrywki i wypoczynku, nowym symbolem miasta, klamrą porządkującą jego przestrzeń²⁰.

4. NAJNOWSZE ROZWIĄZANIA

Współczesne techniki i technologie otwierają nowe możliwości w projektowaniu terenów zielonych w mieście, gdzie często brakuje przestrzeni na tworzenie większych założeń. Szczególną otwartością na tego typu eksperymenty można zauważyć m.in. w Madrycie i Bilbao.

Przykładem nowatorskich tendencji jest centrum kulturalne Caixa Forum w Madrycie (budynek pierwotnie zaprojektowany przez Jesúa Carrasco-Muñoz Encina w 1899 r., w latach 2008-2010 przebudowany przez firmę Herzog de Meron), na elewacji którego umieszczono 24-metrowy pionowy ogród (il. 2) o powierzchni 460 m², autorstwa Patricka Blanca (2010). Dzięki temu założeniu poszerzono tereny zielone znajdujące się w sąsiedztwie (Ogród Muzeum Prado i Królewski Ogród Botaniczny) o niewielki plac z porośniętą roślinnością ścianą po drugiej stronie bulwaru Paseo del Prado. Dywan składający się z 15 tys. roślin poruszających się na wietrze nazwano „żywym graffiti”²¹. Podobne projekty Blanc prezentował już w Paryżu (Quai Branly Museum), Londynie (Van Gogh Vertical Garden), Genewie (Aquarium) i innych miastach. Tu jednak zielona ściana nie jest substytutem elewacji budynku, nie ma okien ani drzwi, ale stanowi ogród zróżnicowany z architekturą, stanowiący tło dla eksponowanych rzeźb i kontrastujący z czerwienią ostatniego piętra Caixa Forum. Wraz z jego budynkiem tworzy kameralne wnętrze, uzupełniając w ten sposób deficyt zielonych przestrzeni publicznych w intensywnie zabudowanej stolicy Hiszpanii. Projekt ten wykorzystuje element zaskoczenia, przyciąga niezwykłością i jest wizytówką, „żywą reklamą” nowego centrum kulturalnego.

Nowe środki wyrazu zastosowano także w Bilbao w projekcie ogrodu nazwanego „wspinającym się po schodach” lub „spływającym ogrodem” (*The flowing garden*, proj. Balmori Associates, 2009)²². Pozwala on na redefinicję otaczającej przestrzeni (wieże zaprojektowane przez Arata Isozakię) i funkcji schodów, które są częścią ciągu pieszego prowadzącego do mostu Campo Volantín nad rzeką Nervión. Podobnie jak schody hiszpańskie w Rzymie ogród sprawił, że nie tylko można po schodach wychodzić lub schodzić, ale po prostu na nich przebywać i zatrzymać się. Konstrukcję ogrodu wykonano ze stali rdzewionej (korteńska), gdzie rośliny tworzą kaskadowo spływające pasma o różnej fakturze i kolorze. Ogród o powierzchni ok. 80 m² ma amorficzną formę, „towarzyszącą” poruszającym się po nim ludziom. Oprócz tego założenia Balmori Associates przygotowuje dla Bilbao plan sieciowego systemu terenów zielonych, którego celem jest połączenie starej części miasta

²⁰ W programie funkcjonalnym uwzględniono także formy wypoczynku preferowane przez nowoczesne społeczeństwo (scatepark, oryginalne place zabaw itp.), [w:] K. Bernacki, *Idea parku miejskiego po 1982 roku*, op. cit., s. 88.

²¹ J.A. Garcia, La Caixa, www.zeleno.eu/en/articles/385-caixa-forum-madrid-and-the-last-vertical-garden-of-patrick-blanc.html; www.buildipedia.com/go-green/eco-news-trends/from-madrid-patrick-blancs-vertical-garden; www.superstock.com/stock-photography/Patrick+Blanc; www.verticalgardenpatrickblanc.com.

²² www.studiogblog.com/...gardens/the-flowing-garden-in-bilbao-spain; www.landscapeonline.com/research/article/12667; www.balmori.com/link/BilbaoJardin2009cutsheetsN.pdf.

z XIV-wieczną katedrą Santiago z Muzeum Guggenheima²³. Indywidualne rozwiązanie lokalnych problemów planistycznych z pewnością przyczyni się do jeszcze większej atrakcyjności Bilbao, a oryginalność formy zieleni wprowadzonej w przestrzeń publiczną wpłynie na prestiż jej otoczenia.

II. 2. Pionowy ogród Patricka Blanc, Caixa Forum w Madrycie, Hiszpania (foto B. Makowska, 2011)

III. 2. Patrick Blanc's Vertical Garden, Caixa Forum in Madrid, Spain (photo by B. Makowska, 2011)

5. PODSUMOWANIE

Niepowtarzalność ogrodów w Hiszpanii wynika z cech kulturowych regionów, położenia i bogactwa tła przyrodniczego. Widoczne jest w nich połączenie kompozycji ogrodowej z architekturą i jej otoczeniem²⁴. Ich położenie przestrzenne (czę-

²³ Pełnią one funkcje „tranzytowe”. Por. P. Wolski, *Współczesny park miejski w Europie*, Katowice 2006, s. 7.

²⁴ Znakomitym tego przykładem było Patio de los Naranjos w Kordowie, gdzie pierwotnie układ drzew pomarańczowych stanowił przedłużenie rzędów kolumn w Wielkim Mecze.

sto usytuowane na wzgórzu lub w sąsiedztwie rzeki) wykorzystuje walory krajobrazu, umożliwiając jego obserwację. Istotną rolę w ogrodach tego obszaru, ze względu na panujące tu upały, odgrywa woda, która dzięki bogatemu systemowi kanałów, fontann i efektownych kaskad stanowi element dekoracyjny i jednocześnie użytkowy. Projektowane w ogrodach i parkach loggie, pergole, wykonane z materiału przestony *toldos* i same drzewa (często o spletanych na kształt sklepienia gałęziach) dostarczają tak ważnego w tym klimacie cienia. Charakterystyczną cechą ogrodów jest również nawiązywanie do miejscowej tradycji zdobienia posadzek, murków, basenów i kanałów różnobarwnymi płytkami z abstrakcyjnymi ornamentami, a także bogactwo kolorów kwitnących tam aromatycznych roślin. Odbicia światła w wodzie i połyskliwych płytkach, a także refleksy pojawiające się na architekturze tworzą impresjonistyczną migotliwość i malarskość założeń. Przedstawione przykłady mają cechy charakterystyczne dla okresów w jakich powstały i ich twórców. Ze względu na duże zróżnicowanie kulturowe kraju widoczne są cechy typowe dla określonych regionów. Najbardziej wyraziste ogrody arabskie na południu kraju z jednej strony są wyodrębnione z otoczenia, z drugiej zaś strony dzięki tarasom widokowym z nim powiązane. Znajdujące się w nich zamknięte patia stanowią intymne miejsca zapewniające prywatność gospodarzom. Ich kompozycję, wraz z roślinnością, tworzą kanały i baseny wodne. Skontrastowano w nich geometryczne formy architektoniczne i roślinne (*topiary*) z bardziej swobodnymi pnączami i kwiatami. Całe założenia ogrodowe nie są od razu widoczne – kameralne wnętrza są odkrywane w miarę ich oglądania. Ogrody te dostarczają wrażeń estetycznych i duchowych, pojawia się w nich element tajemnicy i zaskoczenia. Również współczesne założenia mają pewne typowe cechy ogrodów Hiszpanii. Prezentowane w artykule oryginalne przykłady z Madrytu i Bilbao przywołują łąki kwiatowe ogrodów arabskich, gdzie rośliny zostały dobrane w kontrastowych zestawieniach kolorów i faktur. Współczesny materiał – stal korteńska o różnorodnej fakturze – na nowo kontynuuje tradycję *asulejos*. Dzięki nowym założeniom miasta Hiszpanii przyciągają turystów nie tylko swoimi zabytkami, ale również awangardowymi rozwiązaniami parków i ogrodów. Są one istotne dla wizerunku współczesnych miast²⁵, pełnią rolę integrującą tkankę urbanistyczną, podnosząc jej jakość, przyczyniają się także do aktywizacji terenów je okalających²⁶. Często w sposób kompleksowy łączą towarzyszące funkcje o szeroko rozumianej ofercie programowej.

LITERATURA

- BERNACKI K., *Idea parku miejskiego po 1982 roku*, praca doktorska, Politechnika Wrocławska, Wrocław 2009 [www.krajobraz.wroc.pl/.../KB1.Idea_parku%20miejskiego_po_1982_rok].
- DRAPPELLA-HERMANSDORFER A., *Współczesny park miejski w Europie* [www.slaskie.pl/wpkiw/pw_wpme_2.pdf].
- GARCIA J.A., *La Caixa* [www.zeleno.eu/en/articles/385-caixa-forum-madrid-and-the-last-vertical-garden-of-patrick-blanc.html].
- HOBHOUSE P., *Historia ogrodów*, Warszawa 2005.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, t. 1, Warszawa 2007.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, t. 2, Warszawa 2008.

²⁵ A. Drapella-Hermansdorfer, *Współczesny park miejski w Europie*, www.slaskie.pl/wpkiw/pw_wpme_2.pdf.

²⁶ A. Zachariasz, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Monografia 336, Politechnika Krakowska, Kraków 2006, s. 27.

- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.
- ŚWITALSKA A., *Przestrzeń ciągu pieszego w Walencji i forma jego zagospodarowania*, „Przestrzeń i Forma” nr 10, 273-280 [www.pif.zut.edu.pl/pif-10_pdf/023%20SWITALSKA%20Alicja%20OK.pdf].
- The Alcázar of Seville*, Spain 2011.
- WOLSKI P., *Współczesny park miejski w Europie* [www.slaskie.pl/wpkiw/pw_wpme_2.pdf].
- ZACHARIASZ A., *Współczesne kierunki i tendencje w projektowaniu parków publicznych*, „Nauka. Przyroda. Technologie” t. 3, z. 1, Poznań 2009, 1-10.
- ZACHARIASZ A., *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Monografia 336, Politechnika Krakowska, Kraków 2006.

MARZENA JELENIEWSKA*

PARK BAGATELLE – PARYSKI DROBIAZG Z WIELKĄ ELEGANCJĄ, HISTORYCZNYM, KULTUROWYM I KRAJOBRAZOWYM BOGACTWEM

BAGATELLE PARK IN PARIS – TRINKET WITH GREAT ELEGANCE, HISTORICAL, CULTURAL AND LANDSCAPE RICHNESS

Streszczenie

J.-J. Rousseau pisał: „To uwaga, jaką skupiamy na drobiazgach, sprawia, iż stają się one ważnymi obiektami”. Czy tak też jest w przypadku paryskiego drobiazgu, czyli parku Bagatelle? W artykule podjęto próbę odpowiedzi na pytanie – Czy owa „bagatela” jest godna naszej uwagi z historycznego i krajobrazowego punktu widzenia? Bez wątpienia tak. Stanowi harmonijny przykład przekształceń od ogrodu regularnego przez prywatny *jardin anglaise* do doskonale funkcjonującego miejskiego parku publicznego, ze specjalistycznymi kolekcjami i słynnym konkursem róż. Kolejni projektanci – T. Blaikie, F.J. Bélanger, J.C.N. Forestier – nadali mu niepowtarzalny charakter i spójną formę, kreując prawdziwie paryską ikonę elegancji ogrodowej. Doskonale sprawdziło się tu połączenie francuskiej odmiany ogrodu angielskiego z układami formalnymi i widocznymi już wpływami modernizmu.

Słowa kluczowe: ogród angielski, ogrody tematyczne, rosarium, konkurs róż

Abstract

J.-J. Rousseau wrote, “This remark, which focus on trifle, makes it they become important object”. If that it is with Parisian trifle – the Bagatelle park? The article try to give the answer for the question: “If this trifle is worthy of our attention to the historical and landscape point of view?”. Doubtless, yes. It is a harmonious example of transformation from the private *jardin anglaise* to perfectly functioning urban public park, with specialized collections of plants and roses competitions. Successive designers: T. Blaikie, F.J. Bélanger, J.C.N. Forestier, gave him a unique character and consistent form, creating a truly Parisian elegance icon garden. Perfectly worked here a combination of French varieties of the English garden formal systems and already visible influences of modernism.

Keywords: English garden, theme gardens, rosarium, roses competitions

* Mgr inż. Marzena Jeleniewska, Katedra Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu.

1. WSTĘP

Park Bagatelle (Parc de Bagatelle), położony w zachodniej części Paryża, na skraju Lasku Bulońskiego¹ (Bois de Boulogne) i w pobliżu nowoczesnej dzielnicy La Défense, był niegdyś ogrodem prywatnym, obecnie zaś pełni funkcje parku publicznego. Lasek Buloński (840 ha) jest dużym parkiem krajobrazowo-leśnym, znajdującym się wewnątrz aglomeracji miejskiej Paryża, a przyległy doń Parc de Bagatelle zajmuje obecnie 24 ha powierzchni. Nazwany bagatelą² zmusza do rozważań, które podjął Jean-Jacques Rousseau, pisząc: „To uwaga, jaką skupiamy na drobiazgach, sprawia, iż stają się one ważnymi obiektami”. Udowadnia to park Bagatelle, obiekt o bogatej historii, o nawarstwionej strukturze, dzieło wybitnych projektantów, którzy nadali mu niepowtarzalny charakter i spójną formę, kreując prawdziwie paryską ikonę elegancji ogrodowej. Doskonale sprawdziło się tu połączenie francuskiej odmiany ogrodu angielskiego z układami formalnymi i widocznymi już wpływami modernizmu.

2. BAGATELLE – OD JARDIN ANGLAISE DO PARKU PUBLICZNEGO

Początki parku sięgają XVIII w., kiedy to marszałek Victor Marie d'Estrées, markiz de Coeuvres, kupił posiadłość od adwokata i radcy prawnego Paryża Louisa-Paula Bellangera³, będącego ówczesnym właścicielem posiadłości. Tak oto 17 sierpnia 1720 r. marszałek d'Estrées, nowy właściciel posiadłości, postanawia zagospodarować niewielki pawilon, który powiększa i nazywa Bagatelle – „nic z wielką elegancją”⁴, a posiadłość szybko staje się ulubionym miejscem spotkań towarzyskich, co związane było z wygodnym trybem życia prowadzonym przez marszałka. Posiadłość często zmieniała właścicieli aż do 1 listopada 1775 r., kiedy została kupiona przez 18-letniego hrabię d'Artois, młodszego brata króla Ludwika XVI, przyszłego króla Karola X. Posiadłość była w bardzo złym stanie, dlatego też stała się obiektem zakładu między hrabią Artois i jego szwagierką królową Marią Antoniną, właścicielką Petit Trianon, która twierdziła, iż nie sposób jest ją odbudować w mniej niż 90 dni. I tak w ciągu 64 dni (21.09-26.11.1777, na nowo odrodziła się posiadłość – pałac i park Bagatelle. Określany często jako „szaleństwo d'Artois” (Folie d' Artois), stanowi przykład *jardin anglaise*⁵, który wiązał się z wielkimi zmianami zachodzącymi w sztuce

¹ Lasek Buloński – Bois de Boulogne, park w zachodniej części Paryża; 846 ha; zawiera m.in. hipodrom, ogród botaniczny i zoologiczny, tereny sportowe (korty Roland Garros).

² Bagatela – w architekturze rezydencjonalnej XVIII i początku XIX w. ogrodowy pawilon mieszkalny, pałacyk lub pawilon typu *maison de plaisance*, o lekkich swobodnych formach architektonicznych; niekiedy nazwa rozciągana była na całą posiadłość z takim pałacem, [za:] N. Pevsner, J. Fleming, H. Honour, *Encyklopedia architektury*, Warszawa 1992, s. 39; *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. S. Kozakiewicz, Warszawa 1976, s. 39 i 279. W Polsce tą nazwę ma np. założenie Radziwiłłów w Czekanowie koło Ostrowa Wielkopolskiego.

³ Często mylony z uwagi na podobieństwo imienia i nazwiska z François-Alexandre Bélangerem – architektem, który w późniejszym czasie zaprojektował Park Bagatelle.

⁴ Division du Bois de Boulogne, *Bois de Boulogne Le parc de Bagatelle*, Paris info, Historique, b.r.w.

⁵ *Jardin à l'anglaise* (*jardin anglais*, *jardin*) – termin przyjęty w XVIII w. i stosowany w Europie dla ogrodów nowego typu, o kompozycji swobodnej. Określenie francuskie – *jardin anglaise* – oznacza ogród będący w opozycji do ogrodu regularnego w stylu proponowanym przez A. Le Nôtre'a. Bagatelle zaliczane jest do drugiego okresu kształtowania *jardin à l'anglaise* (1775-1815), kiedy projektowano obiekty z licznymi budynkami w egzotycznym stylu, ze skałami, ruinami i innymi *fabriques*. Do innych powstałych wówczas obiektów zaliczyć należy m.in. Caraman, Harcourt, Malmaison, Desert de Retz, Betz, Ermenonville, [za:]

ogrodowej⁶. Modne stały się układy naturalne, łagodne linie, swobodne nasadzenia, wzniesienia i strumyki. Główny architekt, François Joseph Belanger (1744-1818), pracując nad projektem Bagatelle, do realizacji ogrodu zaangażował szkockiego ogrodnika Thomasa Blaikie⁷. I tak regularne XVII-wieczne założenie w stylu André Le Nôtre stało się przeszłością. Zgodnie z nowym nurtem projekt parku powstał w stylu angielsko-chińskim⁸, co zmieniło krajobraz paryskiej Bagateli – kręte ścieżki pośród trawników prowadziły do różnych zakątków, odsłaniając nowe sceny w ogrodzie z jeziorem, strumieniami, wodospadami i grotami, ze sztucznymi skałami i wzniesieniami. Powierzchnię parku powiększono do 14 ha. W centralnej części umieszczono sprowadzoną z Chin pagodę, która zachowała się do dziś. W ogrodzie znalazły się też liczne budowle: chiński pawilon, gotyckie ruiny, mosty, domek Racine'a, egipski obelisk, klasyczny sarkofag, zwany grobowcem faraona, Świątynia Miłości, baszta i rzeźby figuralne, wzbogacające sceny parkowe⁹. Architekt postępy swojej pracy zrelacjonował w *Dzienniku szkockiego ogrodnika*¹⁰.

W 1812 r. ryciny prezentujące Bagatelle zamieszcza w dziele *Recueil d'architecture civile: contenant les plans, coupes et élévations des châteaux, maisons de campagne, et habitations rurales, jardins anglais, temples, chaumières, kiosques, ponts, etc* Jean Charles Krafft, architekt i projektant, jak podano na stronie tytułowej. W objaśnieniach do planu, który datowano na rok 1782, wymieniono 25 pozycji i są to kolejno: 1. Wejście do ogrodu Bagatelle; 2. Kordegarda (pawilon straży); 3. Oficyna; 4. Stajnie i obejście; 5. Wielki pawilon (rezydencja); 6. Ogród francuski; 7. Wielki strumień przeznaczony do pływania łódkami; 8. Chata; 9. Mostek z nieobrobionego surowego kamienia; 10. Mały mostek chiński; 11. Pawilon Filozofa; 12. Zbiornik wodny i wodospad; 13. Namiot chiński; 14. Wielka skała z wodospadem; 15. Wyspa z grobowcem Króla (grobowiec faraona); 16. Wielki drewniany most; 17. Most chiński; 18. Most miłości trójkątny ceglany; 19. Most skalny ze spadającą wodą; 20. Most z nieobrobionych surowych kamieni; 21. Skalny pasaż prowadzący labiryntowo na szczyt skały do wyniesionego ogrodu; 22. Pola uprawne; 23. Pola uprawne i winnice włoskie; 24. Jezioro; 25. Pawilon szwajcarski.

Prezentowany na rycinie plan pokazuje obiekt o złożonym układzie kompozycji. Rezydencja i otoczenie ma układ geometryczny, z nanizanymi na oś główną elementami, co jest charakterystyczne dla francuskiego baroku. Opisano na planie kolejne dziedzińce: przedni (*Avant Cour*), rozplanowany na rzucie koła; kolejny, tzw. pierwszy (*Première Cour*); poniżej na zachód od nich dwa dziedzińce dolne oraz

A. Böhm, A. Zachariasz, *Architektura krajobrazu i sztuka ogrodowa. Ilustrowany słownik angielsko-polski*, T. II, e-j, Warszawa 2000, s. 252, 253; *The Oxford Companion to Gardens*, editors G. & S. Jellicoe, P. Goode, M. Lancaster, Oxford 1991, s. 34.

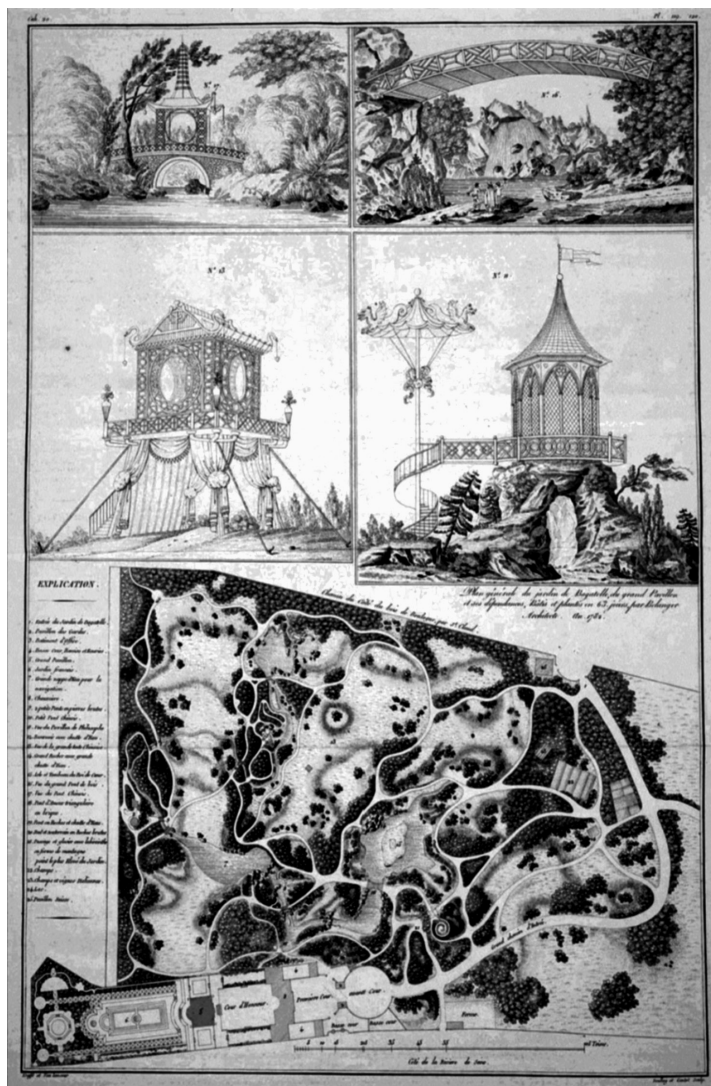
⁶ Division du Bois de Boulogne, *Bois de Boulogne Le parc de Bagatelle*, op. cit.

⁷ Thomas Blaikie (1750-1838), szkocki botanik i ogrodnik, który pracował głównie we Francji, m.in. w Bagatelle, Le Raincy, Parc Monceau. W wydanych w 1931 r. pamiętnikach pt. *Diary of a Scotch Gardener at the French Court at the End of the Eighteenth Century* opisał francuskie ogrody.

⁸ *Jardin anglo-chinois* – stosowana dla wczesnych ogrodów w stylu swobodnym francuska nazwa ogrodu angielsko-chińskiego; nazwa (XVIII i XIX w.) używana również w Polsce. We Francji styl ten reprezentowały m.in. Cassan, Chantilly, Desert de Retz, Folie Saint James czy wiele innych opisywanych przez G.L. Le Rouge'a w dziele *Les Jardins Anglo-Chinois 'a la mode* (Paris, 1774-1788), które również spopularyzowało to określenie.

⁹ L. Majdecki, *Historia ogrodów*, t. 2: *Od XVIII wieku do współczesności*, Warszawa 2008, s. 134-137.

¹⁰ T. Blaikie, *Diary of a Scotch Gardener at the French Court at the End of the Eighteenth Century*, London 1931.

II. 1. Ogród Bagatelle i jego budowle, 1782, [za:] J.Ch. Krafft, *Recueil d'architecture civile: contenant les plans, coupes et élévations des châteaux, maisons de campagne, et habitations rurales, jardins anglais, temples, chaumières, kiosques, ponts, etc., etc.*, Paris 1812, pl. 119, 120

III. 1. Bagatelle garden and its buildings, 1782

przed pałacym honorowy (*Cour d'Honneur*). Od strony północnej, ogrodowej, zlokalizowany jest zagłębiony parter z układem trawników, okolony bindażem, i dalej na północ, na osi, gabinet wycięty w pełnym boskiecie na planie ośmioboku z wnękami. Z tego gabinetu prowadzą sinusoidalne ścieżki do trzech innych mniejszych gabinetów. Na wschód od tej regularnej kompozycji rozpościera się rozległy swobodny ogród angielski o międko prowadzonych ścieżkach, malowniczo ukształtowanym

terenach, rozległych polanach i z rozbudowanym układem wodnym z siedmioma mostkami o różnym charakterze (o czym informują objaśnienia). Górna część ryciny pokazuje cztery obiekty (17, 16, 13 i 11). Trzy przedstawione pawilony zlokalizowane są na podwyższeniu, skąd są lepiej widoczne. Na trzech rycinach pojawiają się budowle egzotyczne (17, 13, 11) – pagoda, namiot i parasol. Pawilon (11) inspirowany jest budowlami gotyckimi. W przeszle dużego mostu (16), zawieszzonego między skałami, rysuje się dramatyczny widok na górską scenerię. Rośliny pokazano w naturalnej formie, zindywidualizowane, np. przy grocie filozofa pojawiają się smukłe pochyłone świerki posadzone paprociami (11). Widoki te doskonale ilustrują uzupełnianie architektonicznym sztafażem tak wtedy modne sceny ogrodowe o różnym charakterze¹¹.

Podczas rewolucji posiadłość stała się własnością narodową. Następnie sprzedano ją stowarzyszeniu przedsiębiorców (1797). W pałacyku powstała restauracja i odbywały się tam liczne bale. Była wówczas oazą spotkań towarzyskich dla osobistości wysokiej rangi, a park miejscem spacerów. W 1806 r. Napoleon I kupił posiadłość, która po raz kolejny zostaje odnowiona z przeznaczeniem na domek myśliwski i na nowo staje się miejscem spotkań przedstawicieli elit aż do roku 1835.

W 1835 r. właścicielem Bagatelle zostaje angielski arystokrata, wielki koneser sztuki lord Francis Charles Seymour-Conway – markiz d'Hertford, a siedem lat później dziedziczy ją jego syn Richard Seymour-Conway. Za projekt parku odpowiedzialny jest francuski architekt Louis-Suplice Varé (1803-1883), który zwiększa powierzchnię parku do 24 ha. Mimo zachowania pewnych elementów w stylu angielsko-chińskim Bagatelle ulega kolejnym transformacjom. Głównym elementem parku stają się trawniki i boskiety, oranżeria wraz ze słynnymi parterami, dom ogrodnika (*Maison du chef jardinier*), stajnia – obecnie restauracja (*Écuries*), a w południowej części parku altana – kiosk cesarzowej (*Kiosque de l'Impératrice*), który zachował się do dziś i to właśnie z niego podziwiać można przepiękny widok na rosarium klasyczne (założone znacznie później przez Forestiera). Po śmierci lorda Seymoura Bagatelle przechodzi na własność jego adoptowanego syna Richarda Wallace'a, który odnawia posiadłość. Zagospodarowano dwa tarasy, powstają dwa pawilony strażników i Trianon. Później, po jego śmierci, posiadłość wystawiono w 1905 r. na sprzedaż¹².

3. BAGATELLE JAKO PARK PUBLICZNY

Kluczową rolę w kolejnym ważnym przekształceniu Bagatelle odegrał Jean-Claude Nicolas Forestier¹³, pełniący funkcję Konserwatora Parków i Ogrodów Paryża. To właśnie on zainicjował kupno posiadłości przez miasto Paryż, dzięki czemu 12 stycznia 1905 r. Parc de Bagatelle stał się własnością miejską. Forestier uważał Bagatelle za miejsce wyjątkowe ze względu na jego lokalizację i otoczenie. Zaproponował stworzenie ogrodu z kolekcją roślin nie botanicznych, a ogrodniczych – drzew, krzewów

¹¹ J.Ch. Krafft, *Recueil d'architecture civile: contenant les plans, coupes et élévations des châteaux, maisons de campagne, et habitations rurales, jardins anglais, temples, chaumières, kiosques, ponts, etc., ...*, Paris 1812, pl. 119, 120.

¹² R. Joffé, *Bagatelle, ses jardins et ses Roses*, Paris 1978, s. 3-4, 7-22.

¹³ Jean-Claude Nicolas Forestier (1861-1930), francuski inżynier i projektant ogrodów, który tworzył w stylu eklektycznym. W swych pracach łączył tradycje angielskiego stylu krajobrazowego z ogrodem regularnym, ale jego dzieła nosiły już cechy wczesnomodernistyczne. Był także dyrektorem ogrodów na słynnej paryskiej wystawie *Exposition des Arts Décoratifs* Paris (1925).

i roślin ozdobnych. Chciał wykreować ogród, który miał być miejscem wypoczynku, połączonym z dydaktyką, dostępny dla wszystkich mieszkańców Paryża. To właśnie on stworzył rosarium (1907) i światowej sławy międzynarodowy konkurs nowych róż Bagatelle (*Concours International de Roses Nouvelles de Bagatelle*)¹⁴.

Obecnie Bagatelle jako ogród botaniczny jest bez wątpienia jednym z ciekawszych przykładów parku miejskiego, wyróżniającym się formą, stylem oraz lokalizacją. Jest to doskonały przykład połączenia krajobrazu miejskiego – nowoczesnej dzielnicy (La Défense) z naturalistycznym rozległym Laskiem Bulońskim. Jako obiekt historyczny prezentuje elementy charakterystyczne dla sztuki ogrodowej XVIII, XIX i XX w. Dodatkowo wyróżnia się znanymi obiektami architektonicznymi i bogactwem dendrologicznym. Rosną tu rzadkie gatunki drzew. Park posiada kilka ogrodów tematycznych, eksponujących różne kolekcje roślin. Ogrody te godne są uwagi również ze względu na ich układ oraz małą architekturę¹⁵. W północnej części parku znajduje się lasak dębowy, otoczony skupinami rododendronów, azalii i paproci. Naturalny charakter nadaje mu niewielki zbiornik wodny ze sztuczną kaskadą, małym mostkiem i kamienną grotą. Niezwykle dekoracyjny zakątek, w romantycznym stylu, któremu uroku i atrakcyjności dodaje kolekcja grzybieni (*Nymphaea*)¹⁶. Dodatkowo teatralnego klimatu nadają miejscu wznoszące się nad basenem konary buka zwyczajnego „Pendula” *Fagus sylvatica* ‘Pendula’. W tej części godna uwagi jest również araukaria chilijska *Araucaria araucana*.

Po przeciwnej stronie rozpościera się widok na budynek Trianon i pałacyk, wraz z typowym XVIII-wiecznym ogrodem francuskim we wgłębniku (*boulingrin*). Składają się nań strzyżone żywopłoty z bukszpanu (*Buxus sempervirens*) w układzie formalnym, partery kwiatowe i trawnik ze znajdującą się w centralnej części fontanną, a od strony wschodniej kolekcja piwonii (*Paeonia*), stanowiąc niezwykle dekoracyjną i cenną część parku. Nieopodal usytuowany jest ogród roślin aromatycznych.

Na południowy wschód od ogrodu francuskiego, w centralnej części parku angielsko-chińskiego, odnajdujemy typowe dla tego stylu elementy architektoniczne, takie jak: sztuczną skałę (*Grand rocher*) i ruiny opactwa Longchamp (*Ruines de l'abbaye de Longchamp*), grotę, wodospad i zbiornik wodny (*Grotte, cascade et piece d' eau des Cygnus atratus*) oraz grotę czterech wiatrów (*Grotte des 4 vents*), dawniej nazywaną Pawilonem Filozofów. W tej części pojawia się kolekcja bylin, eksponowana w ogrodzie osobliwości (*Jardin des curiosités*). Ogród ten, którego celem było wywoływanie kontrastów, tworzenie wrażeń przyjemności, niespodzianki i twórczości, do dzisiaj intryguje zwiedzających. W tym fragmencie do dziś zachowała się Pa-goda, element typowy dla XVIII-wiecznych założeń ogrodowych, a naturalny styl angielski podkreśla zbiornik wodny nazywany japońskim lustrem. Te XVIII-wieczne obiekty, niektóre zachowane niestety częściowo, są dziś świadectwem przeszłości. Możemy je podziwiać, spacerując krętymi ścieżkami Bagateli, która ciągle udowadnia, że przez swoje bogactwo architektoniczne i wspaniałą roślinność nadal jest kosztownym drobiazgiem.

Pośród różnych ogrodów tematycznych jednym z ważniejszych jest Ogród Wystawców, charakterystyczny ze względu na swoją formę – prosty układ, symetrię względem głównej ścieżki, wzdłuż której znajduje się pergola z kolekcją glicynii chiń-

¹⁴ *Les parcs & jardins de PARIS 400 lieux de détente et de découverte*, Paris 2001, s. 246-247.

¹⁵ B. Mandô, *Bagatelle et ses roseraies. La roseraie de Bagatelle. Son histoire et son activité*, Paris 2002, s. 3-4.

¹⁶ *Les parcs & jardins de PARIS 400 lieux de détente et de découverte*, op. cit.

skiej (*Wisteria sinensis*) oraz milinem amerykańskim (*Campsis radicans*). Są w nim eksponowane kompozycje bylin i roślin jednorocznych, a całości formalnego charakteru nadają formowane żywopłoty z bukszpanu (*Buxus sempervirens*). W tej części podziwiać możemy również kolekcję powojników (*Clematis*), astrów (*Aster*) i pelargonii (*Pelargonium*), które eksponowane są w donicach w okresie letnim¹⁷.

II. 2. Zbiornik wodny z kaskadą, kolekcją *Nymphaea*. Park Bagatelle, Paryż (foto M. Jeleniewska)

II. 3. Pałac z ogrodem francuskim. Park Bagatelle, Paryż (foto M. Jeleniewska)

III. 2. Pond with cascade, collection *Nymphaea*. Parc Bagatelle, Paris (photo by M. Jeleniewska)

III. 3. Palace with French garden. Parc Bagatelle, Paris (photo by M. Jeleniewska)

W południowej części parku, za domem szefa ogrodników (*Maison du chef jardinier*), usytuowano ogród warzywny, w którym corocznie eksponowane są nowe odmiany warzyw, a całość znajduje się w kwaterach pośród formowanych w szpaler drzew owocowych. Kolejnym interesującym ogrodem tematycznym, stworzonym przez J.C.N. Forestiera (1920), jest Ogród Irysów. Kolekcja irysów (*Iris*) eksponowana jest tam w dwunastu kompleksach, otoczonych niewielkim żywopłotem z bukszpanu (*Buxus sempervirens*). Ogród odcięty jest od parku, gdyż – otoczony wysokimi ścianami cisowymi (*Taxus baccata*) – stanowi odrębne wnętrze, a szum wody z niewielkiej fontanny sprawia, iż miejsce to nabiera swoistego klimatu. Bez wątpienia układ ten powstał pod wpływem ogrodów islamskich, na co wskazuje układ (*motyw char bagh*) i długi kanał na osi, wyniesiony nieco ponad powierzchnię rabat¹⁸.

Na południe od domku szefa ogrodników (*Maison du chef jardinier*) zlokalizowany jest kolejny ważny element Bagateli – oranżeria wraz z parterami oranżeriowymi (*Parterre de l'orangerie*). Jej otoczenie ma prosty układ, w którym zachowana została równowaga. W centralnej części znajduje się niewielka fontanna z rozmieszczonymi wokół niej parterami kwiatowymi, w których eksponowane są sezonowe dekoracje kwietnikowe. To właśnie one mają przygotować zwiedzających na doznania, jakim zostaną za chwilę poddani, przemieszczając się dalej na południe parku, gdzie znajduje rosarium klasyczne.

W zachodniej części parku podziwiać można kolekcję roślin śródziemnomorskich. W pobliżu znajduje się wzniesienie, z którego roztaczają się wspaniałe widoki na cały park.

¹⁷ Y. Le Floc'h Soye, *Le quatre saisons de Bagatelle*, Barcelone 1997, s. 62-63, 68.

¹⁸ Forestier doskonale znał tradycje ogrodu islamskiego, ponieważ działał w Hiszpanii. Projektował Ogród Irysów w Bagatelle już po projekcie parku Marii Luizy w Sewilli (1911) i Parku Laribal w Barcelonie (1916).

II. 4. Ogród Wystawców. Park Bagatelle, Paryż (foto M. Jeleniewska)

III. 4. Garden of Exhibitors. Parc Bagatelle, Paris (photo by M. Jeleniewska)

II. 5. Ogród Wystawców. Park Bagatelle, Paryż (foto M. Jeleniewska)

III. 5. Garden of Exhibitors. Parc Bagatelle, Paris (photo by M. Jeleniewska)

II. 6. Ogród Irysów. Park Bagatelle, Paryż (foto M. Jeleniewska)

III. 6. Iris Garden. Parc Bagatelle, Paris (photo by M. Jeleniewska)

II. 7. Oranżeria. Park Bagatelle, Paryż (foto M. Jeleniewska)

III. 7. Orangerie. Parc Bagatelle, Paris (photo by M. Jeleniewska)

4. ROSARIA W PARKU BAGATELLE

Na przełomie XIX i XX w., kiedy bardzo modne stały się róże, a słynne rosarium w L'Haÿ-les-Roses z Val-de-Marne cieszyło się światową sławą, J.C.N. Forestier postanowił stworzyć rosarium w parku Bagatelle. W 1905 roku w południowej części parku, w miejscu dawnego placu do jazdy konnej, powstało istniejące do dziś rosarium klasyczne. Jest ono drugą propozycją konserwatora, gdyż ze względów finansowych projekt musiał ulec przekształceniu. Pierwotnie Forestier chciał stworzyć amfiteatr róż, które miały być eksponowane w kwaterach na różnych poziomach¹⁹. Bagatelle jest przykładem wczesnego publicznego rosarium, określane stylem l'HAY

¹⁹ B. Mandó, *op. cit.*

lub neoklasycznym²⁰. Formalne, o bardzo prostym układzie, w kształcie prostokąta o powierzchni 1,4 ha, podzielone jest na 43 kwatery, w których eksponowanych jest 8000 róż, 1200 odmian na trawnikowych sektorach otoczonych niskimi obwódkami z bukszpanu (*Buxus sempervirens*). Regularny układ założenia można podziwiać ze znajdującej się w zachodniej części rosarium niewielkiej altany, kiosku (*Kiosque de l'Impératrice*)²¹.

II. 8. Rosarium. Park Bagatelle, Paryż (foto M. Jeleniewska)

II. 9. Rosarium. Park Bagatelle, Paryż (foto M. Jeleniewska)

III. 8. Rose garden. Parc Bagatelle, Paris (photo by M. Jeleniewska)

III. 9. Rose garden. Parc Bagatelle, Paris (photo by M. Jeleniewska)

Od 1907 r. corocznie w czerwcu rosarium klasyczne gromadzi na międzynarodowym konkursie nowych róż Bagatelle (*Concours International de Roses Nouvelles de Bagatelle*) największych specjalistów z dziedziny róż, ich hodowców, architektów krajobrazu oraz znane osobistości ze świata sztuki i kultury. W parku eksponowane są również róże „pejzażu” w tak zwanym rosarium pejzażu lub krajobrazowym (*Rosiers du paysage*), które znajduje się w północnej części parku. Zdecydowanie różni się ono od rosarium klasycznego, ze względu na swoją formę i swobodny układ – na powierzchni 3000 m², pośród swobodnie biegnących ścieżek, w kwaterach eksponowane są róże krajobrazowe²².

5. PODSUMOWANIE

Poza ogrodami tematycznymi i kolekcjami roślin Park Bagatelle słynie z bogactwa dendrologicznego. Spacerując, poznajemy historię parku i Lasku Bulońskiego, zapisaną również różnorodnością gatunkową drzew. W parku odbywają się różnego rodzaju wystawy organizowane przez Dyрекcję Parków, Ogrodów i Terenów Zieleni Paryża oraz przez Stowarzyszenie Przyjaciół Bagatelle (*Association des Amis de Bagatelle*). Ponadto co roku organizowane są przez kwartet francuski plenerowe koncerty, a w oranżerii w okresie letnim odbywa się festiwal muzyki Chopina²³. Paryska Bagate-

²⁰ Division du Bois de Boulogne, Bois de Boulogne Le parc de Bagatelle, op. cit.

²¹ B. Mandô, op. cit.

²² Ibidem.

²³ Les parcs & jardins de PARIS 400 lieux de détente et de découverte, op. cit.

la, o bogatej historii, będąca doskonałym przykładem ewolucji sztuki ogrodowej, której różne formy możemy obserwować, spacerując krętymi ścieżkami pośród angielskich trawników, okazuje się być do dzisiaj niezwykle cennym drobiazgiem w paryskim krajobrazie miejskim.

W pracy wykorzystano dokumentację Mairie de Paris – Direction des Parcs, jardins et espaces verts, Archiwum Parku Bagatelle, b.r.w., oraz materiały autorskie i dokumentację fotograficzną, które autorka artykułu wykonała podczas półrocznego stażu w Parku Bagatelle (2009).

LITERATURA

- BLAIKIE T., *Diary of a Scotch Gardener at the French Court at the End of the Eighteenth Century*, London 1931.
- BÖHM A., ZACHARIASZ A., *Architektura krajobrazu i sztuka ogrodowa. Ilustrowany słownik angielsko-polski*, T. II: e-j, Warszawa 2000.
- Division du Bois de Boulogne, Bois de Boulogne. *Le parc de Bagatelle*, Paris info, dokumentacja Mairie de Paris, Archiwum Parku Bagatelle, b.r.w.
- JOFFET R., *Bagatelle, ses jardins et ses Roses*, Paris 1978.
- KRAFFT J.CH., *Recueil d'architecture civile: contenant les plans, coupes et élévations des châteaux, maisons de campagne, et habitations rurales, jardins anglais, temples, chaumières, kiosques, ponts, etc., ...*, Paris 1812.
- LE FLOC'H SOYE Y., *Le quatre saisons de Bagatelle*, Barcelone 1997.
- Les parcs & jardins de PARIS 400 lieux de détente et de découverte*, Paris 2001.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, t. 2: Od XVIII wieku do współczesności, Warszawa 2008.
- MANDÔ B., *Bagatelle et ses roseraies. La roseraie de Bagatelle. Son histoire et son activité*, Paris 2002.
- PEVSNER N., FLEMING J., HONOUR H., *Encyklopedia architektury*, Warszawa 1992.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. S. Kozakiewicz, Warszawa 1976.
- The Oxford Companion to Gardens*, editors G. & S. Jellicoe, P. Goode, M. Lancaster, Oxford 1991.

RENATA JÓŹWIK*

**WSPÓŁCZESNE REALIZACJE PARKOWE ZWIĄZANE
Z NOWYMI ZESPOŁAMI MIESZKANIOWYMI
NA PRZYKŁADACH PARC DE BILLANCOURT
W BOULOGNE-BILLANCOURT KOŁO PARYŻA,
ECOLOGY PARK I CENTRAL PARK
NA PÓŁWYSPIE GREENWICH W LONDYNIE**

**CONTEMPORARY PARKS IN THE NEW RESIDENTIAL
DEVELOPMENTS FOR EXAMPLES PARC DE BILLANCOURT
IN BOULOGNE-BILLANCOURT NEAR PARIS,
ECOLOGY PARK AND CENTRAL PARK
ON THE GREENWICH PENINSULA IN LONDON**

Streszczenie

Przedstawione w niniejszym artykule współczesne realizacje parkowe, związane z nowymi zespołami mieszkaniowymi, mogą stanowić doskonały wzorzec dla powstających założeń tego typu w Polsce. Pozytywny trend, polegający na wprowadzaniu na tereny śródmiejskie elementów przyrodniczych, a w związku z tym promowaniu wartości społecznych, humanistycznych, jest przeciwstawieniem się realizacjom urbanistycznym, w których najważniejszym celem jest zysk ekonomiczny, osiągnięty przez intensywną zabudowę. Odzwierciedlają to najnowsze realizacje Parc de Billancourt w Boulogne-Billancourt koło Paryża, Ecology Park i Central Park na półwyspie Greenwich w Londynie.

Słowa kluczowe: współczesny park, osiedle mieszkaniowe, rozwój zrównoważony

Abstract

Presented contemporary projects such as: Parc de Billancourt in Boulogne-Billancourt near Paris, Ecology Park and Central Park on the Greenwich Peninsula in London can be excellent examples for other, this kind of realisations in Poland. A positive trend, based on the introduction in urban areas natural elements and human values very often is against realizations, where the most important factor are economy, money etc. A return to the human values is necessary way for creating of the future humanity, also in cultural dimension.

Keywords: contemporary park, housing estate, balanced development

* Mgr inż. arch. Renata Józwik, Zakład Projektowania Urbanistycznego i Krajobrazu Wiejskiego, Wydział Architektury, Politechnika Warszawska.

Współczesne realizacje urbanistyczne w wielkich miastach, europejskich metropoliach, coraz częściej polegają na przekształceniu obszarów wcześniej już zagospodarowanych. Niekwestionowaną intencją jest ich odnowa przez działania dotyczące aspektów przestrzennych, estetycznych i użytkowych. Dotyczy to w pierwszym rzędzie terenów, które uległy dekapitalizacji, zdegradowanych na skutek wcześniejszego sposobu użytkowania. Takie działania jest zgodne z zasadą zrównoważonego rozwoju. Położone w gęsto zabudowanych obszarach śródmiejskich, tego typu fragmenty miast mają szansę stać się enklawami miejskimi przyjaznymi mieszkańcom.

Realizowane obecnie inwestycje mieszkaniowe wykazują się coraz wyższymi standardami architektonicznymi. Rosną także oczekiwania przyszłych użytkowników, dotyczące także najbliższego otoczenia. W ramach zespołów powstają coraz bogatsze pod względem programu i formy przestrzennej publiczne place, pasáže, tereny parkowe, ogrody czy bulwary. Lokalny charakter tych miejsc oddziałuje w szerokim kontekście, nadając tożsamość okolicy.

Tworzone w ramach zespołów mieszkaniowych tereny zieleni, często przypominające wyspy dzikiej przyrody, co pokazują przytoczone w niniejszym artykule realizacje, zwłaszcza Ecology Park w Londynie, pozwalają na przeniesienie się w zupełnie inny krajobraz, odcięcie się od widoku tradycyjnego miasta. Podejście projektowe, nastawione na naturalne potrzeby człowieka, między innymi na potrzebę różnorodności, ciszy, relaksu, bezpośredniego kontaktu z przyrodą, pomaga przystosowywać przestrzeń przekształconą przez człowieka do lepszego komfortu życia w mieście. Odczucie owego „przeniesienia” pozwala na refleksję i dystans do codzienności.

O kreowaniu miejsc pisze J. Gehl: „Tak, jak możliwe jest stworzenie określonej palety kolorystycznej miasta poprzez dobór materiałów i kolorów, tak poprzez decyzje projektowe można wpływać na formy zachowań, tworząc dobre lub złe warunki w zewnętrznej przestrzeni pozadomowej, a zarazem kreując miasta tętniące życiem lub go pozbawione”¹. Przykłady terenów zieleni: Parc de Billancourt w Boulogne-Billancourt koło Paryża, Ecology Park i Central Park na półwyspie Greenwich w Londynie², odpowiadają na aktualne potrzeby tworzenia miejsc o wysokich standardach estetycznych i proekologicznych w dużych miastach.

Taki rodzaj działań podjęto na terenie dawnej fabryki samochodów Renault, na przedmieściach Paryża, w miejscowości Billancourt. W związku z prywatyzacją zakładów w 1996 r. i przeniesieniem dwa lata później produkcji aut do miejscowości Guyancourt (w departamencie Yvelines, ok. 20 km od Paryża), obszar o powierzchni ok. 47 ha, o dużych walorach lokalizacyjnych, został tzw. nieużytkiem przemysłowym. W granicach dawnej fabryki pozostały tylko nieliczne funkcjonujące jednostki administracyjne. Walory krajobrazowe – położenie nad Sekwaną oraz dobre połączenie transportowe z centrum Paryża (w pobliżu przystanek końcowy linii metra – Pont du Sèvres) – wzmacniały potencjał miejsca i stwarzały szanse na atrakcyjne włączenie obszaru w struktury miasta. Jednocześnie silna tożsamość, wiążąca się z funkcjonującą „flagową” fabryką francuską Renault, zobowiązywała do zachowania „genius loci”.

Projekt przekształcenia obszaru Ile Seguin Rives de Seine przygotował Bruno Fortier. W pierwszych założeniach programowych połowę powierzchni użytkowej (ok. 500 000 m²) przeznaczono na cele mieszkaniowe, drugą zaś na biura (ok. 250 000 m²)

¹ J. Gehl, *Życie między budynkami*, Kraków 2009, s. 31.

² Współczesne realizacje parkowe, będące przedmiotem poniższego artykułu, były przedmiotem badań autorki w ramach wyjazdu studialnego do Londynu i Paryża w lipcu i sierpniu 2011 r.

oraz handel i usługi (ok. 250 000 m²)³. Całość podzielono na trzy sektory: Quarttier du Pont Sèvres, La Rive de Billancourt (Le Trapèze), Ile Seguin. Obecnie jest to jedna z największych inwestycji budowlanych na Starym Kontynencie, w granicach której swoje projekty realizują tacy architekci jak Jean Nouvel, Norman Foster, Dominique Perrault czy Marc Barani.

W toku dalszych prac został utrzymany charakter mieszkaniowy tej części Billancourt. W 2006 r. rozstrzygnięto konkurs na projekt parku o powierzchni 7 ha (15% powierzchni całej inwestycji), który w założeniach miał stanowić serce i płuca całego układu urbanistycznego. Zwycięskim zespołem została pracownia Agence Ter. Przedstawiany projekt miał podkreślić związek miejsca z Sekwaną, dlatego jego przewodnim motywem krajobrazowym jest woda.

Realizację projektu przewidziano w pięciu etapach. Pierwszy etap (o powierzchni 1,1 ha) ukończono w maju 2010 r.⁴, drugi zaś (o powierzchni 1,5 ha) w maju 2011 r.⁵. Następne trzy końcowe fazy będą sukcesywnie realizowane w latach kolejnych. Integralność parku z całym założeniem podkreśla fakt, że poszczególne części powstawały w tym samym czasie co sąsiadująca zabudowa. Od początku stanowił on spajający element kompozycyjny całego założenia urbanistycznego.

Parc de Billancourt⁶, nazywany także Parc du Trapèze, mimo trwających prac realizacyjnych na dalszych trzech obszarach⁷, już stał się miejscem chętnie odwiedzanym przez mieszkańców dopiero co zasiedlonych kwartałów oraz pracowników okolicznych biur. Stanowi zieloną enklawę w środku zwartej zabudowy, harmonijnie sprzężoną z okolicznymi przestrzeniami publicznymi – trzema przecinającymi w poprzek ciągami: Cours de l'île Seguin, Allée Alfred Costes, Avenue Emile Zola oraz biegnącymi alejami wzdłuż: Avenue Pierre Lefaucheux (poza granicą parku) i Allée Georges Askinazi. Park jest ogrodzony dyskretnymi murkami i oddzielony fosami. Udostępniony jest dla użytkowników w określonych godzinach. Wejścia-bramy usytuowane są w kluczowych miejscach, przy głównych traktach pieszych. Są wyrażone zaznaczone w przestrzeni – dwie z nich mają formę współczesnych betonowych portali, wkomponowanych w układ ogrodzenia wraz z towarzyszącymi im budynkami-pawilonami.

Całość założenia, zaprojektowana na rzucie prostokąta o wymiarach 700 × 100 m, składa się z trzech części, spośród których wyróżnia się część środkowa. Jest to fragment parku w założeniach otwarty, przez co również dostępny, będący rodzajem spięcia pomiędzy wyspą Ile Seguin a częścią lądową Le Trapèze. Elementami wyróżniającymi są: przeznaczone do adaptacji Budynek X wraz z ogrodem oraz mur z bramą – oba elementy należące do kompleksu fabryki Renault, będące świadectwem historii tego miejsca.

Dwie pozostałe części parku są podobne do siebie pod względem ukształtowania. Od strony Allée Georges Askinazi dominuje roślinność wysoka i zwarta – drzewa i krzewy wzdłuż wyznaczonych alejek, nastrojem nawiązujących do malowniczych wiejskich uliczek, aż po stronie Avenue Pierre Lefaucheux przeważają tereny

³ Project history, [w:] Ile Seguin Rives de Seine, strona online, protokół dostępu: http://www.ileseguin-rives-deseine.fr/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=14&lang=en, (dostęp: 06.09.2011).

⁴ Oddanie do użytku nastąpiło w czerwcu 2010 r.

⁵ Oddanie do użytku nastąpiło w czerwcu 2011 r.

⁶ Nazwa parku została zatwierdzona przez Radę Miasta w październiku 2007 r.

⁷ Charakterystyka parku dotyczy w głównej mierze dwóch zrealizowanych etapów.

ny otwarte – pola trawników przeznaczone do gier, rekreacji, wraz z wydzielonymi skupinami drzew (m.in. czereśni i brzoź) oraz placem zabaw dla dzieci.

Jednym z najważniejszych elementów kształtujących krajobraz parku oraz ze względu na rozwiązania infrastrukturalne jest woda. Zaprojektowane zbiorniki wodne w formie stawów, nastrojem przypominające bagna i mokradła, nadają miejscu naturalny charakter oraz wzbogacają walory architektoniczne otaczających budynków⁸ dzięki odbiciom w lustrze wody (il. 1). Projekt, oprócz walorów estetycznych, ma również wartość proekologiczną. Woda deszczowa przez system kanałów umieszczonych pod warstwą ziemi po uprzednim przefiltrowaniu jest zbierana i odprowadzana do specjalnych zbiorników, a następnie wykorzystywana do nawadniania parku.

Wyposażenie, takie jak ławki i krzesała, usytuowane jest wzdłuż alejek oraz w specjalnych zakątkach, mających bardziej kameralny charakter. W tych miejscach znajdują się również dodatkowe elementy, na przykład źródła czy kosze.

Różnorodność nastrojów uzyskana w ramach przestrzeni parku, udana kreacja miejsca innego niż otoczenie, to główne walory stanowiące o jego atrakcyjności. Parc de Billancourt jest wzbogaceniem dla całego, nowo ukształtowanego obszaru. Estetyczne walory podnoszą wartość i jakość całej okolicy.

Ecology Park i Cenral Park⁹ oddalone są od siebie zaledwie o ok. 100 m. Oba znajdują się na półwyspie Greenwich w Londynie. Ich charakter krajobrazowy i funkcjonalny jest jednak całkowicie różny. Nie stanowią zatem dla siebie konkurencji. Wspólną ich cechą jest bezpośrednie sąsiedztwo zabudowy mieszkaniowej.

Ecology Park przylega do osiedla mieszkaniowego Greenwich Millennium Village, zaprojektowanego przez Ralpa Erskine'a (wraz z EPR Architects), zrealizowanego w latach 2000-2005. Pierwotnie obszar ten stanowił pola uprawne i bagna, a do początku lat 80. był wykorzystywany do celów przemysłowych. Funkcjonowały tu stocznie i zakłady chemiczne, co spowodowało całkowitą degradację półwyspu i zniszczenie środowiska naturalnego. W 1997 r. agencja English Partnerships (EP)¹⁰ zakupiła teren o powierzchni 121 ha i rozpoczęła proces rewitalizacyjny. Jej celem, oprócz zamiarów czysto komercyjnych, było przywrócenie pierwotnej bioróżnorodności i utworzenie parku o charakterze proekologicznym. Odnowa tej części Londynu postępuje sukcesywnie, czego dowodem jest coraz bogatsza fauna (żaby, traszki, motyle, nietoperze, ważki itp.) i flora.

Park o powierzchni ok. 1,6 ha dzieli się na dwie części. Jedna z nich jest dostępna dla użytkowników w określonych porach. Stanowi ona enklawę przypominającą las, będący siedliskiem wielu gatunków zwierząt. Działania przyrodniczo-naprawcze na rzecz odnowy doprowadziły do powrotu pierwotnego, naturalnego dla tego miejsca środowiska bagiennego. W parku znajdują się dwa stawy. W lustrze wody jednego z nich, po stronie północnej, odbijają się sąsiadujące budynki mieszkalne, wzmacniając tym samym efekt wizualny (il. 2). W drugiej części parku, która jest całkowicie otwarta i dostępna, przeważają tereny otwarte, stwarzające możliwość różnorodnych aktywności sportowych i rekreacyjnych.

⁸ Do otoczenia parku należą takie realizacje jak np.: Tour Horizon – arch. Jean Nouvel, biurowiec Khapa – arch. Norman Foster, zespół mieszkaniowy Terre de Seine – arch. Ateliers 234.

⁹ Taka nazwa została użyta w planie zagospodarowania obszaru Greenwich Peninsula.

¹⁰ English Partnerships (EP) do 2008 r. była krajową agencją powołaną do przeprowadzania procesów regeneracji zdegradowanych obszarów. Obecnie tę rolę pełni Homes and Communities Agency.

II. 1. Boulogne-Billancourt. Parc de Billancourt. Widok w kierunku budynku Tour Horizon – arch. Jean Nouvel (foto autorki, 2011)

III. 1. Boulogne-Billancourt. Parc de Billancourt, View on the building "Tour Horizon" designed by Jean Nouvel (photo by the author, 2011)

II. 2. Londyn. Greenwich Peninsula Ecology Park. Widok na osiedle Greenwich Millenium Village – arch. Ralph Erskine (foto autorki, 2011)

III. 2. London. Greenwich Peninsula Ecology Park. View on the housing estate „Greenwich Millenium Village” designed by Ralph Erskine (photo by the author, 2011)

Założeniem Ecology Park było pełnienie roli edukacyjnej. W lokalnym mini-centrum odbywają się zajęcia z dziećmi i młodzieżą, poszerzające wiedzę na temat środowiska. Poznawcze aspekty rozwijane są przez bezpośredni kontakt z naturą. Droga prowadząca przez park wiedzie w sposób umożliwiający obserwację zwierząt,

a wzdłuż alei ustawione są tablice informacyjne na temat występujących tam gatunków. Idea krzewienia wartości proekologicznych jest również pozytywnie odbierana przez dorosłych mieszkańców Millennium Village, którzy angażują się w działalność wolontaryjną na rzecz parku. Przebywanie w podobnych miejscach ugruntowuje szacunek do przyrody, a wartości nabywane przez kontakt z naturą przenoszą się korzystnie na inne aspekty codziennego życia, takie jak: poczucie odpowiedzialności za środowisko, integracja ze społecznością osiedla, zalety konsekwentnego działania, radość z osiągniętych efektów itp.

Ten pozytywny trend, przywracający półwyspowi Greenwich charakter przyrodniczy, jest kontynuowany wraz z realizacją wielkiej inwestycji zabudowy obszaru przy stacji metra North Greenwich, która jest kolejnym etapem strategii rozpoczętej przez agencję English Partnerships. Program funkcjonalny, zaproponowany w planie zagospodarowania, zakłada budowę ponad 10 000 nowych mieszkań, 325 000 m² powierzchni użytkowej biur oraz około 33 000 m² powierzchni użytkowej dla handlu i usług¹¹. Obszar o powierzchni ok. 48 ha (34% całego założenia)¹² stanowią tereny zieleni, wśród których znajduje się Central Park – serce układu.

Central Park został zaprojektowany przez francuskich architektów krajobrazu: Michela Desvigne i Christine Dalnoky. Ma charakter założenia otwartego, a na planie zagospodarowania przypomina kształtem wrzeciono. Jest podłużny, zarówno początek, jak i koniec zwężają się. W środkowej części parku zaadaptowano istniejący wcześniej obiekt – ponad 200-letnią gospodę – The Pilot Inn.

Park został zrealizowany we wczesnej fazie całej inwestycji. Obecnie tereny przylegające do niego pełnią funkcję wielostanowiskowych parkingów obsługujących obiekt O₂ Arena (Millenium Dome). Docelowo ma służyć jako przestrzeń publiczna nowo tworzonej dzielnicy. Charakter przestrzeni i centralne położenie nadają parkowi funkcję spacerową, przechodnią – znajduje się między stacją metra North Greenwich a osiedlem Millenium Village. Główna aleja, z usytuowanymi wzdłuż niej murkami-siedziskami oraz innymi elementami małej architektury, jest rodzajem „kręgosłupa” dla całości. Miejsca do odpoczynku usytuowane są również w miejscach kameralnych – między drzewami, które tworzą skupiny. Ogromne otwarte przestrzenie pozwalają na wykorzystanie ich jako miejsc do zabawy.

Przedstawione przykłady współczesnych realizacji mieszkaniowych potwierdzają ogólny trend wprowadzania do tkanki miejskich elementów krajobrazowych – terenów zieleni, nawiązujących charakterem do środowiska naturalnego. Przyrodnicze aspekty są przez projektantów i inwestorów traktowane na równi ze strukturami urbanistycznymi – zabudową, infrastrukturą itp., tworząc interesujące zestawienia: natury i miasta. Oprócz wspomnianych korzyści ekologicznych istnieje również coraz większa świadomość korzyści ekonomicznych. Wartość miejsca wzrasta wraz z wprowadzeniem do tkanki miejskiej ciekawych, dobrze zaprojektowanych przestrzeni publicznych. Wzbogacenie to ma także wymiar estetyczny i społeczny. Projekty przedstawionych parków urzeczywistniają słowa B. Szmidta: „Coraz bardziej (...) projektowanie szerszych założeń osiedlowych stawać się będzie projektowaniem krajobrazowym, dbałością o to, co w języku angielskim określane jest zarówno jako landscape, jak

¹¹ Greenwich Peninsula – Report to Director Strategic Planning 2003, wersja pdf, protokół dostępu: <http://www.greenwich.gov.uk/NR/rdonlyres/3AD63B58-F29A-4370-B3C9-C3D3173105EA/0/peninsulareportfinalversion.pdf> (dostęp: 26.09.2011).

¹² Greenwich Peninsula, Greenwich Council, strona online, protokół dostępu: <http://www.greenwich.gov.uk/Greenwich/YourEnvironment/Regeneration/DevelopmentAreas/GreenwichPeninsula> (dostęp: 26.09.2011).

i townscape, czyli – wielką sztuką kształtowania, kultywowania krajobrazu w różnych jego postaciach naturalnych i cywilizacyjnych”¹³.

LITERATURA

GEHL J., *Życie między budynkami*, Kraków 2009.

SZMIDT B., *Ład przestrzeni*, Warszawa 1981.

Greenwich Peninsula – creating the place [http://www.artongreenwichpeninsula.com/downloadables/AOGP_CreatingPlace_map02July08v2.pdf – dostęp: 26.09.2011].

Greenwich Peninsula, [w:] *Greenwich Council* [<http://www.greenwich.gov.uk/Greenwich/YourEnvironment/Regeneration/DevelopmentAreas/GreenwichPeninsula> – dostęp: 26.09.2011].

Greenwich Peninsula – Report to Director Strategic Planning 2003 [<http://www.greenwich.gov.uk/NR/rdonlyres/3AD63B58-F29A-4370-B3C9-C3D3173105EA/0/peninsulareportfinalversion.pdf> – dostęp: 26.09.2011].

Ile Seguin Rives de Seine [<http://www.ileseguin-rivesdeseine.fr> – dostęp: 26.09.2011].

¹³ B. Szmidt, *Ład przestrzeni*, Warszawa 1981, s. 271.

MAGDALENA CZAŁCZYŃSKA-PODOLSKA*

WCZORAJ I DZIŚ OGRODÓW DZIECIĘCYCH: W POSZUKIWANIU ALTERNATYWY DLA KONCEPCJI POST-AND-PLATFORM I KLASYCZNYCH OGRODÓW DZIECIĘCYCH

THE PAST AND THE PRESENT OF CHILDREN GARDENS: SEEKING ALTERNATIVE TO THE POST-AND-PLATFORM AND TRADITIONAL CONCEPTS

Streszczenie

Ewolucja przestrzeni zabaw prowadziła od ogrodów dziecięcych do wykrystalizowania się paradygmatu *post-and-platform* i ugruntowania się współczesnego (komercyjnego) powszechnie krytykowanego modelu placu zabaw typu McDonald's. Badania prowadzone w Kalifornii w latach 2010-2011 wskazują jednak, że współczesny plac zabaw może pełnić wartościową rolę zarówno pod względem zabawowym, jak i socjalnym dla dzieci (plac zabaw – *playscape*), miejsca integrującego okolicznych mieszkańców (plac zabaw – centrum aktywności lokalnej społeczności), a także krajobrazowo-przestrzennego (plac zabaw – serce parku). Wykorzystanie w zagospodarowaniu konkretnych stref placu zabaw wskazanych cech przestrzennych oraz zmiana interpretacji znaczenia placu zabaw na należną mu kluczową dla kształtowania warunków rozwoju lokalnej społeczności, pozwalają na kreację wartościowej alternatywy przestrzeni zabaw.

Słowa kluczowe: ogród dziecięcy, historia placu zabaw, potencjał współczesnego placu zabaw

Abstract

Evolution of the play space leads us from actual gardens for children to the post-and-platform paradigm and the current day commercial (and widely criticized) McDonald's-type playgrounds. However, a research conducted in 2010-2011 in California indicates that a contemporary playground can serve an important role in both play and social aspects of children behavior (playground as a *playscape*), be a focus point of integration of local communities (playground as a community activity center), as well as possess a landscape value per se (playground as a landmark and heart of a park). Creation of attractive, non-traditional and non-McDonald play spaces requires that their specific zone categories are planned to employ particular spatial features, and that playground is given due credit of a key asset for shaping the development of local communities.

Keywords: children's garden, playground's history, contemporary playground's potential

* Dr inż. arch. Magdalena Czałczyńska-Podolska, Katedra Projektowania Krajobrazu, Wydział Kształtowania Środowiska i Rolnictwa, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny.

1. WSTĘP

Wiele współczesnych placów zabaw wygląda podobnie: wolno stojące urządzenia otoczone trawnikiem, wyglądające zawsze tak samo¹. Bazując wyłącznie na rozwiązaniach katalogowych, bez uwzględnienia tradycji miejsca i kontekstu kulturowego, trudno uzyskać ciekawe i autentyczne rozwiązanie. Nic zatem dziwnego, że place zabaw są szeroko krytykowane m.in. za niedostosowanie do rozwoju dziecka², za nudę i przewidywalność³ oraz atrakcyjność tylko wtedy, kiedy są nowe⁴. Nie dziwiłoby, nieślabnące praktycznie od początku XX w. poszukiwania lepszych rozwiązań przestrzeni zabaw dla dzieci, mogących stanowić alternatywę dla tradycyjnych rozwiązań placu zabaw, dostarczając wartościowych form zabaw i wszechstronnie promujących rozwój dziecka.

Na szczególną uwagę zasługują ogrody dziecięce, stanowiące pierwsze przestrzenie zabaw. Klasyczne ogrody dziecięce nigdy nie stały się jednak z wielu względów tak popularne jak nurt tradycyjnych placów zabaw. Na dzień dzisiejszy współczesny plac zabaw, znajdujący się na przeciwległym biegunie wobec klasycznych ogrodów dziecięcych, cieszy się ugruntowaną pozycją powszechnie wykorzystywanej formy zagospodarowania terenu. Należy sądzić, że z uwagi na dostępność, łatwość montażu i utrzymania stan ten nie ulegnie zmianie jeszcze przez długie lata.

Z tego też względu uzasadnione i potrzebne są badania, które mogą wyjaśnić, dlaczego współczesny plac zabaw nie zawsze i nie wszędzie działa, a jeśli działa to nie zawsze tak samo oraz poprawić jego funkcjonowanie, tak by zbliżyć się choć trochę do założeń pierwotnych ogrodów dziecięcych.

Niniejszy artykuł przedstawia część badań prowadzonych w Kalifornii w latach 2010-2011, dotyczących wpływu cech przestrzennych placu zabaw na zachowania dzieci, próbując wyjaśnić działanie amerykańskich placów zabaw, określić ich potencjał i znaleźć odpowiedź na pytanie o możliwości zbliżenia się pod względem funkcjonalnym do założeń pierwotnych placów zabaw – ogrodów dziecięcych.

2. OD OGRODÓW DZIECIĘCYCH DO KONCEPCJI POST-AND-PLATFORM I PLACU ZABAW TYPU McDONALD'S

Problem braku odpowiedniej dla dzieci przestrzeni zabaw zaczął nurtować Europę w połowie XIX w. wraz z narastającym uprzemysłowieniem miast i dramatycznym pogorszeniem warunków życia. Niemieccy pedagodzy jako pierwsi dostrzegli w mieście dotkliwy problem braku przestrzeni dostosowanej do potrzeb dzieci, zauważając, że dzieci pozbawione kontaktu z naturą cierpią fizycznie, emocjonalnie, intelektual-

¹ S. Herrington, K. Studtmann, *Landscape interventions: New directions for the design of children's outdoor play environments*, „Landscape and Urban Planning” (42), 1998, s. 191-205.

² J.L. Frost, B.L. Klein, *Children play and playgrounds*, PlayscapesInt. Austin TX 1983; J.L. Frost, S.C. Wortham, S.C. Reifel, *Play and Child Development*, Merrill Prentice Hall, Upper Saddle River NJ 2001.

³ R. Moore, *Playgrounds at the crossroads. Public places and spaces*, (Ed.) I. Altman, E. Zube, Plenum, New York 1989, s. 83-120; J. Beckwith, *No More Cookie Cutter Parks. Viewpoint, Berkeley Partners for Parks*, Berkeley CA 1998: <http://bpfp.org/PlaygroundDesign/NoMoreCookieCutter.php> (02.06.2011).

⁴ S.J. Langendorfer, T. Bowler, J. Olajos, E. Buchanan, M. Lance i inni, *Have playgrounds become boring?*, „The Journal of Physical Education, Recreation & Dance” 2008: <http://www.highbeam.com/doc/1G1-179279582.html> (14.05.2011).

nie i moralnie⁵. W 1837 r. niemiecki edukator Friedrich Froebel jako pierwszy zaproponował założenie ogrodu dziecięcego, gdzie dzieci mogłyby doświadczać zalet życia na wsi – pełnego roślin i zwierząt, gdzie prócz nieskrępowanej eksploracji odbywałyby się eksperymentalne zajęcia prowadzone przez odpowiednio przygotowanych animatorów. Ogrody pomysłu Froebela stały się podstawą założonego w latach 80. XIX w. w Berlinie pierwszego publicznego placu zabaw, nazywanego piaskowym ogrodem (*sand garden*). Maria Zakrzewska, zachwycona tą ideą, stała się inicjatorką podobnych ogrodów w USA. Pierwszy ogród dziecięcy Sand Garden założono na podwórku Children's Mission w Bostonie. Zapoczątkował on prawdziwy boom w zagospodarowywaniu przestrzeni dla dzieci. Wkrótce ogrody z górką piaskową stały się popularne po obu stronach oceanu, przy czym ich geneza w Stanach Zjednoczonych wiązała się z potrzebą amerykanizacji dzieci imigrantów przez formę zorganizowanej zabawy⁶. Plac zabaw jako *sand garden* stanowił zatem miejsce nie tylko zabawy i rekreacji, ale też edukacji⁷ oraz stanowił formę zagospodarowania przestrzeni, silnie integrującą lokalną społeczność, co prawdopodobnie zdecydowało o jego szybko rosnącej popularności.

Na początku XX w. rozwój przestrzeni zabaw dla dzieci obrał jednak inny kierunek, w efekcie którego w krajobrazie zaczęły dominować place wypełnione metalowymi urządzeniami, pozbawione na ogół zieleni, za których wzorzec posłużył model boiska turnerowskiego⁸. Rozpoczęcie produkcji urządzeń na masową skalę przypieczętowało wykształcenie się popularnego przez praktycznie cały XX w. tradycyjnego modelu placu zabaw, opartego na idei placu gimnastycznego, pełnego instalacji ze stalowych rurek. Wady tego rozwiązania dostrzeżono bardzo szybko. Orędownikiem rozwiązań o charakterze typowo ogrodowym była Gertruda Jekyll, która w swej książce *Children and Gardens* zaproponowała, by rodzice zapewniali dzieciom ogród z pełnowymiarowym domkiem zabaw, w którym dzieci mogłyby odgrywać scenki z życia rodzinnego. Taka przestrzeń z realistycznym domkiem, wyposażonym w kuchnię, spiżarnię, ganek i kominek, otoczonym ogrodem z warzywnikiem i kwiatami, miała działać jak replika przestrzeni dla dorosłych, która stymulowałaby rozwój podstawowych umiejętności potrzebnych w gospodarstwie domowym⁹. Idea, choć piękna dla większości rodziców, z oczywistych względów nie mogła być poddana nawet pod rozwagę.

Zupełnie inny pomysł na ogród dziecięcy widać w powstałym pod koniec XIX w. prywatnym ogrodzie Green Animal Topiary Garden w Portsmouth, Rhode Island, zaprojektowanym przez Josepha Carreiro dla Thomasa Braytona. Ogród o powierzchni 3 ha, wyposażony w wiele rzeźb zwierząt, wykonanych z pnącej się po specjalnych stelażach roślinności, nie został jednak zaprojektowany z myślą o dzieciach. Udostępniony publiczności w latach 70. XX w. został zinterpretowany jako ogród dla dzieci. Hasło przewodnie ogrodu *look-but-don't touch* należy oceniać jednak jako zupełnie nietrafione pod względem rozumienia potrzeb dzieci.

⁵ M. Dannenmaier, *A child's garden*, Timber Press, Portland 2008, s. 14.

⁶ J.G. Dickason, *The origin of the playground. The role of the Boston women's clubs, 1885-1890*, „Leisure Science” 6(1), New York 1983, s. 83-98.

⁷ M. Człczyńska-Podolska, *Ewolucja placu zabaw. Koncepcja przestrzeni zabaw dla dzieci w Europie i Stanach Zjednoczonych*, „Przestrzeń i Forma” nr 13, 2010, s. 75.

⁸ M. Człczyńska-Podolska, *Kształtowanie terenów rekreacji codziennej w mieście (na przykładzie Szczecina)*, praca doktorska, Politechnika Wrocławska, Wrocław 2006, s. 50-51.

⁹ G. Jekyll, *Children and gardens*, Office of Country Life, Londyn 1908, s. 7-13.

Jeszcze inne podejście w kształtowaniu ogrodów dziecięcych uwidoczniło się w zagospodarowaniu pierwszego publicznego ogrodu dydaktycznego w Stanach Zjednoczonych The Brooklyn Botanic Garden's Children's Garden, założonego w 1914 r. Założenie, w którym dzieci mogły uczyć się, ćwiczyć umiejętności i czuć się kreatorami przestrzeni, od początku swego istnienia zyskało ogromną popularność. Po dzień dzisiejszy traktowane jest jako wzorcowy ogród dydaktyczny dla dzieci i stanowi inspirację dla zakładanych współcześnie ogrodów towarzyszącym obiektom oświatowym i ogrodom botanicznym.

Również naszą rodzimą koncepcję ogrodu jordanowskiego¹⁰ należy ocenić jako koncepcję stanowiącą szczególny przykład rozumienia potrzeb dzieci, wnoszącą znaczący wkład w zagadnienie kształtowania przestrzeni. Zrealizowany z inicjatywy doktora Henryka Jordana w 1887 r. w Krakowie pierwszy tego typu ogród – Miejski Park Doktora Jordana – cieszył się od początku ogromną popularnością i stał się wzorcem dla zakładanych w Polsce ogrodów dziecięcych.

Z kolei ogrody dla dzieci, które zaczęto zakładać w okresie II wojny światowej, stanowiły wyraz idei, że najlepszą przestrzenią ogrodową dla dzieci są ogrody użytkowe, które mogą stanowić źródło wiedzy o pracy, przyrodzie i gospodarności przez uprawę grządek¹¹. W ten sposób ogrody dziecięce legły u podstaw zakładania miejskich ogródków działkowych. Funkcja rekreacyjna i zabawowa ogródków została jednak wyparta przez czysto użytkową funkcję – zakładane od końca 60. XX w. ogrody działkowe miały zaspokajać potrzeby żywieniowe rzeszy bezrobotnych¹².

Nowa estetyka ogrodów dziecięcych pojawiła się wraz z ogrodami Thomasa Churcha (połowa XX w.), który zaproponował dla dzieci przestrzeń o charakterze nieformalnego ogrodowego salonu, wyposażonego w ogrodowe meble i zabawki. Tak aranżowana przestrzeń zapoczątkowała nowy trend w kształtowaniu ogrodowej przestrzeni zabaw o zdecydowanie bardziej socjalnym niż użytkowym charakterze.

Wspomniane realizacje i idee stanowiły podstawy do uformowania się współczesnych ogrodów dziecięcych, zakładanych głównie jako: fragment zagospodarowania terenów szkolnych i ogrodów botanicznych lub założenia towarzyszące obiektom oświatowym i rozrywkowym lub farmy dziecięce. Pomimo niewątpliwych zalet ogrody dziecięce nigdy nie osiągnęły popularności szeroko krytykowanych i reprezentujących opozycyjny nurt tradycyjnych placów zabaw.

Przemiany przestrzeni zabaw w nurcie tradycyjnym przyniosły wykrystalizowanie się ostatecznie koncepcji *post-and-platform* i ugruntowanie pozycji współczesnego (komercyjnego) modelu placu zabaw typu McDonald's. Przyczyniły się do tego przede wszystkim trudności w miarodajnej ocenie bezpieczeństwa na placu zabaw. Pierwsze tradycyjne place zabaw, wyposażone w metalowe drabinki, faktycznie z bezpieczeństwem miały niewiele wspólnego, ale też ich wartość zabawowa według znawcy tematu Roberta Harta „nie usatysfakcjonowałaby nawet szympansa”¹³. Liczne wypadki na placach zabaw wymusiły konieczność badań w kierunku opra-

¹⁰ „Założenia ogrodowe lub parkowe zakładane na terenach polskich od końca XIX wieku, opierające się na nowatorskiej idei doktora Henryka Jordana”, która polegała na „zespoleńiu troski o rozwój fizyczny i zdrowotny z rozwojem psychiczno-intelektualnym i moralnym”. A. Miłkowska, M. Siewniak, *Tezaurusz sztuki ogrodowej*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1998, s. 103.

¹¹ M. Dannenmaier, *A child's garden*, Timber Press, Portland 2008, s. 15.

¹² M. Siewniak, A. Miłkowska, op. cit., s. 64.

¹³ E.R. Shell, *Kids Don't Need Equipment, They Need Opportunity*, „Smithsonian Magazine”, lipiec 1994.

cowania reguł bezpieczeństwa. Opracowanie ścisłych wytycznych przypiętowało ostateczne zakończenie trwającej w latach 60. i 70. XX w. złotej ery placów zabaw, kiedy to jeszcze nie tak rozwinięty przemysł wyposażenia placów zabaw i niewypracowane zasady bezpieczeństwa pozwalały na nieskrepowaną twórczość autorskich dokonanych projektantów, które stanowiły fundament realizacji tego okresu.

W 1981 r. U.S. Consumer Product Safety Commission opublikowało pierwsze standardy bezpieczeństwa i wytyczne dla publicznych i domowych placów zabaw, uaktualnione następnie w 1991, 1994 i 1997 r. W 1993 r. American Society for Testing and Materials opublikowała standardy bezpieczeństwa dla wyposażenia placów zabaw. Ostatecznym krokiem w kierunku standaryzacji i eliminacji indywidualnie projektowanych placów zabaw stała się zaś publikacja listy rekomendowanych urządzeń przez CPSC.

W latach 80. i 90. standaryzacja sięgnęła zenitu wraz z wcieleniem do procesu projektowego komputerów i narzędzi CAD. Plac zabaw stał się produktem masowej sprzedaży, standardowym wyposażeniem praktycznie każdego osiedla i zespołu mieszkaniowego o niestety wątpliwej jakości zabawowej, krajobrazowej i społecznej.

Idea indywidualnie projektowanych placów zabaw wydaje się bezpowrotnie stracona. Wytyczne bezpieczeństwa, pomocne i użyteczne w teorii, w praktyce „unicestwiły jakiejkolwiek ryzyko, co więcej eliminując kooperację”¹⁴ z placów zabaw. W rezultacie większość współczesnych placów zabaw odzwierciedla „model typu McDonald's”, opisywany przez Erica Schilssera jako „najbardziej komercyjny owoc ewolucji placów zabaw”¹⁵.

3. W POSZUKIWANIU KOMPROMISU

Pomimo swoich niewątpliwych zalet (przede wszystkim wartości dydaktycznych i społecznych oraz możliwości eksploracji) ogrody dziecięce nie mogą być realizowane wszędzie. Czy jednak oznacza to, że jesteśmy skazani na nieciekawe rozwiązania przestrzeni zabaw, pozbawione wyobraźni i rozumienia istoty zabawy? Czy współczesny plac musi być nudną przestrzenią, a jedyną alternatywą jest klasyczny ogród zabaw, który jednak nie zawsze i nie wszędzie może być realizowany?

Przeprowadzone w latach 2010-2011 w Kalifornii badania dotyczące zachowania dzieci na placach zabaw pokazują, że można znaleźć rozwiązania kompromisowe, a typ placu zabaw nie musi decydować o jego potencjale¹⁶. Przy odpowiednim doborze cech przestrzennych (plac zabaw jako *playscape*) oraz kompleksowym podejściu, uwzględniającym również rolę integracyjną placu zabaw w życiu lokalnej społeczności (plac zabaw jako zabawę jako centrum aktywności lokalnej społeczności) oraz przestrzeni parku lub osiedla (plac zabaw jako serce parku lub *landmark*), współczesny plac zabaw może pełnić rolę pełnowartościowej przestrzeni.

¹⁴ S.G. Salomon, *American Playgrounds: Revitalizing Community Space*, University Press of New England, Lebanon 2005, s. 80.

¹⁵ *Ibidem*, s. 82.

¹⁶ Autorka artykułu w latach 2010-2011 prowadziła w Kalifornii badania dotyczące potencjału zabawowego i socjalnego współczesnego placu zabaw. Wyniki badań zostały szczegółowo opisane w czekającym na recenzję artykule *The Impact of Playground Spatial Features on Children's Play and Activity Forms: Evaluation of Contemporary Playgrounds' Play and Social Value*, przygotowanym dla czasopisma *Environment & Behavior*.

4. PLAC ZABAW JAKO PLAYSCAPE

Badaniem dotyczącym zachowania dzieci na placach zabaw objęto dziesięć publicznych placów zabaw, różniących się pod względem powierzchni, aranżacji oraz roku ukończenia, mając na celu określenie potencjału zabawowego i socjalnego placu zabaw. Badanie składało się z kilku podstawowych kroków, takich jak: identyfikacja stref funkcjonalno-zabawowych, obserwacja form zabaw i aktywności dzieci oraz czasu ich trwania w każdej ze zidentyfikowanych stref, analiza statystyczna (ocena stopnia zabawowości i socjalności strefy) oraz analiza korelacji wyselekcjonowanych podkategorii cech przestrzennych (unikatowość, kontrast, urozmaicenie, ciekawość, wyzwanie, zamknięcie, ciągłość) i oceny stref metodą Pearsona¹⁷.

Zebrano w sumie 2212 obserwacji dotyczących dzieci w trzech przedziałach wiekowych: 2-4-latków ($n = 1038$, 46,9%), 5-6-latków ($n = 663$, 30%) oraz dzieci w wieku szkolnym młodszym ($n = 511$, 23,1%).

Zebrane dane pozwoliły na zidentyfikowanie:

- dominujących na każdym placu zabaw i w każdej z określonych stref form zabaw i aktywności;
- aktywności przeważających w każdej ze zdefiniowanych kategorii stref;
- czasu obecności dzieci w każdej ze zdefiniowanych kategorii stref.

Powyższe informacje zostały poddane analizie statystycznej w celu dokonania oceny zabawowości i socjalności placu zabaw.

Wykazano bardzo wysoką korelację między wielkością placu zabaw a liczbą zaobserwowanych na nim socjalnych form obecności. Na większości placów zidentyfikowano od jednej do trzech stref o wysokim potencjale socjalnym/zabawowym oraz od jednej do czterech stref określanых jako martwe socjalnie/zabawowo. Analiza ANOVA¹⁸ wykazała, że kategoria strefy ma istotne znaczenie dla obu potencjałów (zabawowość: $F(6, 85) = 3,082$, $p = .009$; socjalność: $F(6, 85) = 5,377$, $p < .001$).

Wyselekcjonowane podkategorie cech przestrzennych poddano analizie korelacji Pearsona z oceną socjalności i zabawowości stref. Analiza bez uwzględnienia kategorii stref wykazała wysoką korelację zabawowości dla cech ciekawość ($r = 0,39$), zróżnicowanie ($r = 0,49$) i wyzwanie ($r = 0,41$) oraz przeciętną dla cech dotyczących relacji elementów (zamknięcie i ciągłość). Natomiast cechy dotyczące wyglądu (podkategorie unikatowość i kontrast) okazały się praktycznie nieistotne. Analogicznie, badając związek oceny socjalności strefy z obecnością cech przestrzennych, wykazano bardzo wysoką korelację dla podkategorii ciekawość ($r = 0,52$), różnorodność ($r = 0,6$) oraz zamknięcie ($r = 0,5$).

Otrzymane wyniki pokazały przede wszystkim, że:

- typ placu zabaw nie musi determinować jego potencjału zabawowego/socjalnego; to przede wszystkim obecność pewnych cech przestrzennych decyduje o jego potencjale;
- istotniejsze dla potencjału placu zabaw od cech dotyczących wyglądu strefy są cechy z podkategorii użytkowania;

¹⁷ Współczynnik korelacji liniowej Pearsona – współczynnik określający siłę związku pomiędzy zmiennymi. Wartości korelacji mieszczą się w przedziale między 0 a 1 (+/-). Kiedy związku liniowego nie ma, wartość wskaźnika wynosi 0. B.M. King, E.W. Minium, *Statystyka dla psychologów i pedagogów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 173-174.

¹⁸ Analiza wariancji (ANOVA) – metoda stosowana do określenia wielkości badanego efektu, wtedy gdy jednocześnie porównywane są średnie z dwóch albo więcej grup. *Ibidem*, s. 485.

- typ strefy ma znaczenie dla stopnia jej zabawowości i socjalności;
- dla każdej z wyszczególnionych kategorii stref zidentyfikowano cechy kluczowe dla podniesienia potencjału placu zabaw, które potraktowane z należytą uwagą mogą efektywnie poprawić wartość placu zabaw;
- wielkość placu zabaw ma istotne znaczenie dla jego potencjału socjalnego.

5. PLAC ZABAW JAKO CENTRUM AKTYWNOŚCI LOKALNEJ SPOŁECZNOŚCI

Wiele ze współczesnych placów zabaw w Stanach Zjednoczonych przy wykorzystaniu popularnych urządzeń i elementów zagospodarowania pełni rolę przestrzeni społecznej, integracyjnej w niespotykanym na ogół u nas wymiarze. Na pierwszy rzut oka zwraca uwagę program funkcjonalny, uwzględniający zarówno potrzeby podstawowe (np. dostęp do bieżącej wody), jak i potrzeby rekreacyjne różnych grup wiekowych. Tym samym plac zabaw staje się przestrzenią rodzinną i sąsiedzką w pełni tego słowa znaczeniu, funkcjonując jako miejsce rekreacji ludzi w różnym wieku, bo przecież większość dzieci uczęszczających na plac zabaw przychodzi tam z rodzicami lub opiekunami¹⁹.

Drugim czynnikiem sprzyjającym, by przestrzeń placu zabaw była przestrzenią integracyjną dla lokalnej społeczności, jest tendencja, aby w zagospodarowaniu wykorzystywać elementy odnoszące się do tradycji i kultury, znaki i symbole czytelne dla mieszkańców. Takie podejście pozwala na dużą indywidualizację przestrzeni, nadanie jej cech charakterystycznych, a nawet kreację wyraźnej ścieżki tematycznej, mimo wykorzystania w zagospodarowaniu standardowych, katalogowych urządzeń zabawowych.

Prawdziwym generatorem integracji mieszkańców stają się natomiast *community-built play grounds* – place zabaw budowane samodzielnie przez lokalne społeczności. Wbrew może powszechnemu przekonaniu nie są to jednak place zabaw budowane chaotycznie, bez planu, niespełniające standardów bezpieczeństwa. Na rynku amerykańskim z powodzeniem działa wiele profesjonalnych firm służących pomocą przy realizacji takich przedsięwzięć (od doradztwa, logistykę, wytypowanie liderów, zaangażowanie ochotników pracujących przy budowie, po dostarczenie materiałów).

6. PLAC ZABAW JAKO SERCE PARKU

W komponowaniu wielu amerykańskich parków wyraźnie widać ogromny szacunek dla często niedocenianej na naszym rodzimym gruncie przestrzeni, jaką jest plac zabaw. Przejawia się to w podporządkowaniu placowi zabaw innych funkcji parku, traktowaniu go jako miejsca kluczowego pod względem funkcjonalnym i przestrzennym. Inne zaś funkcje parku pozostają w związku z placem zabaw i pełnią rolę towarzyszącą. Odzwierciedla to podejście współczesnych rodziców, dla których to dziecko jest najważniejszym uczestnikiem „wyjścia do parku”, choć zauważalne są

¹⁹ Jak wskazują autorzy „People places”, program miniparku powinien uwzględniać: elementy identyfikacji (symbole czytelne dla okolicznych mieszkańców), miejsca integracji sąsiedzkiej, gier i zabaw grupowych, miejsce zabaw dla dzieci, zieleni. C.C. Marcus, C. Francis, *People places: Design Guidelines for Urban Open Space*, Wiley John & Sons, New York 1998, s. 150.

pewne różnice kulturowe w formie korzystania z przestrzeni. W zależności od kręgu kulturowego mieszkańcy preferują inne godziny korzystania z placu zabaw, ich pobyt może być wyjściem rodziców z dziećmi, szerszego kręgu znajomych (zaprzyjaźnione matki z dziećmi) lub całych klanów rodzinnych, spędzających praktycznie całe dni w parku, świętujących rodzinne wydarzenia. Zagospodarowanie placu zabaw i jego otoczenia musi podążać za potrzebami konkretnej społeczności. Jeżeli potrzeby te są dobrze interpretowane, zarówno plac zabaw, jak i jego otoczenie stają się prawdziwym sercem lokalnej społeczności, miejscem rejestrującym historię nie tylko jej, ale też pojedynczych rodzin, które stają się „współuczestnikami” zdarzeń.

7. PODSUMOWANIE

Badania dotyczące placów zabaw pozwalają wysunąć wniosek, że mimo wielu mankamentów współczesny plac zabaw może funkcjonować prawidłowo, stanowiąc wartościowe zabawowo i społecznie miejsce dla dzieci, integrując lokalną społeczność, stanowiąc miejsce kluczowe pod względem przestrzennym i funkcjonalnym. Konieczne jest jednak zarówno wykorzystanie w zagospodarowaniu kategorii stref placu zabaw odpowiednich cech przestrzennych, jak i zmiana podejścia do samej funkcji placu zabaw, który powinien być kreowany jako przestrzeń społeczna, pełniąca istotną rolę w życiu społeczeństwa i w krajobrazie. Wymaga to jednak zaprojektowania go jako przestrzeni, której adresatem są nie tylko dzieci, a jego wyraz przestrzenny odzwierciedla zarówno zróżnicowane potrzeby użytkowników, jak i lokalne tradycje oraz historię miejsca.

LITERATURA

- BECKWITH J., *No More Cookie Cutter Parks. Viewpoint*, Berkeley 1998.
- CZAŁCZYŃSKA-PODOLSKA M., *Ewolucja placu zabaw. Koncepcja przestrzeni zabaw dla dzieci w Europie i Stanach Zjednoczonych*, „Przestrzeń i Forma” nr 13, 2010, 73-88.
- CZAŁCZYŃSKA-PODOLSKA M., *Kształtowanie terenów rekreacji codziennej w mieście (na przykładzie Szczecina)*, praca doktorska, Politechnika Wrocławska, Wrocław 2006.
- DANNENMAIER M., *A child's garden*, Portland 2008.
- DICKASON J.G., *The origin of the playground. The role of the Boston women's clubs. 1885-1890*, „Leisure Science” 6(1), 1983, 83-98.
- FROST J.L., KLEIN B.L., *Children play and playgrounds*, Austin 1983.
- FROST J.L., WORTHAM S.C., REIFEL S.C., *Play and Child Development*, Upper Saddle River 2001.
- JEKYLL G., *Children and gardens*, Londyn 1908.
- HERRINGTON S., STUTTMANN K., *Landscape interventions: New directions for the design of children's outdoor play environments*, „Landscape and Urban Planning” 42, 1998, 191-205.
- KING B.M., MINIU E.W., *Statystyka dla psychologów i pedagogów*, Warszawa 2009.
- LANGENDORFER S.J., BOWLER T., OLAYOS J., BUCHANAN E., LANCE M. i inni, *Have playgrounds become boring?*, „The Journal of Physical Education, Recreation & Dance” 2008 [wydanie internetowe: <http://www.highbeam.com/doc/1G1-179279582.html>].
- MARCUS C.C., FRANCIS C., *People places: Design Guidelines for Urban Open Space*, New York 1998.
- MOORE R., *Playgrounds at the crossroads. Public places and spaces*, New York 1989, 83-120.
- SHELL E.R., *Kids Don't Need Equipment, They Need Opportunity*, „Smithsonian Magazine”, lipiec 1994.
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurusz sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.
- SOLOMON S.G., *American Playgrounds: Revitalizing Community Space*, Lebanon 2005.
- WROCZYŃSKI R., *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Wrocław 1985.

MONIKA JOANNA LATKOWSKA*

**„COMMUNITY GARDENS”, CZYLI OGRODY SĄSIEDZKIE
– NOWE FORMY ZIELENI W PRZESTRZENI MIEJSKIEJ****„COMMUNITY GARDENS” – NEW FORMS OF GREENERY
IN THE URBAN SPACE****Streszczenie**

Ogrody sąsiedzkie („community gardens”) powstają w wielu krajach europejskich w odpowiedzi na zapotrzebowanie mieszkańców miast na kontakt z naturą i zdrowsze warunki życia. Są one zakładane przez i dla członków lokalnych społeczności, budując więzi między sąsiadami. Ogrody sąsiedzkie stwarzają możliwość aktywnego obcowania z roślinami, oferując różne formy zajęć ogrodniczych skierowanych do użytkowników z różnych grup wiekowych, społecznych i etnicznych. Umożliwiają prowadzenie edukacji ekologicznej, promocję zdrowego stylu życia, uczą szacunku do natury. Ogrodnictwo miejskie może odgrywać ważną rolę w zrównoważonym rozwoju współczesnych miast. Poprawia ich wizerunek i warunki życia, pozwala tworzyć „zielone oazy” w centrach miast i chronić bioróżnorodność. W pracy przedstawiono ogólne zasady funkcjonowania „community gardens” i wybrane przykłady ogrodów

Słowa kluczowe: bioróżnorodność, jakość życia, ogrodnictwo miejskie, ogrody wspólnotowe

Abstract

Community gardens are created in many European countries to fulfill the need of the city inhabitants for contact with nature and healthier living conditions. They are established by and for the local communities, encouraging social relationships between neighbours. Community gardens enable active contacts with plants and offer several gardening activities addressed to users from different age, social and ethnic groups. They provide ecological education, promotion of healthy way of life and teach the responsibility for the environment. Urban gardening may play important role in the sustainable development of the modern cities. It improves city image and living conditions, enables to create “green oases” in the middle of the cities, helps to save biodiversity. General rules of functioning of community gardens and selected examples of the gardens are presented in the paper.

Keywords: biodiversity, life quality, urban gardening, community gardens

* Dr inż. Monika Joanna Latkowska, Katedra Roślin Ozdobnych, Wydział Ogrodnictwa, Biotechnologii i Architektury Krajobrazu, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.

1. WSTĘP

Natłok bodźców oddziałujących na ludzi w warunkach miejskich często powoduje napięcie, rozdrażnienie i zmęczenie, a ogród lub park stwarza możliwość relaksu, wyciszenia i szybkiej regeneracji sił. Jak stwierdzono w badaniach, obecność roślin w najbliższym otoczeniu wpływa korzystnie na nasze zdrowie i samopoczucie¹.

Zarówno bierny, jak i czynny kontakt z roślinami uwalnia od napięcia i stresu, zapewnia spokój i poczucie bezpieczeństwa, działa na człowieka regenerująco². Wprowadzanie roślinności do miast to jeden z prostszych i tańszych sposobów na poprawę warunków życia ich mieszkańców³. Z dobroczynnego wpływu kontaktu z roślinnością można korzystać w sposób bierny – odpoczywając w parku lub ogrodzie, bądź aktywny – zajmując się pielęgnacją roślin. Wypoczynek i uprawianie sportu to popularne i dostępne formy spędzania czasu na terenach zieleni miejskiej (parki, skwery, ogrody botaniczne), natomiast możliwość wykonywania prac ogrodniczych ogranicza się do prywatnych ogródków czy ogrodów działkowych. Nie każdy mieszkaniec miasta zainteresowany ogrodnictwem ma jednak możliwość zajmowania się roślinami we własnym ogrodzie. W odpowiedzi na takie zapotrzebowanie w wielu krajach tworzone są ogólnodostępne ogrody „sąsiedzkie” lub „wspólnotowe” („community gardens”), których pielęgnacją zajmują się członkowie lokalnej społeczności.

Początków ogrodnictwa miejskiego można doszukiwać się już w XIX w., kiedy w USA i Wielkiej Brytanii w rozwijających się szybko miastach zakładano ogrody, w których najubożsi, bezrobotni mieszkańcy mogli produkować żywność na swój użytek, a także znaleźć wytchnienie od miejskiego tłoku i gęstej zabudowy (www.gardenmosaics.com). Kolejne okresy popularności ogrodów miejskich to czasy obu wojen światowych i kryzysu lat 30. XX w. „Community gardens” zapewniały łatwo dostępną żywność, a także dawały pracę i podnosiły na duchu mieszkańców miast w tych trudnych czasach. Do idei ogrodnictwa „wspólnotowego” powrócono na przełomie lat 60. i 70. XX w., zwracając uwagę przede wszystkim na potrzebę odbudowy więzi społecznych wśród mieszkańców wielkich miast, tworzenie lokalnych społeczności, odpowiedzialnych za swoje otoczenie, świadomych potrzeby kontaktu z naturą w zurbanizowanym środowisku, i tworzenie nowych terenów zieleni w miastach (<http://extension.missouri.edu>).

¹ V. Lohr, D. Relf, *An overview of the current state of human issues in horticulture in the United States*, „HortTechnology” 10(1), 2000, s. 27-33; D. Relf, S. Dorn, *Horticulture: Meeting the needs of special populations*, „HortTechnology” 5(3), 1995, s. 94-103; S. de Vries, *Contributions of natural elements and areas in residential environments to human health and well-being*, [w:] J. Hassink, M. van Dijk (red.), *Farming for health*, Springer, The Netherlands 2006, s. 21-30; S. de Vries i in., *Natural environments-healthy environments? An explanatory analysis of the relationship between green space and health*, „Environment and Planning A” vol. 35, 2003, s. 1717-1731.

² S. Kaplan, R. Kaplan, *The experience of nature: A psychological perspective*, New York/Cambridge University Press 1989; Ch. Lewis, *Green Nature/Human Nature. The meaning of plants in our lives*, University of Illinois Press, Urbana and Chicago 1996; C. Maller i in., *Healthy nature healthy people: 'contact with nature' as an upstream health promotion intervention for populations*, „Health Promotion Intern.” vol. 21, no. 1, 2005, s. 45-54.

³ D. Relf, *Human issues in horticulture*, „HortTechnology” 2(2), 1992, s. 159-171; P. Groenewegen i in., *Vitamin G: effects of green space on health, well-being, and social safety*, „BMC Public Health” 6, 2006, s. 149-157.

2. ZALETY OGRODNICTWA MIEJSKIEGO

Ogrody sąsiedzkie zapewniają wiele korzyści zarówno ich poszczególnym użytkownikom, jak i całej zaangażowanej społeczności, a także środowisku naturalnemu. Stwarzają mieszkańcom miast możliwość bezpośredniego kontaktu z roślinami, oferując różne formy zajęć, dostosowanych do zainteresowań i możliwości różnych użytkowników (dzieci, młodzież, dorośli, osoby starsze, niepełnosprawne). Zajęcia ogrodnicze mogą być atrakcyjną formą aktywnego spędzania czasu dla osób, które z racji wieku czy niepełnosprawności nie mogą uprawiać sportu lub korzystać z czynnej rekreacji.

Pielęgnacja ogrodu to bezpieczna forma aktywności fizycznej w naturalnym, przyjaznym człowiekowi środowisku. Pozwala na utrzymanie i poprawę sprawności fizycznej, zwiększa siłę mięśni, koordynację ruchową, może zapobiegać otyłości, chorobom układu krążenia, co jest ważne zwłaszcza dla osób z niepełnosprawnością fizyczną i starszych. Ogród jest też doskonałym miejscem stymulacji sensorycznej, gdzie odbiór otoczenia może odbywać się przy udziale wszystkich zmysłów. Dzięki temu przebywanie w nim może być atrakcyjne dla osób niewidomych i niedowidzących, a także wpływać korzystnie na zdolności percepcyjne osób w podeszłym wieku czy rozwijać wrażliwość sensoryczną dzieci. Praca w ogrodzie uczy samodzielności i dokładności, poprawia koncentrację, a ponadto zwiększa pewność siebie i poczucie własnej wartości. Kontakt z roślinami zmniejsza stres, obniża napięcie i agresję, sprzyja regeneracji uwagi, przez co poprawia jakość życia mieszkańców miast⁴.

Ogrody sąsiedzkie służą integracji lokalnej społeczności, stanowią miejsce spotkań towarzyskich, a nawet wydarzeń kulturalnych (festyny, koncerty, projekcje filmowe). Ich działalność łączy użytkowników z różnych grup społecznych i etnicznych. „Community gardens” często tworzone są w dzielnicach zamieszkałych przez imigrantów, w uboższych częściach miast, gdzie mieszka wiele osób zagrożonych wykluczeniem społecznym (bezrobotni, osoby uzależnione, tzw. trudna młodzież). W Niemczech popularne są ogrody „wielokulturowe” („Interkulturelle Gartens”), tworzone przede wszystkim z myślą o integracji ludności napływowej. Powstawanie „community gardens” przyczynia się do zacieśniania więzi między mieszkańcami, ich lepszego poznawania się i współpracy, a także większej dbałości o zamieszkiwaną okolicę. Ogrody sąsiedzkie wyjątkowo istotną rolę mogą odgrywać w życiu osób starszych, niepełnosprawnych, zagrożonych wykluczeniem społecznym, umożliwiając im nawiązywanie kontaktów społecznych oraz aktywne spędzanie czasu. Praca w ogrodzie uczy umiejętności współpracy z innymi, co pozytywnie wpływa także na inne dziedziny życia wspólnoty. „Community gardening” motywuje członków lokalnej społeczności do angażowania się w pracę dla dobra ogółu, dbania o swoje otoczenie, poszanowania wspólnej własności, daje poczucie dumy z efektów wspólnej pracy⁵.

⁴ M.J. Latkowska, *Ogród bez barier – jak urządzić ogród dostosowany do potrzeb osób z niepełnosprawnością ruchową i sensoryczną*, [w:] *Ogród za oknem – W poszukiwaniu formy*, Wyd. Sztuka Ogrodu-Sztuka Krajobrazu 2009, s. 96-103.

⁵ D. Armstrong, *A survey of community gardens in upstate New York: Implications for health promotion and community development*, „Health & Place” 6, 2000, s. 319-327; S. Wakefield i in., *Growing urban health: Community gardening in South-East Toronto*, „Health Promotion Intern.” vol. 22, no. 2, 2007, s. 92-101; H. Okvat, A. Zautra, *Community gardening a parsimonious path to individual, community, and environmental resilience*, „Am. J. of Community Psychology” 47(3-4), 2011, s. 374-387.

Ogrody sąsiedzkie są też miejscem edukacji ekologicznej i promocji zdrowego stylu życia, uczą poszanowania dla natury i chronią bioróżnorodność miast. Prowadzona jest w nich bezpieczna dla ludzi i środowiska ekologiczna uprawa roślin, z wykorzystaniem nawozów naturalnych i produkcją kompostu. Wytwarzane produkty (owoce, warzywa, zioła) są wykorzystywane przez członków społeczności, a czasami także przeznaczone do sprzedaży. Wytwarzane produkty pozwalają również zaspokajać potrzeby niezamożnych użytkowników i ich rodzin. W działaniach ogrodniczych często uczestniczą dzieci i młodzież, dla których prace ogrodnicze i kontakt z roślinami mają aspekt edukacyjny: uczą szacunku dla natury i otoczenia, wykształcają postawy proekologiczne, uczą zasad zdrowego żywienia i zdrowego trybu życia, zachęcają do spędzania czasu na świeżym powietrzu. Ogrody sąsiedzkie przyczyniają się do poprawy jakości powietrza w mieście, niwelują efekt miejskiej wyspy ciepła (MWC), tworzą nowe siedliska dla zwierząt.

3. „COMMUNITY GARDENING” W PRAKTYCE

Ogrody sąsiedzkie zwykle tworzone są pod przewodnictwem grupy inicjatorów albo organizacji non-profit w celu poprawy warunków życia mieszkańców i zacieśnienia więzi społecznych. Ich działalność jest niekiedy wspierana przez stowarzyszenia i fundacje. Teren, na którym są one zakładane, może być udostępniany bezpłatnie przez jednostkę, do której należy, bądź też dzierżawiony odpłatnie.

W ogrodach sąsiedzkich uprawiane są najczęściej warzywa, zioła i/lub rośliny ozdobne, nieco rzadziej rośliny sadownicze. Uprawa roślin odbywa się w gruncie (także pod osłonami), jeśli pozwala na to forma udostępnienia terenu i warunki glebowe, bądź też w pojemnikach czy na podwyższonych zagonach. Szczególną formą „community gardens” są tzw. ogrody mobilne lub nomadyczne, pozwalające, w razie potrzeby, na przenoszenie uprawianych w lekkich pojemnikach roślin na nowe miejsce. Umożliwiają one uprawę roślin na terenie o skażonej lub zbyt ubogiej glebie, a nawet na sztucznej nawierzchni. Przykłady ogrodów nomadycznych znajdziemy w Berlinie („Princessinnengarten”) i Hamburgu („Gartendeck”).

Do uprawy roślin mogą być użyte wszelkiego rodzaju pojemniki, takie jak donice, drewniane skrzynie czy plastikowe pojemniki. Jest tu też miejsce na ogrodowy recykling i wykorzystywanie pojemników „z odzysku” (skrzynek na owoce, beczek, pojemników plastikowych). W ogrodach mobilnych najlepiej sprawdzają się pojemniki z lekkich materiałów: plastikowe skrzynki i donice, worki polipropylenowe. Można tam też zobaczyć uprawiane w kartonach po napojach zioła. Uwzględniając potrzeby osób starszych i niepełnosprawnych, w ogrodach sąsiedzkich często instaluje się podwyższone zagony, ułatwiające dostęp do roślin i ich pielęgnację. Ten sposób uprawy może być też stosowany w sytuacji, gdy jakość gleby nie pozwala na sadzenie w niej roślin. Do produkcji rozsady wykorzystywane są tunele foliowe lub małe szklarnie. Rośliny pnące prowadzone są przy różnego rodzaju podporach (kratkach, palikach, prętach).

Rośliny sadzone są w gotowe podłoże lub przygotowaną w ogrodzie ziemię kompostową. Ziemia kompostowa i stosowany do nawożenia kompost przygotowywane są z odpadów pochodzących z ogrodu, czasem także pozyskiwanych z ekologicznych gospodarstw domowych. W ogrodach sąsiedzkich, w których uprawiane są rośliny jadalne, do nawożenia i ochrony roślin stosuje się środki naturalnego pochodzenia.

4. OGRODY SĄSIEDZKIE – INSPIRUJĄCE PRZYKŁADY

Ruch „community gardening” prężnie rozwija się m.in. w Niemczech, gdzie istnieją liczne ogrody „międzykulturowe” oraz mobilne. Ciekawym przykładem takiego mobilnego ogrodu jest berliński „Princessinnengarten”, założony w 2009 roku w dzielnicy Kreuzberg przez stowarzyszenie Nomadisch Grün. Dąży ono do zajmowania niezagospodarowanych terenów w miastach pod nowe ogrody, w których można produkować zdrową żywność i tworzyć miejsca życia społecznego. W „Princessinnengarten” rośliny uprawiane są w plastikowych skrzynkach na owoce oraz polipropylenowych torbach, a także kartonach po napojach. Uprawia się tu różne warzywa i zioła, a nawet ziemniaki. Jest też mała szkółka roślin ozdobnych. Na terenie ogrodu znajduje się restauracja oraz plac zabaw dla dzieci, są też zacienione miejsca do wypoczynku wśród rosnących tu drzew. Na zimę rośliny wieloletnie przenoszone są do starej hali targowej, a wiosną wracają do ogrodu. Ogród zajmuje powierzchnię ok. 6000 m². Teren jest dzierżawiony odpłatnie.

Hamburski ogród „Gartendeck” działający w dzielnicy St. Pauli to doskonały dowód na to, że ogród sąsiedzki można założyć w dowolnym dostępnym miejscu – nawet na dachu garażu. Jest to kolejny przykład ogrodu mobilnego, który został przeniesiony na nowe miejsce w czerwcu 2011 r. Warzywa i zioła uprawiane są tu w skrzynkach oraz polietylenowych workach. Jest też mała szklarnia do produkcji rozsady. Do podlewania wykorzystywana jest woda deszczowa. Ogród jest miejscem aktywnego i biernego wypoczynku – podczas pracy w ogrodzie lub relaksu w tutejszej kawiarni. Ogród „Gartendeck” zajmuje powierzchnię 1000 m². Teren został nieodpłatnie udostępniony przez miasto.

Przykładem prężnej inicjatywy lokalnej społeczności jest niewielki ogród sąsiedzki „Keimzelle”, założony w Hamburgu w maju 2011 r. w dzielnicy zamieszkałej przez imigrantów. Jest on wyrazem potrzeb mieszkańców, by zmieniać swoje otoczenie, tworzyć miejsca spotkań i wspólnej pracy, zajmować się uprawą roślin. Na razie ogród zajmuje niewielki fragment skweru, ale celem jego założycieli jest przeniesienie go na miejsce po dawnej hali targowej. W pojemnikach uprawiane są tu warzywa, zioła i rośliny ozdobne.

Rodzimym przykładem ogrodu, a właściwie parku sąsiedzkiego, jest „Nasz Park”, założony w 2007 r. na Kabatach w Warszawie z inicjatywy jednego z mieszkańców tutejszego osiedla – Jacka Powatki, który zaktywizował lokalną społeczność i zagospodarował pusty teren przy stacji metra, sadząc na nim drzewa i krzewy. Akcję „społecznego ukwiecania” wybranych zakątków Warszawy prowadzą grupy „Kwiatuchi” i Miejska Partyzantka Ogrodnicza, aktywizujące do działania lokalne społeczności. Można spodziewać się, że wkrótce również i w Polsce zaczną powstawać ogrody sąsiedzkie, ożywiające przestrzeń miejską, chroniące bioróżnorodność, tworzące miejsca kontaktów społecznych i doskonale wpisujące się w ideę zrównoważonego rozwoju współczesnych miast.

LITERATURA

- ARMSTRONG D., *A survey of community gardens in upstate New York: Implications for health promotion and community development*, „Health & Place” 6, 2000, 319-327.
- DE VRIES S., *Contributions of natural elements and areas in residential environments to human health and well-being*, [w:] *Farming for health*, J. Hassink, M. van Dijk (red.), 2006, 21-30.

- DE VRIES S., VERHEIJ R.A., GROENEWEGEN P.P., SPREEUWENBERG P., *Natural environments - healthy environments? An explanatory analysis of the relationship between green space and health*, „Environment and Planning A" vol. 35, 2003, 1717-1731.
- GROENEWEGEN P.P., VAN DER BERG A.E., DE VRIES S., VERHEIJ R.A., *Vitamin G: effects of green space on health, well-being, and social safety*, „BMC Public Health" 6, 2006, 149-157.
- KAPLAN S., KAPLAN R., *The experience of nature: A psychological perspective*, New York-Cambridge 1989.
- LATKOWSKA M.J., *Ogród bez barier – jak urządzić ogród dostosowany do potrzeb osób z niepełnosprawnościami ruchową i sensoryczną*, [w:] *Ogród za oknem. W poszukiwaniu formy*, 2009, 96-103.
- LEWIS CH.A., *Green Nature/Human Nature. The meaning of plants in our lives*, Urbana-Chicago 1996.
- LOHR V.I., RELF D., *An overview of the current state of human issues in horticulture in the United States*, „HortTechnology" 10(1), 2000, 27-33.
- MALLER C., TOWNSEND M., PRYOR A., BROWN P., LEGER L., *Healthy nature healthy people: 'contact with nature' as an upstream health promotion intervention for populations*, „Health Promotion Intern." vol. 21, no. 1, 2005, 45-54.
- OKVAT H.A., ZAUTRA A.J., *Community gardening a parsimonious path to individual, community, and environmental resilience*, „Am. J. of Community Psychology" 47(3-4), 2011, 374-387.
- RELF D., *Human issues in horticulture*, „HortTechnology" 2(2), 1992, 159-171.
- RELF D., DORN S., *Horticulture: Meeting the needs of special populations*, „HortTechnology" 5(3), 1995, 94-103.
- WAKEFIELD S., YEUDALL F., TARON C., REYNOLDS J., SKINNER A., *Growing urban health: Community gardening in South-East Toronto*, „Health Promotion Intern." vol. 22, no. 2, 2007, 92-101.
- www.extension.missouri.edu
- www.gardenmosaics.com

HUBERT ROMANOWSKI*

UWAGI O ARCHITEKTURZE OGRODÓW DZIAŁKOWYCH

COMMENTS ON ALLOTMENT GARDENS ARCHITECTURE

Streszczenie

Ogrody działkowe stanowią istotny składnik terenów zielonych oraz terenów rekreacyjnych. W Polsce jest około 965 tysięcy zagospodarowanych działek. Zdecydowana większość położona jest w miastach. Polski Związek Działkowców zarządza prawie 5000 ogrodami działkowymi, zajmującymi powierzchnię 44 tysięcy ha. Regulamin ROD określa zasady dotyczące zagospodarowania i użytkowania działki, ale są to kryteria wyłącznie ilościowe dotyczące wielkości obiektów i ogólnikowe pod względem kryteriów funkcjonalnych i estetycznych. Prowadzi to do ogromnej dowolności zagospodarowania działek, a zwłaszcza budowy altan bez zwracania uwagi na układ przestrzenny i sąsiedztwo. Istnieją też znaczne zaszłości z okresu, gdy dostęp do materiałów budowlanych był utrudniony. Dla porównania przedstawiono sytuację architektury ogrodów działkowych w innych krajach.

Słowa kluczowe: ogrody działkowe, architektura krajobrazu, altana, estetyka

Abstract

Allotment gardens are an important part of green areas and recreational areas. In Poland there are about 965 thousand cultivated plots. Most of them are located within cities. The Polish Allotment Society manages nearly 5000 allotment gardens occupying 44 thousand ha.

The Statute of Family Gardens determines the rules of cultivation and usage of plots, there are only quantitative criteria, limiting the size of allotment chalets, and vague in terms of functional and aesthetic criteria.

This leads to huge freedom in plots development, in particular the construction of chalets, without paying attention to the spatial arrangement and neighborhood. There is also some ballast of the period, when the access to building materials was difficult.

For comparison, the situation of allotment gardens architecture in other countries.

Keywords: allotment gardens, landscape architecture, chalet, aesthetics

* Dr hab. Hubert Romanowski, Katedra Projektowania Krajobrazu, Wydział Kształtowania Środowiska i Rolnictwa, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny.

Rodzinny Ogród Działkowy (w skrócie ROD, dawniej Pracowniczy Ogród Działkowy) jest podstawową jednostką organizacyjną Polskiego Związku Działkowców, organizacji pozarządowej, zarządzającej prawie 5000 rodzinnymi ogrodami działkowymi, zajmującymi powierzchnię 44 tysięcy ha. W polskich ogrodach działkowych jest ok. 965 tys. zagospodarowanych działek. ROD stanowią składnik terenów zielonych oraz terenów rekreacyjnych. Są one również urządzeniami użyteczności publicznej. Zdecydowana większość ogrodów działkowych w Polsce położona jest w miastach.

Art. 3 Ustawy o rodzinnych ogrodach działkowych z 8 lipca 2005 roku podkreśla „pozytywną rolę w urbanistyce i ekosystemie miast i gmin, rodzinne ogrody działkowe stanowią tereny zielone w rozumieniu innych ustaw, których funkcja polega w szczególności na przywracaniu społeczności i przyrodzie terenów zdegradowanych, ochronie środowiska przyrodniczego, (...) oraz poprawie warunków bytowych społeczności miejskich”.

Art. 13 Ustawy co prawda zastrzega, że „z wyłączeniem potrzeb mieszkaniowych”, ale zapis ten jest powszechnie łamany. Część tzw. altanek przystosowana jest do całorocznego zamieszkania i stanowi faktycznie spore domki jednorodzinne.

Regulamin ROD bardziej precyzyjnie niż Ustawa o rodzinnych ogrodach działkowych określa zasady dotyczące zagospodarowania i użytkowania działki, ale są to kryteria wyłącznie ilościowe, dotyczące wielkości obiektów, i ogólnikowe pod względem kryteriów funkcjonalnych i estetycznych: „Działka jest podstawową jednostką przestrzenną w rodzinnym ogrodzie działkowym, której powierzchnię ustala się w granicach od 300 do 500 m²” (§ 10 Regulaminu ROD).

W § 104 Regulaminu ROD następuje proste wyliczenie elementów: „działka może być wyposażona w następujące urządzenia: altanę, szklarnię, tunel foliowy, okna inspektowe, studnię, sieć wodociągową i sieć elektryczną, zbiorniki wodne (basen, brodzik, oczko wodne), pergolę, trejaże, murki kwiatowe, ogródki skalne i kąciki wypoczynkowe, piaskownicę, huśtawkę i inne urządzenia rekreacyjne”.

Oddzielny § 107 Regulaminu ROD odnosi się do tzw. altany, czyli w wielu przypadkach – domku jednorodzinnego: „Altana w ogrodzie jest obiektem wolnostojącym, parterowym, zapewniającym warunki do wypoczynku. (...) może być podpiwniczona i posiadać poddasze użytkowe. Altana powinna być funkcjonalna i estetyczna. Altana może mieć powierzchnię zabudowy (...) do 25 m². Altana może mieć wysokość do 5 metrów przy dachu dwuspadowym i 4 metrów przy innym kształcie. Odległość altany od granic działki nie może być mniejsza niż 3 metry”. Swobodne traktowanie podpiwniczenia i poddasza użytkowego prowadzi do tworzenia obiektów trójkondygnacyjnych o dachu faktycznie płaskim, choć dwuspadowym. Zresztą ograniczeniami wymiarowymi nikt się nie przejmuje, a tym bardziej postulat estetycznym.

Dokonywane sporadycznie i wyrywkowo kontrole potwierdzają występowanie tego zjawiska na terenie całego kraju. Na przykład: „Postępowania kontrolne przeprowadzone, w trakcie kontroli NIK, przez inspektorów Powiatowego Inspektoratu Nadzoru Budowlanego dla miasta Wrocławia na obszarze siedmiu ROD ujawniły na terenie sześciu z nich występowanie obiektów odbiegających parametrami od normatywów określonych przepisami Prawa budowlanego w tym m.in. 35 budynków o powierzchni zabudowy od 30 m² do 100 m², przy dopuszczalnej 25 m²”¹.

Budowane są obiekty o bardzo różnym standardzie, z różnych, często niejednorodnych materiałów, niektóre proste w formie, inne eklektyczne, udiwnione, wręcz kiczowate. Sporadycznie tylko występuje dostosowanie do sąsiedztwa pod względem

¹ Wystąpienie pokontrolne NIK, s. 4.

formy i kolorystyki. Stan ten nieco łagodzi wtopienie obiektów kubaturowych w wysoką zieleń, jednak nie zawsze się tak dzieje. Działki narożne, usytuowane na skrzyżowaniach alejek, są bardziej eksponowane wizualnie i w mniejszym stopniu przesłonięte zielenią.

Sytuacja nadmiernego zróżnicowania architektury budynków usytuowanych na działkach, prowadząca niekiedy do chaosu wizualnego, wynika po części z bardzo różnego wieku budynków. Istnieją domki na działkach pochodzące z czasów przedwojennych i pretendujące do statusu obiektów zabytkowych. Bardzo duża część tzw. altan była budowana w czasach PRL-u, gdy dostęp do materiałów budowlanych był utrudniony i reglamentowany. Powstawały obiekty z dykty, płyt pilśniowych i wiórowych, blachy gładkiej i falistej, elementów wielkiej płyty, kiosków RUCH-u, futryn i skrzydeł drzwiowych i okiennych. Większość z nich osiągnęła kres żywotności technicznej i zostało zburzonych lub rozebranych, część gruntownie przebudowano, ale bardzo wiele pozostało. Trafiają się jeszcze konstrukcje z materiałów szkodliwych, azbestu i eternitu.

Spotyka się próby zrekompensowania niewysokiego standardu budynków przez ich niejednokrotnie naiwne i wręcz kiczowate „przyozdabianie”. Są to niby-attyki, uduziwnione balustrady, pokręcone tralki, kraty i furtki, niepasujące do bryły ani kolorystyki budynku, wykonane z przypadkowych materiałów. Dość interesujące są obramowania drzwi i pasów elewacji, wykonane z wciśniętych w tynk kawałków szkła i lusterek. Trzeba przyznać, że niektóre „elementy zdobnicze” wzbudzają uznanie dla nakładu pracy i mają swoisty urok.

Il. 1. Przykład chaotycznej zabudowy: ROD „Nowe Osiedle” w Szczecinie (foto H. Romanowski)

III. 1. An example of chaotic buildings: allotment garden „Nowe Osiedle” in Szczecin (photo by H. Romanowski)

W ostatnich latach coraz częściej spotyka się standardowe, prefabrykowane domki i altany wykonywane przeważnie z drewna, i montowane na miejscu przez wyspecjalizowane firmy. Posiadają one w ofercie gamę modeli, profesjonalnie zaprojektowanych, funkcjonalnych i przeważnie prostych w formie. Użytkownik ma możliwość wykończenia i nadania domkowi indywidualnego charakteru, poprzez dodatki i zmodyfikowanie kolorystyki. Oznacza to wybór koloru stolarki drzwiowej

i okiennej, ewentualnie okiennic, dachu, elementów metalowych, wiklinowych, szklanych i z tworzyw sztucznych.

Zbytne ujednolicenie wyglądu ogrodów działkowych przez wprowadzenie do regulaminu restrykcyjnych przepisów też nie stanowi dobrego rozwiązania. Indywidualizm jest zjawiskiem pozytywnym. Wydaje się, że edukacja plastyczna i estetyczna działkowców oraz wskazywanie prawidłowych wzorców dobrej architektury będzie bardziej skuteczne. Aktualnie występuje chaos wizualny, na który mało kto zwraca uwagę, gdyż przyzwyczajenie użytkowników działek do istniejącego stanu hamuje postęp. Powstał Program Modernizacji Działek w Rodzinnych Ogrodach Działkowych i przypuszczalnie zmiany wizerunku estetycznego ogrodów działkowych w Polsce na lepszy będą stopniowo kontynuowane.

II. 2. Altana o niskim standardzie (na lewo); przykład przyozdabiania altany: ROD „Łotnisko” w Szczecinie (na prawo)

III. 2. A substandard chalet (on the left); an example of a chalet decoration: allotment garden „Łotnisko” in Szczecin (on the right)

Artykuł opracowano na podstawie badań własnych na terenie miasta Szczecina oraz porównawczych wizji lokalnych w kilku miastach w Polsce (Warszawa, Wrocław, Kraków), materiałów uzyskanych z Polskiego Związku Działkowców oraz materiałów wykazanych w bibliografii. Literatura na temat architektury ogrodów działkowych jest bardzo uboga. Jedynie Anna Pawlikowska-Piechołka w swych pracach na temat ogrodów działkowych, w których koncentruje się głównie na problemach ekologicznych, socjologicznych i organizacyjnych, dochodzi do zbliżonych wniosków: „Altany (budy) na działkach są różnych rozmiarów i wzorów, jednak miejscowe władze mają niewiele do powiedzenia w sprawie ich wyglądu i projektu, nawet jeśli ograniczenie powierzchni (30m²) ma być ściśle przestrzegane”².

Dla porównania przedstawiono, na podstawie źródeł pochodzących z Internetu, sytuację architektury ogrodów działkowych w innych krajach.

² Pawlikowska-Piechołka A., *Allotments as 'Family Gardens' in Contemporary Urban Space (Poland)*, tekst dostępny wyłącznie w języku angielskim, przetłumaczony cytat to podpis pod fotografią 4. „Allotment sheds are of different sizes and designs, although local authorities do not have much to say in the appearance and design – even though the limit of floor space (30m²) has to be strictly adhered to”, s. 6.

W Rosji i krajach dawnego ZSRR występuje jeszcze większe zróżnicowanie kształtów, kolorów i stylów architektonicznych domków na działkach, które są w większym stopniu niż w Polsce usytuowane poza miastami i zabudowane tzw. daczami³. Niejednokrotnie przewyższają one kubaturowo i pod względem wyposażenia standardowe domki jednorodzinne. Większość z nich jest wykonana z drewna, nawiązując do tradycyjnej rosyjskiej architektury, aczkolwiek zdarzają się wyjątkowe udziwnienia: domki-statki, zamki obronne, lokomotywy, ruiny i wieże. Istnieje też znacznie większe niż w Polsce zróżnicowanie standardów wykończenia i wyposażenia.

W Anglii, w której tradycja ogrodów działkowych sięga XVIII wieku, ich status został nadany przez Small Holdings and Allotments Act w 1908 roku, zmodyfikowany przez Allotments Act w 1922 roku i definitywnie określony przez Allotments Act z 1950 roku. Podczas I oraz II wojny światowej, z powodu reglamentacji żywności, ich liczba gwałtownie wzrosła (w 1918 r. było 1,5 mln działek). Działki (*plots*) nadal służą prawie wyłącznie do uprawiania warzyw, przy czym ich liczba stale się zmniejsza (w 2008 r. pozostało ich ok. 300 tys.)⁴. Trudno mówić o specjalnej architekturze tych użytkowych działek, bowiem w większości jedynymi obiektami kubaturowymi na nich są standardowe budki, składziki na narzędzia.

W Szwecji nie ma jednego ogólnokrajowego związku działkowców, jedynie federacja ok. 275 lokalnych stowarzyszeń. Nie można zatem generalizować opinii o architekturze ogrodów działkowych. Przykładowo ogród w Tanto na peryferiach Sztokholmu został założony w 1915 roku na zróżnicowanym terenie i charakteryzuje się swobodnym układem alejek. Natomiast domki, pochodzące zarówno z lat 20. XX wieku, jak i nowsze, nie są jednakowe, mają jednak stosunkowo zbliżony charakter i stonowaną kolorystykę⁵.

W stolicy Finlandii, Helsinkach, ogród działkowy w Vallila ma jeszcze bardziej jednolity charakter przez bardzo podobne do siebie domki i bardziej regularny układ alejek ogrodu⁶.

Zarówno szwedzkie, jak i fińskie rozwiązania były zapewne inspiracją do konstruowania ekonomicznych, prostych w formie (krytych przeważnie dwuspadowym dachem) prefabrykowanych domków, wykonywanych z preparowanego i zabezpieczanego odpowiednio drewna, i montowanych na miejscu przez wyspecjalizowane firmy, coraz bardziej popularnych w Polsce.

LITERATURA

- PAWLIKOWSKA-PIECHOTKA A., *Allotments as 'Family Gardens' in Contemporary Urban Space (Poland)* (http://www.cityfutures2009.com/PDF/57_Pawlikowska_Piechotka_Anna.pdf).
- PAWLIKOWSKA-PIECHOTKA A., *Ogrody działkowe w przestrzeni miasta*, cz. 1, „Archivolta” 3(43)/2009, lipiec-wrzesień 2009, 80-82.
- PAWLIKOWSKA-PIECHOTKA A., *Ogrody działkowe w przestrzeni miasta*, cz. 2, „Archivolta” 1(45)/2010, styczeń-marzec 2010, 84-87.
- PAWLIKOWSKA-PIECHOTKA A., *Tradycja ogrodów działkowych w Polsce*, Gdynia 2010.
- Polski Związek Działkowców – materiały informacyjne (<http://www.pzd.pl/>).

³ <http://en.wikipedia.org/wiki/Dacha>.

⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Allotment_%28gardening%29.

⁵ <http://www.visitsweden.com/sweden/Regions--Cities/Stockholm/Nature-in-Stockholm/Tanto-allotment-gardens/>.

⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Allotment_%28gardening%29.

Regulamin Rodzinnego Ogrodu Działkowego uchwalony przez Krajową Radę Polskiego Związku Działkowców w dniu 7 kwietnia 2004 roku, stan na dzień 26 lutego 2009 r.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Szczecina, załącznik nr 1 do Uchwały Nr IX/278/07 Rady Miasta Szczecin z dnia 14 maja 2007 r.

Ustawa o rodzinnych ogrodach działkowych z dnia 8 lipca 2005 r. (Dz.U. z dnia 6 września 2005 r.).

Wystąpienie Pokontrolne Najwyższej Izby Kontroli, Delegatura we Wrocławiu P/09/195 LWR-410-39-01/2009 (http://www.nik.gov.pl/kontrola/wyniki-kontroli-nik/pobierz,lwr~p_09_195...).

<http://www.shedworking.co.uk/2007/12/allotment-architecture.html>.

<http://www.visitsweden.com/sweden/Regions--Cities/Stockholm/Nature-in-Stockholm/Tanto-allotment-gardens/>.

http://en.wikipedia.org/wiki/Allotment_%28gardening%29.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Dacha>.

http://pzd.pl/uploads/Program_modernizacji.doc.

KAROLINA SOKOŁOWSKA*

ZIELEŃ DAWNEJ HUTY IM. TADEUSZA SENDZIMIRA W KRAKOWIE

GREENERY OF THE FORMER STEELWORKS THEM. TADEUSZ SENDZIMIR IN KRAKÓW

Streszczenie

Dawna Huta im. Tadeusza Sendzimira zajmuje obecnie znaczny obszar Krakowa, który z racji ciągłej działalności produkcyjnej jest niedostępny dla mieszkańców miasta. Zdegradowany przez przemysł teren zasiedlony jest przez wiele gatunków roślin, pionierskich lub bardziej ozdobnych, które zostały tam celowo wprowadzone lub zasiały się same. Dzięki zmniejszeniu zanieczyszczenia środowiska rośliny te uzyskały lepsze warunki do rozwoju, przez co stopniowo rekultywują zniszczony teren. Spojrzenie na obszar Huty jak na ogród pozwala docenić jego walory estetyczne i rozważyć wykorzystanie jego zielonego potencjału przy planowaniu przyszłości tego terenu. Porównanie z inwestycjami na terenach kopalni Zollverein w Zagłębiu Ruhry oraz huty w Colombelles koło Caen unaocznia możliwości, jakie stoją przed krakowską Hutą.

Słowa kluczowe: roślinność terenów przemysłowych, rekultywacja terenów poprzemysłowych

Abstract

The former Tadeusz Sendzimir steelworks is a significantly large area of Cracow. However, as it is still producing goods, it is not accessible for the inhabitants of the city. The area that has been degraded by industrial activity still boasts many species of plants, either pioneering or decorative, that have either grown there themselves or were introduced by humans. Thanks to the decrease of pollution, these plants have better conditions to grow, which contributes to the gradual reclamation of the damaged area. Perceiving the area of the steelworks as a kind of a garden makes one see its aesthetic values and consider taking advantage of its green potential when drafting the future of the area. Comparison to the investments carried out in the Zollverein mine in the Ruhr Area and Colombelles steelworks near Caen presents the possibilities that the Cracow plant may have in the future.

Keywords: flora of industrial areas, reclamation of post-industrial areas

* Mgr inż. Karolina Sokołowska, Zakład Konserwacji i Rewaloryzacji Architektury i Zieleni, Wydział Architektury, Politechnika Wrocławska.

1. WSTĘP

W 1948 r. prezydium rządu, w oparciu o podstawowe dyrektywy Sześcioletniego Planu Rozwoju Gospodarczego Kraju, podjęło decyzję o rozbudowie przemysłu hutniczego¹. Nowy zakład postanowiono zlokalizować na terenie podkrakowskiej wsi Mogiła na powierzchni ponad 9 km²². O takiej lokalizacji zdecydowały zarówno korzystne warunki terenowe i komunikacyjne, jak i bliskość Krakowa jako źródła siły roboczej i kadr dla powstającego zakładu. Budowę huty rozplanowano na 3 etapy, zakładając docelową zdolność produkcyjną na 1,5 mln ton stali rocznie. Wielkość ta okazała się niewystarczająca do zaspokojenia potrzeb gospodarki, zatem w latach 1960-1966 podniesiono produkcję stali do 3,5 mln ton rocznie, by w 1977 r. osiągnąć poziom 6,7 mln ton³. W szczytowym okresie zatrudnionych było w hucie prawie 39 tys. osób⁴, co z konieczności miało ogromny wpływ na rozwój miasta.

Huta, zlokalizowana pierwotnie poza miastem, obecnie została nieomal przez miasto wchłonięta. Ten duży teren, z racji prowadzonej na nim działalności produkcyjnej, nie uczestniczy w życiu miasta, a część mieszkańców ma do niego wręcz wrogi stosunek. Jednak zapisanych jest tam blisko 60 lat historii Krakowa, a przy założeniu, że Huta nie będzie działać w nieskończoność, należy się przemyśleć czy później zastanowić, w jaki sposób obszar ten zrewitalizować i zrehabilitować. Można zaryzykować stwierdzenie, że proces ten już się samoistnie rozpoczął dzięki roślinom zajmującym każdy wolny skrawek terenu.

2. PROBLEMY EKOLOGICZNE

Utrzymanie tak wysokiego poziomu produkcji stali, jaki został narzucony krakowskiej hucie, odbyło się kosztem środowiska naturalnego. Zanieczyszczenie powietrza, wody i gleby było katastrofalne, a jakość życia w Krakowie znacznie się obniżyła. Konieczne było ustanowienie strefy ochronnej wokół kombinatu, buforowego pasa roślin izolującego miasto od hałasu i pyłów. Zakres szkód środowiskowych i proces ich naprawy przez wyłączenie z użycia najbardziej uciążliwych elementów produkcji oraz udoskonalanie systemów oczyszczania opisywany był dokładnie w publikacjach dotyczących inżynierii i ochrony środowiska⁵. Stopniowa restrukturyzacja Huty, prywatyzacja i kolejne zmiany właścicieli zaowocowały zredukowaniem emisji zanieczyszczeń do norm europejskich. Od 1993 r. emisja zanieczyszczeń do atmosfery nie przekracza już normy i gdy w 2005 r. Hutę przejmowała firma Mittal Steel strefa ochronna nie była już potrzebna⁶. Zrównoważony rozwój jest jedną z wartości obecnego właściciela kombinatu, koncernu ArcelorMittal, co skutkuje dużymi nakładami finansowymi

¹ Z. Matecki (red.), *Problemy sozologiczne aglomeracji miejsko-przemysłowych, HUTA im. TADEUSZA SENDZIMIRA*, „Biuletyn Komitetu Inżynierii Środowiska” nr 1/1994, Kraków 1994, s. 12.

² Wniosek o wydanie pozwolenia zintegrowanego dla instalacji Mittal Steel Poland S.A. Oddział w Krakowie, Kraków, 2007.

³ Z. Matecki (red.), *op. cit.*, s. 25 i in.

⁴ www.kalendarium.polska.pl.

⁵ Zob.: Z. Matecki (red.), *op. cit.*; Z. Matecki (red.), *Problemy sozologiczne aglomeracji miejsko-przemysłowych. Restrukturyzacja – modernizacja – zagospodarowanie Huty im. Tadeusza Sendzimira*, „Biuletyn Komitetu Inżynierii Środowiska” nr 3/1997, Kraków 1997.

⁶ J. Malicka, *Nowe oblicze krakowskiego oddziału ArcelorMittal Poland i zmniejszanie jego oddziaływania na środowisko*, prezentacja ppt do celów wewnętrznych firmy, Kraków 2011.

na nowoczesne systemy oczyszczania oraz edukację ekologiczną pracowników firmy. Świadomość ekologiczna nie jest jednoznaczna z docenieniem urody terenu, który tak bardzo odbiega od popularnych wyobrażeń o ogrodzie. Jednak spojrzenie na obszar kombinatu jak na ogród pozwala ten przemysłowy obszar docenić również w kategoriach estetycznych. W niniejszym artykule skupić się chcę na roślinności porastającej teren kombinatu. Roślinność ta zajmuje teren bardzo trudny siedliskowo, a jednak w specyficzny sposób roślinom przyjazny.

II. 1. Widok na kominy Zakładu Energetycznego od drogi dojazdowej (foto M. Augustyn)

III. 1. View of the power plant smokestacks from the side of the access road (photo by M. Augustyn)

3. ROŚLINNOŚĆ TERENU HUTY

Pod budowę Huty zajęto tereny użytkowane głównie rolniczo o najlepszych w okolicy Krakowa glebach. W trakcie budowy i przebudowy Huty ziemia była wielokrotnie bardzo głęboko przekopywana, w rezultacie czego wierzchnia żyzna warstwa gleby została zupełnie zniszczona. W połączeniu z zanieczyszczeniem powietrza stworzyło to warunki, w których dobrze czują się głównie rośliny pionierskie. Znacząca część⁷ terenu Huty porośnięta jest topolami, brzoźami, sosnami i modrzewiami. Część tych drzew została wprowadzona celowo w postaci nasadzeń alejowych topoli włoskiej, inne drzewa to samosiewy. Powstał w ten sposób tzw. drzewostan przejściowy⁸, uzupełniony przez inne, bardziej dekoracyjne gatunki drzew, których pochodzenie w tym

⁷ Szczegółowe dane dotyczące powierzchni zajmowanej przez roślinność nie są dostępne. Właściciel Huty nie prowadził badań nad zielenią, a Mapa Roślinności Rzeczywistej Miasta Krakowa teren Huty traktuje jako całość określaną terminem „tereny zainwestowane”. Zob.: <http://zielony-krakow.um.krakow.pl:280/rosl/pl/>.

⁸ <http://rebnie.wl.sggw.pl/DrzewostanyPrzejsciowe.htm>.

miejscu trudno ustalić⁹. Są to jarząby, wierzby, robinie akacjowe, sumaki octowce, jawory, dzika róża, głóg oraz różne trawy i byliny, np. nawłóć. Rośliny te, kolonizując surowy teren, stworzyły warunki bardziej przyjazne dla wymagających i szlachetnych gatunków. Powstały mikroklimat umożliwił zasadzenie dębów, klonów, jałowców i lilaków.

Roślinność terenu kombinatu można podzielić na kilka raczej płynnych kategorii. Pierwsza to wspomniane rośliny pionierskie i towarzyszące im bardziej dekoracyjne gatunki tworzące formację leśną. Pielęgnacja ich ogranicza się do usuwania martwych okazów i przycinania w miejscach zagrażających produkcji lub utrudniających transport. Zaliczyć by tu można również tąki – w celu obniżenia kosztów i nakładów pracy kosi się je dwa razy do roku, co zapobiega wyrastaniu wyższych krzewów drzew na terenach nieużywanych w produkcji, których zarośnięcie wysoką roślinnością byłoby niepożądane z punktu widzenia funkcjonowania Huty.

Największy obszar, który podlega naturalnej, samoistnej rekultywacji, to teren pozostały po zburzeniu w 1993 r. pieców martenowskich. Po 15 latach od splantowania terenu ziemię porasta gęszcz młodzieńskich lub starszych topoli, brzoź, robinii, traw i wszechobecnej żółto kwitnącej nawłoci. Całość przypomina bardziej nieużytek rolny niż przemysłowy teren.

Jako drugą kategorię roślin można wydzielić gatunki drzew i krzewów, którymi zastępuje się wycięte stare drzewa, np. topole włoskie, dawniej nasadzone masowo, a teraz usuwane. Dotyczy to również drzew wycinanych pod budowę nowych obiektów. Wynika to z ustawy o ochronie przyrody, nakładającej opłatę za uszkodzenie lub usunięcie drzewa, o ile nie zastąpi się ich nowymi nasadzeniami¹⁰. W przypadku ostatniej dużej budowy na terenie Huty, budynku Nowej Walcowni Gorącej Blach, projekt zagospodarowania zieleni wokół budynku zlecono firmie zewnętrznej¹¹. Projekt przewidywał pas zieleni izolacyjnej, złożony z klonu jaworu, lipy drobnolistnej, głogu dwuszyjkowego i tawuły van Houtte'a. Przewidziano również nasadzenia z wiązu szypułkowego, klonu pospolitego 'Globosum', jabłoni kwiecistej i róży pomarszczonej.

Osobną kategorię stanowią drzewa owocowe, z których część to pozostałości po niegdysiejszych sadach, inne zostały dosadzone później. Świadectwem dawnych czasów są tu nadal owocujące grusze i jabłonie. Na terenie zakładu znajduje się ich kilka, a pracownicy twierdzą, że ich owoce są bardzo smaczne. W kilku miejscach rosną orzechy włoskie, część owocuje, część jest jeszcze na to za młoda. Najprawdopodobniej te starsze zostały posadzone przez pracowników, reszta to samosiewy. Na terenie Huty znajduje się co najmniej jeden owocujący pigwowiec oraz kilka krzewów winorośli. Znajdują się przy budynkach administracji poszczególnych działów i zapewne posadzone zostały z inicjatywy pracowników, którzy osobiście dbali, aby krzewy rosły i dawały owoce.

Również z inicjatywy pracowników powstały kwietniki przed budynkami administracji działów. Zazwyczaj od chęci i możliwości portiera lub innego opiekuna budynku zależy rozmiar kwietnej dekoracji. Spotkać można zarówno pojedyncze donice z petuniami lub kaktusami, jak i większe kompozycje, np. z róż i paproci przed budynkiem Ochrony Środowiska ArcelorMittal Poland. Inną formą realizacji potrzeby piękna

⁹ Spontaniczne akcje sadzenia roślin nie były dokumentowane, a pamiętają o nich jedynie najstarsi pracownicy, do których autorka nie była w stanie dotrzeć.

¹⁰ Art. 83-90 ustawy z 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. nr 92, poz. 880 z późn. zm.).

¹¹ Mgr inż. Jacek Ślizowski, Biuro Projektów „ZD-Projekt” HTS Spółka z o.o., *Projekt zagospodarowania zieleni w rejonie Nowej Walcowni Gorącej Blach*, Kraków 2006.

w zakładzie przemysłowym są ogródki stworzone w trzech lub czterech miejscach przez i dla pracowników Huty. Nie każdy z pracowników o nich wie, przez co są to przestrzenie bardzo prywatne. Chyba ze względu na kojące działanie szumu wody główną rolę odgrywają w nich oczka wodne, fontanny i strumyki. Jeden z ogródków, położony obecnie na uboczu względem działających zakładów, to niewielki okrągły stawik, zasilany przez sztuczny strumyk, porośnięty przez pałkę wodną i grzybienie. Flankowany jest przez dwa smukłe żywotniki, otoczony kamienną ścieżką, na którą wkraczają trawy, skrzypy, niezapominajki, płozący jałowiec, maliny i pięciornik. W wodzie pływają karpie koi i dwie sztuczne kaczki, a sielankowości obrazu dopełnia lekki przerost roślin.

II. 2. Trawiasta fontanna na terenie koksowni (foto M. Augustyn)

III 2. Fountain grass in the coking plant (photo by M. Augustyn)

Drugi ogródek pracowników znajduje się w bardzo niespodziewanym miejscu – pośrodku koksowni, tuż obok pracującej baterii wielokomorowej, w której z węgla produkuje się koks. Ma on kształt klucza wyrysowanego za pomocą wyniesionej murawy i kamiennej ścieżki. Dziurka tego klucza to oczko wodne, pośrodku którego stoi trawiasta fontanna. Ma ona trzy piętra: najwyższe to stalowa okrągła płyta, na której leżą kamienie, dwa niższe porośnięte są bujną trawą, stale zwilżaną spływającą po niej wodą. W oczku wodnym również pływają karpie koi, te jednak przyzwyczajone są do ludzi i nie uciekają, gdy zbliżyć się do brzegu oczka.

4. MOŻLIWE ROZWIĄZANIA NA PRZYSZŁOŚĆ

Prędzej czy później przyjdzie się poważnie zastanowić nad możliwymi rozwiązaniami przyszłości tego obszaru miasta. Jeżeli nadejdzie moment, w którym Huta przestanie działać, a teren zostanie przekazany miastu, niepoprawny optymizm nakaze

rozpatrzeć opcję, w której teren pozostanie w rękach miasta i będzie ogólnie dostępny mieszkańcom. Wzorować się można na dwóch skrajnie różnych rozwiązaniach wprowadzonych w Europie na terenach przemysłowych.

Przykładem pierwszego z nich jest przekształcenie kopalni Zollverein w Oberhausen w Zagłębiu Ruhry w park kulturalny¹². Teren o powierzchni 100 ha przeznaczono w całości do użytku publicznego, zachowując tam większość budynków i instalacji kopalni. Stworzono w nich sale wystawiennicze i konferencyjne, pracownie artystyczne, muzea, m.in. muzeum Ruhry, sale koncertowe i teatralne, centrum tańca nowoczesnego. Cały kompleks został w 2001 r. wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO. Zakonserwowane instalacje stanowią atrakcję turystyczną oraz świadectwo historii techniki.

Drugie z przykładowych rozwiązań to huta Colombelles koło Caen, zamknięta w 1993 r. Tam teren całkowicie splantowano i przygotowano pod nowe inwestycje. Z dawnych zabudowań zachowano jedynie wieżę chłodniczą, a zaplanowanie nowego układu urbanistycznego powierzono Dominique'owi Perrault. Obszar dawnej huty jest uzbrojony, stworzono sieć dróg dojazdowych, a plan zagospodarowania terenu przewiduje użytkowanie do celów produkcyjnych. Różnica polega na tym, że skala tej produkcji ma być radykalnie mniejsza niż w hucie; celem jest wspieranie lokalnych małych firm produkcyjnych, rzemieślników, małego przemysłu spożywczego. Jednak rolę wiodącą na tym terenie pełni park technologiczny – EffiScience, Le Campus Normandie Technologie. Kampus zajmuje obszar 25 ha i skupia firmy badawcze, zajmujące się innowacyjnymi technologiami – od telekomunikacji przez transport i zdrowie po rozrywkę i administrację¹³. Kompleks uzupełniany jest przez sieć restauracji i sal konferencyjnych. Nie zapomniano również o roślinach, które wkomponowano w układ komunikacyjny oraz wykorzystano do rekultywacji niezabudowanych obszarów.

Niezależnie od tego, czy w przyszłości teren Huty pozostanie w rękach miasta czy prywatnych inwestorów, należy mieć nadzieję, że w ten czy inny sposób zostanie udostępniony szerokiej rzeszy mieszkańców. Warto byłoby wtedy wykorzystać zielony potencjał Huty. Roślinność tego terenu udowodniła, że nawet najtrudniejsze warunki siedliskowe nie są przeszkodą nie do pokonania. W rezultacie rośliny wykonały część pracy za ludzi, rekultywując stopniowo zniszczony teren i sprawiając, że stał się on również bardziej przyjazny dla ludzi. Zniszczenie ich dorobku byłoby dużą stratą. Zachowanie roślinności w dotychczasowym, półdzikim stanie byłoby również szansą na przekonanie krakowian, iż samoistne kompozycje tworzone przez naturę mają rację bytu nie tylko w lesie czy na łące, ale i w środku miasta.

LITERATURA

- MALICKA J., *Nowe oblicze krakowskiego oddziału ArcelorMittal Poland i zmniejszanie jego oddziaływania na środowisko*, prezentacja ppt do celów wewnętrznych firmy, Kraków 2011.
- MAŁECKI Z. (red.), *Problemy sozologiczne aglomeracji miejsko-przemysłowych. Huta im. Tadeusza Sendzimira*, „Biuletyn Komitetu Inżynierii Środowiska” nr 1/1994, Kraków 1994.
- MAŁECKI Z., *Problemy sozologiczne aglomeracji miejsko-przemysłowych. Restrukturyzacja – modernizacja – zagospodarowanie Huty im. Tadeusza Sendzimira*, „Biuletyn Komitetu Inżynierii Środowiska” nr 3/1997, Kraków 1997.

¹² R. Pawtowski, *Fabryki kultury*, http://wyborcza.pl/1,75475,9916643,Fabryki_kultury.html.

¹³ http://www.caenlamer.fr/iso_album/22.03.07_caen_la_mer_inauguration_campus_effiscience.pdf.

ŚLIZOWSKI J., Biuro Projektów „ZD-Projekt” HTS Spółka z o.o., *Projekt zagospodarowania zieleni w rejonie Nowej Walcowni Gorącej Blach*, Kraków 2006.

Ustawa z 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. nr 92, poz. 880 z późn. zm.).

Wniosek o wydanie pozwolenia zintegrowanego dla instalacji Mittal Steel Poland S.A. Oddział w Krakowie, Kraków 2007.

<http://campus-effiscience.com/fr/la-promesse-d-effiscience---innover-ensemble-gc1.html>

<http://ebookbrowse.com/projet-campus-effiscience-philips-nxp-caen-v2007-ppt-d125309372>

<http://rebnie.wl.sggw.pl/DrzewostanyPrzejsciowe.htm>

http://wyborcza.pl/1,75475,9916643,Fabryki_kultury.html

<http://www.caenlamer.fr/actions-realisees.asp>

http://www.caenlamer.fr/iso_album/22.03.07_caen_la_mer_inauguration_campus_effiscience.pdf

<http://www.kalendarium.polska.pl>

http://www.normandydev.com/docint/territoire/normandy_presentation_gb.pdf

<http://zielony-krakow.um.krakow.pl:280/rosl/pl/>

JADWIGA GANCARZ-ŻEBRACKA*

PARK ZDROJOWY W KOMPOZYCJI MIASTA IWONICZ ZDRÓJ

SPA PARK IN THE COMPOSITION OF A TOWN IWONICZ ZDRÓJ

Streszczenie

Uzdrowiska lokalizowane są zwykle na terenach bogatych w walory krajobrazowe. Ich zieleni zawsze tworzyła mocno działający na zmysły odbiorcy obraz, a estetyka otoczenia wpływała na standard wypoczynku. Stan oraz jakość terenów zieleni odgrywała i ciągle odgrywa istotną rolę w rozwoju uzdrowisk. Wraz z rozwojem lecznictwa, opartego na zasobach naturalnych, stale wzrasta zainteresowanie ośrodkami historycznymi, atrakcyjnymi klimatycznie i krajobrazowo, ale również proponującymi wieloaspektowe profile lecznicze. Taką możliwość daje Iwonicz Zdrój. Jednak istniejące tam tereny parkowe wymagają konserwacji i rewitalizacji. Kluczowym aspektem w kształtowaniu wizerunku miasta jest zachowanie w najpełniejszej postaci historycznych elementów struktury przestrzennej oraz odtworzenie niezachowanych komponentów (m.in. fragmentu parku zdrojowego).

Słowa kluczowe: uzdrowisko, park zdrojowy, elementy kompozycyjne parku, projekt rewitalizacji

Abstract

Spas are usually located in areas that can be characterized by high quality landscapes. Their green areas have always formed an image which acted intensively on the receiver's senses and the beauty of the surroundings had influence on the level of relaxation. Condition and quality of green areas have played and still plays an important role in the development of spas. With the development of natural therapeutics, an increased interest is seen in historical spa centers with attractive climate and landscapes and offering a broad therapeutic profile. Iwonicz Zdrój gives such a possibility. Nevertheless, the existing park areas need maintenance and revitalization. A key aspect in the shaping of Iwonicz Zdrój's space is to preserve – in the fullest form – the spatial structure of historical elements, as well as to recreate of non-existing components (such as the arm of the spa park).

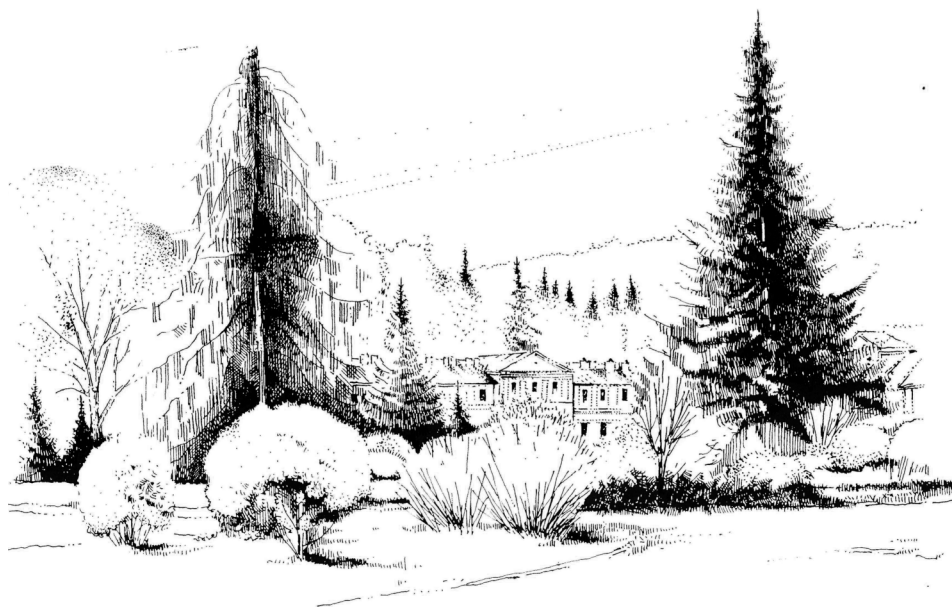
Keywords: spa, spa park, elements of park composition, revitalization project

* Dr inż. Jadwiga Gancarz-Żebracka, Zakład Kompozycji i Planowania Krajobrazu, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

1. WSTĘP

Do grupy miejskich parków publicznych należy zaliczyć również ogrody polskich uzdrowisk. Wśród nich znajduje się park zdrojowy w Iwoniczu Zdroju, jednym z najstarszych i najładniejszych zdrojowisk karpackich. Położony wśród zielonych wzgórz Beskidu Niskiego, w dolinie Potoku Iwoniczkiego, urzeka pięknem, harmonią przyrody i zabytkowej architektury oraz czystym powietrzem i wspaniałym mikroklimatem¹. Największym bogactwem naturalnym Iwonicza są wody mineralne. To właśnie dzięki nim powstało i rozwijało się lecznictwo uzdrowiskowe², a wraz z nim dostosowywana do potrzeb kuracjuszy struktura przestrzenna miasta.

Uzdrowisko działa od ponad czterech stuleci. Jego główną i najbardziej charakterystyczną częścią jest historyczna zabudowa dna doliny, która zasadniczo kształtowała się od lat 30. XIX w. do 1939 r. Centrum tej zabudowy stanowią wolno stojące dwukondygnacyjne budynki, głównie drewniane. Większość budynków zachowała swój pierwotny wygląd, charakteryzujący się elementami budownictwa regionalnego, a zwłaszcza stylu szwajcarskiego potążonego z późnoklasycystycznym nurtem architektury polskiej³.

II. 1. Iwonicz Zdrój – widok na Łazienki mineralne (rys. J. Gancarz-Żebracka)

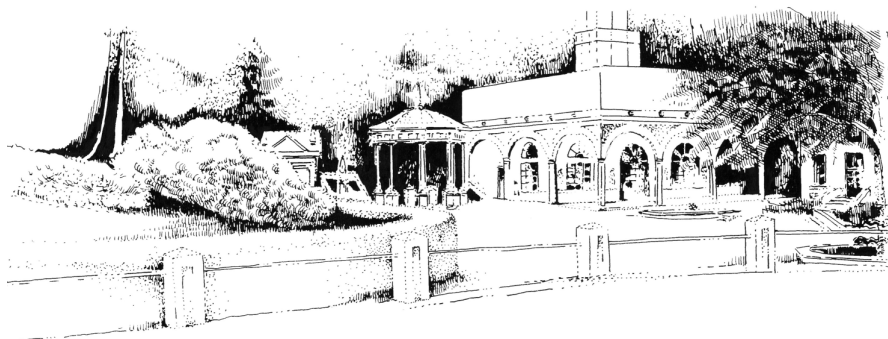
III. 1. Iwonicz Zdrój – The view of the Mineral Baths (drawing: J. Gancarz-Żebracka)

¹ Obszar Iwonicza posiada cechy klimatu podalpejskiego, o wyraźnych elementach klimatu morskiego, dzięki nasyceniu powietrza jodem i bromem.

² Są to wody: chlorkowo-wodoro-węglanowe, solankowe, bromkowe, jodobromowe i wodoro-węglanowo-chlorkowo-sodowe, żelazisto manganowe, fluorkowe, borowe z zawartością wolnego dwutlenku węgla.

³ J. Ross, *Dawna architektura Iwonicza Zdroju i jej walory estetyczno-historyczne*, [w:] *Iwonicz Zdrój. Monografia*, praca zbiorowa, PPU „Uzdrowisko Iwonicz” i Towarzystwo Przyjaciół Iwonicza, wyd. II, Kraków 1984, s. 91.

W układzie przestrzennym centrum miasta dominuje zabudowa o funkcji uzdrowiskowej, natomiast pozostałe osadnictwo nie rozwijało się⁴. Iwonicz Zdrój posiada promenadowo-parkowy układ terenów zieleni⁵. Z niewielkiego obszaru centrum, o powierzchni ok. 4 ha, wyodrębnić należy trzy widoczne typy przestrzeni: centralny plac połączony z główną aleją, historyczną zabudowę oraz park zdrojowy. Przestrzeń zdrojowiska podzielić można na sekwencje wnętrz krajobrazowych, utworzonych przez architekturę i zielen, często tworzących nawet układy wnętrz labiryntowych. Sylwety budynków, zatopione w aneksach wnętrz parkowych, łączą się w atrakcyjne ciągi, odśladające kolejne perspektywy zamknięte stokami otaczających wzgórz⁶.

II. 2. Plac Karola i Józefa, widok na Pijalnię Wód Mineralnych (rys. J. Gancarz-Żebracka)

III. 2. Charles and Joseph Square, the view of the Mineral Water Pump House (drawing: J. Gancarz-Żebracka)

Niewątpliwie najistotniejszym elementem struktury przestrzennej i kompozycji miasta zdrojowego jest park. W przypadku Iwonicza otoczony jest on lasem i niekiedy trudno ocenić granicę między krajobrazem naturalnym a tym ukształtowanym przez człowieka.

2. HISTORYCZNY PARK ZDROJOWY I CENTRUM UZDROWISKA

Park zdrojowy założono około 1837 r. jako ogród publiczny przeznaczony do spacerów i wypoczynku kuracjuszy. Główna aleja, zintegrowana z deptakiem i parkiem, posiadała bogaty układ elementów roślinnych, malowniczo wpisanych w dolinę, wokół którego skupiały się kluczowe budowle zdrojowe takie jak Stary Pałac z 1837 r., który do dzisiaj stanowi ciekawy przykład transpozycji budowli murowanych w strukturę wykonaną z drewna⁷, Łazienki Borowinowe z 1850 r. wraz z dobudowaną w latach 1860-1880 krytą kolumnadą, Hotel (późniejszy Dom Zdrojowy) z 1856 r., wzniesiony do celów uzdrowiskowych – okazały dwukondygnacyjny budynek wraz z salą balową i obszerną jadalnią, a także pensjonat Krakowiak z 1860 r., pensjonat Bazar z 1864 r. czy Łazienki Mineralne z 1870 r. W późniejszych latach teren centrum wzbogaciły architektonicznie pensjonaty Pod Jodłą, Belweder, Ustronie i Biały Orzeł.

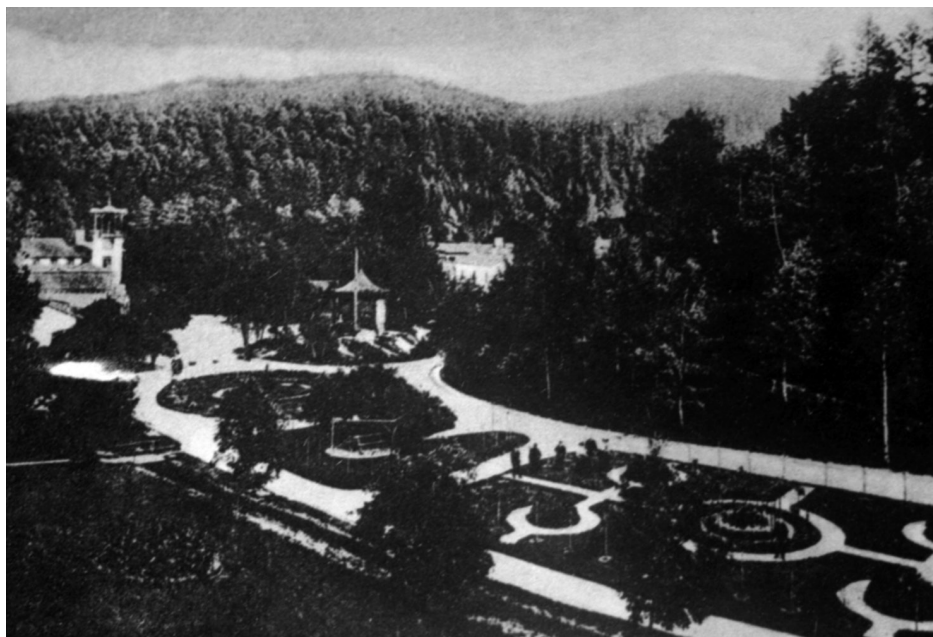
⁴ E. Węstawowicz-Bilska, *Uzdrowiska polskie*, Kraków 2008, s. 86.

⁵ *Ibidem*, s. 105.

⁶ J. Gancarz, *O potrzebie zachowania... Iwonicz Zdrój – pejzaż nostalgiczny*, „Aura” 11/2007, s. 20.

⁷ *Ibidem*, s. 81.

Park powstał z inicjatywy rodziny Załuskich, a zwłaszcza Amelii Załuskiej, która wspólnie z Janem Feliksem Piwarskim⁸ zaprojektowała park w stylu romantycznych ogrodów angielskich⁹. Załuska kierowała się również zaleceniami Izabeli Czartoryskiej, która z wielką pieczołowitością dbała o harmonię natury i sztuki¹⁰, rozwijając artystyczny i kulturalny wizerunek XX-wiecznego Iwonicza. W parku znajdowały się charakterystyczne obiekty takie jak: obelisk Władysława Bezy¹¹ z 1805 r., pawilon nad źródłami z 1837 r. w kształcie gloriety, zegar słoneczny, altana dla orkiestry, otwarta galeria spacerowa oraz liczne kapliczki i pomniki (m.in. św. Mikołaja czy zasłużonego dla miasta Józefa Dietla). Michał Zieleniewski, autor publikacji o zdrojowiskach polskich, w *Ilustrowanym przewodniku w podróży do Iwonicza* z 1869 r. odnotował program miejscowych atrakcji i przyjemności. Obok czytelników gazet i czasopism, biblioteki, muzyki przygrywającej podczas picia wód mineralnych, balów i koncertów, zwrócił także uwagę na przechadzki po wygodnych i dobrze utrzymanych chodnikach, zwłaszcza na terenie parku¹².

II. 3. Osiowy układ rabat z 2 połowy XIX w. (Zbiory Muzeum Historyczno-Balneologicznego w Iwoniczu Zdroju)

III. 3. Axial bedding system, 2nd half of 19th century (source: Balneological-Historical Museum in Iwonicz Zdrój)

⁸ Jan Feliks Piwarski (1794-1859), pedagog artysta, polski malarz i grafik.

⁹ R. Limanowski, J. Michalak, *Tradycje kulturotwórcze uzdrowiska*, [w:] *Iwonicz Zdrój. Monografia*, op. cit., s. 161, za: K. Załuski, *Obraz Iwonicza*, Kraków 1877, s. 2.

¹⁰ I. Czartoryska, *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław 1805, *passim*.

¹¹ Władysław Beza (1847-1913), polski poeta neoromantyczny i publicysta, w latach 1874-1890 związany z uzdrowiskiem w Iwoniczu-Zdroju, autor pierwszego przewodnika krajoznawczo-turystycznego *Iwonicz i jego okolice*, wydane w 1885 r.

¹² M. Zieleniewski, *Ilustrowany przewodnik w podróży do Iwonicza*, Kraków 1869, s. 7-8.

II. 4. Układ rabat, lata 1918-1939 (Narodowe Archiwum Cyfrowe)

III. 4. Bedding system 1918-1939 (source: National Digital Archives)

Plan katastralny z 1851 r.¹³ pokazuje historyczny układ centralnej części uzdrowiska. Meandrujący potok rozdziela zabudowania Starych Łazienek od Starego Pałacu i budynku Pijalni Wód Mineralnych. Widocznych jest pięć mostków łączących oba brzegi potoku, co prawdopodobnie świadczy o tym, że teren był intensywnie użytkowany przez kuracjuszy. Zabudowa okolona jest naturalnym lasem z przewagą drzew iglastych (jodła pospolita, *Abies alba* oraz w wyższych partiach wzniesień świerk pospolity, *Picea abies*¹⁴) z domieszką buka zwyczajnego, *Fagus sylvatica*. W tym czasie dominuje kompozycja swobodna, brak układów geometrycznych, które pojawiły się później, co pokazują liczne fotografie z końca XIX w. W części zachodniej widoczny rzut drewnianego pawilonu na rzucie koła, opisany jako Mała Betkotka.

Najcenniejszym dokumentem przemian, do jakich doszło w krajobrazie w ciągu minionych lat, stały się pocztówki iwonickie. Pierwsza z kart korespondencyjnych, ilustrowana widokiem Iwonicza, datowana jest na rok 1897. Pionierami w dziejach pocztówki iwonickiej byli Leon Majewski i Henryk Wierzycki, którzy od 1898 r. wydawali serie pięknych kart fotograficznych. Przedstawiały one najważniejsze budowle iwonickiego źródła: hotele, pensjonaty, zdroj, pałac, kapliczkę zakładową itp. Złote lata pocztówki iwonickiej to przełom XIX i XX w., który zaowocował wspaniałymi widokówkami wykonanymi techniką kolorowej litografii¹⁵. Karty pocztowe z Iwonicza pokazywały nie tylko unikatową drewnianą architekturę uzdrowiska, ale także kuracjuszy – ludzi z różnych grup społecznych, także wiele osób zasłużonych dla miasta (np. J. Dietla).

¹³ Archiwum Państwowe w Rzeszowie.

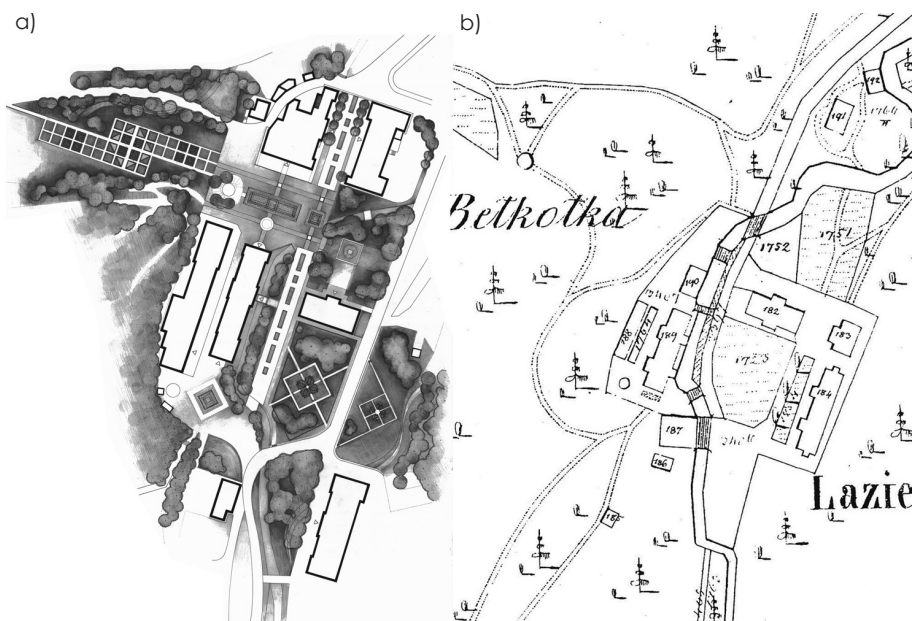
¹⁴ J. Gancarz, *Uproszczona inwentaryzacja zieleni na potrzeby opracowywanej pracy magisterskiej*, 2006. Na katastrze oznaczono tylko piktogramy drzew iglastych.

¹⁵ M. Włodarczyk, J. Zieliński, „Iwonicz sprzed lat...”, Rzeszów 2005, s. 30-32.

Pocztówkowe ujęcia tych samych obiektów na przestrzeni wieku ukazują zmiany w otoczeniu i krajobrazie oraz stają się świadkami historii regionu. Stare fotografie oddają urok minionego czasu, ukazują atmosferę uzdrowiska, którą kształtowała tradycja „wyjazdu do wód”, styl życia zdrojowego, a także moda zdrojowa.

3. PROJEKT REWALORYZACJI

W oparciu o obszerny zasób materiałów ikonograficznych autorka niniejszego opracowania w 2006 r. wykonała projekt dyplomowy na temat rekompozycji centrum Iwonicza Zdroju¹⁶. Praca zakładała odtworzenie i współczesną aranżację zachodniej gałęzi parku zdrojowego oraz ogólny projekt rewitalizacji historycznej części centrum miasta. Obszar objęty opracowaniem to najważniejszy element przestrzeni publicznych Iwonicza Zdroju. Skupiono się przede wszystkim na stylizacji przestrzeni, miejsca ogólnodostępnego, w którym krzyżują się różnego rodzaju wartości materialne i niematerialne.

zagospodarowanie tej części. Ilustracja 3 pokazuje układ kolistych rabat rozplanowanych osiowo, natomiast późniejsza (il. 4) ukazuje teren przekształcony w rozległy trawnik z dominującym drzewem iglastym (prawdopodobnie sosną wejmutką, *Pinus strobus*) oraz układem rabat, m.in. z roślin jednorocznych (lwia paszcza, *Antirrhinum majus*) ramujących trawnik. Świadczy to o tym, że teren ten często podlegał przekształceniom, zawsze jednak miał charakter reprezentacyjny. Dodatkowo mniejsze aneksy wewnątrz zielonych przy poszczególnych budynkach łączą się z centralnym wnętrzem zdrojowiska. Współcześnie ten zachodni charakterystyczny element ogrodu zdrojowego ma układ zatarty i nieczytelny, całkowicie zanikła zachodnia gałąź parku zdrojowego. Aktualnie obszar parku – na terenie otwartym – pokrywa murawa trawiasta, w pozostałych zaś częściach roślinność runa leśnego. Główna strefa spacerowa kuracjuszy to deptak oraz aleja Wincentego Pola w kierunku źródła Bełkotka. Zieleń w dużym stopniu zestarzała się i uległa destrukcji, wymaga zatem pielęgnacji i wymiany.

W proponowanym rozwiązaniu rewaloryzacji architektoniczno-krajobrazowej centrum lwonickiego Zdroju wprowadzono w harmonijny sposób nowe formy małej architektury, tak aby nawiązać do historycznych układów i krajobrazowych walorów miasta. Na nowo zaprojektowano historyczny układ parku zdrojowego, zachowując w zakresie zieleni urządzonej dwa podstawowe typy kompozycji parkowej: regularny oraz nieregularny – tzw. park angielski¹⁷. Zaprojektowana forma parku nawiązuje do, funkcjonujących na terenie parku w różnych okresach XIX w., elementów regularnych, łączących się z formami swobodnymi. W zachodniej części parku przywrócono historyczny układ komunikacyjny. Główna część założenia ma charakter regularny, uzyskany przez wprowadzenie geometrycznych kwater ogrodowych. Kompozycję projektowanego fragmentu parku podzielono na trzy części dzięki wprowadzeniu w centralnych punktach żywopłotowej kompozycji – kwater ramowanych strzyżonym bukszpanem wieczniezielonym (*Buxus sempervirens* 'Sufruticosa') oraz cisem pospolitym (*Taxus baccata*). Pozostałe kwatery wypełniono trawą wraz ze swobodnymi nasadzeniami krokusa wiosennego (*Crocus vernus*), odmianami narcyza (*Narcissus* 'Actaea' i 'Recurvus') oraz zimowita jesiennego (*Colchicum autumnale* 'Major'). Ogród nawiązuje także do rozwiązań krajobrazowych przez zachowany stądroziew, luźno uzupełniony rodzimymi gatunkami (m.in. grabem pospolitym, *Carpinus betulus*, sosną pospolitą, *Pinus sylvestris*, dębem szypułkowym, *Quercus robur*, modrzewiem europejskim, *Larix decidua*, klonem pospolitym, *Acer platanoides*). Na północnym stoku doliny otaczającej część projektowanego terenu wprowadzono faliste pasma nasadzeń konwalii majowej (*Convallaria majalis*) i barwinka pospolitego (*Vinca minor* 'Sebastian' i 'Variegata').

Zieleń urządzona i naturalna lasów otaczających założenie stanowi piękne tło dla ekspozycji zabytkowych budynków. Wprowadzono również nową formę altany dla orkiestry, bowiem istniejąca muszla koncertowa, zbyt mała i w nienajlepszym guście, nie spełniała dobrze swojej funkcji; w okresie letnim na sąsiednim terenie rozstawiana jest dodatkowa scena. Wykorzystując walory otoczenia, wprowadzono nową ażurową konstrukcję zadaszenia ze stali, wspartą na żeliwnych historyzujących słupach. Obiekt zlokalizowany jest na niewielkim skalistym wzniesieniu (podobnie jak altana widoczna na historycznych fotografiach). Jego kubatura stanowi akcent i dobrze wpisuje się w przestrzeń uzdrowiska, podkreślając kameralny charakter wnętrza.

¹⁷ W Miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (MPZP) miasta Lwonicz Zdrój, w opracowaniu Studium wartości kulturowych z uwzględnieniem problematyki konserwatorskiej miasta Lwonicz Zdrój z 2006 r., dla tego rodzaju kompozycji geometrycznej użyto nazwy park francuski.

4. PODSUMOWANIE

W przeszłości z obiektów o podobnych funkcjach korzystały najzamożniejsze grupy społeczne. Współcześnie miejscowości uzdrowiskowe stały się ogólnodostępne. Wraz z ciągłym napływem kuracjuszy wzrasta zainteresowanie nie tylko funkcją leczniczą, ale także lokalnym środowiskiem kulturalnym. W trakcie spędzania wolnego czasu przestrzeń społeczna odgrywa bardzo ważną rolę. Pojawiły się nowe lokalne atrakcje, m.in. grota solna czy park linowy, utworzony na zboczu doliny u stóp sanatorium Excelsior, co pokazuje ciągłą chęć rozszerzania oferty leczniczej i turystycznej.

W ten nurt wpisuje się też kompleksowy projekt rekompozycji centrum miasta Iwonicza Zdroju, który zakłada podniesienie jakości przestrzeni publicznej. Starano się nawiązać do specyficznej atmosfery sprzed lat oraz do pierwotnego układu parku zdrojowego. Dbałość o kondycję drzewostanu oraz odpowiednia kontrola pozwoli zachować bezcenne wartości oraz fenomen zdrojowego krajobrazu. Obecne uzdrowisko Iwonicz Zdrój posiada niezbędne do funkcjonowania minimum urządzeń, ale stan utrzymania i zachowania parku zdrojowego wymaga jednak nowej aranżacji, nawiązującej do historii, tak aby całokształt walorów naturalno-kulturowych tworzył odpowiedni charakter niezbędny do realizowania potrzeb współczesnych kuracjuszy.

LITERATURA

- BOGDANOWSKI J., *Polskie ogrody ozdobne*, Warszawa 2000.
- GANCARZ J., *Projekt rekompozycji centrum Iwonicz Zdroju*, praca magisterska, Politechnika Krakowska, Kraków 2006.
- Iwonicz Zdrój. Monografia, wyd. 2, Kraków 1984.
- KACZMARSKA E., *Uzdrowisko i jego przestrzeń społeczna: wybrane zagadnienia przestrzenne polskich uzdrowisk karpackich w aspekcie integracji europejskiej*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej”, seria Architektura nr 47, Kraków 2002.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, Warszawa 1978.
- PIÓRECKI J., *Ogrody i parki województwa krośnieńskiego*, Bolestraszyce 1998.
- WĘCŁAWOWICZ-BILSKA E., *Uzdrowiska polskie*, Kraków 2008.
- WŁODARCZYK M., ZIELIŃSKI J., *Iwonicz sprzed lat*, Rzeszów 2005.
- ZIELENIEWSKI M., *Ilustrowany przewodnik w podróży do Iwonicza*, Kraków 1869.

TOMASZ MALEC*

OGRODY WERTYKALNE W PRZESTRZENI POLSKICH MIAST

VERTICAL GARDENS IN THE URBAN SPACE OF POLISH CITIES

Streszczenie

Istotnym problemem polskich miast pozostaje nieustannie relatywnie niski poziom estetyczny śródmieść. Związany jest on w dużym stopniu z wyglądem elewacji kamienic miejskich, wskazującym obecnie na niewielkie możliwości sfinansowania przez ich właścicieli niezbędnych prac renowacyjnych. W tej sytuacji jednym z możliwych rozwiązań, mających na celu polepszenie tego stanu rzeczy, jest zastosowanie ogrodów wertykalnych, pokrywających elewacje budynków. Zabieg taki jest istotny nie tylko w przypadku ścian szczytowych, ale i pozostałych elewacji budynków miejskich. Dodatkową, bardzo dużą zaletą ogrodów wertykalnych jest ich niebagatelny wpływ na poprawę warunków ekologicznych przestrzeni śródmiejskiej, z której z różnych przyczyn usuwane są nieliczne już drzewa i krzewy.

Słowa kluczowe: wertykalny, zielona ściana, estetyka miasta

Abstract

Relatively low aesthetic level of downtown areas is still an essential problem of Polish cities. Related to a large extent to the facades of buildings and limited investment and renovation possibilities of their owners. Under such circumstances one of the solutions are vertical gardens that cover the facades. This solution may be used not only in case of gable walls but also other urban facades. Another important advantage of vertical gardens is their considerable influence on the improvement of ecological conditions of downtown areas, from which trees and shrubs are often removed for various reasons.

Keywords: vertical gardens, green wall, city aesthetics

* Dr inż. arch. Tomasz Malec, Katedra Dendrologii i Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodniczy, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie.

1. WSTĘP

Przestrzeń polskich miast podlega nieustannym zmianom. Ewoluuje nie tylko w zakresie nowej architektury, sytuowanej na obrzeżach miast bądź przedmieściach, ale i architektury, wypełniającej luki po nieistniejących już budynkach w centrach miast. Ze względu na wysokie koszty remontu bądź renowacji istniejących budynków miejskich duży problem stanowi kreowanie estetycznej rzeczywistości przestrzennej nie tylko w odniesieniu do poszczególnych budynków, ale do całych wnętrz urbanistycznych. Zlokalizowane w centrach miast budynki, będące najczęściej kilkukondygnacyjnymi kamienicami o często zabytkowym charakterze, często pozostają w zarządzie osób prywatnych. Nie dysponują one środkami finansowymi, pozwalającymi myśleć o kompleksowym remoncie dużych budynków mieszkalnych. Potencjalne koszty remontu powiększone zostać mogą również ze względu na konieczność opracowania pełnej inwentaryzacji kamienic, uwzględniającej wszelkie nieujęte w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat przebudowy o różnym zakresie i charakterze. Jednym z najprostszych i zarazem znanych rozwiązań powyższego problemu, posiadającym wiele zalet, a także sprawdzonym w odniesieniu do elewacji jest zastosowanie ogrodów wertykalnych. Ogrody wertykalne, a zwłaszcza ich odmiana – zielone ściany, od kilku lat coraz popularniejsze we Francji, Hiszpanii i Anglii, znaleźć mogą szerokie zastosowanie również w Polsce.

2. OGRODY WERTYKALNE – TECHNOLOGIA WYKONANIA

Ogrody wertykalne tworzymy przede wszystkim na elewacjach budynków, które należą do najmniej atrakcyjnych, czyli na ścianach szczytowych, stanowiących z reguły niedokończoną część większego układu urbanistycznego, lub tych, które nie posiadają szczególnie atrakcyjnej artykulacji lub ornamentyki oraz okien.

Ze względu na uwarunkowania klimatyczne, środowiskowe i kulturowe, ogrody tego typu w swej najprostszej, bo jednogatunkowej formie, tworzone mogą być w Polsce w oparciu o rośliny o bardzo dużej odporności na zmienną pogodę, zanieczyszczenie środowiska oraz uszkodzenia mechaniczne tkanki roślinnej. Są to najczęściej różne gatunki winobluszczy (zwanego dzikim winem), znakomicie sprawdzającego się w trudnych warunkach miast polskich. Jedną z najbardziej popularnych jest winobluszcz trójklapkowy, charakteryzujący się szybkim wzrostem (ok. 2 m rocznie), dużą odpornością na wszelkie zanieczyszczenia powietrza oraz łatwością utrzymania. Ponadto winobluszcz trójklapkowy potrafi wspinać się po pionowych gładkich powierzchniach, dzięki czemu znakomicie nadaje się do stosowania na ścianach różnego typu budynków. Powiększają one aktywną biologicznie powierzchnię zieloną, wpływając korzystnie na klimat miasta. Ich dodatkową zaletą jest również możliwość życia zarówno w pełnym słońcu, jak i w cieniu.

Bardziej zaawansowaną technologicznie, a ponadto dającą większą możliwość kreowania interesującej i atrakcyjnej przestrzeni wersję ogrodów wertykalnych stanowią tak zwane zielone ściany. Twórcą zielonych ścian jako metody upiększania i uatrakcyjniania rzeczywistości przestrzennej miast jest francuski botanik Patrick Blanc¹.

¹ Patrick Blanc (ur. 1953), francuski botanik, ukończył Uniwersytet im. Piotra i Marii Curie w Paryżu. Pomyślnie studiował ogrody wertykalne, laureat Francuskiej Akademii Nauk. Autor książki *Etre Plante à l'ombre des forêts tropicales*. Projektant ogrodów wertykalnych w budynkach użyteczności publicznej, budynkach

Innowacyjność pomysłu polega na założeniu, iż wiele gatunków roślin nie potrzebuje do życia ziemi, lecz może rosnąć na drzewach, skałach lub innych pionowych powierzchniach. Dotyczy to przede wszystkim dużej liczby gatunków roślin tropikalnych, stanowiących dla podróżującego przez Malezję i Tajlandię Blanca główną inspirację. Tę zaobserwowaną w naturze zdolność epifitów do egzystencji w trudnych warunkach można wykorzystać, według pomysłodawcy, również w przestrzeni miejskiej². Podkreślić w tym miejscu należy, że stopień trudności warunków egzystencji wymienionych roślin w dużej mierze zależy od stereotypowego postrzegania tychże warunków przez nas samych. Brak podłoża dla roślin nie stanowi bowiem ewenementu, jest jednym z powszechnym sposobów ich życia. Wyjątkowym osiągnięciem Blanca jest jednak nie tyle fakt wnikliwej obserwacji przyrody, bowiem bezglebowe uprawy kwiatów, ziół i warzyw są rozpowszechnione³, ale umiejętność ich zastosowania w tworzeniu architektury.

Zasadnicza różnica między typowym ogrodem wertykalnym (układem pnączy, donic itp.) a zieloną ścianą polega zatem na tym, iż o ile w tym pierwszym przypadku niezbędne jest podłoże, z którego wyrasta roślina, to zielona ściana już tego podłoża nie wymaga. Efektem tego jest nie tylko zwiększenie spektrum gatunków roślin, znajdujących zastosowanie w tego typu ogrodach, ale i możliwość tworzenia często zaskakujących kompozycji o różnych rozmiarach i przeznaczeniu. Zielona ściana potrzebuje zatem ramy, stanowiącej bazę jego pionowego podłoża. Ze względu na możliwość zawilgocenia budynku rośliny sadzimy w podłożu z filcu, odizolowanym od ściany płytami PVC, przytwierdzonymi do przymocowanej do ściany ramowej konstrukcji. Wykonany z poliamidu filc stanowi nie tylko pionowe podłoże dla sadzonych w nim roślin, ale umożliwia w miarę równomierne rozprowadzanie wody. W celu zapewnienia należytych warunków egzystencji roślin w zielonej ścianie niezbędne jest bowiem ich prawidłowe podlewanie. Jego częstotliwość zależy od gatunków stosowanych roślin. Wskazane jest nawożenie roślin za pomocą wody wzbogaconej o niezbędne składniki odżywcze.

Prawidłowe podlewanie roślin zapobiega ich niekontrolowanemu wrastaniu w ścianę budynku, do którego może dojść mimo zastosowania warstwy PVC. Konieczność podlewania stanowi słabą stronę zielonych ścian, zwiększa bowiem pracochłonność ich utrzymywania oraz koszty. Dodatkowo proces podlewania, ze względu na wygodę użytkowania, może zostać w pełni zautomatyzowany. Filc, wykorzystywany jako podłoże dla roślin, można zastąpić geowłókniną⁴ (nazywaną zwykle biowłókniną). Cechuje się ona bardzo dobrą zdolnością do przepuszczania wody oraz wytrzymałością na rozciąganie. W zależności od potrzeb, w zielonych ścianach możemy stosować biowłókniny o różnych parametrach, dobranych pod kątem ich przydatności do określonego typu zastosowań. Ich dużą zaletą jest możliwość umieszczenia w nich nasion już w procesie produkcji materiału, a prawidłowo dobrany syntetyk zapobiega też zatrzymywaniu nadmiernej wilgoci w podłożu. Rama konstrukcji,

handlowych, centrach handlowo-usługowych, hotelach, restauracjach oraz budynkach prywatnych, m.in. na ścianach Musée du Quai Branly w Paryżu i w centrum handlowo-usługowym E. Leclerc w Gdańsku. Prowadzi wykłady dotyczące projektowania ogrodów wertykalnych na całym świecie (www.verticalgardenpatrickblanc.com – dostęp: 15.10.2011).

² M. Iwanina, *Zaprojektowane na wyrost*, www.verticalgardenpatrickblanc.com (dostęp: 16.10.2011).

³ Zajmuje się tym hydroponika.

⁴ Geowłóknina – płaski syntetyk wykonany z włókien polipropylenowych lub poliestrowych, potoczonych mechanicznie w procesie igłowania, w procesie zgrzewania lub łącznie – z zastosowaniem obu procesów (www.geosynt.pl – dostęp: 15.10.2011).

podtrzymującej podłoże zielonej ściany, może zostać wykonana z dowolnego materiału, pod warunkiem zapewnienia odpowiedniej wytrzymałości. Ze względów estetycznych ramę tę można pomalować na dowolny kolor, w zależności od kolorystyki fasady budynku obudowanego tym ogrodem. Płyty PVC, posiadające grubość nieprzekraczającą jednego centymetra, pełnią przede wszystkim funkcję izolacyjną, dlatego też ich dodatkowe malowanie nie jest konieczne.

- II. 1. Jedna z pierwszych realizacji projektu ogrodu wertykalnego Patricka Blanca (Musée du Quai Branly w Paryżu), [za:] www.verticalgardenpatrickblanc.com (dostęp: 16.10.2011)
- III. 1. One of the first implementation of Patric Blanc's vertical garden (Musee du Quai Branly in Paris), [after:] www.verticalgardenpatrickblanc.com (on-line: 16.10.2011)

W zależności od liczby sadzonych w zielonej ścianie roślin (w postaci nasion lub sadzonek) ciężar 1 m² wraz z wodą wynosi do ok. 30 kg. Z tego względu przed jej zamocowaniem należy sporządzić ekspertyzę techniczną ściany, do której będzie mocowana. W przypadku małej wytrzymałości muru można zastanowić się nad zastosowaniem wzmocnień o charakterze konstrukcyjnym. W niektórych przypadkach należy zrezygnować ze stosowania zielonych ścian do pełnej wysokości ściany, ograniczając ich wysokość w korelacji z nośnością ściany budynku. Problem ciężaru konstrukcji przytwierdzonej do ściany budynku możemy rozwiązać za pomocą zmiany systemu mocowania podłoża. Ramę metalową oraz płyty PVC, czyli elementy kosztowne i stosunkowo ciężkie, zastąpić możemy geomembraną mocowaną bezpośrednio do ściany. Geomembrana ta powinna charakteryzować się bardzo niską przepuszczalnością wody, pozwalając jednocześnie na „oddychanie” ściany budynku. Od jej strony zewnętrznej należy umieścić biowłókninę o dostosowanej do potrzeb przepuszczalności wody. Przepuszczalność ta zależy od kąta zamocowania konstrukcji,

ilości doprowadzanej do ogrodu wertykalnego wody oraz zapotrzebowania roślin na wodę i składniki mineralne.

Ze względu na ciężar roślin w celu zmniejszenia obciążenia ściany można zastosować gatunki lekkie, a przede wszystkim wielokolorowe trawy. Dużą zaletą stosowania trawy jest też jej niska cena i łatwość przechowywania nasion umieszczonych już w biowłókninie. Nasiona trawy, a także innych gatunków roślin, mogą być przechowywane w niej stosunkowo długo, bez istotnego wpływu na ich jakość.

- II. 2. Ogród wertykalny w J&T Café Banka (Bratysława), [za:] www.verticalgardenpatrickblanc.com (dostęp: 16.10.2011)
- III. 2. Vertical garden in J&T Café Banka (Bratislava), [after:] www.verticalgardenpatrickblanc.com (on-line: 16.10.2011)

Istotnym elementem przedstawionego rozwiązania ogrodu wertykalnego jest zabezpieczenie budynku przed dostaniem się dużej ilości wody między jego ścianą a geomembraną. Ponieważ charakteryzuje się ona z założenia niską przepuszczalnością wody, to zasadniczym problemem pozostaje takie zabezpieczenie krawędzi zielonej ściany, aby pomiędzy ścianą budynku a warstwę izolacyjną nie przenikała woda. Efekt ten uzyskać możemy dzięki zastosowaniu obróbki blacharskiej, ewentualnie prawidłowemu przytwierdzeniu krawędzi geomembrany do ściany za pomocą elastycznego, wodoodpornego kleju.

3. ZASTOSOWANIE OGRODÓW WERTYKALNYCH

Stosowanie ogrodów wertykalnych na ścianach budynków miejskich może przynieść znaczne oszczędności w użytkowaniu tych obiektów. Zieleń pełni bowiem rolę

dobrego izolatora, chroniąc budynek latem przed dużym nasłonecznieniem (oszczędność energii w przypadku użycia klimatyzacji o ok. 50-70%), a zimą – przed nadmierną utratą ciepła (obniżenie strat ciepła o ok. 15-30%)⁵. Poprawa warunków termicznych budynków miejskich i związane z nią obniżenie kosztów utrzymania obiektów jest jednym z najlepszych argumentów dla zarządców i właścicieli nieruchomości, przemawiających za stosowaniem tego typu rozwiązań przestrzennych.

Ogrody wertykalne wykorzystać można także jako konstrukcje, stanowiące przedłużenie ścian budynków lub konstrukcje samonośne. W przypadku konstrukcji samonośnych zakres ich zastosowań znacznie wzrasta. Konstrukcje te – jako ogrodzenia – możemy stosować bowiem do tworzenia wnętrz urbanistycznych różnego typu. Pełnienie funkcji ogrodzenia jest w tym przypadku nie tylko interesującym rozwiązaniem z punktu widzenia bezpieczeństwa i estetyki elementu ograniczającego – czy też wydzielającego – przestrzeń, ale także (w zależności od zastosowanej technologii) może pełnić rolę skutecznej bariery akustycznej, oddzielającej ogrodzony teren od otoczenia. Bariera akustyczna, obniżająca znacznie poziom hałasu zarówno przedostającego się do wewnątrz, jak i wydostającego się z ogrodzonego wnętrza, pozwala na umieszczanie w centrum miasta placu zabaw dla dzieci i młodzieży, kawiarni lub restauracji, wreszcie miejsca wypoczynku i rekreacji. Podkreślić należy, iż zieleń dodatkowo poprawia jakość powietrza, wpływając na obniżenie stopnia jego zanieczyszczenia, schłodzenie transpiracyjne, eliminację dwutlenku węgla, produkcję tlenu oraz poprawę wilgotności powietrza. W procesie tym biorą udział nie tylko liście i korzenie, ale też żyjące w podłożu mikroorganizmy. Najlepszy efekt możemy zatem uzyskać, łącząc ogród wertykalny z ogrodem tradycyjnym, tworząc wnętrza urbanistyczne o różnym charakterze i funkcji. Dużą zaletą takiego połączenia jest też zwiększenie wpływu oddziaływania zieleni na obniżenie poziomu stresu i poprawę samopoczucia wypoczywających w takim wnętrzu urbanistycznym ludzi.

Dużym problemem estetycznym dzielnic śródmiejskich polskich miast, zwłaszcza tych o charakterze przemysłowym (Łódź, Katowice, Bielsko-Biała), jest znaczna liczba budynków oraz różnego typu budowli pofabrycznych, w tym kominów, wymagających adaptacji do pełnienia nowych funkcji w przestrzeni miejskiej. Ze względu na ich charakter możliwości zmiany przeznaczenia tych obiektów są często bardzo ograniczone. Niemniej pozostają one częścią zabudowy śródmiejskiej i wymagają dostosowania estetycznego do warunków tego typu zabudowy. Zastosowanie ogrodów wertykalnych i w tym przypadku przynosi znaczne korzyści estetyczne. Pozwala bowiem na zmianę wyglądu budowli o różnych, częstokroć skomplikowanych kształtach. Znakomicie sprawdzić się też mogą one na wysokich kominach fabrycznych, nawet tych, które są w ciągłym użytku. Ze względu na wyższą temperaturę dają one możliwość zastosowania bardziej zróżnicowanych gatunków roślin. W tym przypadku jakiegokolwiek ingerencję budowlaną dodatkowo obciążającą komin należy poprzedzić wykonaniem ekspertyzy stanu technicznego jego konstrukcji.

Ogrody wertykalne, a przede wszystkim zielone ściany, wykorzystywane mogą być też w roli wykończenia lub ozdoby ścian we wnętrzach budynków. Przyczyniają się do zmiany mikroklimatu nie tylko w hallach i korytarzach, ale również w poszczególnych pomieszczeniach zarówno biur, jak i mieszkań. Istotną zaletą ogrodów wertykalnych stosowanych w zamkniętych pokojach jest stworzenie wrażenia przebywania w przestrzeni ukształtowanej w sposób w znacznej mierze naturalny. Przyczynia

⁵ E. Trzaskowska, *Wykorzystanie roślin w projektowaniu architektonicznym (pnącza, ogrody wertykalne)*, „Teki Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych” VI/2010, s. 110-121.

się to do zwiększenia komfortu pracy, wpływając na zwiększenie jej wydajności. Jednocześnie tego typu ogród w pomieszczeniu zamkniętym może sprzyjać wypoczynkowi i rekreacji.

4. PODSUMOWANIE

Reasumując, ogrody wertykalne stanowią atrakcyjne finansowo dla właścicieli i zarządców kamienic rozwiązanie, pozwalające na obniżenie kosztów remontu budynków o średnim stanie technicznym elewacji. Dodatkowo przyczyniają się do oszczędności zarówno w zimie, jak i w lecie. Ich słabszą stroną jest natomiast konieczność zastosowania systemu podlewania roślin. Ogrody wertykalne, a zwłaszcza zielone ściany, posiadają wiele zalet również z punktu widzenia użytkownika przestrzeni miejskiej. Poza doznaniem estetycznymi poprawiają klimat miast i mogą zapobiegać, wraz z zielenią wysoką, tworzeniu się sztucznych tuneli, zwiększających prędkość wiatru. Zastosowanie ogrodów tego typu w przestrzeni miejskiej nie ogranicza się zatem tylko i wyłącznie do ścian kamienic, ale, jak już wspomniano, za ich pomocą można też tworzyć wnętrza urbanistyczne o różnej funkcji i rozmiarach, a także poprawiać estetykę budowli fabrycznych i pofabrycznych. Ponadto ich wykorzystanie w korytarzach, hallach i innych zamkniętych pomieszczeniach, przeznaczonych do stałego lub czasowego pobytu ludzi, znakomicie sprzyja pracy i wypoczynkowi. Dlatego też sądzę, iż należy dążyć do zwiększenia ilości ogrodów wertykalnych jako bardzo estetycznego i zdrowego dla człowieka rozwiązania wielu problemów przestrzennych w polskich miastach.

LITERATURA

- AMBASZ E., DODDS D.J., SORKIN M., *Analyzing Ambasz*, New York 2004.
 BLANC P., *The Vertical Garden: In the Nature and the City*, New York–London 2008.
 BUGAŁA W., *Drzewa i krzewy dla terenów zieleni*, Warszawa 1991.
 IWANINA M., *Zaprojektowane na wyrost* [www.verticalgardenpatrickblanc.com – dostęp: 16.10.2011].
 LAMBERTINI A., *Vertical Gardens*, London 2007.
 TRZASKOWSKA E., *Wykorzystanie roślin w projektowaniu architektonicznym (pnącza, ogrody wertykalne)*, „Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych” VI/2010, 110-121. www.geosynf.pl (dostęp: 15.10.2011).
 www.greenfortune.com (dostęp: 16.10.2011).
 www.gro-wall.com.au (dostęp: 10.10.2011).
 www.renovationplanning.com.au (dostęp: 12.10.2011)
 www.urbangardensweb.com (dostęp: 12.10.2011).
 www.vertigarden.co.uk (dostęp: 16.10.2011).
 www.verticalgardeninstitute.org (dostęp: 08.10.2011).
 www.verticalgardenpatrickblanc.com (dostęp: 16.10.2011).

ŁUKASZ LEWANDOWSKI*

**OGRODY PAPIESKIE JAKO DOPEŁNIENIE
PROGRAMU UZDROWISKOWEGO INOWROCŁAWIA****GARDENS OF THE PONTYFICIAL AS A COMPLEMENT
TO THE HEALTH RESORT INOWROCŁAW****Streszczenie**

Założenia parkowe Inowrocławia są odzwierciedleniem jego historii i obrazują rozwój układu urbanistycznego miasta jako uzdrowiska. Park zawiera zwarty zespół obiektów sanatoryjnych. Przedmiotem opracowania jest omówienie programu funkcjonalnego Ogrodu Papieskiego, jego znaczenie i powiązania przestrzenne z dzielnicą sanatoryjną miasta. Analizę przeprowadzono w aspekcie kompozycyjnym i funkcjonalnym uzdrowiska. Ogrody te są reprezentatywnym przykładem właściwego za komponowania zaniedbanej struktury miasta, wykorzystującego potencjał miejsca.

Słowa kluczowe: Inowrocław, Ogród Papieski, uzdrowisko

Abstract

Assumptions reflect Inowrocław parks history and illustrate the development of urban system as a spa town. Park includes a compact unit spa facilities. The study is to discuss the pontifical gardens functional program, its significance and spatial relationships in the district of sanatorium town. The analysis was performed in terms of compositional and functional spa. These gardens are a representative example of the proper composition neglected urban structure, using the potential of space.

Keywords: Inowrocław, papal (pontifical) garden, health resort

* Mgr inż. Łukasz Lewandowski, Katedra Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska, Uniwersytet Technologiczno-Przemysłowy w Bydgoszczy.

Tereny zieleni klasyfikowane są jako ważne elementy przestrzeni miasta. Systemy zieleni wymieniane są na równi z placami i ulicami jako strategiczny czynnik wyposażenia miasta w ogólnodostępne obszary dla szeroko pojmowanej rekreacji i innych przejawów aktywności społecznej mieszkańców. Ogrody współtworzą system przestrzeni publicznych, stanowiąc istotny element kształtowania fizjonomii miasta, podlegający zasadom budowania kompozycji przestrzennej¹. Parki i tworzące je ogrody jako miejsce wypoczynku odgrywają istotną rolę w tworzeniu potencjału miast zdrojowych. Parki zdrojowe urządza się dla spacerów i wypoczynku kuracjuszy, z alejami i deptakami, altanami, często w powiązaniu ze źródłami wód mineralnych, pijalniąmi, domami zdrojowymi lub innymi budowlami użyteczności publicznej. Cechował je także bogaty i różnorodny układ elementów roślinnych. W XIX w. parki zdrojowe były ujmowane przede wszystkim w kategoriach przestrzenno-plastycznych². Kompozycja założeń uzdrowiskowych jest silnie związana z otaczającym terenem zieleni, tworząc z nią spójną całość. Ważnym elementem w tworzeniu centrum uzdrowiska jest odpowiednio urządzony park, ogród bezpośrednio powiązany z układem uliczek i skwerów, gdzie usytuowane są główne obiekty lecznicze.

Dzielnica uzdrowska Inowrocławia mieści się w zachodniej części miasta w obszernym parku zdrojowym i łączy się z centrum dzielnicą willowo-zdrowską. Uzdrowisko znajduje się w strefie typowego klimatu nizinnego o stosunkowo mniejszym natężeniu bodźców klimatycznych, modyfikowanego wpływem zespołu zieleni parkowej. Zieleń ta stanowi częściową ochronę przed oddziaływaniem miasta, przemysłu i linii kolejowej, przebiegającej w bezpośrednim sąsiedztwie dzielnicy sanatoryjnej³.

Celem niniejszego artykułu jest omówienie Ogrodów Papieskich, stanowiących dopełnienie funkcji uzdrowskiej. Zaakcentowano ich rolę w nadaniu nowego znaczenia zdegradowanej przestrzeni zachodniej części parku, kreując tym samym nowe wartości kompozycyjne wpisane w istniejącą strukturę. Znaczenie ogrodu zostanie omówione na przykładzie parku Solanki oraz Ogrodów Papieskich stanowiących dzielnicę zdrojową Inowrocławia⁴.

W 1872 r. z inicjatywy Zygmunta Wilkońskiego, Juliusza Salomensorna oraz Adolfa Levy'ego powstało Towarzystwo Akcyjne „Solanki Inowrocławskie”⁵. Początkowo niewielki, jednohektarowy teren zielony sąsiadował z pierwszym zakładem kąpielowym. W 1876 r. został on powiększony o 4 ha i urządzone według pomysłu Lucjana Grabskiego i projektu ogrodnika Michała Budzińskiego. Dzięki tej inicjatywie powstał regularny geometryczny ogród o prostokątnym dłuższym boku na linii północ – południe, stając się początkiem dalszego rozwoju przestrzennego. Miasto z uzdrowiskiem łączyła aleja, istniejąca do dziś jako ulica Solankowa. Głównym elementem parku był budynek łazienek – Solanki, przed którym znajdowały się żwirowe ścieżki ozdobione zakomponowanymi zespołami kwiatowymi. W południowo-zachodniej części znajdował się nieregularny staw.

¹ E. Sutkowska, *Współczesny kształt i znaczenie zieleni miejskiej jako zielonej przestrzeni publicznej w strukturze miasta – przestrzeń dla kreacji*, „Teka Komisji Architektury i Urbanistyki” II/2006, Lublin 2006, s. 186.

² L. Majdecki, *Historia ogrodów od XVIII wieku do współczesności*, t. 2, PWN, Warszawa 2008, s. 370.

³ W. Galczak, B. Grzelakowa, W. Jaśniewicz, J. Leski, W. Łopuszański, I. Połocki, H. Rehinder, A. Stawiński, P. Szewczyk, E. Wysocka, *Uzdrowiska polskie. Informator*, WKC, Warszawa 1973, s. 109.

⁴ Już w XIV i XV w. mieszkańcy Inowrocławia korzystali z kąpeli mineralnych, wykorzystując do tych celów zasoloną wodę występującą w mieście. Odkrycie pokładów solnych w XIX w. przyczyniło się do rozwoju zdrojowiska w Inowrocławiu. W. Galczak i in., op. cit., s. 109.

⁵ E. Mikolajczak, *135 lat Inowrocławia jako miasta uzdrowskiego*, [w:] *Inowrocław – stolica Kujaw zachodnich na tle wybranych europejskich uzdrowisk*, M. Kosman (red.), WNPIU UAM, Poznań 2010, s. 33-39.

Dalszy rozwój uzdrowiska następował w kierunku zachodnim. Z początkiem XX w. w parku można zauważyć wpływ tendencji projektowania założeń według dążeń modernistycznych, które polegały na łączeniu układów krajobrazowych z układami geometrycznymi w celu wzbogacenia całości przez wykorzystanie walorów kompozycji obu rozwiązań⁶. Teren parku został wkomponowany w nowy układ przestrzenny uzdrowiska solankowego. Podkreślono główne aleje przecinające park na linii północ-południe oraz wschód-zachód, które współcześnie tworzą centrum uzdrowiska. Oś północną centrum zamyka muszla koncertowa, która w pejzażu parkowym pojawiła się w 1920 r. Południową natomiast III Zakład Przyrodolecznicy, wschodnią I Zakład Przyrodolecznicy, zachodnią nieregularny staw z pomostem oraz Tężnie Inowrocławskie wzniesione w latach 1996-2001 z inicjatywy Jana Oseta. To trzecie w Polsce naturalne inhalatorium zaprojektowano w formie przenikających się dwóch wieloboków o całkowitej długości 322 m⁷. Są to drugie co do wielkości w Polsce, wysokie na ok. 9 m, konstrukcje z drewna i tarniny, w których wytwarza się charakterystyczny leczniczy mikroklimat⁸. Obecnie po dotoczeniu dużego obszaru terenu przy ulicy Rąbińskiej park zajmuje powierzchnię 75 ha. W strukturze kompozycyjnej znajduje się bogaty program funkcjonalny, obejmujący usługi lecznicze, uzdrowiskowe oraz rekreacyjne (w tym m.in. korty tenisowe, park linowy i siłownię terenową). Na skraju parku znajdują się teatr letni dla ok. 1500 widzów⁹.

Park solankowy jest bogato zadrzewiony, liczy ponad 5000 starych drzew. W krajobrazowej części parku rosną m.in. klony, lipy, jesiony, kasztanowce, jawory i sosny. Z rzadkich drzew zanotowano oliwnika wąskolistnego i wierzbę nadmorską. Wiele z nich otrzymało status pomnika przyrody¹⁰. Park słynie z okazałych dywanów kwiatowych. Co roku w solankach wysadza się ponad 100 tys. sadzonek kwiatów, z których komponowane są przepiękne, kolorowe, starannie pielęgnowane dywany kwiatowe. Najnowszą atrakcją parku stanowią Ogrody Papieskie, powstałe z inicjatywy Młodzieżowej Rady Miejskiej, podjętej dla uczczenia pamięci Jana Pawła II. Fragment ten obejmuje powierzchnię ok. 1,8 ha (il. 1).

Utworzono je w miejscu dawnego ogrodu botanicznego w znacznym stopniu zdegradowanego. Ogród nie ma nadanych cech kompozycji i posiada przypadkowy dobór gatunkowy i ilościowy roślin. Teren ten znajdował się po zachodniej stronie głównej osi kompozycyjnej, naprowadzającej na tężnie w parku. Dbłość o tę przestrzeń i jej rola w budowie wizerunku uzdrowiska miała istotne znaczenie. Powiązanie tej struktury i chęć nadania jej nowych wartości było nadrzędne w wypracowaniu pozytywnego odbioru tej przestrzeni parku. Czynnikiem mającym znaczący wpływ na formę projektowanego fragmentu były konieczność uwzględnienia istniejącej wieloletniej roślinności porastającej teren, stylowo odmiennej od pozostałej części parku, oraz nizinne ukształtowanie terenu. Przy projektowaniu Ogrodów Papieskich uwzględniono następujące założenia¹¹:

⁶ L. Majdecki, *op. cit.*, s. 400-401.

⁷ E. Mikołajczak, *op. cit.*, s. 37.

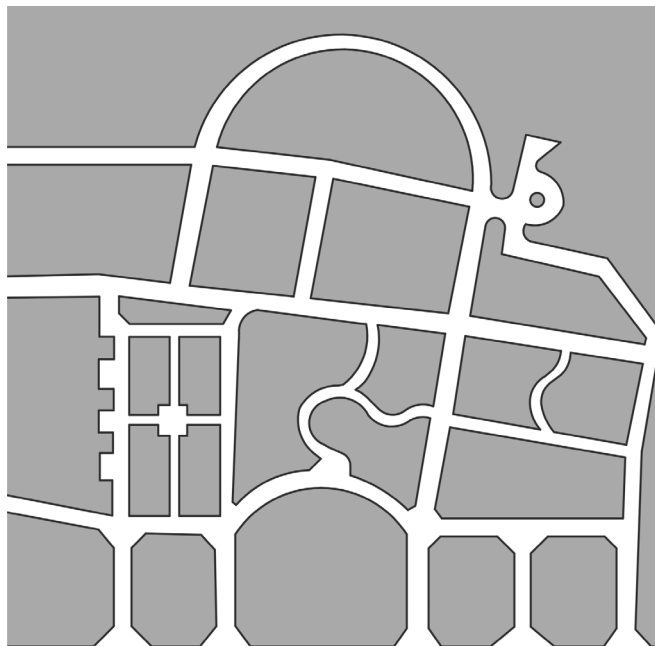
⁸ Inowrocław Zdrój, Urząd Miasta Inowrocławia, Inowrocław, s. 5.

⁹ W uzdrowisku Inowrocław leczy się następujące schorzenia: choroby układu krążenia i naczyń obwodowych, schorzenia reumatyczne i stany pourazowe układu kostnego, choroby układu pokarmowego, choroby górnych dróg oddechowych.

¹⁰ Tytuł pomnika przyrody nadano następującym drzewom: dęby szypułkowe 10 szt., platany klonolistne 2 szt., żywotniki wschodnie 1 szt., topole białe 4 szt., topole czarne 2 szt., lipa drobnolistna 1 szt., iglicznia trócierniowa 1 szt., robinie akacjowe 3 szt.

¹¹ Projekt zagospodarowania fragmentu parku Solankowego w Inowrocławiu „Ogrody Papieskie”, wykonany przez A. Kubska, PHU Botanik M. Kubski, udostępniony przez Wydział Inwestycji, Rozwoju Gospodarczego i Funduszy Europejskich.

- przejrzystość kompozycji i wypracowanie ciągów ruchu pieszego o czytelnym układzie z wyodrębnionymi miejscami widokowymi i wnętrzami rekreacyjnymi,
- zachowanie dużej ilości cennych gatunkowo roślin,
- nawiązanie przy projektowaniu do rozwiązań stosowanych w ogrodach papieskich w Watykanie,
- uzyskanie kontrastu, perspektywy, kolorystyki, wypracowanie roli światła w kompozycji.

II. 1. Układ kompozycyjny Ogrodów Papieskich (foto K. Lewandowski)

III. 1. Compositional scheme of the Papal Garden (photo by K. Lewandowski)

W miarę możliwości dostosowano się do wytyczonych już wcześniej ciągów ruchu i układów roślin. Zwiększono przejrzystość kompozycji ogrodu. W projekcie wskazano uzyskanie symetrii we frontowej jego części. Skorygowano układ ścieżek, tak aby nie kolidował z najcenniejszymi zasadzeniami. W projekcie wyodrębniono kilka znaczących punktów układu, takich jak trawnik we frontowej części, park dla młodych, zamykającą alejkę pod pergolą.

Geometryczne charakterystyczne trawniki, poprzedzielanie siatką alejek, stanowią nawiązanie do podobnych miejsc na Wzgórzu Watykańskim. Nawiązaniem do powyższych rozważań jest także barokowy krzyż wytyczony bukszpanowym żywopłotem, a także geometryczny ogród włoski. Ważnym nawiązaniem do ogrodów w Watykanie jest dobór gatunkowy roślin z uwzględnieniem zimozielonych liściastych i iglastych.

Kształt ogrodu przypomina romb. W części frontowej ogrody przylegają do parkowej alei obsadzonej drzewami głogu dwuszyjkowego, dłuższymi bokami sąsiadując z jednej strony z prywatną posesją, z drugiej zaś ze ścianą parku i jej wieloletnimi

roślinami. Tylina część nie ma wyraźnie zarysowanych granic. Część frontową ogrodów tworzą parterowe trawniki z charakterystycznie zarysowanymi narożnikami. W centralnej części zostały one obsadzone bukszpanowymi żywopłotami. Część ogrodu sąsiadująca z trawnikami oraz ścianą parkowych drzew również posiada geometryczny kształt. Pozostała część Ogrodów Papieskich porasta bogata roślinność determinująca kształt rabat oraz ciągi ruchu. Założenie ogrodowe dopełniają elementy małej architektury (il. 2). Rewitalizacja zachodniej części uzdrowiska, jaką stanowią Ogrody Papieskie, dopełniła program uzdrowiska Inowrocław. Solanki uzyskały wartościową parkową przestrzeń publiczną, wpisną swą skalą w sposób spójny w istniejącą tkankę. Skala ogrodu, jej proporcje i układ kompozycyjny został dostosowany do istniejących form ogrodu. Wypracowany zespół wnętrz ogrodowych i zawarte w niej elementy małej architektury stały się miejscem odpoczynku dla zwiedzających. Ogrody Papieskie są odpowiedzią na rosnące potrzeby przede wszystkich mieszkańców jak i turystów. Stanowią wzorcowy przykład rewitalizacji istniejących struktur przestrzennych i ich aranżacji. O ich wartości i randze świadczą uzyskane wyróżnienia:

- Finalista w XIII ogólnopolskim konkursie „Modernizacja Roku 2008”,
- Zdobyte tytułu DesigNOWE Miasto 2011 w ogólnopolskim konkursie na najlepiej zaaranżowaną przestrzeń miejską w kategorii ośrodków powyżej 60 tys. mieszkańców. Jurorzy docenili nowo zaadaptowane obszary zielone i rewitalizowany Park Solankowy.

Il. 2. Pierwszy plan Ogrodów Papieskich (foto K. Lewandowski)

III. 2. First plan of the Papal Garden (photo by K. Lewandowski)

Ponadto Park Solankowy został „Odkrywcą 2009”, zajmując pierwsze miejsce w konkursie organizowanym przez Marszałka Województwa Kujawsko-Pomorskiego w kategorii promocja turystyczna regionu. Park Zdrojowy znajduje się na liście 7 Cudów Województwa Kujawsko-Pomorskiego.

Podsumowując, wskazany jest dalszy rozwój przestrzenny ogrodu w kierunku południowym. Proponuje się rozbudować program funkcjonalny o dodatkowe elementy, które wzbogacą istniejące usługi uzdrowiskowe i rekreacyjne powiązane z istniejącą strukturą parku Solanek.

Projekt zagospodarowania fragmentu parku Solankowego w Inowrocławiu „Ogrody Papieskie”, wykonany przez A. Kubska, PHU Botanik M. Kubski, udostępniony przez Wydział Inwestycji Rozwoju Gospodarczego i Funduszy Europejskich.

LITERATURA

- GALCZAK W., GRZELAKOWA B., JAŚNIEWICZ W., LESKI J., ŁOPUSZAŃSKI W., POTOCKI I., REHHINDER H., SŁAWIŃSKI A., SZEWCZYK P., WYSOCKA E., *Uzdrowiska polskie*. Informator, Warszawa 1973.
- Inowrocław Zdrój*, Urząd Miasta Inowrocławia, Inowrocław.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów od XVIII wieku do współczesności*, t. 2, Warszawa 2008.
- MIKOŁAJCZAK E., *135 lat Inowrocławia jako miasta uzdrowiskowego*, [w:] *Inowrocław – stolica Kujaw zachodnich na tle wybranych europejskich uzdrowisk*, M. Kosman (red.), Poznań 2010.
- SUTKOWSKA E., *Współczesny kształt i znaczenie zieleni miejskiej jako zielonej przestrzeni publicznej w strukturze miasta – przestrzeń dla kreacji*, „Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych” II/2006, Lublin 2006.

HANNA MICHALAK, ARTUR NAWROWSKI*

**ILUMINACJA ZIELENI JAKO ISTOTNY ELEMENT
STRUKTURY PRZESTRZENNEJ, ESTETYKI
I KOMPOZYCJI MIAST****ILLUMINATION OF GREEN AS AN IMPORTANT ELEMENT
OF SPATIAL, STRUCTURE, ESTHETHICS
AND COMPOSITION OF CITIES****Streszczenie**

W publikacji poruszono zagadnienia związane ze współczesnymi rozwiązaniami terenów zieleni miejskiej ze szczególnym uwzględnieniem tych rozwiązań projektowych, których idea jest związana z iluminacją. Na wybranych przykładach zwrócono uwagę na aspekty związane z kompozycją, sezonową zmiennością roślin, rozwiązaniami funkcjonalnymi, estetyką, detalem, małą architekturą z elementami wody, a zwłaszcza na zastosowane oświetlenie. Wyciągnięto wnioski z prezentowanych przykładów w zakresie problemów występujących obecnie w iluminacji zieleni oraz przedstawiono zarys ich rozwiązania. W drugiej części artykułu omówiono rolę parametrów oświetleniowych w procesie projektowania zieleni w kontekście przestrzennym, spójności w nocnym krajobrazie miasta oraz przedstawiono zagadnienia normatywno-prawne. Ważnym elementem pracy jest analiza i stworzenie zaleceń dotyczących doboru sprzętu oświetleniowego zgodnie z okresem wegetacyjnym roślin. Poruszono zagadnienia związane z wykorzystaniem aktualnie stosowanych informatycznych narzędzi do realizacji obliczeń oświetleniowych i symulacji efektów wizualizacyjnych w zastosowaniu do projektowania współczesnych iluminacji zieleni. Artykuł podsumowano uwagami i wnioskami dotyczącymi możliwości wykorzystania parametrów światła sztucznego przy projektowaniu i realizacji koncepcji projektowych terenów zieleni.

Słowa kluczowe: iluminacja zieleni, struktura przestrzenna, oświetlenie elektryczne, wizualizacja, miasto

Abstract

This elaboration relates to contemporary solutions of cities' green areas. It emphasizes design solutions, which idea is connected to illumination. The chosen examples show aspects relating to plants' right composition and selection, functional solutions, aesthetics, detail, small architecture with water. However the main attention is paid to the illumination aspects. Presented examples, which concern problems with contemporary greenery illumination were basis for interesting conclusions, as well as impulses for finding new solutions.

In the second part of elaboration the role of illumination parameters in greenery design process was presented as well as coherence of night city landscape and normative-law issues. The important aspect was to examine and to set new recommendations for illumination equipment right selection which fits to plants' vegetation period. Problems of presently used IT tools for illumination's calculation and 3d visualizations for greenery illumination were introduced. The elaboration was recapitulated with conclusions and remarks on the possibility of use the artificial light parameters for green areas' design and performance.

Keywords: illumination of green, spatial structure, electric lighting, visualization, city

* Dr inż. Hanna Michalak, dr inż. Artur Nawrowski, Instytut Architektury i Planowania Przestrzennego, Wydział Architektury, Politechnika Poznańska.

1. WSTĘP

W technice świetlnej, na pograniczu architektury i sztuki, funkcjonuje pojęcie **iluminacji**, zarezerwowane dla artystycznego, efektownego oświetlenia szeroko rozumianego obiektu architektonicznego lub kompozycji przyrody, wody i małej architektury. Dokładniej, „iluminacja jest to efekt działań, które za pomocą oświetlenia sztucznego i innych środków wyrazu eksponują obiekt w porze nocnej, głównie wizualnie” [6].

Teorię iluminacji obiektów [1, 3, 5-6] należy rozpatrywać w dwóch, współzależnych aspektach. Pierwszym są kryteria wyboru obiektu do iluminacji, drugim zaś środki oświetleniowe i pozaoświetleniowe, umożliwiające skuteczną realizację koncepcji jego iluminacji.

Kryteria wyboru obiektu do iluminacji uwzględniają wiele czynników. Przede wszystkim powinien być to obiekt, którego iluminacyjny obraz pozytywnie wyeksponuje nocą przestrzeń, na której się znajduje – podniesie walory tej przestrzeni. Ponadto obiekt powinien być zlokalizowany w najbardziej prestiżowych parcelach miasta lub na szlakach turystycznych, komunikacyjnych, handlowych, tak aby umożliwić najczęstszą jego obserwację. Istotnym kryterium jest perspektywa obserwacji obiektu w odbiorze zewnętrznym i wewnętrznym miasta.

Kolejnym i chyba najważniejszym elementem jest jednak atrakcyjność architektoniczna obiektu – jego formy, stylu, bogatego detalu czy ornamentyki, a także znaczenia: historycznego (zabytki), strategicznego (funkcjonowanie miasta, np. szpitale, straż pożarna, policja), administracyjnego, społeczno-publicznego (sądy, prokuratury, uczelnie wyższe, szkoły), religijnego (kościoty), kulturalnego (teatry, kina, opery), biznesowego (centra handlowe, biurowce), politycznego (siedziby władz) czy turystycznego (kompleksy rekreacyjno-sportowe i wypoczynkowe, struktury zieleni miejskiej) [3].

Środki oświetleniowe odnoszą się do środowiska świetlnego przestrzeni otaczającej iluminowany obiekt i muszą być w stosunku do niego odpowiednie zarówno pod względem poziomu oświetlenia, jak i jego barwy. Określają zatem metodę iluminacji [6], zależną głównie od cech charakterystycznych obiektu oraz kierunków i odległości obserwacji. Dotyczą także realizacji sprzętowej iluminacji danego obiektu – doboru opraw i źródeł, ich lokalizacji, zamontowania i wycelowania. Ponadto wpływają bezpośrednio na wkomponowanie danej iluminacji w tzw. iluminacyjną mapę miasta. Rola środków oświetleniowych sprowadza się zatem do wytworzenia pożądanego klimatu świetlnego [3] i odpowiednich rozkładów parametrów fotometrycznych (świetlnych) i kolorymetrycznych (barwnych) na wybranych powierzchniach/płaszczyznach.

Środki pozaoświetleniowe natomiast weryfikują możliwości techniczne realizacji projektu. Pozwalają znaleźć w otaczającej przestrzeni dogodne miejsca do montażu i ukrycia dobranego wcześniej sprzętu oświetleniowego. Zasilają w energię elektryczną oprawy oświetleniowe (naświetlacze, reflektory lub projektory). Ze środkami pozaoświetleniowymi ściśle związana jest także ocena nakładów finansowych potrzebnych do realizacji koncepcji, eksploatacji instalacji oraz jej konserwacji. Należy wspomnieć tu również o ewentualnej modernizacji iluminacji w przyszłości i koszty takiej inwestycji [3]. Wyjątkowo istotne jest wzięcie pod uwagę rozbudowy modernizacji technicznej systemu oświetleniowego w stosunku do iluminacji zieleni.

Oba aspekty **teorii iluminacji** są ze sobą ściśle powiązane. Niespełnienie któregośkolwiek z wymienionych kryteriów lub środków minimalizuje szanse udanej realizacji wizji iluminacji [3].

Pojęcie iluminacji dość swobodnie zamieniane jest na oświetlenie artystyczne, dekoracyjne czy ozdobne. Pomimo cech wspólnych, nie są to jednak pojęcia tożsame. Zasadniczą różnicą między oświetleniem elektrycznym obiektu a jego iluminacją jest efekt artystyczny, psychologiczny, emocjonalny, estetyczny i społeczny w funkcji kosztu uzyskania. Podczas gdy w oświetleniu elektrycznym optymalizacji podlegają koszty (sprzętu, montażu, eksploatacji i konserwacji) [3], w iluminacji nadrzędnym celem jest wydobywanie piękna obiektu i jego cech charakterystycznych, głównie za pomocą światła. Koszty inwestycyjne powinny być zatem składową drugoplanową przy realizacji projektu iluminacji.

Szczególnym przypadkiem iluminacji jest oświetlenie zieleni, która często w przestrzeni miejskiej zlokalizowana jest w pobliżu akwenów wodnych, ścieżek i alejek parkowych oraz elementów małej architektury o funkcji użytkowej. Złożoność polega tu na rozbieżności celów oświetleniowych elementów składowych tak zaprojektowanej kompozycji przestrzennej. O ile w oświetleniu ciągów komunikacyjnych zadanie oświetleniowe sprowadza się do zapewnienia minimalnych wymaganych parametrów oświetleniowych przy optymalizacji kosztów eksploatacyjnych, o tyle w oświetleniu akwenów wodnych zasadniczą kwestią jest zapobieżenie wystąpienia zjawiska olśnienia. Odmienne zadania oświetleniowe towarzyszą zastosowaniu oświetlenia elektrycznego w kompozycji zieleni. Tutaj zasadniczym celem jest stworzenie odpowiedniego nastroju, wyeksponowanie lub ukrycie poszczególnych elementów z zachowaniem zasad estetyki efektu końcowego – subiektywnego wrażenia wzrokowego całości kompozycji.

2. STAN BADAŃ

Pomimo wszechstronnych badań nad iluminacją obiektów architektonicznych, w tym iluminacji zieleni, zarówno w sferze projektowej, jak i realizacyjnej występuje w tym zakresie wiele nierozwiązanych do tej pory problemów. Przede wszystkim, w jaki sposób ziluminować różnie zaaranżowane założenia zieleni miejskiej, aby pogodzić rozbieżne cele oświetleniowe elementów składowych dowolnie wybranej miejskiej kompozycji zieleni i nie utracić spójności przestrzenno-oświetleniowej? Czy każdą strukturę zieleni na terenie aglomeracji należy poddać iluminacji? Jeśli nie, jakimi kryteriami kierować się przy wyborze właściwych do iluminacji w mieście terenów zieleni? Jakich opraw i źródeł światła użyć do iluminacji zieleni, aby uwzględnić duży wachlarz roślinności w kompozycjach zieleni i różnych okresów wegetacyjnych? W jaki sposób dobrać sprzęt oświetleniowy, aby zrealizować pożądany rozkład oświetlenia bez względu na różne okresy wegetacyjne i pory roku? Czy znana w iluminacji zieleni zależność mocy źródła światła w funkcji rodzaju rośliny i jej wysokości ma nadal zastosowanie w nowoczesnym projektowaniu złożonych miejskich systemów oświetleniowych?

Badania i realizacje w Europie Zachodniej ukierunkowane są bardziej w stronę zmian systemowych, których przykładem jest masterplan Lyonu czy realizacja zapisów „warstwy oświetleniowej” w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego Paryża¹. W Polsce, podobnie jak w większości państw Unii Europejskiej, a tym

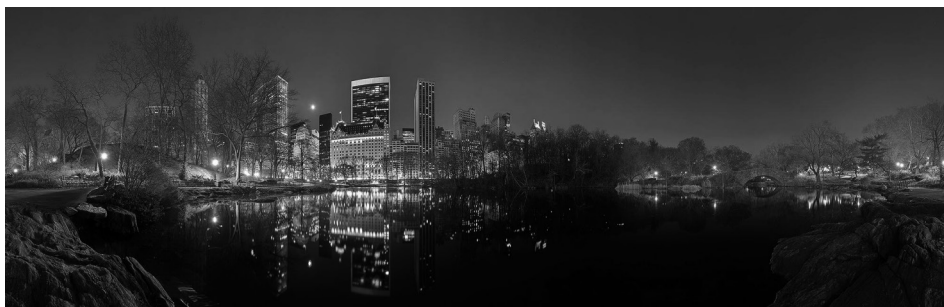
¹ Szerzej o planowaniu i realizacji oświetlenia zgodnie z zapisami planu miejscowego traktuje pozycja bibliograficzna: S. Moffat, *Master Plan. Paris. An integral part of Paris' urban redevelopment, new lighting master plan is one for the people*, "Architectural Lighting Magazine" January 29, 2008.

bardziej w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie, w badaniach oświetlenia sztucznego, realizacji systemów oświetleniowych oraz formułowaniu wytycznych oświetleniowych uwzględnia się kampanie na rzecz ciemnego nieba [3, 5].

3. ILUMINACJA ZIELENI JAKO ISTOTNY ELEMENT STRUKTURY PRZESTRZENNEJ, ESTETYKI I KOMPOZYCJI MIAST

Miasto to różnorodność form, faktur, barw. Poruszając się w przestrzeni miasta, istotne są punkty formalnie ważne w kompozycji panoramy, dominanty, subdominanty, osie kompozycji, linie prowadzące itp. Obiekty i przestrzenie o ważnych funkcjach publicznych, turystycznych oraz ciągi zieleni miejskiej itd. pomagają mieszkańcom w znalezieniu odpowiedniej drogi. Światło jest dodatkową wskazówką, dającą poczucie tożsamości miejsca. W porze nocnej estetykę i walory funkcjonalno-przestrzenne w mieście eksponować można w dowolny sposób za pomocą odpowiednio zaprojektowanego i zrealizowanego oświetlenia elektrycznego.

Parametry światła sztucznego mają decydujące znaczenie w nocnej percepcji przestrzeni publicznej miasta, komforcie, klimacie świetlnym i samopoczuciu w otoczeniu rozważanej przestrzeni [1, 3, 5-6]. Kierunkiem światła, jego mocą oraz barwą można świadomie sterować doznaniem użytkownika tej przestrzeni (il. 1).

II. 1. Central Park, Manhattan (<http://newyorkpanorama.com>)

III. 1. Central Park, Manhattan (<http://newyorkpanorama.com>)

To światło buduje scenografię przestrzeni, podkreślając porę dnia i roku. Oprócz zapewnienia bezpieczeństwa jest także elementem ułatwiającym czytanie i rozumienie przestrzeni [2]. W zależności od zastosowanego oświetlenia: barwy, natężenia światła, kierunku – możemy modyfikować formę, fakturę i kompozycję przestrzeni oraz podkreślić czytelność funkcji iluminowanego obiektu. Poza formami architektonicznymi oświetlenie uwypukla także elementy małej architektury oraz zieleni (il. 2). „Chyba najtrudniejszym zadaniem, chociaż najbardziej wdzięcznym, bo niepowtarzalnym, jest oświetlanie obiektów przyrody: terenów zielonych, parków, ogrodów, kompozycji skalnych czy pojedynczych drzew”². W przeciwieństwie do niezmiennych w formie obiektów architektonicznych, zieleń jako obiekt iluminowany stanowi spore wyzwanie dla projektantów iluminacji. Po pierwsze – ze względu na zmianę wielkości w czasie (różnym dla poszczególnych gatunków drzew i krzewów), po drugie – na swoją

² W. Żagan, *Iluminacja obiektów*, Warszawa 2003, s. 71.

sezonową zmienność (barwy kwiatów, owoców, kolor liści, forma korony z ulistnieniem czy pokrój w stanie bezliśnym).

Il. 2. Tanghe River Park w Qinhuangdao, Chiny, projekt: Turenscape (<http://www.asla.org/awards>)

Ill. 2. Tanghe River Park in Qinhuangdao, China, project: Turenscape (<http://www.asla.org/awards>)

Zieleń miejska, obszary o różnych funkcjach, wchodzą od obrzeży miasta do samego centrum „powierzchniowo, liniowo i punktowo”. Nie zawsze jest zachowana ciągłość przestrzenna terenów zieleni, często brakuje uzupełnień między dużymi grupami zieleni i nieprzerwanej (m.in. trasami komunikacyjnymi) możliwości korzystania z tych cennych dla mieszkańców obszarów. Z reguły władarze miast, poza niezbędnym dla bezpieczeństwa drogowym oświetleniem, przykładają wagę do oświetlenia najbardziej reprezentacyjnego – serca miasta, z największymi strefami ruchu pieszego, niestety obrzeżom (w tym terenom zieleni) poświęcając w większości znacznie mniej zainteresowania. Tymczasem oświetlenie to nie tylko zapewnienie bezpieczeństwa, ale coraz bardziej forma sztuki, design i nowa jakość przestrzeni po zmroku. Powstające w zawrotnym tempie współczesne rozwiązania terenów zieleni, prezentowane na ilustracjach, są (ze względu na objętość referatu) jedynie sygnałem niezwykłych, dobrych projektów, łączących współczesne rozwiązania materiałowe, design oraz potrzeby różnych grup użytkowników XXI wieku.

Zastosowanie dobrych opraw i źródeł światła daje szansę na pozyskanie starych, mało docenianych terenów i zaproszenie ich do budowania nowego, przyjaznego dla mieszkańców wizerunku zielonego miasta. Iluminacja zieleni klasyczną metodą zalewową zbliża nocny odbiór wizualny do dziennego widoku założenia, natomiast stopniowe przejście od metody zalewowej do punktowej prowadzi do oświetlenia konturowego, akcentowania wybranych, najważniejszych detali kompozycji zieleni, nie wykluczając przy tym hierarchizacji elementów zieleni w percepcji założenia, widzianej z danego kierunku obserwacji. Dobór opraw, ich montaż, wycelowanie, parametry techniczne, elektryczne, fotometryczne i kolorymetryczne źródeł są ściśle zależne od lokalizacji i struktury oświetlanego terenu zieleni w tkance miejskiej oraz poziomu oświetlenia w bezpośrednim otoczeniu rozważanego założenia. Zarówno zbyt duży, jak i zbyt niski poziom oświetlenia na terenie założenia w stosunku do jego otoczenia świetlnego powodować może dyskomfort oraz dezintegrację przestrzenno-oświetlną. Przykład ciekawej punktowej iluminacji zieleni przedstawia ilustracja 3.

Współczesne światowe rozwiązania projektowe terenów zieleni pokazują, jak w spójny sposób można wykorzystać grę elementów: drzew, krzewów, małej archi-

tektury, ale również pokazują, jak ważne w komponowaniu terenów zieleni jest światło. Dawne tereny niewykorzystane, przemysłowe znajdują nowe funkcje i stają się ulubionymi miejscami do spędzania wolnego czasu.

II. 3. Promenade Samuel-de Champlai (<http://www.archdaily.com>)

III. 3. Promenade Samuel-de Champlai (<http://www.archdaily.com>)

Stare oświetlenie sodowe, w którym nie widać rzeczywistych kolorów ze względu na niski ogólny wskaźnik oddawania barw, we współczesnych rozwiązaniach projektowych wypierane jest przez ciepłe, białe światło, o tysiącu odcieni, z różnymi temperaturami barwowymi i różnymi możliwościami oddawania różnych barw. Światło białe nie tylko jest przyjemniejsze w odbiorze, bardziej komfortowe, ale i świetnie oddaje kolory. W świetle białym zieleń jest zielona, a kolory jesieni w nowoczesnym oświetleniu są kolorami żółci, czerwieni i miedzi³.

Dekoracje świetlne w mieście jako elementy zdobnicze z założenia mają podnosić walory przestrzeni publicznych, aktywizować je w porze nocnej. Właściwe zaplanowanie dekoracji świetlnych ma znaczący wpływ na takie czynniki jak: zachowanie ludzi, integracja mieszkańców czy przyciągnięcie turystów itp. [2].

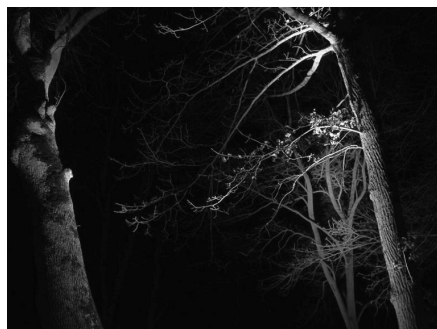
Miasta europejskie czerpią z tradycji, coraz częściej proponując i promując rozwiązania w skali makro. Zaawansowane energooszczędne technologie, m.in. LED o nieskończonej gamie barw, a także duża trwałość opraw, oprócz instalowania pojedynczych elementów dekoracyjnych, pozwala również na projekcje spektakli świetlnych na całych fragmentach panoramy miasta. Coraz bardziej popularne stają się też eventy świetlne, gdzie światło ma jednak nieco inne zastosowanie.

Coroczne, trwające już od kilku lat, festiwale światła w Lyonie są najlepszym przykładem na wzbudzanie pozytywnych emocji rzeszy turystów nie tylko przy wykorzystaniu standardów świetlnej dekoracji. Przedstawione tam eventy świetlne, także w krajobrazie, nie tylko fascynują grą kolorów, dynamiką światła, ale i uczą (np. historii miasta i ludzi), mówią o tożsamości miejsca. Oddzielną grupę iluminacji świetlnych stanowią dekoracje zieleni w okresie świątecznym⁴.

³ Przy założeniu, że w rozkładzie widmowym źródła światła istnieje minimalna zawartość barwy zielonej, żółtej lub czerwieni i jednocześnie założeniu, że widmowy współczynnik odbicia liścia dla konkretnej długości fali, odpowiadający danej barwie, nie jest równy zero (przy iluminacji założenia zieleni oba te warunki są w zasadzie spełnione).

⁴ Szerzej problem opisano w artykule: H. Michalak, *Miasta dekorowane światłem*, [w:] Forum Samorządowe, wrzesień 2009, Warszawa 2009.

Najważniejsza jest teatralna atmosfera na urbanistycznej i architektonicznej publicznej scenie przestrzeni miasta.

II. 4. Warsztaty iluminacyjne technologii LED, Polska, listopad/grudzień 2006 (<http://led.philips.oprawy.pl>) oraz dekoracje świąteczne (<http://www.christmaslights.com>)

III. 4. LED illumination technology workshops, Poland, November/December 2006 (<http://led.philips.oprawy.pl>) and Christmas decoration (<http://www.christmaslights.com>)

Poza tradycyjnym zastosowaniem światła, te o innych kolorach używane są chętnie do podkreślania linii posadзки oraz elementów małej architektury. Bardzo ważna jest estetyka rozwiązań dekoracji świetlnych, ale przede wszystkim dopasowanie do miejsca, urbanistycznej i architektonicznej stylistyki, ogólnej koncepcji przestrzeni, z zachowaniem pełnej czytelności kompozycji. Dekoracja ma pomóc w budowaniu pozytywnych emocji, a nie wprowadzać chaos. Powinna być „uszyta na miarę” miejsca, oparta na jednej konsekwentnej idei, zrozumiała w swym wyrazie dla odbiorcy. Dekoracja ta nie powinna konkurować z systemami iluminacyjnym „obok”. Pomimo różnic i charakterystycznych elementów ma się z nimi wzajemnie uzupełniać, współgrać.

4. NORMALIZACJA OŚWIETLENIA ILUMINACJI ZIELENI

Iluminacja obiektów architektonicznych leży w obszarze **techniki świetlnej**, na pograniczu architektury, urbanistyki, sztuki, psychologii, percepcji, wrażeń emocjonalnych i estetycznych. Dlatego zagadnienia normalizacji oświetlenia iluminacyjnego należą do zagadnień trudnych, a obowiązujące przepisy są ogólne i nie mają charakteru nakazowego. W praktyce stosuje się raczej zbiór zaleceń i wytycznych, wspomagający prawidłowy wybór obiektów do iluminacji, a przede wszystkim proces tworzenia poprawnych technicznie wizji ich oświetlania. Wyjątkowo trudne wydaje się znormalizowanie iluminacji zieleni. Przyczyną tego stanu rzeczy są cztery czynniki.

Pierwszym jest brak jednej płaszczyzny odniesieniowej, na której można byłoby mierzyć lub wyliczać parametry oświetlenia i porównywać je z zaleceniami lub wytycznymi dotyczącymi średniej **luminancji świetlnej**⁵ na elewacji iluminowanej

⁵ Luminancja świetlna jest fizyczną miarą jasności. Dokładniej, jest to gęstość powierzchniowa światłości wyemitowanej w danym kierunku (z powierzchni świecącej światłem własnym lub odbitym) i to ona warunkuje bezpośrednie wrażenia wzrokowe na siatkówce oka oraz emocjonalno-estetyczne wrażenia interpretacji powstałego w mózgu barwnego obrazu (A. Nawrowski, *Dominanty świetlne w iluminacji wybranych obiektów architektonicznych*, rozprawa doktorska, Politechnika Poznańska, Poznań 2010).

go obiektu (tak jak w przypadku obiektów architektonicznych są to poziomy 4, 6 i 12 cd/m^2 w stosunku do niskiej, średniej i wysokiej jasności otoczenia świetlnego [6]). W iluminacji zieleni „obiekt architektoniczny” znany z teorii iluminacji jest zdeintegrowany, tzn. nie jest jednym spójnym obiektem, lecz zbiorem obiektów o różnej strukturze, wysokości i relacjach przestrzennych.

Drugą istotną przeszkodą w wyznaczeniu poziomów oświetlenia, mogących posłużyć za kryteria normatywne dla iluminacji zieleni, są okresy wegetacyjne różne dla różnych obszarów geograficznych. Fakt nierównomiernego rozwoju uniemożliwia wyznaczenie jednoznacznych standardów dla projektowania oświetlenia zieleni niezależnych od tego czynnika.

Trzecim powodem trudności w normalizacji są pory roku i zmiany zachodzące w wyglądzie roślinności. Na stałe przyjęte poziomy oświetlenia w iluminacji zieleni musiałyby prowadzić do konieczności stosowania wielu systemów oświetleniowych do jednego założenia zieleni w różnych okresach lub okresowe zmiany parametrów technicznych jednego systemu iluminacyjnego w ciągu roku. Ze względu na koszty inwestycyjne postulat ten jest nieakceptowalny.

Ostatnią przyczyną jest dynamika obiektu iluminowanego, związana z warunkami atmosferycznymi. Na przykład ruch gałęzi i liści na wietrze zmienia kąty padania światła oraz wzajemne usytuowanie iluminowanych elementów, co zasadniczo zmienia rozkłady oświetlenia w czasie. Z jednej strony dynamiczna scena oświetleniowa wpływa na estetykę miejskich założeń zieleni w porze nocnej, z drugiej jednak utrudnia normalizację parametrów oświetleniowych.

5. NUMERYCZNE I WIZUALIZACYJNE METODY REALIZACJI ILUMINACJI ZIELENI MIEJSKIEJ

Realizacji oświetlenia dokonać można na dwa różne sposoby [3].

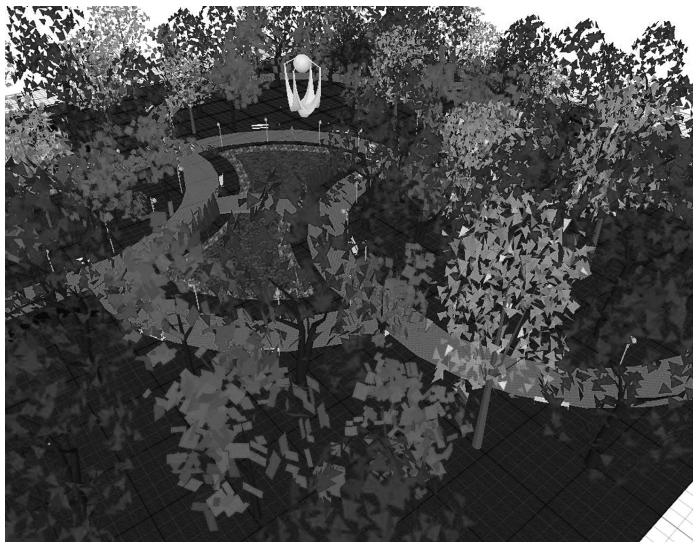
Pierwszym jest graficzne przedstawienie efektu końcowego oświetlenia, a następnie dobór osprzętu elektrycznego i oświetleniowego przez fachowca w taki sposób, aby osiągnąć zaplanowane efekty świetlne. Realizacja iluminacji w oparciu o wizualizację tych efektów jest metodą mniej precyzyjną, mniej kosztowną i znacznie szybszą niżeli klasyczna metoda projektowa, oparta o obliczenia parametrów ilościowych i jakościowych oświetlenia. Ta druga, nazywana także numeryczną, polega na wyliczeniu natężenia oświetlenia, luminancji oraz barwy dla konkretnego punktu projektowanej sceny świetlnej, z uwzględnieniem odbić światła (tzw. widmowych współczynników odbicia, pozwalających uwzględniać w obliczeniach odbicie światła na konkretnej długości fali – barwie), kierunku padania wiązki świetlnej na obiekt oraz kierunku obserwacji tego punktu. Efektem końcowym obliczeń numerycznych są dokładne rozkłady wielkości fotometrycznych i kolorymetrycznych na oświetlanych płaszczyznach/punktach, a efektem pobocznym tych obliczeń jest wizualizacja oświetlenia.

Schemat projektowania współczesnych systemów iluminacji zieleni przedstawia poniższy przykład. Przedmiotem opracowania jest założenie urbanistyczne, które zawiera plac zabaw, ski park, oczko wodne, piesze ciągi komunikacyjne, zieleni miejską oraz rzeźbę z kamienia. Kompleks ma charakter obiektu użyteczności publicznej z wyraźnie wydzielonymi strefami i zróżnicowanymi wymaganiami oświetleniowymi.

Liczne kierunki i różne odległości obserwacji poszczególnych fragmentów kompleksu uniemożliwiają przyjęcie jednej, uniwersalnej metody oświetlenia dla całego

założenia. Wzajemne usytuowanie elementów małej architektury, zieleni i oczka wodnego powoduje konieczność poszukiwania nieszablonowych rozwiązań oświetlenia.

Skonstruowany wyłącznie do celów badań związanych z oświetleniem model geometryczno-refleksyjny, przedstawiający widok fragmentu placu zabaw z otaczającą zielenią parkową (wykonany w środowisku Relux Professional) [3], zaprezentowano na ilustracji 5.

II. 5. Widok przestrzennego modelu geometryczno-refleksyjnego do badań symulacji oświetlenia założenia zieleni [3]

III. 5. View of geometric-reflection spatial model to simulate assumption of green lighting [3]

Metodologia projektowania elektrycznych systemów świetlnych składa się z trzech etapów. Pierwszym jest przygotowanie w jednym ze środowisk komputerowo wspomaganego projektowania oświetlenia lub w kompatybilnym oprogramowaniu graficznym tzw. sceny świetlnej, odwzorowującej możliwie najdokładniej cechy rzeczywistej przestrzeni oświetlanej: jej geometrię, rzeczywistą barwę elementów oraz właściwości refleksyjne oświetlanych powierzchni. Od dokładności tego odwzorowania zależy realizm i jakość wygenerowanej w procesie renderingu trójwymiarowej barwnej wizualizacji [3].

Etap drugi obejmuje wyznaczenie miejsc „pracy wzrokowej” i ustalenie dla nich wymagań lub zaleceń oświetleniowych, zgodnie z odpowiednimi przepisami, a następnie taki dobór i rozmieszczenie sprzętu oświetleniowego (o zadanych parametrach geometrycznych, elektrycznych, fotometrycznych i kolorymetrycznych), aby te wymagania spełnić. Zwłaszcza w przypadku terenów zielonych zadbać należy o ochronę przed olśnieniami⁶, gdyż znaczna część opraw montowana jest w podłożu (tzw. światło z posadzki) lub wysięgnikach zalewowo oświetlających korony drzew.

⁶ Olśnieniem nazywa się stan (przebieg) procesu widzenia, przy którym występuje uczucie niewygodności lub zmniejszenie zdolności rozpoznawania barwy oraz kształtów przedmiotów, lub jedno i drugie, w wyniku niewłaściwego rozkładu luminancji lub niewłaściwego zakresu luminancji albo nadmiernych kontrastów w przestrzeni i/lub czasie (*ibidem*).

II. 6. Wizualizacja iluminacji fragmentu rozważanego założenia zieleni – widok na oświetlenie ciągów komunikacyjnych [3]

III. 6. Visualization of illumination assumption considered part of the green – view of the light traffic routes [3]

II. 7. Wizualizacja iluminacji fragmentu rozważanego założenia zieleni – widok na oświetlenie wody i lokalnej dominanty przestrzennej – rzeźby z kamienia [3]

III. 7. Visualization of illumination assumption considered part of the green – light water views and local spatial dominants – stone sculptures [3]

Ostatnim etapem w metodologii projektowania elektrycznych systemów świetlnych są wielowariantowe, wieloaspektowe obliczenia numeryczne parametrów oświetlenia, uwzględniające cechy zarówno ilościowe (luminancja świetlna), jak i jakościowe światła (barwa, np. podawana w systemie RGB), spełnienie wymagań normatywnych, estetykę projektowanego systemu oraz optymalizację kosztów stosowanego sprzętu oświetleniowego, jego eksploatacji i konserwacji. Wyjątek stanowi system iluminacyjny, gdzie funkcją celu optymalizacji jest maksymalizacja estetyki, a nie minimalizacja kosztów oświetlenia [3].

II. 8. Mapa barwna prezentująca rozkłady poziomów oświetlenia badanego założenia zieleni [3]

III. 8. Colored map presents the distribution of light levels of tested assumption green [3]

Zasadniczym celem obliczeń oświetleniowych jest wyznaczenie rozkładów wielkości fotometrycznych i kolorymetrycznych dla wszystkich punktów rozpatrywanej (oświetlanej) przestrzeni i innych parametrów (np. równomierność oświetlenia, ośnienie) i na tej podstawie stworzenie barwnej trójwymiarowej wizualizacji oświetlenia. Parametry fotometryczne (natężenie oświetlenia, luminancja), informujące o poziomie oświetlenia, pełnią rolę cechy ilościowej oświetlenia. Rolę cechy jakościowej natomiast pełnią parametry kolorymetryczne, informujące o barwie (zarówno światła, jak i oświetlanych powierzchni).

Efekty wizualizacyjne fragmentu rozważanego przykładowego założenia urbanistycznego, zawierającego zielen miejską, przedstawiono na ilustracjach 6 i 7 [3].

Mapa barwna reprezentująca rozkład przestrzenny poziomów luminancji świetlnej po obliczeniach przedstawiona została na ilustracji 8 [3].

6. TECHNICZNE ASPEKTY REALIZACJI OŚWIETLANIA ZIELENI

W iluminacji obiektów architektonicznych stosuje się wszystkie rodzaje źródeł światła. W chwili obecnej nadrzędnym kryterium wyboru źródeł jest temperatura barwowa najbliższa T_{cp} źródeł wyładowczych, umieszczonych w reflektorach, projektorach

i naświetlaczach. W stosunku do „ciepłych” barw elewacji preferuje się źródła o niskich temperaturach barwowych, dobrze oddających barwy „ciepłe”. W tym celu najczęściej stosuje się źródła sodowe wysokoprężne ($T_{cp} = 2050$ K). „Chłodne” barwy elewacji natomiast najlepiej wyeksponować „zimną” barwę światła. Zagwarantować to mogą źródła metalohalogenkowe, które w zależności od wykonania i mocy mają temperatury barwowe najbliższe od ok. 3000 K do ok. 6000 K. Drugim pod względem hierarchii parametrem wyboru źródeł jest ich trwałość, która z uwagi na eksploatację i konserwację powinna zapewniać minimalizację kosztów. Z tego punktu widzenia przyszłościową rolę w oświetleniu iluminacyjnym odgrywać będą diody elektroluminescencyjne [3, 4].

Współcześnie projektowane systemy oświetlenia coraz częściej dotyczą problemu iluminacji w oparciu o technologię LED, gdyż trwałość tych źródeł jest 10-krotnie większa od źródeł sodowych niskoprężnych. Ponadto cyfrowo sterowane oprawy diodowe, zwane matrycami LED, pozwalają na płynną regulację zarówno poziomu oświetlenia, jak i barwy. Stanowią zatem atrakcyjną alternatywę w stosunku do tradycyjnych źródeł światła, także w zastosowaniu do iluminacji zieleni [3]. Mimo wyższych kosztów jednostkowych zakupu i instalacji opraw LED, koszty eksploatacji i konserwacji obniżają stopę zwrotu systemu – zasadniczo właściwe wykorzystanie światła ledowego może znacząco obniżać koszty instalacji całych systemów ledowych instalowanych w miastach. Znane są w Europie [3, 4] systemy oświetlenia drogowego i zieleni opartego wyłącznie na technologii LED. Z powodzeniem można zatem wdrażać całe systemy oświetlenia miejskiego wykorzystujące światło ledowe.

7. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

W świetle przeprowadzonych badań, analiz i obliczeń numerycznych można wyciągnąć następujące uwagi końcowe i wnioski:

1. Istnieje potrzeba wprowadzania świadomych rozwiązań technicznych oświetlenia w przestrzeni miejskich terenów zielonych, z wyraźnym rozróżnieniem tych zwykłych, opartych o oświetlenie „zwykłe”, oraz tych bardziej prestiżowych, budowlanych w oparciu o oświetlenie iluminacyjne.
2. Poziomy oświetlenia w iluminowanym założeniu zieleni nie mogą nie pozostać w korelacji z poziomami oświetlenia w przestrzeni otaczającej – muszą być do niego dostosowane, w przeciwnym bowiem razie iluminacja zieleni zniknie w oświetleniu miejskim lub będzie przyczyną niepożądanych olśnień.
3. Iluminacji zieleni nie da się znormalizować w rozumieniu standardów iluminacji architektury, normalizacji oświetlenia ulic czy wnętrz obiektów użyteczności publicznej, czyli przez podanie średniej wartości znormalizowanej wielkości świetlnej w zależności od sytuacji oświetleniowej. W związku z powyższym w zakresie iluminacji zieleni podać można jedynie wartości parametrów uzyskanych na drodze symulacji iluminacji (obliczeń numerycznych) w korelacji ze zmierzonymi wielkościami fotometrycznymi przestrzeni pobliskiej rozważanego założenia, i zadbać o to, by różnice w obu poziomach nie przekroczyły wartości progowych kontrastu o więcej niż 2 stopnie.
4. W realizacji iluminacji terenów zieleni aglomeracji miejskich, podobnie jak przy innych systemach iluminacyjnych, należy kierować się zasadą efekt/koszt, a nie zasadą koszt/efekt. W związku z tą oczywistą konstatacją pożądane wydaje się

wprowadzanie do systemów iluminacji zieleni oświetlenia LED sterowanego cyfrowo. Obniża to zasadniczo koszty eksploatacyjne i konserwacyjne oświetlenia oraz pozwala przedłużyć żywotność systemu oświetleniowego.

5. Iluminacja zieleni, oparta o technologię cyfrowo sterowanych matryc LED, pozwala dowolnie kształtować rozsył przestrzenny strumienia świetlnego, zarówno jeśli chodzi o „wysokość”, jak i „szerokość” wiązki świetlnej emitowanej z oprawy, jak również sterować poziomem oświetlenia i barwą. Wykorzystanie takich systemów iluminacyjnych w zastosowaniu do terenów zielonych stanowi rozwiązanie współczesnych problemów iluminacji zieleni. Możliwość podążania strumienia światła, przy jednoczesnej możliwości zmiany barwy wraz z różnym tempem wzrostu roślin i innych cech klimatycznych (np. pory roku, wiatr), pozwala uwzględniać poziomy światła i efekty wizualne kompozycji świetlnej zieleni już na etapie projektowania konkretnego rozwiązania iluminacji zieleni. Tak określone zadanie inżynierskie należy do zadań złożonych, ale dynamiczna scena świetlna stworzona na terenie zieleni może spowodować bardzo dużą i niepowtarzalną atrakcyjność.
6. Wydaje się, że opracowanie i wdrożenie spójnego systemu iluminacji miejskich terenów zieleni wymaga współpracy architekta, architekta krajobrazu, projektanta elektrycznych systemów oświetleniowych i zaangażowania odpowiednich organów władz samorządowych, kompetentnych zdobywać środki europejskie na rewitalizację przestrzeni publicznych w porze nocnej.
7. Wybór, które tereny zieleni miejskiej iluminować, które oświetlać, a które pozostawić w zmroku jest ściśle uzależniony od położenia konkretnego założenia, jego aktualnej odwiedzalności, atrakcyjności w porze dziennej oraz możliwości technicznych realizacji odpowiedniej dla niego iluminacji świetlnej.
8. Znana z teorii iluminacji zależność mocy opraw w funkcji wysokości i rodzaju zieleni wydaje się być nieadekwatna do coraz częściej implikowanych rozwiązań iluminacyjnych opartych na systemach LED. Bardziej właściwe wydaje się zastosowanie kryterium osiągniętej luminancji świetlnej w stosunku do poziomów oświetlenia przestrzeni dookoła analizowanego założenia.
9. Zasadne jest stosowanie opraw zlicowanych z gruntem, przy czym dynamiczne cyfrowe sterowanie wiązką i barwą światła może być przyczyną olśnienia. Każdorazowo zainstalowane oprogramowanie (sterowniki oświetlenia) powinno sprawdzać stan i możliwość olśnienia z określonych odległości i kierunków potencjalnego obserwatora.
10. Dzięki dobrym wzorom płynącym z Europy i świata poczucie estetyki mieszkańców miast i miasteczek oraz użytkowników przestrzeni publicznych jest coraz większe. Świadomość decydentów o potrzebie właściwego lokowania środków w iluminację świetlną – także zieleni – powinna być zatem większa, aby kreować artystyczną przestrzeń miasta. Jest to o tyle zasadne, że w dużej mierze iluminację da się skomercjalizować. A więc na ziluminowanych miejskich terenach zieleni mogą powstać np. usługi świadczone mieszkańcom, z których zyski zasilą miasto i pozwolą zwrócić koszty inwestycyjne ponoszone na iluminację.
11. Bardzo ważna jest estetyka rozwiązań świetlnych, ale przede wszystkim dopasowanie do miejsca, urbanistycznej i architektonicznej stylistyki, ogólnej spójnej koncepcji przestrzeni, z zachowaniem pełnej czytelności kompozycji.

LITERATURA

- [1] GRACZYK R., NAWROWSKI A., TOMCZEWSKI A., ZIERKE P., *Rola oświetlenia elektrycznego w kształtowaniu wizerunku miasta. Przegląd metod oświetlania przestrzeni publicznych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej” Nr 9/2007, 155-169.
- [2] MICHALAK H., *Miasta dekorowane światłem*, [w:] Forum Samorządowe, wrzesień 2009, Warszawa 2009.
- [3] NAWROWSKI A., *Dominanty świetlne w iluminacji wybranych obiektów architektonicznych*, rozprawa doktorska, Politechnika Poznańska, Poznań 2010.
- [4] WIŚNIEWSKI A., *Diody elektroluminescencyjne (LED) – analiza obecnych konstrukcji i możliwości zastosowania w oświetleniu*, „Przegląd Elektrotechniczny” 11/2009, 300-303.
- [5] ZIENOWICZ M., *Iluminacja w architekturze krajobrazu. Zasady kompozycji*, rozprawa doktorska, Politechnika Wrocławska, Wrocław 2008.
- [6] ŻAGAN W., *Iluminacja obiektów*, Warszawa 2003.

IGA GRZEŚKOW*

IDEA MIASTA-OGRODU W JEDNOSTCE STRUKTURALNEJ ŚRÓDMIEŚCIA BYDGOSZCZY

THE IDEA OF GARDEN CITY IN THE STRUCTURAL UNIT OF THE CITY CENTRE OF BYDGOSZCZ

Streszczenie

Zabudowa wschodnich dzielnic Bydgoszczy zrealizowana została według idei miasta-ogrodu, stworzonej na przełomie XIX i XX w. Na przykładzie dzielnic Sielanka i Bielawy wskazano wzorcową jednostkę urbanistyczną w skali regionu, prezentującą ówczesne trendy epoki, realizowane w Europie i świecie. Kwestie zawarte w omówieniu przedstawiają strefy miejskie wchodzące w skład systemu architektoniczno-urbanistycznego, opartego na centrach społecznych, z ogrodami i budynkami użyteczności publicznej, parkach i zabudowie mieszkalno-usługowej. Zrealizowanie nowatorskiego projektu przyczyniło się do utworzenia reprezentatywnego dla omawianej idei obszaru w krajobrazie miejskim, który nadal pozytywnie wyróżnia ten fragment miasta spośród pozostałych dzielnic Bydgoszczy

Słowa kluczowe: miasto-ogród

Abstract

Building of the eastern districts of Bydgoszcz was realized by the idea of garden city created at the turn of the XIX and XX century. For instance, the districts Sielanka and Bielawy indicate standard urban unit within the region, presenting the age trends at that time that were carried out in Europe and worldwide. Issues discussed in this presentation introduce urban areas included in the system of architecture and urban design based on public centers with gardens and public utility buildings, parks, residential and service building.

The implementation of an innovative project led to the creation of a representative, for the presented idea, area in the urban landscape, which still positively distinguishes this part of the city from the remaining districts of the city of Bydgoszcz.

Keywords: garden city

* Mgr Iga Grześkow, Katedra Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, Wydział Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska, Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy w Bydgoszczy.

Dążenie do funkcjonalnej i estetycznej harmonii w relacji między miastem a otaczającymi je terenami otwartymi zrodziło zamiar zastosowania idei miasta-ogrodu¹ również na niezagospodarowanych obszarach podmiejskich Bydgoszczy². Zostanie ona omówiona na przykładach dzielnic Bielawy i Sielanka, powstałych na przełomie XIX i XX w.³ (il. 1).

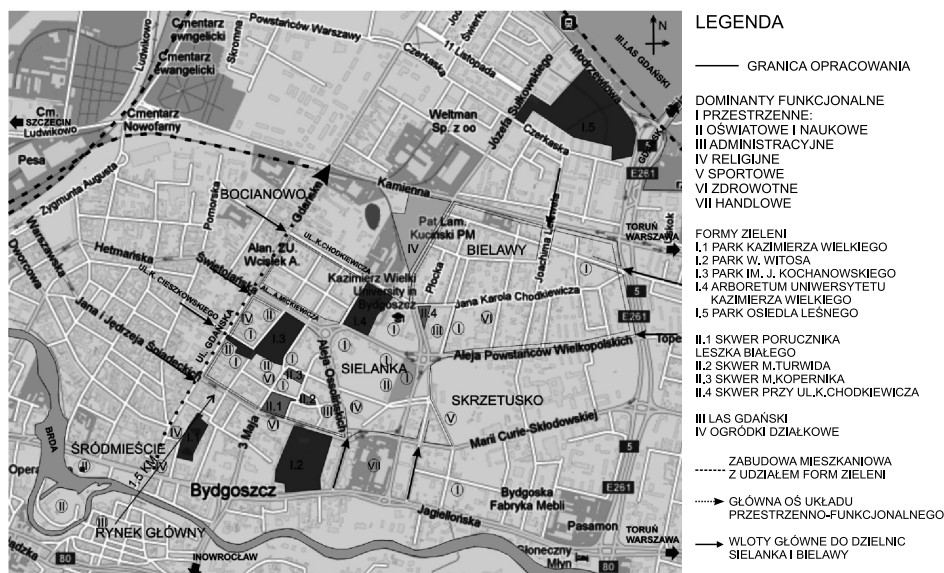
Przełomowy w rozwoju przestrzennym miasta był rok 1851. Konieczność powiązania Przedmieścia Gdańskiego z dworcem ulokowanym w dzielnicy Bocianowo doprowadziła do powstania traktu, a następnie ulicy łączącej, obecnej Dworcowej, wzdłuż której mogła powstać zabudowa. We włączonych w 1853 r. północnych granicach administracyjnych Bydgoszczy rozplanowano dwie dzielnice mieszkaniowe: Friedrich Wilhelm-Stadt i Elisabeth-Stadt. Przełom XIX i XX w. przyniósł zmiany urbanistyczne na wschodnich obrzeżach Starego Miasta, zmierzające do uporządkowania i zagospodarowania tej struktury. Zasadniczy rozwój przestrzenny Bydgoszczy na przełomie wieków przesunął się w kierunku północno-wschodnim. Najdłuższą ulicą

¹ Idea miasta-ogrodu narodziła się w Anglii na przełomie XIX i XX w. dzięki opublikowaniu w 1898 r. książki Ebenezera Howarda *Tomorrow a peaceful path to real reform*. W 1902 r. ukazało się jej wznowienie pod zmienionym tytułem *Garden Cities of To-morrow*. Pojęcie miasto-ogród nie było nowe. W 1869 r. posłużono się nim, zakładając na Long Island osiedle zaprojektowane przez A.T. Stewarta. Wzorem dla rozwoju idei były realizacje w Port Sunlight, Bourneville, a także Frederica L. Olmsteda w Riverside pod Chicago oraz budowa Adelajdy w 1837 r. według projektu Colonnella William Lighta, [za:] A. Böhm, *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu. O czynniku kompozycji*, Kraków 2006, s. 48-49. Garden City definiowano jako „miasto zaprojektowane z myślą o zdrowych warunkach mieszkaniowych i prowadzeniu działalności przemysłowej, o rozmiarach nie większych niż te, które czynią możliwym życie społeczne we wszystkich jego przejawach, otoczone większą strefą otwartej przestrzeni, o gruntach w całości będących własnością publiczną lub oddanych w pieczę miejscowej społeczności”. Miasto-ogród charakteryzuje się trzema cechami: 1. komunalną własnością gruntu, 2. kontrolowanym rozwojem terytorialnym i limitowanym stanem zaludnienia, 3. stanem ograniczonej, funkcjonalnej równowagi między miastem a jego otoczeniem, [za:] A. Czyżewski, *Trzewia Lewiatana. Miasta-ogrody i narodziny przedmieścia kulturalnego*/E. Howard, *Miasta ogrody przyszłości*, Warszawa 2009, s. 7-11. Następujące w tym czasie szybkie zmiany ekonomiczne, rozwój miast i idące za tym zmiany społeczne przyczyniły się do poszukiwania nowatorskich rozwiązań urbanistycznych dla tworzących się wielkich siedlisk miejskich. Nadmierna koncentracja ludności, trudne warunki mieszkaniowe, bezrobocie, bieda nasuwały nowe rozwiązania. Podobne trudności przeżywały wszystkie duże miasta Europy. Wzorce angielskie oddziaływały na polskich architektów. Idea Garden City na rodzimych obszarach została wprowadzona m.in. do planu Wielkiego Krakowa w 1910 r. Istniejący od 1822 r. zielony pierścień Planu został powiązany promienistymi ulicami, obsadzonymi drzewami z drugą bulwarową obwodnicą. Błonia nie zostały zabudowane i otwierały klin otwartej przestrzeni z widokiem na Las Wolski z Kopcem Kościuszki, [za:] A. Böhm, *op. cit.*, s. 124-126. Kontynuacja idei została podjęta w osadach-ogrodach Żabki (projekt T. Tołwiński, 1911), Młocinach (projekt I. Miśkiewicz, 1913), Podkowie Leśnej (projekt A. Jawornicki, 1925), Giszowcu, Żoliborzu Oficerskim w Warszawie, Komorowie, Nadarzynie, Strzeniówce, Czerniakowie, Karłowicach, Starachowicach, a także przedmieściach-ogrodach w Olsztynie (15 osiedli, m.in. Zatorze, osiedle nad Jeziorem Długim, Brzeziny, Kolonia Mazurska).

² Do połowy XIX w. Bydgoszcz obejmowała tereny średniowiecznego miasta lokacyjnego i istniejących już wcześniej przedmieść. Okres od połowy XIX w. aż po początek I wojny światowej był decydujący dla procesu przekształcania się Bydgoszczy w nowoczesne miasto. W okresie tym zmniejszyła się rola rzemiosła i produkcji manufakturowej, nastąpił zaś rozwój przemysłu opartego na napędzie parowym. Bydgoszcz stała się najpoważniejszym po Gdańsku i Elblągu ośrodkiem przemysłowym na obszarze Prus Zachodnich i regionu poznańskiego. Najważniejszym impulsem do rozwoju było włączenie miasta w sieć Kolei Wschodniej, budowanej w latach 1848-1851. Fakt ten dawał zupełnie nowe możliwości rozkwitu przemysłu i dalszego zintensyfikowania zabudowy mieszkaniowej, [za:] I. Jastrzębska-Puzowska, *Od miasteczka do metropolii. Rozwój architektoniczny i urbanistyczny Bydgoszczy w latach 1850-1920*, Toruń 2005, s. 15.

³ Ideą miasta-ogrodu w Bydgoszczy zajmowali się do tej pory m.in.: D. Bręczewska-Kulesza, A. Wysocka, *Plan zagospodarowania Skrzetuska i Bielaw*, 2005; B. Derkowska-Kostkowska, *O założeniu Sielanki – bydgoskiego miasta ogrodu*, 1999; I. Jastrzębska-Puzowska, *Rozwój architektoniczny i urbanistyczny Bydgoszczy w latach 1850-1920*, 2005; *Urzędnicze osiedle domów jednorodzinnych na Bielawkach*, 2001; A. Licznerski, *Dorobek budowlany i architektoniczno-urbanistyczny miasta w latach 1920-1945, 1972; Rozwój terytorialny Bydgoszczy*, 1971.

stała się Gdańska. Jej północne krańce dochodziły do zespołu zabudowy koszarowej z wiodącym obiektem Szkoły Wojennej wybudowanej w latach 1813-1819. Z początkiem XX w. rozwój urbanistyczny miasta skierował się w stronę wschodnią, ku osiedlom podmiejskim Bielawy i Skrzetusko. Ruch budowlany objął nieurbanizowane obszary północno-zachodniego dawnego Grodzka, dochodzącego na północ do obecnej ulicy Chodkiewicza.

Il. 1. Schemat funkcjonalno-przestrzenny dzielnicy Sielanka i Bielawy (oprac. własne autora)

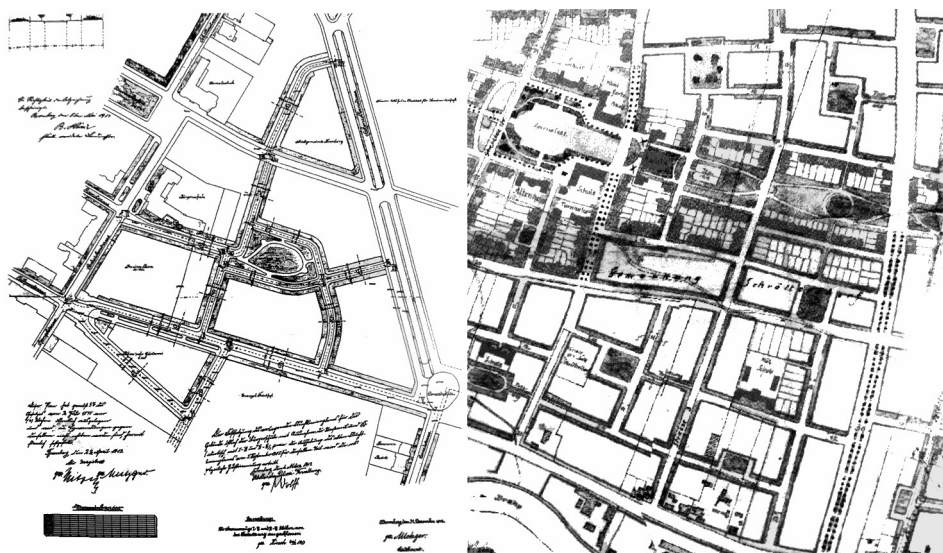
Ill. 1. Functional diagram of the district Sielanka and Bielawy (author's own work)

Według tej koncepcji Hermann Joseph Stübben⁴ wykonał w latach 1912-1915 Generalny Plan Zabudowy Miasta Bydgoszczy, wyznaczając m.in. nowe dzielnice mieszkaniowe Bielawy i Sielanka. Założeniem projektu była poprawa warunków mieszkaniowych w rozrastającym się mieście. Najważniejszą rolę miała odgrywać nienaruszalna strefa zieleni, dzięki której nowo tworzone dzielnice, w oparciu o ideę miasta-ogrodu, zachowałyby odrębność i na trwale ograniczoną skalę przestrzenną zabudowy w otoczeniu ogrodów (il. 2).

Rozległy plan obejmował tereny na wschód od ulicy Gdańskiej wraz z gminami Bielawy i Skrzetusko. Północną granicę zamykał Las Jachcicki, a od południa rzeka Brda. Podstawowym założeniem planu było przeniesienie głównej linii kolejowej łączącej Bydgoszcz z Toruniem na północ miasta, umożliwiając dogodny dostęp zakładom przemysłowym do transportu kolejowego. Drugim zadaniem nowego planu było wyznaczenie głównych ciągów komunikacyjnych, biegnących z północy na południe i z zachodu na wschód miasta. Większość głównych ulic miała być obsadzona drzewami. Zaprojektowano przebieg nowych linii tramwajowych oraz dwa mosty przecinające Brdę. Generalny Plan Zabudowy Bydgoszczy obejmował problemy

⁴ Hermann Joseph Stübben – niemiecki urbanista i architekt, wykonał wiele prac urbanistycznych w Europie, w tym w Polsce, m.in. w Berlinie, Düsseldorfie, Koblencji, Luksemburgu, Poznaniu, Głogowie i Wałbrzychu.

dotyczące założeń zieleni. Przewidziano publiczne parki, strefy nasadzeń wzdłuż kolei przemysłowej, promenady dla pieszych z miejscami do spokojnego odpoczynku, zabawy i sportu. Na publiczne założenia parkowe przeznaczono między innymi miejskie gliniarki, prywatne żwirowiska, gdzie zaplanowano rozległy park krajobrazowy o nieregularnej formie. Od linii kolejowej od ulicy Ogińskiego do Gajowej poprowadzony został główny ciąg szerokich promenad dla pieszych. Ciąg promenad rozpoczął trawnik o szerokości 36 m po wschodniej stronie ul. Wyczółkowskiego, tworząc dalej centralne założenie parkowe oraz ławkę do zabaw sportowych. Promenada rozpościerała się w kierunku wschodnim, mieszcząc place do gry i odpoczynku, alejki spacerowe, urozmaicone różnorodnymi nasadzeniami oraz dekoracyjnymi stawami. Dwie kolejne promenady przecinały założenie w linii północ-południe. W planie zabudowy przewidziano miejsca pod budowę gmachów użyteczności publicznej⁵.

- II. 2. Plan dzielnicy Sielanka i Bielawy z początku XX w. (oprac. własne autora na podstawie materiałów Archiwum Państwowego w Bydgoszczy)
- III. 2. District plan of Sielanka and Bielawy of the early XX century (author's own work based on the materials of the State Archive in Bydgoszcz)

Zostały one, według koncepcji prof. H.J. Stübgena, wpisane w założenie planu, tak by były jego wyróżnikami. Jako formy o dużym znaczeniu stanowiły elementy mocne układu, podkreślając główne osie kompozycyjne w kierunku północ-południe. Opracowano także szczegółowe propozycje form zabudowy wraz z planem stref

⁵ W planie zabudowy wyznaczono miejsca na następujące obiekty: salę koncertową o powierzchni rzutu 4500 m², pięć kościołów wyznań ewangelickiego i katolickiego, od 9 do 10 budynków oświatowych (średnich i ludowych), siedzibę straży pożarnej, salę gimnastyczną zaprojektowaną po południowej stronie głównej promenady, dom dla instytucji dobroczynnej oraz ośrodek opieki społecznej w sąsiedztwie centralnego placu, [za:] D. Bręczewska-Kulesza, A. Wysocka, *Plan zagospodarowania Skrzetuska i Bielaw*, Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu, Pracownia Dokumentacji i Popularyzacji Zabytków Wojewódzkiego Ośrodka Kultury w Bydgoszczy, zeszyt 10, Bydgoszcz 2005, s. 53.

budowlanych. Na Bielawach wytyczono i zrealizowano według idei miasta-ogrodu osiedle mieszkaniowe⁶.

Obszar osiedla⁷ o powierzchni 6,5 ha zaplanowano jako wydłużony nieregularny wielobok na osi północ-południe, przylegający od strony południowej do obecnej ulicy Chodkiewicza. Na terenie tym wytyczono siatkę równoległych i prostopadłych ulic, wzdłuż których wyznaczono 65 działek budowlanych o powierzchni od 600 do 1000 m². Cały zespół wyróżnia się spójną, charakterystyczną na tle bydgoskiego śródmieścia, formą⁸. W częściach przeznaczonych pod zabudowę mieszkaniową planowano rozmieścić liczne skwery i zieleńce. Większość głównych ulic obsadzono drzewami.

Kolejną wskazaną do omówienia dzielnicą, opartą na założeniu miasta-ogrodu był teren ograniczony Alejami Ossolińskich (wschodnia granica), Markwarta (od południa), Staszica (zamknięcie od strony zachodniej), a dalej Alejami Mickiewicza i Placem Weyssenhoffa, nazwany Sielanką. Opracowania koncepcji zagospodarowania tego obszaru podjął się Joseph Stübben⁹. Siatka naturalnie przebiegających ulic podzieliła teren na siedem kwartałów o nieregularnym kształcie. Pięć z nich przewidziano pod zabudowę willową¹⁰. Zgodnie z ideą miasta-ogrodu projektodawca usytuował między blokami zabudowy, w centrum, skwer osiedlowy (obecnie plac im. M. Turwida), przecięty jedną alejką, zakreślającą nieregularny owal i łączącą się czterema krótkimi dojazdami z ciągami przyległych ulic¹¹. Aleję Ossolińskich, do której przylegały cztery kwartały zabudowy willowej, zamykał od północy trójkątny wówczas skwer umiejscowiony na Placu Weyssenhoffa¹². Kolejny teren zielony rozlokowa-

⁶ *Ibidem*, s. 48-53.

⁷ Osiedle powstało dzięki powołaniu w Bydgoszczy spółdzielni oszczędnościowo-budowlanej zrzeszającej niemieckich urzędników, pracujących w licznych miejskich instytucjach. Kierownictwo budowy powierzono architektom Fritzowi Weidnerowi i Ernstowi Petersowi.

⁸ Budynki są murowane i otynkowane lub sporadycznie wykończone cegłą licową, dekorowaną fryzami cegieł glazurowanych w kolorze zielonym. Specyficzną ozdobą wielu obiektów, zwłaszcza w partiach szczytów, są fragmenty pokryte deskowaniem lub wykonane techniką szachulcową. Domy pokryte są bardzo urozmaiconymi, dwu- i czterospadowymi, często naczółkowymi dachami z czerwonej dachówki. Zawsze asymetrycznie zagospodarowane (poza budynkami typu bliźniaczego, które zaprojektowano na zasadzie lustrzanego odbicia), zakomponowane bryły budowli są bardzo urozmaicone. Jedne wyróżniają się wieżyczkami, inne ryzalitami, wykuszami, balkonami, drewnianymi, oszklonymi werandami, [za:] I. Jastrzębska-Puzowska, *op. cit.*, s. 47-48.

⁹ Dla Bydgoszczy Stübben wykonał szkic, który stał się podstawą planu wykreślonego przez radcę budowlanego H. Metzgera i zaprzysiężonego mierniczego B. Hirscha.

¹⁰ Kwartal zawarty między ulicami Asnyka i Paderewskiego tylko w połowie, ponieważ od strony ul. Paderewskiego istniała zabudowa wielorodzinna.

¹¹ Skwer powstał w 1911 r. na powierzchni 0,4 ha. Nie jest znany pierwotny wygląd zieleńca. Jego forma została zamieniona w 1925 r. przez M. Güntzla, który stworzył nowe założenie ogrodowe, okolone żywopłotem z mowy białej i dostępne trzema wejściami. Od strony ulicy Wyspiańskiego i Sielanka rosły drzewa głogu ostrowego z kulistymi koronami. Wokół żywopłotu okalającego teren były dwa niewysokie tarasy, obsadzone bylinami kwiatowymi od wczesnej wiosny do września. Obok tarasów ciągnęła się dwumetrowej szerokości droga. W środku znajdował się trawnik podzielony na cztery części. Na skrzyżowaniu przejść ułożono wazon obsadzony kwiatami. W zachodniej części trawnika rości ponad 100 gatunków kwiatów bylinowych, natomiast we wschodniej zaplanowano plac zabaw dla dzieci oraz posadzono trzy wierzby białe o formie zwistej. Otoczenie skweru stanowiły dęby bezszypułkowe i kasztanowce białe, [za:] R. Kuczma, *Zieleń w dawnej Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1995, s. 98.

¹² Powstał w latach 1903-1906 i zajmował powierzchnię 0,26 ha. Główną część założenia stanowił okrągły trawnik obsadzony bylinami kwiatowymi. Po obu stronach skweru rosły skupiny krzewów i drzew. W 1926 r. zmieniono kompozycję zieleni i nasadzono grupy drzew iglastych oraz liściastych. W środku trawnika wykonano kwietnik, a bliżej ogrodzenia, ale przed drzewami, rosły krzewy ozdobne, [za:] *ibidem*, s. 104.

ny był w naprzeciwległym końcu ul. Markwarta – skwer im. Porucznika Leszka Białego¹³, a następny na rogu ulicy M. Kopernika o powierzchni 0,2 ha, obsadzony bylinami i krzewami ozdobnymi. Podsumowując, zespół Sielanki, wpisany w kształt zbliżony do trójkąta, otrzymał centralnie usytuowany skwer, a każde z jego naroży zostało zamknięte terenem zielonym. Układ zieleńców, a także rozparcelowanie gruntu na różnej powierzchni działki z równej szerokości przedogrodami oddzielającymi domy od ulicy, zakaz tworzenia zabudowy gospodarczej na zapleczach willi oraz prowadzenia w obrębie posesji działalności handlowej i wytwórczej, świadczy o realizowaniu koncepcji urbanistycznych i programowych charakterystycznych dla miast-ogrodów. Nawiązuje do nich również rozmieszczenie budynków użyteczności publicznej i zakładów przemysłowych w układzie satelitarnym względem osiedla, w sąsiedztwie którego znalazły się także wolne niezagospodarowane przestrzenie¹⁴. Jednak zabudowa tej dzielnicy powstała dopiero w latach 20. i 30. XX w. Przed I wojną światową zrealizowano jedynie 5 z planowanych 50 budynków. Obok Sielanki powstała bazylika pw. Św. Wincentego à Paulo, stanowiąca dominantę tej dzielnicy.

Elementem spinającym oba tereny był obszar ograniczony obecnymi ulicami Krasińskiego, Chodkiewicza i Alei Ossolińskich. Rejon ten zyskał miano najlepszego w Bydgoszczy projektu urbanistycznego. Pierwsze plany zagospodarowania pojawiły się w 1896, a kolejne w 1903 r. W tym samym roku wyznaczono Plac Weysenhoffa i wybiegające zeń promieniście ulice Powstańców Wielkopolskich, Al. Mickiewicza¹⁵ i Al. Ossolińskich¹⁶. Te dwie ostatnie zaplanowane zostały jako szerokie, dwupasmo-we arterie z pasami zieleni pośrodku, obsadzone szpalerami drzew. Na zamknięciu osi kompozycyjnej Al. Mickiewicza zaplanowano zespół budynków pierwszej wyższej uczelni. Pośrodku nowej dzielnicy, wzdłuż południowej pierzei Al. Mickiewicza, umieszczono park im Kochanowskiego¹⁷. Po zachodniej stronie parku, na zamknięciu

¹³ Wytyczono go w 1910 r. na powierzchni 1 ha, ale zadrzewiono tylko część zachodnią. Rosty tam dęby, kasztanowce, klony, lipy drobnolistne i lipy srebrzyste. W pełni został zagospodarowany w 1925 r. Nowe nasadzenia wykonano na poboczach, nawiązując gatunkami do istniejących drzew. Dosadzono krzewy ozdobne i w części środkowej wiele gatunków kwiatów bylinowych. W latach 30. XX w. skwer zmienił częściowo swoją funkcję i został zmniejszony do 0,14 ha, [za:] *ibidem*, s. 103.

¹⁴ B. Derkowska-Kostkowska, *op. cit.*, s. 72-75. W wyniku parcelacji kwartałów uzyskano około 50 działek budowlanych, w większości prostokątnych, a także o nieregularnych czworobocznych i wielobocznych kształtach i powierzchniach wahających się od około 600 do około 1400 m².

¹⁵ Po bokach szerokiej drogi na trawnikach rósł wiąz górski piramidalny, połączony między sobą festonami z winobluszczu pięciolistkowego, [za:] R. Kuczma, *op. cit.*, s. 115.

¹⁶ Pośrodku szerokiej na 40 m drogi wykonano dziesięciometrowej szerokości aleję spacerową dla pieszych z trawnikami, na których posadzono dęby czerwone o stożkowatych koronach. Drzewa połączono festonami z winobluszczu pięciolistkowego, [za:] *ibidem*.

¹⁷ Park znajduje się pomiędzy ulicami 20 stycznia 1920 roku, Ignacego Paderewskiego i aleją A. Mickiewicza. Został urządzony według projektu dyrektora Ogrodów Miejskich Konrada Neumanna w 1901 r. na powierzchni 2,8 ha. Wykonano go w stylu parku krajobrazowego. Drzewostan złożony był z gatunków rodzimych. W 1938 r. zarejestrowano 84 gatunki drzew i krzewów, m.in. brzozę omszoną, świdłę pospolitą, głóg jednoszyjkowy, kasztana jadalnego, topolę balsamiczną, różne odmiany jodły, sosny, cisów, klonów, grabów, wiązów, buków, bżów i inne. Do osobliwości parku należały: wiąz górskie, topole wysokie (25 m), dęby szypułkowe o wymiarach pnia 300-480 cm, klon srebrzysty i graby parasolowate. Na osi głównej wejścia umiejscowiono duży reprezentacyjny kwiatnik bylinowy w części środkowej podwyższony. W głębi parku znajdował się dobrze utrzymany trawnik, obsadzony różami i niskimi krzewami. Od strony ulicy Słowackiego istniał pas róż, za nim krzewy, dalej drzewa. W założeniu zieleni umieszczono liczne rzeźby, m.in. pomnik Henryka Sienkiewicza autorstwa Konstantego Laszczki (zniszczony w 1939 r. przez Niemców został zastąpiony w 1968 r. pracą Stanisława Horno-Popławskiego), „Łuczniczki” dłuta Ferdinanda Lepckiego, po wojnie dodano liczne prace wyobrażające kompozytorów i muzyków polskich, które harmonizują z całością otoczenia przez umiejscowienie w otoczeniu parku Filharmonii Pomorskiej oraz szkół muzycznych, [za:] *ibidem*, s. 52-55.

osi widokowej wzdłuż obecnej ulicy Libelta, znalazł się gmach Landratury. W tym samym czasie po wschodniej stronie parku wybudowano nową siedzibę miejskiej szkoły realnej, której gmach zamykał perspektywę obecnej ulicy Staszica. Wzniesiono przy niej dwa kolejne budynki oświatowe – zakład dla niewidomych oraz męską szkołę obywatelską¹⁸. Wydzielenie i zaplanowanie kwartałów o zróżnicowanych funkcjach: mieszkalnych, parkowych i oświatowych, nawiązywało do najnowszych osiągnięć myśli urbanistycznej, miasta-ogrodu.

Przeprowadzona analiza kompozycyjna wybranych dzielnic Bydgoszczy pozwoliła na określenie ich cech oryginalnych. Porównanie bydgoskiego planu idei miasta-ogrodu z podobnymi rozwiązaniami, np. Olsztynie¹⁹, wskazuje na istotne różnice w założeniach urbanistycznych obu planów. Bydgoska realizacja została oparta na Generalnym Planie Zabudowy, który objął północno-wschodnie rejony miasta, wcześniej niezagospodarowane. Założenie obejmowało wprowadzenie elementów kompozycji urbanistycznej o zróżnicowanej funkcji. Składowymi planu były: nowe ciągi komunikacyjne, zabudowa mieszkaniowa, obiekty użyteczności publicznej, obiekty sportowe, kulturowe oraz religijne, z naturalnie wkomponowaną strefą zieleni w formie parków, skwerów, nasadzeń i alei drzew. Projekt powstał na przełomie XIX i XX w. i choć nie doczekał się pełnej realizacji, był na tamte czasy bardzo nowoczesnym i kompleksowym rozwiązaniem. Takie wielofunkcyjne założenie stworzyło podwaliny reprezentacyjnej części miasta. Czas powstania i realizacji olsztyńskich planów utworzenia dzielnic według idei miasta-ogrodu to lata 30. XX w. Objęły one zabudowę jedynie tereny przedmieść miasta w oparciu o naturalne warunki środowiska. W swoich założeniach dotyczyły głównie zabudowy mieszkaniowej, wkomponowanej w naturalną zielen. Za cechę wspólną realizacji w Bydgoszczy i Olsztynie można uznać próbę odpowiedzi na niekontrolowany rozwój miast w postaci obu projektów. Choć różnią się one skalą, czasem powstania i stopniem zaawansowania realizacji, to stwarzają wrażenie jednolitej wizji, gdzie zielen przenika w zwartą tkankę miasta, spajając ją z architekturą, a jednocześnie łączy się naturalnie z terenami zielonymi otaczającymi skupiska ludzkie. Tak w obu przypadkach realizuje się idea miasta-ogrodu.

Plany urbanistyczne omówionych terenów wschodniego śródmieścia Bydgoszczy w duchu miasta-ogrodu, zaprojektowane i przeprowadzone dzięki tworzącym tu architektom i ówczesnym władzom miasta, wychodziły nie tylko naprzeciw potrzebom mieszkańców i spełniały wymogi nowoczesnych tendencji epoki stosowanych w Wielkiej Brytanii i Europie, ale również dały miastu nowatorski projekt zagospodarowania nowych przestrzeni. Obecnie, mimo licznych zmian projektowych i niekompletnej realizacji, dzielnice te nadal zachowały swój odrębny charakter, wchodząc w skład ścisłego, reprezentacyjnego centrum Bydgoszczy, a jednocześnie wyróżniając się korzystnie na tle standardowej zabudowy miejskiej okresu przed- i powojennego.

Dopełnieniami tych planów i znaczącymi wyróżnikami miasta stały się wzniesione w latach 40. i 50. XX w. na tym obszarze dwa obiekty kulturalne: Teatr Miejski i Filharmonia Pomorska oraz Zespół Szkół Muzycznych i szkoły średnie. W parkowym i willowym otoczeniu powstała w ten sposób bydgoska dzielnica muzyczna. W 2011 r.

¹⁸ Pozostałe tereny przeznaczono pod zabudowę mieszkaniową. W kwartale pomiędzy obecną ul. Chodkiewicza i Al. Mickiewicza usytuowano osiedle z siatką prostopadłych ulic, w pierwszych latach XX w. zabudowanych zwartymi pierzejami niewysokich kamienic z przedogrodami, [za:] I. Jastrzębska-Puzowska, *op. cit.*, s. 52, 54.

¹⁹ Por. M. Kadelska, *Piękno dzieła sztuki w odniesieniu do rangi estetycznej, urbanistycznej i krajobrazowej olsztyńskich osiedli typu miasto-ogród*, Kraków 2008.

rozpoczęto budowę nowoczesnej biblioteki uniwersyteckiej, która będzie właściwym akcentem architektonicznym identyfikującym tę przestrzeń. Po latach zaniedbań wiele obiektów publicznych i prywatnych poddawanych jest pieczołowitej renowacji. Z równym pietyzmem odtwarzane są skwery (np. skwer M. Kopernika), parki, aleje drzew przy traktach komunikacyjnych. Przekształcenie własnościowe Ogrodu Botanicznego i włączenie go w obszar zarządzany przez Uniwersytet Kazimierza Wielkiego także przywróciło właściwą temu miejscu rangę edukacyjną i naukową. W ten sposób w istniejące już zagospodarowane tereny wpisują się nowe obiekty lub te poddawane renowacji, a wykorzystanie istniejącego już potencjału miejsca inspirowuje projektantów do tworzenia układów urbanistycznych w powiązaniu z zielenią, według tradycji miasta-ogrodu.

LITERATURA

- BÖHM A., *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu. O czynniku kompozycji*, Kraków 2006.
- BRĘCZEWSKA-KULESA D., WYSOCKA A., *Plan zagospodarowania Skrzetuska i Bielaw*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu” z. 10, Bydgoszcz 2005.
- CZYŻEWSKI A., *Trzewia Lewiatana. Miasta-ogrody i narodziny przedmieścia kulturalnego*; HOWARD E., *Miasta ogrody przyszłości*, Warszawa 2009.
- DERKOWSKA-KOSTKOWSKA B., *O założeniu Sielanki – bydgoskiego miasta ogrodu*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu” z. 4, Bydgoszcz 1999.
- DRAPELLA-HERMANSDORFERA A., MASZTAŁSKI R., WOJSZTYN B., *Od miast-ogrodów do koncepcji zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Miasto-ogród. Sto lat rozwoju idei*, Wrocław 1996.
- GZELL S., *Fenomen małomiejskości*, Warszawa 1996.
- GZELL S., *Miasto ogród: dzisiejsze poglądy na miejsce idei Howarda w rozwoju urbanistyki XX wieku*, [w:] *Miasto-ogród. Sto lat rozwoju idei*, Wrocław 1996.
- JASTRZĘBSKA-PUZOWSKA I., *Od miasteczka do metropolii. Rozwój architektoniczny i urbanistyczny Bydgoszczy w latach 1850-1920*, Toruń 2005.
- KADELSKA M., *Piękno dzieła sztuki w odniesieniu do rangi estetycznej, urbanistycznej i krajobrazowej olsztyńskich osiedli typu miasto-ogród*, Kraków 2008.
- PLUTA K., *Idea miasta-ogrodu – panaceum na rozproszenie miast*, „Czasopismo Techniczne” 5-A/2007, 235-236.
- SOKOŁOWSKA-MOSKWIAK J., *Idea miasta-ogrodu na przykładach miast górnośląskich*, Gliwice 2011.

TREŚĆ

HISTORYCZNE I WSPÓŁCZESNE OGRODY W KRAJOBRAZIE MIAST

OGRODY HISTORYCZNE

H o d o r K.: Zieleń i ogrody w krajobrazach miast (cz. 1, do XVIII w.)	7
Ł a k o m y K.: Ogrody w krajobrazach miast (cz. 2, od XVIII do XX w.)	17
K u l e s z a P.: Zieleń w miastach średniowiecznych w dziełach malarstwa niderlandzkiego XV wieku	27
N a l e p k a D.: Renesansowe ogrody królewskie na Wawelu. Palinologiczne badania ogrodów na górnym tarasie	39
L u b i a r z M., K u l e s z a P.: Zwierzęta w ogrodach i krajobrazach miast średniowiecznych w malarstwie niderlandzkim XV wieku	45
H o d o r K.: Ogrody klasztorne i ich rola w kształtowaniu tkanki urbanistycznej miasta Krakowa	57
S z e n d i A., J a g i e ł ł o M.: Warszawskie ogrody krajobrazowe w twórczości Zygmunta Vogla	65
Z a c h a r i a s z A.: Historia i projekt rewaloryzacji Parku Ludowego, dawnego parku Thiele-Wincklerów, w Bytomiu-Miechowicach	75
Ł a k o m y K.: Ogrody górnośląskich rezydencji miejskich	99
K i m i c K.: Miejsce i rola publicznych terenów zieleni w przestrzeni polskich miast XIX wieku ..	109
W a l e r z a k M.T., U r b a Ń s k i P., K r z y ż a n i a k M., Ś w i e r k D.: Losy historycznych kompozycji ogrodowych włączanych w granice miasta Poznania na przykładzie zespołu pałacowo-parkowego w Naramowicach	119
R z e s z o ł a r s k a - P a ł k a M.: Szczecińskie przedogródki z przełomu XIX i XX wieku	127
A d a m s k a M.E.: Historyczne i współczesne założenia zieleni miejskiej Opola. Od XIX-wiecznych skwerów do realizacji z początku XXI wieku	135
F o r t u n a - A n t o s z k i e w i c z B., G a w ł o w s k a A., Ł u k a s z k i e w i c z J., R o s t o n - S z e r y Ń s k a E.: Problemy rewaloryzacji i ochrony parków historycznych w centrum miasta na przykładzie Ogrodu Krasińskich w Warszawie	145

OGRODY WSPÓŁCZESNE

L e n i a r t e k M.K.: Ogrody efemeryczne – od ingerencji artystycznych w przestrzeń publiczną do kompozycji parkowych	169
S z a f r a n k o E.: Wpływ zieleni przyulicznej na kształtowanie krajobrazu miejskiego. Analiza kryteriów doboru roślin	179
Z a g r o b a M.: Zagospodarowanie terenów zieleni wokół zespołu staromiejskiego w Jezioranach – wybrane aspekty projektowe	189
M a j d e c k a - S t r z e ż e k A.: Tereny parkowe w uzdrowiskach rejonu Gór Opawskich. Wybrane przykłady rewaloryzacji i rozwiązań współczesnych	199
W y c i c h o w s k a B.: Układy wodne w zabytkowych parkach Łodzi	213
W i ł c z k i e w i c z M.: Wprowadzenie zieleni komponowanej metodą na rewitalizację obszarów miejskich poprzemysłowych na przykładzie nowojorskich parków: High Line Park, Brooklyn Bridge Park i Freshkills Park	223
M a k o w s k a B.: Ogrody i parki w miastach Hiszpanii	235
J e l e n i e w s k a M.: Park Bagatelle – paryski drobiazg z wielką elegancją, historycznym, kulturowym i krajobrazowym bogactwem	245
J ó Ź w i k R.: Współczesne realizacje parkowe związane z nowymi zespołami mieszkaniowymi na przykładach Parc de Billancourt w Boulogne-Billancourt koło Paryża, Ecology Park i Central Park na Półwyspie Greenwich w Londynie	255
C z a ł c z y Ń s k a - P o d o ł s k a M.: Wczoraj i dziś ogrodów dziecięcych: w poszukiwaniu alternatywy dla koncepcji <i>post-and-platform</i> i klasycznych ogrodów dziecięcych	263

Latkowska M.J.: „Community gardens”, czyli ogrody sąsiedzkie – nowe formy zieleni w przestrzeni miejskiej.....	271
Romanowski H.: Uwagi o architekturze ogrodów działkowych	277
Sokołowska K.: Zielen dawnej Huty im. Tadeusza Sendzimira w Krakowie.....	283
Gancarz-Żebracka J.: Park zdrojowy w kompozycji miasta Iwonicz Zdrój	291
Malec T.: Ogrody wertykalne w przestrzeni polskich miast.....	299
Lewandowski Ł.: Ogrody papieskie jako dopełnienie programu uzdrowiskowego Inowrocławia	307
Michalak H., Nawrowski A.: Iluminacja zieleni jako istotny element struktury przestrzennej, estetyki i kompozycji miast	313
Grześkow I.: Idea miasta-ogrodu w jednostce strukturalnej śródmieścia Bydgoszczy	327

CONTENTS

HISTORICAL AND CONTEMPORARY GARDENS IN CITY LANDSCAPES

HISTORICAL GARDEN

Hodor K.: Greenery and gardens in city landscapes (part 1, since XVIII century)	7
Łakomy K.: Gardens in urban landscape (part 2, from 18th to the 20th century)	17
Kulesza P.: Green areas in the medieval cities in 15th century netherlandish painting.....	27
Nalepka D.: Renaissance royal gardens on the Wawel Hill. Palynological researches of the upper terrace of the gardens.....	39
Lubiarz M., Kulesza P.: Animals in gardens and landscapes of the medieval cities in the 15th century netherlandish painting.....	45
Hodor K.: Cloister gardens and their role in shaping the urban tissue of Cracow.....	57
Szendi A., Jagiełło M.: Warsaw landscape garden in the Zygmunt Vogel's paintings..	65
Zachariasz A.: The history and revalorisation project of Park Ludowy (people's park), former Thiele-Winckler Park in Bytom-Miechowice.....	75
Łakomy K.: Upper silesian urban villas gardens.....	99
Kimic K.: The role of public greenery in 19th century's polish cities.....	109
Walerzak M.T., Urbański P., Krzyżaniak M., Świerk D.: The destiny of a historical garden's compositions within Poznań based on the palace-garden complex in Naramowice	119
Rzeszotarska-Pałka M.: Front gardens of Szczecin from XIXth and XXth century.....	127
Adamska M.E.: Historical and contemporary urban green areas in Opole. From 19th century squares to realizations from the beginning of the 21 st century.....	135
Fortuna-Antoszkiewicz B., Gawłowska A., Łukaszkiewicz J., Rostón-Szeryńska E.: Problems of restoration and preservation downtown historical parks on the example of Garden Krasiński in Warsaw	145

CONTEMPORARY GARDEN

Leniartek M.K.: Ephemeral gardens – from artistic interferences in the public space to park compositions.....	169
Szafrańko E.: Influence of green areas beside the streets on the urban landscape. Analysis of plant selection criteria	179
Zagroba M.: Development of green areas around the old town in Jeziorany – selected aspects of the design.....	189
Majdecka-Strzeżek A.: Park areas in the spas of the Opawa Mountains. Some examples of restoration and modern solutions.....	199
Wycichowska B.: Bodies of water in the historical parks of Łódź.....	213

Wilczkiewicz M.: Green space as a method of revitalization on post-industrial urban places following the New York's Parks (the High Line and Brooklyn Bridge Park)	223
Makowska B.: Gardens and parks in Spain cities.....	235
Jeleniewska M.: Bagatelle Park in Paris – trinket with great elegance, historical, cultural and landscape richness	245
Jóźwik R.: Contemporary parks in the new residential developments for examples Parc de Billancourt in Boulogne-Billancourt near Paris, Ecology Park and Central Park on the Greenwich Peninsula in London.....	255
Czałczyńska-Podolska M.: The past and the present of children gardens: seeking alternative to the <i>post-and-platform</i> and traditional concepts.....	263
Latkowska M.J.: „Community gardens” – new forms of greenery in the urban space	271
Romanowski H.: Comments on allotment gardens architecture.....	277
Sokołowska K.: Greenery of the former steelworks them. Tadeusz Sendzimir in Kraków.....	283
Gancarz-Żebracka J.: SPA park in the composition of a town Iwonicz Zdrój	291
Malec T.: Vertical gardens in the urban space of polish cities	299
Lewandowski Ł.: Gardens of the pontyfical as a complement to the health resort Inowrocław	307
Michalak H., Nawrowski A.: Illumination of green as an important element of spatial structure, esthetics and composition of cities.....	313
Grześkow I.: The idea of garden city in the structural unit of the city centre of Bydgoszcz.....	327